

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 69 | 2015 | št. 1-2 (151) | str. 1-257

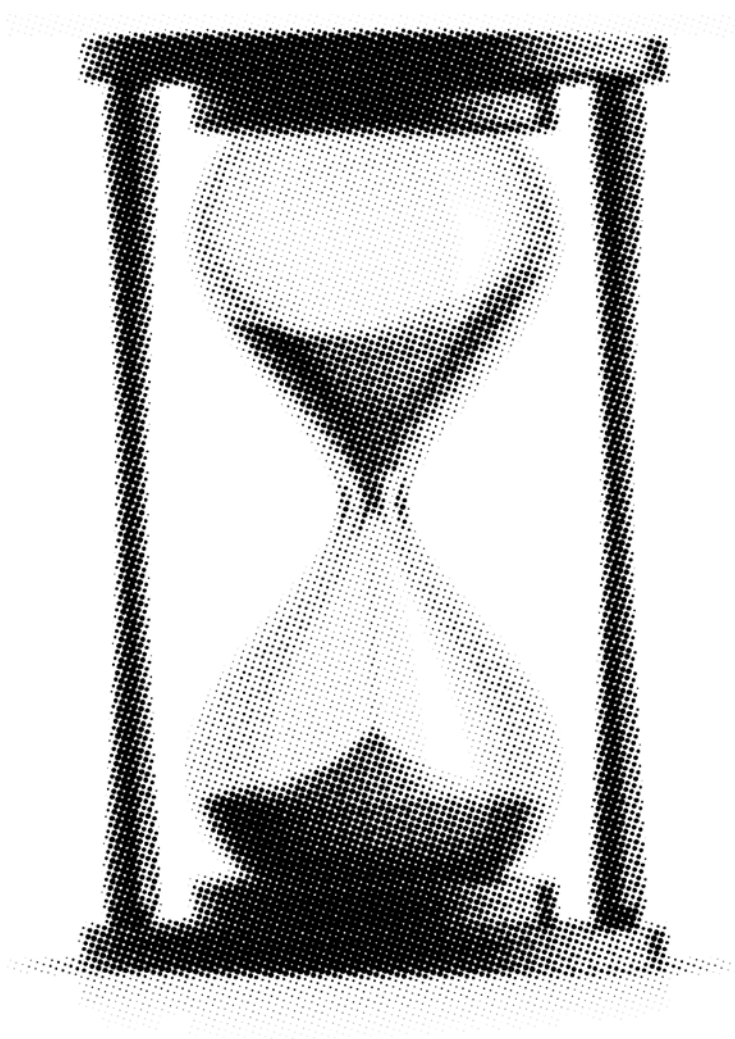

Peter Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem* • **Dejan Burkeljca**, *Jezuiti Gruberji, Nekateri novi pogledi na zaokroževanja meja loškega gospostva* • **Monika Deželak Trojar**, *Življenje in delo Janeza Ludvika Schönlebn (1618–1681)* • **Klaudija Sedar**, *Ustanovitev Evangeličanskih cerkvenih občin Puconci, Križevci in Hodoš po Tolerančnem patentu* • **Peter Mikša**, *»Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga.« Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju* • **Magdalena Bruckmüller-Schindler**, *Die Musik im Ersten Weltkrieg Zwischen Propaganda, Unterhaltung, Völkerverständigung, Nationalismus und Ablenkung* • **Nina Vodopivec**, *Socialistični spomini in postsocialistične izkušnje: industrijske delavke in delavci* • **Jernej Kaluža**, *Protislovja teorije zgodovinopisja v okvirih skeptične misli Michela Foucaulta*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 69 | 2015 | št. 1–2 (151) | str. 1–234

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 31. marca 2015.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2015: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

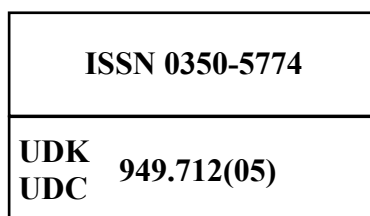
Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, maj 2015

Naklada: 1000 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on March 31st 2015.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2015): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

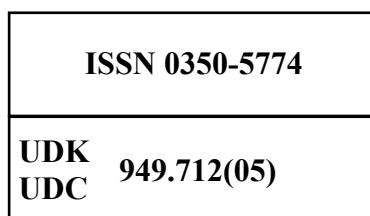
Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, May 2015

Print Run: 1000 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Peter **Štih**, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji..... 8–40
When the Church Began Speaking Slavic. On the Backgrounds of Christianization in Carantania and Pannonia
- Dejan **Burkeljca**, Nekateri novi pogledi na zaokroževanja meja loškega gospostva 42–57
Some New Views on Rounding Off Borders of the Loka Seignury
- Monika **Deželak Trojar**, Življenje in delo Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681)..... 58–86
The Life and Work of Janez Ludvik Schönleben (1618–1681) in Light of Archival Sources
- Klaudija **Sedar**, Ustanovitve Evangeličanskih cerkvenih občin Puconci, Križevci in Hodoš po Tolerančnem patentu 88–110
The Establishment of Evangelical Congregations Puconci, Križevci and Hodoš Following the Patent of Toleration
- Peter **Mikša**, »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga.« Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju 112–123
“It is Largely Owing to Me that Triglav Remained in Slovene Hands.” Jakob Aljaž and His Mountaineering Activities in the Triglav Mountain Range
- Magdalena **Bruckmüller-Schindler**, Die Musik im Ersten Weltkrieg Zwischen Propaganda, Unterhaltung, Völkerverständigung, Nationalismus und Ablenkung 124–160
Glasba v prvi svetovni vojni – med propagando, zabavo, sporazumevanjem med narodi, nacionalizmom ter razvedrilom
- Nina **Vodopivec**, Socialistični spomini in postsocialistične izkušnje: industrijske delavke in delavci 162–178
Socialist Memories and Post-Socialist Experience: Female and Male Industrial Workers

Jernej Kaluža , Protislovja teorije zgodovinarstva v okvirih skeptične misli Michela Foucaulta	180–204
Contradictions of Theory of Historiography Within Michel Foucault's Sceptical Thought	

Zapisi – Review and Reports

Mirjam Oblak, Informacijska tehnologija pri pouku zgodovine v osnovni šoli v Sloveniji	206–225
Information Technology in Teaching History in Slovene Basic School	

V spomin – In memoriam

Štefan Trojar (19. 9. 1931 – 29. 10. 2014) (Danijela Trškan)	228–230
--	---------

Ocene in poročila – Review and Reports

Martin Bitschnau und Hannes Obermair (bearb.), Tiroler Urkundenbuch II/1; II/2 (Peter Štih)	232–234
Esad Kurtović, Vlasi Bobani (Ignacij Voje)	235–238
Jurij Perovšek, O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji (Bojan Balkovec)	239–241
Mirjam Milharčič Hladnik and Jernej Mlekuž (eds.), Going Places. Slovenian women's stories on migration (Žarko Lazarevič)	242–244
Harald Stute, Günther Lucks, Hitlers vergessene Kinderarmee (Jože Maček)	245–249
John F. Lyons, Teaching History Online (Danijela Trškan)	250–252

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	254–257
Instructions for Authors	

Razprave

Peter Štih

Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadju pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji

UDK 27-766:811.163.6"07/08"

ŠTIH Peter, dr., red. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; peter.stih@guest.arnes.si

Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadju pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (151), št. 1-2, str. 8–40, cit. 121

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Karantanci so bili prvo slovansko ljudstvo, ki je bilo pokristjanjeno in za misijonarje se je odprlo povsem novo polje delovanja. Misijonarji so se tako v Karantaniji kot v Panoniji srečevali z velikimi težavami pri svojem delu, sprejem nove vere pa je bil enormen izziv tudi za gentilnoreligiozne družbe. Razprava opozarja na težave in strategije pri vzpostavljanju jezikovne komunikacije, ki je predpogoj pokristjanjevanja, na pomen pokristjanjevanja od zgoraj, kot tudi na pomen, da so prišli misijonarji kot gostje, in ne vsiljivci. Obravnavana je integracijska vloga krščanstva, kot tudi družbene spremembe, ki so bile zvezane s prihodom krščanstva v gentilnoreligiozna okolja.

Glavne besede: Karantanija, Panonija, pokristjanjevanje, za 8.-9. stol., jezikovna komunikacija.

UDC 27-766:811.163.6"07/08"

ŠTIH Peter, PhD, Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; peter.stih@guest.arnes.si

When the Church Began Speaking Slavic. On the Backgrounds of Christianization in Carantania and Pannonia

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151), Vol. 1-2, pp. 8–40, 121 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

Carantanians were the first Slavic people to be Christianized and missionaries were faced with a thoroughly new field of work. Thus missionaries both in Carantania and Pannonia encountered substantial difficulties in their work, the adoption of a new religion was an enormous challenge also for gentile-religious societies. The paper draws attention to the difficulties and strategies of setting up linguistic communication, which is a prerequisite for Christianization, the importance of Christianization from above, and the importance of missionaries arriving as guests rather than as intruders. The paper discusses the integrating role of Christianity along with societal changes that were associated with the arrival of Christianity in gentile-religious environments.

Key words: Carantania, Pannonia, Christianization, the 8th–9th centuries, linguistic communication.

Author's abstract

Uvod

Začetki pokristjanjevanja v Karantaniji so sledili politični podreditvi Karantancev Bavarcem oziroma Frankom (pred poletjem 743) in segajo v čas kmalu po sredini 8. stoletja. Takrat so Bavarci z dovoljenjem frankovskega kralja Pipina vrnili Hotimirja (ok. 752–ok. 769) iz domače knežje družine Karantancem, ki so ga ustoličili za svojega kneza. Z novim knezom, ki je kot talec preživel skoraj deset let na Bavarskem in bil tam spreobrnjen v krščansko vero, je v Karantanijo prišel tudi prvi duhovnik: Majoran. Bil je Hotimirjev osebni kaplan in je povezal karantanskega kneza s salzburškim samostanom sv. Petra, kjer je bil Majoran tudi posvečen. Že predtem je papež Zaharija (741–752) dodelil Karantanijo salzburški škofiji in s tem cerkvenopravno odprl vrata delovanju Salzburga v tej slovanski kneževini, kar sta potrdila tudi njegova naslednika Štefan II. (752–757) in Pavel I. (757–767). Papeška odločitev je povsem prezrla interese Ogleja, ki je imel še konec 6. stoletja metropolitško oblast nad škofijami Notranjega Norika na ozemlju kasnejše Karantanije, in odprla pot sporu, ki je bil kompromisno rešen šele leta 811 z osebno intervencijo Karla Velikega in cerkveno razdelitvijo Karantanije po reki Dravi. Toda kljub papeški legitimaciji in Hotimirjevim povezavam s Salzburgom, od koder je izvirala tudi njegov krstni boter Lupo, je moralo miniti še nekaj dodatnih let, preden je prišla v Karantanijo prva skupina salzburških misijonarjev, ki jih je poslal škof Virgil (746/47–784). Kot njegov *episcopus missus* je skupino vodil Modest (ok. 757–ok. 763), ki je v Karantaniji posvetil prve cerkve. Seveda, podobno kot drugod, tudi v Karantaniji pokristjanjevanje ni potekalo gladko in je ob vzponih in padcih, katere so najbolj zaznamovali upori protikrščanske, protiknežje in portibavarske opozicije obenem, trajalo nekaj desetletij. Salzburški misijonarji so v deželo prihajali še za časa Virgilovega naslednika, prvega salzburškega nadškofa Arna (785–798–821).

Za razliko od Karantanije se je v Panoniji pokristjanjevanje tamkajšnjih Avarov, Slovanov in drugih skupin začelo vzporedno z njeno podreditvijo Frankom. Škofje, ki so leta 796 spremljali odločilni vojaški pohod frankovske vojske pod vodstvom Karlovega sina Pipina, so že v vojaškem taboru nekje ob Donavi sprejeli glavne smernice pokristjanjevanja, pri čemer so v središče postavili ustrezno katehezo in krst. Obenem je Pipin po reki Dravi tudi že cerkveno razdelil Panonijo med Salzburg in Oglej, kar je Karel Veliki potrdil leta 803. Toda visoko zastavljeni misijonski cilji niso bili doseženi in moralo je preteči nekaj desetletij, da se je Panonija po

koncu antike ponovno odprla krščanstvu. Preboj je bil zvezan s slovanskim, iz Nitre prebeglim knezom Pribino, ki se je v štiridesetih letih 9. stoletja z dovoljenjem in ob podpori Ludvika Nemškega gospostveno etabliral v prostoru ob Blatnem jezeru. Šele takrat so bile v pokrajini vzhodno od Rabe in severno od Drave, ki je spadala pod cerkveno oblast salzburškega nadškofa, posvečene prve cerkve.¹

Pokristjanjevanje Karantancev kot epoha

Pokristjanjevanje Karantancev, ki so jih sodobniki, kot je bil Pavel Diakon, označili kot slovansko ljudstvo, *gens Sclavorum*,² je bilo prvo v celotnem slovanskem svetu in ima zaradi tega pomen epohe. Za zahodno Cerkev se je s tem podjetjem odprlo polje delovanja, ki je bilo v marsičem novo in je imelo v veliki meri tako pionirski kot eksperimentalni značaj. Prvič v zgodovini je bilo treba v neki duhovno-kulturni akciji najvišjega ranga premagati jezikovno bariero med idiomi romanskega in germanskega jezika na eni ter slovanskega jezika na drugi strani. Cerkev je morala prvič v svojem razvoju začeti govoriti v slovanskem jeziku na vseh za sporazumevanje in pokristjanjevanje nujnih ravneh, segajočih od najbolj profanih do najbolj sublimnih izraznih oblik. Ob naslonitvi na leksiko karantanskih Slovanov so morali misijonarji na novo ustvariti krščansko terminologijo oznanjenja, s katero je bilo nagovorjenim sploh šele mogoče razložiti radikalno nove vsebine krščanske vere. Kajti – če parafraziramo Hansa Eggersa – potrebna je bila revolucija celotnega slovanskega predstavnega sveta, da je bil Očenaš sploh lahko razumljen.³ Tu ni šlo samo za prevod temeljnih cerkvenih pojmov, ampak se je pojavila tudi potreba izraziti v slovanskem jeziku abstraktno teološko mišljenje z njegovo precizno pojmovno členitvijo.⁴ Pri tem niso imeli misijonarji v sosednjih in sorodnih slovanskih idiomih prav nobenih vzorov, na katere bi se lahko naslonili. Vsekakor izjemno težka naloga.

Vzpostavitev prve slovanske krščansko-cerkvene terminologije, v kateri so stare besede dobile povsem nove vsebine in zaradi katere so morali poiskati

¹ Za uvod v problematiko pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji gl.: Bratož, Začetki oglejskega misijona, 79–111; Dopsch, Die Zeit der Karolinger und Ottonen, 174–190; isti, Das Erzbistum Salzburg und der Alpen-Adria-Raum, 101–150; isti, Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission, 88–139; isti, Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom, 267–294; Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, 29–60; Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 222–291; isti, *Streifzüge*, 235–387; Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 18–109; Pohl, 'Das sanfte Joch Christi', 259–280; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 142–200; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 122–124, 224–232; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 193–336; isti, Les Carantaniens, le premier peuple slave baptisé, 279–287; isti, *Conversio* (2013).

² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 22. Gl. tudi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* cc. 3, 4. K terminologiji in pojmovnosti virov, ki nedvoumno izpričujejo, da je z imenom Karantanci mišljena etnična skupnost, gl. Bertels, Carantania, 87 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 45 sl.; Krahwinkler, *Ausgewählte Slawen-Ethnonyme*, 414 sl.; Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 67 sl.; Štih, Karantanci, 50 sl.

³ Eggers, *Deutsche Sprachgeschichte* 1, 197.

⁴ Wiehl, *Untersuchungen zum Wortschatz*, 8.

nove izraze, je bilo nekaj, kar je imelo daljnosežne učinke. Kar se je zgodilo v Karantaniji, je nedvomno vplivalo na delo slovanskih apostolov Konstantina in Metoda, ko sta v 9. stoletju polagala temelje stari cerkveni slovanščini in z njo oblikovala prvi slovanski knjižni jezik, ki je dolgoročno zaznamoval vzhodno in jugovzhodno evropsko krščanstvo in tamkajšnjo slovansko kulturo obenem.⁵ Ne samo v zgodovini Cerkve, ampak tudi v zgodovini slovanske jezikovne zgodovine je predstavljal sprejem krščanstva pomemben, celo odločilen dogodek. Zato je mogoče pokristjanjevanju Karantancev pripisati pomen evropskega ranga.⁶

Obenem ni za prezreti, da je nekaj posebnega tudi glavni vir, ki nam poroča o pokristjanjevanju v Karantaniji in Panoniji – znamenita salzburška *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* iz leta 870. Herwig Wolfram, ki jo je nedavno ponovno objavil, prevedel in obsežno komentiral, je Konverzijo že pred več kot tremi desetletji posrečeno označil kot »belo knjigo«, katere avtor je znal v zaščito salzburških interesov zelo dobro »lagati z resnico« in v korist Salzburga monopolizirati zgodovino pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji.⁷ Njena naracija pokristjanjevanja, v kateri je po besedah Iana Wooda misijonska zgodovina predstavljena kot pravna zgodovina, nima v zgodnj srednjeveški literaturi pokristjanjevanja niti ustreznega vzorca, niti vzporednic, niti posnemovalcev; njena oblika je nekaj posebnega in izjemnega hkrati, specifičen pa je bil tudi krog naslovnikov, katerim je bila namenjena.⁸

Gentilno verovanje in krščanstvo

Nič manj kot za misijonarje je pokristjanjevanje predstavljalo velik izziv tudi za posameznike in skupnosti z gentilnoreligioznimi predstavami. Sprejem krščanskega boga, ki je bil mogoč zgolj na osebni ravni, ni bil samo versko dejanje, ampak je imel za posledico tudi obsežne spremembe na ravni družbe kot celote. S prihodom misijonarjev krščanske vere v pogansko okolje sta skupaj trčila dva povsem različna religiozna koncepta. Za v pogansko miselnost zakoreninjenega človeka so bile predstave monoteističnega in vseobvladujočega krščanstva z enim in edinim pravim bogom, ki prinaša odrešenje še le v onstranstvu, popolnoma tuje. Za politeistične gentilne religije je bilo povsem samoumevno, da ima vsako ljudstvo svoje bogove, katerih moč je bila omejena na lastno ljudstvo in lastno deželo. Izven tega območja ti bogovi praviloma niso bili več »pristojni«. Tam je bil prostor drugih bogov z enakimi karakteristikami in zato ni v gentilnih religijah tudi nobene potrebe in želje po misijonu, ki je imanenten religijam s pretenzijo po univerzal-

⁵ Za povezave med Brižinskimi spomeniki in literarnim izročilom solunskih bratov gl. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 84 sl., zlasti 101 sl.

⁶ Kahl, *Streifzüge*, 235.

⁷ Wolfram, *Conversio* (1979); isti, *Einleitung oder Lügen mit der Wahrheit*, 11 sl.; isti, *Conversio* (2013), 28 sl.

⁸ Wood, *Missionary Life*, 145, 171 sl., 248.

ni veljavnosti.⁹ Posledično so se pri poganskih ljudstvih z gentilnoreligioznimi predstavami etnične in politične meje njihovih skupnosti pokrivala z religioznimi mejami in religija je bila eden od sestavnih delov njihove gentilne identitete, kar se je s sprejemom univerzalnega krščanstva spremenilo.¹⁰

Kot nazorno ilustrirajo vse tri verzije *vitae* bamberskega škofa Otona I. (1102–1139), apostola Pomeranije, so poganski Slovani v Szczecinu/Stettinu krščanskega boga, ki ga ena od verzij imenuje kar »nemški bog«, *Teutonicus deus*, imeli zgolj za gentilnega boga svojih nemških sosedov, krščanstvo pa za njihovo gentilno religijo.¹¹ Ko je po epidemiji prišlo v mestu do verske krize in je bil obnovljen stari kult, najvišji poganski duhovnik iz strahu pred močnim krščanskim bogom ni dovolil porušiti cerkve sv. Adalberta, ki jo je dal škof Oton I. postaviti na mestu svetišča, namenjenega Triglavu. Namesto tega je naročil, naj poleg oltarja, posvečenega krščanskemu bogu, postavijo še en oltar za poganse bogove, kar se je tudi zgodilo.¹² Po drugi verziji naj bi sicer vse skupaj izgledalo nekoliko drugače in naj bi poleg krščanske cerkve zgradili še poganski tempelj.¹³ Toda ne glede na odstopanja v pripovedi, primer kaže, da so za razliko od monoteističnega krščanstva, katerega bog ni zraven sebe trpel nobenega drugega boga in je zase zahteval absolutni monopolno-ekskluzivistični položaj, bili v gentilnih politeističnih religijah poleg svojih starih bogov pripravljeni tolerirati tudi krščanskega boga, ki se je izkazal za dovolj silnega, da je zmogla njegova moč seči prek meja njegovega »delokroga«.¹⁴ Gentilne religije so bile topogledno precej bolj strpne od krščanstva, in če že niso sprejele krščanskega boga v svoj panteon, so ga bile zmožne vsaj prenašati poleg svojih bogov.

To ozadje omogoča razumeti in razložiti preživetje krščanstva in njegove (cerkvene?) skupnosti v Karantaniji iz pozne antike v čas ponovne evangelizacije v drugi polovici 8. stoletja. Njegov vsaj rudimentarni obstoj v lokalnih enklavah znotraj pogankega sveta najbolje ilustrira nagrobna plošča diakona Nonoza, umrlega pred letom 533, ki so ga že v času ostrogotskega gospostva v Sredozemskem Noriku častili kot lokalnega svetnika.¹⁵ Ko so v poznem 8. stoletju ali okvirno četrtr tisočletja kasneje ustanovili v Molzbichlu pri Špitalu ob Dravi v času intenziviranega misijona po zmagi bavarskega vojvode Tasila III. nad upornimi Karantanci 772 samostan, so v tamkajšnjo cerkev skupaj z njegovimi relikvijami prenesli tudi nagrobno ploščo. Translacija predpostavlja kontinuirano ohranjanje spomina na Nonoza tudi v času poganke Karantanije, častilci njegovega kulta pa so lahko bili le lokalni kristjani.¹⁶

⁹ Mensching, *Soziologie der Religion*, 27; Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 200 sl.; Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*, 14.

¹⁰ Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 292.

¹¹ Ebbo, *Vita Ottonis episcopi Babenbergensis* III 1; Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 203 sl., 227 sl.; Padberg, *Christianisierung*, 153 sl.

¹² *Vita Ottonis Babenbergensis episcopi auctore monacho Prieflinigensi* III 5; podobno Herbord, *Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis* III 16.

¹³ Ebbo, *Vita Ottonis episcopi Babenbergensis* III 1.

¹⁴ Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 296 sl.

¹⁵ Glaser, *Die Nonnosus-Inschrift*, 118 sl.; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 416 sl.

¹⁶ Gl. zbornik *Der heilige Nonnosus von Molzbichl*. K temu nazadnje Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum*, 321.

Podobno pričajo o obstoju krščanstva v Panoniji pod gospostvom poganskih Avarov *sacerdotes terrae istius, clerici in clerici inlitterati*, ki so v pokrajini delovali, še preden so škofje, ki so leta 796 spremljali frankovsko vojsko na njenem pohodu v Panonijo, nekje ob Donavi določili smernice tamkajšnjega pokristjanjevanja.¹⁷ To, očitno precej izolirano krščanstvo znotraj gentilnoreligioznega avarskega kaganata je lahko preživelo še iz rimskih časov, čeprav bi bilo vanj lahko importirano tudi kasneje – z ujetniki ali prebežniki.¹⁸ Uporni furlanski Langobard Aio npr., ki je leta 776 prebežal v Avarijo, kjer je preživel dvajset let, dokler ga Karel Veliki ni spet prejel v milost in je nato v funkciji grofa naredil še izjemno kariero v njegovi službi, je med Avari zagotovo živel kot kristjan.¹⁹

Hkrati nas omemba nepismenih klerikov in z njimi povezane nepravilnosti pri krstu opozarjajo še na en pojav, povezan z delovanjem Cerkve v izoliranih, gentilnih sredinah, ki jo zaobjema pojem *ecclesia in gentibus*: Cerkve in vera sta se barbarizirali in atomizirali. Njuni nosilci so bili nezadostno izobraženi ali celo povsem neizobraženi ljudje, kar je brez ustreznih povezav s cerkvenimi središči, brez odgovarjajoče infrastrukture in brez strukturirane hierarhije vodilo v deviacije verskega nauka in cerkvenih obredov. Lahko si je predstavljati, da se je tako izolirana krščanska vera odmikala od naukov Cerkve, postajala sčasoma vedno bolj neortodoksna ter bila hkrati tudi vedno bolj dojemljiva za različne poganske vplive. S tem je tendirala k sinkretizmu, ki v zgodnjem srednjem veku ni bil tako redek pojav.²⁰ Ne moremo izključiti, da je v tej obliki krščanstvo preživelo tudi v Karantaniji. Po sicer šele v 12. stoletju zapisani legendi o spreobrnjenem in spreobračujočem knezu Domicijanu, za katerega je v zadnjem času vedno bolj verjetno, da je bil historična oseba,²¹ naj bi v Millstattu na zgornjem Koroškem stala *ecclesia, que primitus... demonibus fuit addicta*; torej cerkev, ki je bila prvotno posvečena malikom. To je mogoče razumeti tudi na način, da je šlo za pogansko-krščansko sinkretistično cerkev, se pravi za poznoantično, kasneje uradnemu krščanstvu odtujeno cerkev, ki naj bi jo dal Domicijan kultno očistiti in (znova) posvetiti.²²

Misijonska načela in cilji

Težave, s katerimi so se morali spoprijeti misijonarji pri širjenju krščanske vere v gentilna religiozna okolja, so bile evidentne in izzivi veliki: vzpostaviti so morali medjezikovno komunikacijo, premostiti kulturne razlike, posredovati nove

¹⁷ *Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796*, gl. Bratož, Začetek oglejskega misijona, 98 sl.

¹⁸ Gl. Pohl, *Die Awaren*, 203 sl.

¹⁹ Za biografijo Aia gl. Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter*, 137 sl.; isti, '...in loco qui dicitur Riziano...' 27 sl. Za krščanstvo v avarskem času v Panoniji gl. tudi Pohl, *Die Awaren*, 204 sl.; Gračanin, *Južna Panonija*, 264 sl.

²⁰ Gl. Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 286 sl. in tam navedene primere.

²¹ Gl. op. 101.

²² Kahl, *Der Millstätter Domitian*, 94 (objava vira); Pleterski, *Ecclesia demonibus addicta*, 297 sl., vendar prim. Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 287 sl. Za še en indic sinkretizma v okviru istem prostoru gl. Kahl, *Streifzüge*, 259.

vrednote in tako rekoč neprestano dokazovati premoč krščanskega boga. Temeljno orientacijo za njihovo delovanje so jim nudila načela, ki jih je formuliral že Avguštin (kot škof 395–430) in dopolnil papež Gregor Veliki (590–604) in so nato opredeljevala misijon katoliške Cerkve vse do križarskih vojn. V skladu z njimi je vsak misijon zasledoval dva cilja. Prvi, negativni cilj, t. i. »misijon dejanja«, je stremel za izkoreninjenjem poganstva (*extirpatio*), ki je bilo v *interpretatio christiana* zgolj in samo hudičevo delo in je zato dovoljeval uporabo vseh sredstev, vključno s silo in smrtno kaznijo kot njeno skrajno obliko. Drugi, pozitivni cilj, t. i. »misijon besede«, pa je bil namenjen sprejemu oziroma sejanju nove vere (*plantatio*), ki naj bi ga bilo mogoče doseči le prostovoljno, z notranjo duhovno preobrazbo, ob uporabi poduka, prepričevanja, svaril in podobnega; prisila je bila dovoljena le posredno – npr. v obliki socialne izoliranosti ali premoženjskih omejitev – in le v skrajnem primeru.²³

Obenem so morali misijonarji razviti strategije in metode, prilagojene vsakokratnemu konkretnemu okolju, v katerem so delovali, in ki so bile na najbolj osnovni stopnji odvisne od političnih razmer.²⁴ Če je misijon sledil frankovski osvojitvi in podreditvi, kot je bilo tudi v primeru Karantanije in avarske Panonije, je vedno zasledoval tudi politične cilje in imel temu primerno politično podporo. Vključitev v skupnost kristjanov je namreč pomenila socialno discipliniranje in prevzem temeljnih etičnih podlag za skupno življenje ter s tem najboljše sredstvo integracije v državo, kjer so bile krščansko-cerkvene norme povzdignjene v podlago družbenega reda, kot se jasno odraža v *Admonitio generalis* iz leta 789.²⁵

Jezikovna komunikacija kot predpogoj pokristjanjevanja

V primeru jezikovne bariere je bila prva naloga misijonarjev, da so vzpostavili jezikovno komunikacijo; da so bili zmožni komunicirati z domačini v njihovem jeziku in jim tako razložiti temeljne vsebine krščanske vere. Uporaba vernakularnih jezikov je bila nujna predpostavka vsakega pokristjanjevanja, ki je edina sploh omogočala, čeprav ne hkrati tudi že zagotavljala uspeh.²⁶ Blacidij,

²³ Na splošno gl. k temu: Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*, 17 sl., 21 sl.; Goetz, *Die Wahrnehmung anderer Religionen* 1, 63 sl.; Angenendt, *Credo*, 53 sl.; Padberg, *Das Christentum als missionierende Religion*, 130 sl. Konkretno sliko o poteku pokristjanjevanja in o vsebinah, ki so jih misijonarji razlagali katehetom pred krstom, prinašajo t. i. misijonski priročniki oziroma katekizmi (v smislu Avguštinove krstne kateheze odraslih), ki v zgodnj srednjeveškem literarnem izročilu niso tako redki. Za nas sta najbolj pomembna in zanimiva karolinška misijonarska priročnika *Ratio de cathecizandis rudibus* in *Ordo de catezizandis rudibus*, oba bavarske provenience, za katera se domneva, da sta nastala v zvezi s pokristjanjevanjem v Panoniji, kot tudi pismo oglejskega patriarha Maksencija Karlu Velikemu (811/812), ki se nanaša na krstno katehezo (*Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae*, št. 27). K tem trem besedilom gl. Herr, *Ein Karolingischer Missions-Katechismus*, 8 sl., 52 sl.; Löwe, *Karolingische Reichsgründung*, 170 sl.

²⁴ Wood, *Missionary Life*, 256.

²⁵ *Admonitio generalis*; Padberg, *Christianisierung*, 83.

²⁶ Prim. Müller, *Mission und die Volkssprache*, 62 sl. Uporaba vernakularnih jezikov

nekje na slovanskem območju širšega vzhodnoalpskega prostora kmalu po letu 800 delujoči duhovnik-misijonar, za katerega ni jasno, ali je bil v oglejski ali salzburški službi, je bil zaradi neznanja jezika domačinov tako že od vsega začetka obsojen na neuspeh svojega dela. Njegovo dolgo, prijateljem v Italiji namenjeno pismo odkriva sicer izobraženega, retorike veččega človeka, ki pogrša kultivirano okolje svoje domovine, in kaže na težave, s katerimi se je srečeval »tostran reke Donave, v gostih smrekovih gozdovih slovanskih gora«, a obenem ni v njem niti besede o njegovem misijonarskem (ne)delovanju, kar je povezovati prav z njegovo jezikovno nekompetentnostjo.²⁷

Adalbert-Vojteh iz Prage (956–997), katerega materni jezik je bila slovanščina njegove češke domovine, je nameraval prav zaradi jezikovnih razlogov opustiti misijonarjenje pri baltskih Prusih in oditi pokristjanjevat k slovanskim Ljutičem, a ga je prehitela mučeniška smrt.²⁸ Pomena znanja vernakularnega jezika za uspešno pokristjanjevanje se je zelo dobro zavedal tudi menih Boso, kasneje prvi škof v Merseburgu († 970), ki je misijonaril pri Sorabih in se je tudi naučil slovanskega jezika. A očitno ne dovolj dobro: zaupani mu Slovani so *Kyrie eleison* slišali kot *ukrivolsa* in ga razumeli kot »jelša stoji v goščavi«, čeprav naj bi jim Boso razložil njegov pomen.²⁹ Takšnih težav ni imel že omenjeni bamberski škof Oton I., ki se je moral slovanskega jezika naučiti v mladosti, ko je deset let preživel na dvoru poljskega kneza Vladislava I. Hermana (1079–1102) v Gneznju. Slovanski jezik naj bi govoril tako dobro, »da človek ne bi mislil, da je *vir Teutonicus*, ko ga je slišal govoriti v barbarskem jeziku«.³⁰ Tudi za salzburško duhovščino, ki je bila zadolžena za misijonarjenje med Slovani in Avari bavarske Vzhodne krajine, je bilo znanje vernakularnih jezikov nujno, čeprav je mogoče le za nadškofa Adalrama (821–836) z veliko verjetnostjo meniti, da je lahko pridigal v slovanskem jeziku. Njemu namenjena slavlina pesem namreč pravi, da je bil nadarjen za jezike, s čimer je lahko pravilno podučil barbore.³¹

S povsem drugačnega zornega kota osvetljuje pomen dobrega medjezikovnega sporazumevanja za pokristjanjevanje poročilo Helmolda iz Bosaua o delovanju obodritskega kneza Gotšalka (po 1043–1066). Ta, v lüneburškem samostanu sv. Mihaela vzgojeni krščanski knez z razgibano biografijo,³² je začel po razpadu po-

pri pokristjanjevanju ni zato nobena posebnost t. i. irske misijonske metode, kot je razširjena predstava v slovenskem zgodovinopisju. Gl. npr. Kos, *Zgodovina Slovencev*, 93 sl.; Grafenauer, *Literarno-zgodovinski spisi*, 173; Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, 42 sl.

²⁷ Appendix ad Alcuini epistolas, št. 2. Za vprašanje identitete Blancidija gl. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* 2, 151 sl. in op. 2 na str. 152; Zagiba, Die Missionierung der Slaven, 285, 287; Kollautz, Awaren, Franken und Slawen, 233; Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum*, 546; Bratož, *Vpliv oglejske cerkve*, 52; Krahwinkel, *Friaul im Frühmittelalter*, 164 in op. 259.

²⁸ Brun von Querfurt, Vita sancti Adalberti episcopi et martyris 26.

²⁹ Thietmar, Chronicon II 37; k temu nazadnje Hardt, Kirchenorganisation oder Aufstand, 59 sl.

³⁰ Vita Ottonis Babenbergensis episcopi auctore monacho Prieflinigensi I 2.

³¹ Carmina Salisburgensia 1, 18–21. Gl. Wolfinger, Carmina Salisburgensia, 244 sl.; Wolfram, *Conversio* (2013), 185.

³² Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 190 sl.

ganske zveze Ljutičev intenzivno (re)kristjanizacijo svoje dežele. Pri tem je v svoji vnemi v cerkvi pogosto s svojimi besedami v slovanskem jeziku na razumljivejši način povzel »skrivnostne besede« škofov in duhovnikov.³³ Poleg že nagovorjenega pomena dobrega poznavanja jezika domačinov, opozarja primer tudi na nespregledljivo vlogo domačih, že krščenih vladarjev pri širjenju krščanstva med svojimi ljudmi, saj so poleg jezika bolje kot tuji duhovniki poznali tudi njihova občutja in mišljenje in so imeli obenem zaradi svojega vladarskega položaja in večjega zaupanja velik vpliv nanje s svojim zgledom. Podobno kot Gotšalka si lahko predstavljamo tudi karantanskega kneza Hotimirja v 8. stoletju. Tudi on je bil deležen samostanske vzgoje v tujini (Herrenchiemsee na Bavarskem) in je postal goreč kristjan, ki je prav tako izpolnil obče veljavna pričakovanja Cerkve in se kot številni drugi krščanski knezi postavil na čelo misijona, s katerim je bilo pokristjanjeno njegovo ljudstvo.³⁴ Obenem je bil Hotimir, ki je bil zaradi dolgotrnega bivanja na Bavarskem nedvomno dvojezičen, še kako zmožen razložiti v maternem jeziku »skrivnostne besede« salzburških misijonarjev.

Druga možnost, ki so jo imeli misijonarji pri vzpostavljanju jezikovne komunikacije, je bila, da so imeli prevajalce. Te metode so se posluževali predvsem na samem začetku svojega dela. Dobro poznana je epizoda, povezana z začetki rimskega misijona Auguština († 605?) in njegovih spremljevalcev pri kentskem kralju Æthelberthu. Misijonarjem, ki jih je papež Gregor Veliki leta 596 poslal »k barbarškemu, divjemu in nevernemu ljudstvu« Anglosasov, »katerih jezika niso znali«, so se na poti priključili prevajalci iz vrst Frankov.³⁵ Tudi Emeram, ki se je proti koncu 7. stoletja odpravil iz Poitiersa na dolgo pot, da bi v Panoniji spreobrnil »robustno ljudstvo« Avarov, je moral po prihodu v Alemanijo poiskati pomoč prevajalca zaradi neznanja tamkajšnjega jezika.³⁶ Njegov alemanski predhodnik Gal ni imel takšnih težav: njegov učitelj Kolumban mu je zaupal pokristjanjevanje na področju Bregenza prav zato, ker je poznal jezik tamkajšnjih domačinov.³⁷

Prav mogoče je, da so tudi prvi salzburški misijonarji v Karantaniji morali na začetku svojega delovanja imeti pomoč prevajalcev. Med njimi jih je sorazmerno veliko imelo romanska imena, kar kaže, da so bili rekrutirani iz vrst dobro dokumentiranih salzburških Romanov.³⁸ Takšno ime sta nosila že Hotimirjev krstni boter Lupo in njegov nečak Majoran. Slednji je bil kaplan bodočega karantanskega kneza in je bil prvi duhovnik, ki je ob Hotimirjevem povratku prišel v Karantanijo. Romansko ime sta nosila tudi vodja prve skupine misijonarjev Modest, ki je v Karantaniji deloval med letoma (ca.) 757 in 763 kot pokrajinski škof salzburškega ordinarija in je tam posvetil prve cerkve, kot tudi duhovnik Latin iz njegovega spremstva.³⁹

³³ Helmold von Bosau, *Cronica Slavorum* I 20.

³⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* cc. 4, 5.

³⁵ Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* I, 23, 25;

³⁶ Arbeo, *Vita vel passio Haimhrammi episcopi et martyris Ratisponensis* 3; Jahn, *Ducatus Baiuvvariorum*, 41.

³⁷ Wettinus, *Vita Galli* 6; Walahfrid Strabo, *Vita Galli* I 6

³⁸ Wolfram, *Conversio* (2013), 131. Za salzburške Romane gl. tudi Hörburger, *Salzburger Ortsnamenbuch*, 33 sl.; Moosleitner, *Die Merowingerzeit*, 112 sl.; Dopsch, *Zum Anteil der Romanen*, 47 sl.

³⁹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* cc. 4, 5.

Na drugi strani so bili Karantanci, h katerim so prišli misijonarji, tako kot vsak zgodnjesrednjeveški *gens* skupnost polietničnega izvora, v katero so bili vključeni tudi domači Romani.⁴⁰ To staroselsko romansko oziroma romanizirano prebivalstvo, ki sta ga opredeljevala predvsem latinski jezik, kakor koli je že bil vulgariziran, in krščanska vera, je uspelo kljub integraciji v karantansko gentilno skupnost vsaj do neke mere ohraniti svojo identiteto znotraj slovanskega in poganskega okolja. O tem jasno pričajo koroška krajevna imena, tvorjena iz besede Vlahi, s katerimi so Slovani označevali romansko prebivalstvo, ali Kršna vas/Kristendorf v v Podjuni, ki je v okolju z močno antično tradicijo stala bolj ali manj v bližini dveh krajev s prav tako zgovornima opozicijskima imenoma Slovenje/Sloweniach in Banja ves/Pfannsdorf, kot tudi arheološko gradivo z že omenjeno nagrobno ploščo diakona Nonoza na čelu.⁴¹ Na dolgi rok so ti staroselci v asimilacijskih in akulturacijskih procesih sicer izgubili svojo romansko jezikovno identiteto, saj so na Koroškem v kasnejših časih poznani samo govorci slovenskega in nemškega jezika, sredi 8. stoletja pa so jo lahko še ohranjali, obenem pa so morali tudi že govoriti jezik takrat vladajočih Slovanov.

Ne moremo izključiti, celo zelo plavzibilno se zdi, da so prvi salzburški misijonarji prav s pomočjo teh staroselsko-romanskih, dvojezičnih in krščanskih Karantancev vzpostavili ali pa vsaj olajšali jezikovni kontakt s slovansko govorečim poganskim prebivalstvom. Iz kroga teh dvojezičnih potomcev starih kristjanov bi lahko Modest posvetil tudi prve domače duhovnike.⁴² Sicer pa se prvi karantanski duhovniki s slovanskimi imeni omenjajo šele okrog srede 9. stoletja v seznamu duhovnikov iz Karantanije (*Nomina presbiterorum de Carantana*), ki je bil vpisan v knjigo življenja (*liber vitae*) samostana v Reichenau na Bodenskem jezeru.⁴³

Pokristjanjevanje in začetki domačega slovanskega pismenstva

Obenem z vzpostavitvijo jezikovne komunikacije je bila prva naloga misijonarjev, da v jezik domačinov prevedejo temeljna verska besedila. V slovanskem svetu vzhodnoalpskega prostora izvira iz te najzgodnejše dobe pokristjanjevanja, morda že iz časa pred koncem 8. stoletja, predloga Očenaša (*Paternoster*), ki je poznan v dveh prepisih iz poznega srednjega veka: v Rateškem oziroma Celovškem rokopisu iz druge polovice 14. stoletja in v Starogorskem rokopisu s konca 15. stoletja.⁴⁴ Prošnja *adveniat regnum tuum*, ki je v obeh Očenaših zapisana v obliki

⁴⁰ Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 50 sl.; Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 79 sl., zlasti 100 sl.

⁴¹ Gl. Kos, *Slovenska naselitev na Koroškem*, 47 sl.; Kranzmayer, *Ortsnamenbuch* 1, 41 sl.; 2, sub vocibus Kristendorf, Pfannsdorf, Sloweniach; Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum*, 320 sl.; Štih, *Begegnung, Akkulturation und Integration*, 254 sl.

⁴² To možnost, kot tudi posredniško vlogo starega romanskega prebivalstva, je dopuščal že Grafenauer, O pokristjanjevanju, 357. Prim. tudi Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 109.

⁴³ Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau 108 (faksimile); Schmid, *Das Zeugnis der Verbrüderungsbücher*, 190 sl.; Štih, *Integracija*, 21.

⁴⁴ Mikhailov, *Jezikovni spomeniki*, 51 sl., 65 sl., 79 sl., 106 sl.

»pridi bogastvo tvoje«, je namreč po prepričljivi razlagi Ivana Grafenauerja lahko nastala le v času, ko jezik alpskih Slovanov še ni poznal besede kraljestvo oziroma kralj, izpeljane iz osebnega imena Karla Velikega.⁴⁵ Skupaj s krstno odpovedjo hudiču in krstno izpovedjo vere v sv. Trojico, ki sta se ohranili v tretjem Brižinskem spomeniku,⁴⁶ predstavljajo Očenaš, ki je najpomembnejša krščanska molitev, in Apostolska vera (*Credo*) z najpomembnejšimi vsebinami vere, katere najstarejše izročilo v slovenskem jeziku sta prav tako Rateški (Celovski) in Starogorski rokopis, tista temeljna besedila v domačem jeziku, ki jih je moral poznati vsak kristjan že ob krstu in so morala biti zato tudi del predhodne kateheze.⁴⁷

Brižinski spomeniki so najpomembnejša besedila najstarejše krščanske kulture pri Slovanih.⁴⁸ Dve spovedni molitvi (BS I in III) in pridiga o pokori (BS II), ki so bila okrog leta 1000 vpisana v kodeks freisinške provenience (*clm* 6426), so najstarejša slovanska besedila v latinski abecedi.⁴⁹ Njihova predloga sega po splošnem prepričanju vsaj v sredino 9. stoletja, to je v čas pred prevajalsko dejavnostjo Konstantina in Metoda.⁵⁰ Kljub številnim odprtim vprašanjem in različnim mnenjem povezuje največ argumentov – in to tako jezikovnih kot zgodovinskih – Brižinske spomenike z (zgornje)koroškim prostorom in s tem s pokristjanjevanjem Karantancev oziroma s cerkveno prakso pri Karantancih ter z jezikom, ki so ga ti takrat govorili.⁵¹ Analiza besednega zaklada Freisinških spomenikov, ki jo je z ozirom na krščansko terminologijo opravila Irene Wiehl, je pokazala, da so v njih vsebovane oznake za skoraj vse krščanske temeljne pojme.⁵² Največji in najpomembnejši del teh pojmov je nastal s preoblikovanjem že obstoječih besed, ki so v največji meri izvirale iz splošnega govora in iz gentilno-religioznega ter pravnega področja. Poleg tega je Wiehl lahko ugotovila, da je več kot tretjina verskih pojmov neologizmov, v katerih se kaže plodovito vplivanje krščanstva na slovanski jezik; da priča skromen delež tujih in izposojenih besed med njimi na velik dosežek prevajalcev in da je mogoče vse besede, v katerih je mogoče prepoznati vpliv tujih jezikov, razložiti iz latinščine in starovisoke nemščine;⁵³ iz dveh jezikov torej, ki ju je mogoče povezati z iz Bavarske izvirajočimi karantanskimi misijonarji.

⁴⁵ Grafenauer, Poglavlje, 73 sl.; gl. tudi Tomšič, Podoba, 21.

⁴⁶ Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia 60 oz. 96 (prevod v sodobno slovenščino).

⁴⁷ Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 13; isti, *Literarno-zgodovinski spisi*, 176.

⁴⁸ Kritična izdaja: Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia. Za sam kodeks *clm* 6426 gl. tudi Daniel, *Handschriften*, 114 sl.; Kurdorfer, Zgodovinski in literarni pomen, 7 sl.

⁴⁹ Z izjemo štirih besed, ki so bile okrog 880 kot glose slepo vnesene v *clm* 14008. Fotografija s transkripcijo v: *Slawisch-germanische Beziehungen*, 143 sl. Za kodeks *clm* 14008 (*Collectio canonum Dionysio-Hadriana*), ki je nastal okrog sredine 9. stol. v Italiji (Rim) in naj bi ga papež Janez VIII. leta 880 poslal Metodu na Moravsko in je kasneje prišel v posest regensburškega samostana sv. Emerama, gl. Wattenbach/Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen* 4, 477; Daniel, *Handschriften*, 114 in op. 75; Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen* 1, 225 sl.

⁵⁰ Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 100 sl.; Wiehl, *Untersuchungen*, 128; Hannick, *Die älteste slavische Kirchentерminologie*, 801 sl.

⁵¹ Kos, *Izbrane razprave*, 53 sl.; 88 sl.; Pohl, *Zur Sprache der Freisinger Denkmäler*, 311 sl.; Snoj/Greenberg, *O jeziku slovanskih prebivalcev*, 285 sl., zlasti 298 sl.

⁵² Wiehl, *Untersuchungen*, 13 sl., 126.

⁵³ Wiehl, *Untersuchungen*, 126 sl.

Vsebina Brižinskih spomenikov jasno kaže, da so nastali za potrebe poduka v veri in v krščanskih običajih, a hkrati so tudi priča meje, do katere je v Cerkvi lahko segel slovanski jezik domačinov, ki na področje bogoslužja ni imel dostopa. Prav v tej točki je bila največja razlika s kasnejšim delovanjem Konstantina in Metoda na Moravskem in v Panoniji, kjer sta takoj uvedla pisno fiksiran in normiran jezik makedonskih Slovanov tudi v liturgijo – in seveda prišla v konflikt z doktrino o treh svetih jeziki.⁵⁴

Pokristjanjevanje od zgoraj

Ena od najpomembnejših metod uspešnega pokristjanjevanja celih ljudstev – in ne več posameznikov, kot v zgodnjem krščanstvu – je bilo »pokristjanjevanje od zgoraj«.⁵⁵ Najprej je bilo treba spreobrniti politično vodstvo, znotraj katerega je bil kralj ali plemenski knez centralna figura. Kakor hitro se je politična elita odločila za spreobrnitev in sprejela krst – in nemalokrat ga je sprejela iz oportunizma, ker je bilo sprejetje krščanstva pogoj za njeno politično preživetje – je bila verska usoda skupnosti, katere so vodili, zapečaten in pokristjanjevanje v bistvu odločeno. Po eni strani je bil na takšen način ustvarjen eksêmpel, ki je spodbudno učinkoval na vse druge družbene skupine in sloje, po drugi strani pa je spreobrnjena elita imela vojaško moč in druga sredstva, s katerimi je lahko podprla ali po potrebi zaščitila misijon. Številni primeri v evropski zgodovini – od Klodovika pri Frankih in Widukinda pri Sasih do Borisa pri Bolgarih, Knuta pri Dancih, Vencija pri Čehih, Štefana pri Madžarih ali Gotšalka pri Abodritih – pričajo o uspešnosti te metode, ki so jo prilagojeno okoliščinam uporabili tudi pri pokristjanjenju Karantancev in pri Avarih.

Gorazd in Hotimir sta bila krščena še kot princa, še preden sta postala vladajoča kneza in še preden so prišli v deželo prvi misijonarji. Podobno je tudi pri Avarih eden od treh najvišjih knezov, tudun, sprejel skupaj s svojim spremstvom krst v Aachnu obenem s podreditvijo Karlu Velikemu in še preden so škofje, ki so spremljali frankovsko vojsko v Panonijo, nekje ob Donavi poleti 796 začrtali smernice avarskega misijona.⁵⁶ Nekoliko kasneje sta se krstila tudi kapkan in kagan, a krščanstvo se pri Avarih kljub temu ni prijelo in metoda pokristjanjevanja od zgoraj v njihovem primeru ni bila uspešna. Walter Pohl je ob tem opozoril, da je bil v krščanstvo spreobrnjen kagan sam po sebi protisloven, saj je prevzem nove univerzalne vere uničil sakralno-gentilno tradicijo, ki jo je uteleševal najvišji knez Avarov. Krščansko-avarski model se ni izkazal za dovolj atraktivnega in poskus s pokristjanjenim kaganom in krščanskim kaganatom je propadel v dobrih dveh desetletjih. Avarska identiteta očitno ni prenesla krščanske reinterpretacije.⁵⁷

⁵⁴ Hannick, *Die byzantinischen Missionen*, 357.

⁵⁵ Angenendt, *Das Frühmittelalter*, 421; Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*, 15; Wolfram, *Karantanen*, 239; Goetz, *Wahrnehmung anderer Religionen* 1, 94 sl.

⁵⁶ *Annales regni Francorum* a. 795, 796; Pohl, *Die Awaren*, 318 sl.

⁵⁷ Pohl, *Die Awaren*, 205; isti, 'Das sanfte Joch Christi', 274; Wolfram, *Conversio* (2013), 114.

Nasploh pokristjanjevanje avarsko-slovanskega »divjega vzhoda« v Panoniji ni potekalo v skladu z velikimi pričakovanji. Evforično vzdušje, ki ga je čutiti na frankovski strani po zmagovitih pohodih v osrčje kaganata leta 795 in 796,⁵⁸ so delili tudi organizatorji tamkajšnjega misijona, v katerega idejno zakulisje nam odpirata Alkuinova korespondenca in protokol škofovske sinode »ob bregovih Donave« vpogled, ki se nam le redko ponuja.⁵⁹ A že kmalu se je pokazalo, da so visoko postavljeni politični in cerkveni cilji in z njimi zvezana nujnost tako rekoč po tekočem traku producirati dobre kristjane, predstavljali preveliko obremenitev za Cerkev, ki ji je, kot kaže primer Blancidija, primanjkovalo usposobljenih, jezika domačinov večših misijonarjev. V Salzburgu, kjer so se leta 870 hvalili z uspehi pri pokristjanjevanju Karantancev in so znali poimensko naštetih misijonarje, ki so delovali v Karantaniji, se za prva desetletja misijona v Panoniji niso mogli pohvaliti praktično z ničimer. Razen, da so povedali, kako sta jim Pipin in Karel Veliki odmerila veliko misijonsko področje okrog Blatnega jezera in da je Arn posvetil za tamkajšnjega misijonskega škofa Teoderika, niso vedeli naštetih niti enega misijonarja in niti ene na novo posvečene cerkve. Z veliko vnamo začeto podjetje je spodletelo in pred bankrotom ga je rešil šele prihod Pribine. Prve uspehe v pokristjanjevanju Panonije so v Salzburgu namreč zabeležili šele okrog srede 9. stoletja, ko je tja prišel komaj krščen slovanski knez iz Nitre in prostor gospostveno organiziral.⁶⁰ To je bilo odločilnega pomena, kajti brez gospostvenih struktur pokristjanjevanje od zgoraj in cerkveni preboj nista bila mogoča.

Misijonarji kot gostje

A za uspešno pokristjanjevanje ni bilo nič manj pomembno, da so prišli misijonarji povabljeni med ljudi, ki naj bi jih spreobrnil. Da torej niso prišli kot vsiljivci in da niso delovali brez soglasja ali celo v nasprotju z voljo vodilne politične garniture, kot je bilo to zelo očitno v primeru Adalberta-Vojteha iz Prage in njegovega misijona pri Prusih.⁶¹ Salzburški misijon v Karantaniji se je začel s prošnjo kneza Hotimirja škofu Virgilu, naj osebno obišče *populum gentis illius* in ga utrdi v veri. Čeprav se to ni zgodilo niti potem, ko je Hotimir čez nekaj let ponovil vabilo Virgilu, so salzburski misijonarji prišli v Karantanijo v duhu tega povabila.⁶² Prišli so torej kot gostje, kar je pomenilo, da so po pravu gostov uživali gostoljubje (*hospitas*) in so bili deležni zaščite (*munt*) svojega gostitelja, kot

⁵⁸ Rythmus de Pipini regis victoria Avarica; Einhard, Vita Karoli Magni c. 13

⁵⁹ Alcuin, Epistulae, št. 99, 107, 110–113, 184; Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796.

⁶⁰ Conversio Bagoariorum et Carantanorum cc. 10–13; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 193 sl.; Pohl, 'Das sanfte Joch Christi', 275; Wolfram, *Conversio* (2013), 174 sl., 191 sl., 203 sl.

⁶¹ Wood, *Missionary Life*, 207 sl.; Padberg, *Christianisierung*, 141.

⁶² Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. 5; za *populus gentis illius* in za začetke salzburskega misijona v Karantaniji gl. Wolfram, *Conversio* (2013), 126 sl.

tudi, da so delovali z njegovim soglasjem.⁶³ Kdor bi jim kakor koli škodoval ali celo stregel po življenju, bi prekršil pravilo nenevarnega bivanja, za kar so bile na primer po bavarskem pravu zagrožene visoke denarne kazni.⁶⁴ Misijonarji so v Karantaniji delovali pod zaščito kneza in s tem v za njih precej varnem okolju.

Če se je kdo med njimi nadejal mučeniške smrti pri spreobračanju »najbolj groznih poganov« (*crudelissimi pagani*), kot so v Salzburgu še okrog leta 800, vendar za čas pred začetkom njihovega pokristjanjevanja, označili svoje karantranske sosedse, ni bil na pravem mestu.⁶⁵ Doleteti bi ga znalo razočaranje, ki ga je doživel Amand v 7. stoletju, ko ga Slovani, med katere je šel nekam ob Donavi pridigat evangelijske nauke, niso hoteli ubiti in ga ovenčati s tako zeleno krono mučeništva.⁶⁶ Ena od posledic večjega občutka varnosti je bila, da misijonarjem ni bilo treba spreminjati življenjskih navad in svojega zunanjšega izgleda ter se prilagajati okolju, v katerega so prišli. To je okrog leta 770 skoraj stalo glave Lebuina, ki je k Sasom prišel v duhovniškem oblačilu, s procesijskim križem in evangeliarjem v rokah,⁶⁷ medtem ko je Adalbert-Vojteh iz Prage, ko je opazil, da ga Prusi gledajo, kot da je z drugega sveta, odložil duhovniško obleko in si pustil rasti lase in brado, kot je bilo to v navadi pri domačinih. A tudi ta prilagoditev mu ni rešila življenja.⁶⁸

Pokristjanjevanje in socialna akomodacija

Prihod misijonarjev in z njimi zvezan verski preobrat je pomenil za gentilno religiozne skupnosti veliko preizkušnjo. Ne le, da niso stremeli vsi pogani iti skozi Avguštinova »vrata vere« in stopiti v krstilni bazen, ampak jim je bilo tudi težko razložiti že sam po sebi težak teološki problem troedinega boga in nič manj, zakaj se morajo ob sprejemu novega boga odpovedati starim, jih tako rekoč izdati in videti v njih hudičevo delo, kar je povzročalo velike lojalnostne konflikte. Frizijski knez Radbod († 719) zagotovo ni bil edini, ki bi bil raje s svojimi predniki v peklju, kot pa sam v nebeškem kraljestvu, in se zato ni hotel krstiti.⁶⁹ Poleg verske spreobrnitve je pomenil sprejem krščanskega boga tudi prevzem novih etičnih in moralnih standardov, kulturnih vzorcev in vedenjskih norm. V dekalogu kodificiran družbeni red je tvoril skupaj s totransko pokoro in obljubo onstranskega plačila podlago za od Cerkve sankcionirano etiko, katere izpolnjevanje je popolnoma spremenilo poganski način življenja. Zahteva po življenju v skladu s krščansko etiko in v okviru Cerkve je bila vseprisotna in tozadevni ukazi, navodila in opozorila so zadevala prav vse.

⁶³ Weitzel, Gast, -recht, -gericht, 1130 sl.; isti, Fremde, -recht, 909 sl.; Lübke, *Fremde im östlichen Europa*, 123 sl.

⁶⁴ Lex Baiwariorum IV 31, 32.

⁶⁵ Breves Notitiae 8.2, podobno 3.15.

⁶⁶ Vita Amandi episcopi I 16; Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* 1, 301 sl.; Wood, *Missionary life*, 39 sl.

⁶⁷ Vita Lebuini antiqua 6.

⁶⁸ Brun von Querfurt, Vita sancti Adalberti episcopi et martyris 26; k strategijam preživetja misijonarjev gl. Wood, *Missionary life*, 258 sl.

⁶⁹ Vita Vulframni episcopi Senonici 9; Padberg, *Christianisierung*, 59.

Na takšen način je bila prepovedana cela vrsta starih praks, kot sta bila poganski pokop in kult, mnogoženstvo, promiskuiteta in sploh vse, kar je bilo v nasprotju s krščanskim pojmovanjem poroke, zakona in družine. Obvezni sta postala gradnja cerkvà in desetina, prav tako post in spoved, praznovanje svetnikov in drugih cerkvenih praznikov ter obiskovanje maše v nedeljo. Zlasti z uveljavitvijo nedelje kot »gospodovega dne« (*dominica = dies Domini*), na katerega je bilo prepovedano (kmečko) delo, je življenje dobilo trden in ustaljen ritem.⁷⁰

V praksi je to pomenilo premagati številne težave in zlomiti marsikateri odpor. Dobro predstavo o velikih spremembah, ki jih je za pogsanske skupnosti s seboj nosila krščanska vera, dajejo *Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum* iz leta 866. Gre za obsežne odgovore papeža Nikolaja I. (858–867) na neohranjen katalog vprašanj bolgarskega kana Borisa-Mihaela, ki je malo predtem sprejel krst iz Konstantinopla in se hotel nato odtegniti njegovemu vplivu z navezavo na Rim.⁷¹ Vprašanja, katere živali sme človek jesti, ali se lahko nosi amulet in uporablja magične kamne, ali se lahko moli za pogsanske prednike, ali ženske lahko nosijo hlače, ali ima lahko kristjan dve ženi ipd., dobro zrealijo situacije, s katerimi so se morala spoprijemati pogsanska družbena okolja, in čisto praktične probleme, ki so jih morala reševati po verski spreobrnitvi.⁷²

Spremeniti življenjsko rutino in živeti po krščanskih načelih zagotovo ni bilo enostavno in vernike je bilo treba že od samega začetka neprestano opozarjati, kaj je prav in kaj narobe, kaj je greh in kaj je dobro delo. Tako prinaša npr. že prvi Brižinski spomenik katalog grehov, ki se jih mora vsak vernik spovedati in mednje so sodili: kriva prisega, laž, tatvina, zavist, skrunitev, nečistovanje, obrekovanje, nespoštovanje nedelje, božiča in posta. Drugi Brižinski spomenik pa šteje med »satanova dela« (pogsansko) žrtvovanje, oklevetanje bližnjega, tatvino, uboj, naslado, nespoštovanje prisige in sovraštvo, medtem ko so dobra dela opravljali tisti, ki so »lačnega hranili, žejnega napajali, bosega obuvali, nagega odevali, onemoglega v imenu božjem obiskovali, mrzlega ogrevali, tujca pod krove svoje vodili, v temnicah in železnih verigah uklenjene obiskovali, in v imenu božjem jih težili.«⁷³

Pokristjanjevanje, moč in oblast

Z novo vero se je spremenilo tudi razmerje med nosilci družbene moči. Skupine, ki so obvladovale gentilne sakralno-religiozne sfere, so izgubile svoj vpliv in bile družbeno marginalizirane, kar je bil gotovo eden od vzrokov uporov, ki so se v Karantaniji dogajali v šestdesetih letih 8. stoletja. Trikrat v razmiku šestih let se

⁷⁰ Podrobneje gl. Štih, Integracija, 17 sl.

⁷¹ Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht*, 356 sl.

⁷² *Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum* cc. 33, 43, 51, 59, 62, 79, 88. Gl. Dujčev, *Die Responsa Nicolai I. papae*, 343 sl.; Heiser, *Die Responsa ad consulta Bulgarorum*, 35 sl., 68 sl. (z nemškim prevodom *Respons: 400–488*); Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht*, 380 sl.

⁷³ Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia 48, 52, 60 oz. 84, 88, 96 (prevod v sodobno slovenščino).

je tamkajšnja opozicija s silo uprla verskim in družbenim spremembam, ki so tedaj intenzivno potekale v Karantaniji. Dvakrat je Hotimirju uspelo, da je z lastnimi silami zatrl upor, po njegovi smrti leta 769, ki je nemara zvezana tudi z izumrtjem knežje rodbine, pa je izbruhnil tretji, najsilovitejši in obenem najuspešnejši upor. Za tri leta je prišla v Karantanijo na oblast opozicija, ki je prekinila s Hotimirjevo politično in versko usmeritvijo. Misijonarji so se morali vrniti na Bavarsko, pokristjanjevanje pa je bilo zaustavljeno.⁷⁴ Predstavljivo je, da so bile v teh razmerah uničene tudi cerkve iz začetnega obdobja pokristjanjevanja, ki so simbolizirale pregnano vero in z njo zvezan režim.⁷⁵ V Salzburgu so upore v Karantaniji označili z besedo *carmula* in s tem s pojmom, ki sodi bolj v politični kot religiozni vokabular. V bavarskem pravnem jeziku je beseda pomenila upor proti legitimni oblasti⁷⁶ in z njo so na Bavarskem opisali tudi upore Pipinovega sina Bernharda v Italiji, spodnjepanonskega kneza Ljudevita, kot tudi moravskega kneza Rastislava.⁷⁷ Upore v Karantaniji so torej v prvi vrsti razumeli kot politično, in ne versko dejanje.

Stvari je v stare tirnice vrnil šele vojaški pohod bavarskega vojvode Tasila III. leta 772, na katerem je »premagal Karantance«.⁷⁸ V Regensburgu in Salzburgu so Tasilovo karantansko zmago, ki je bila sploh njegov edini vojaški podvig, primerjali z uničenjem saškega pogankega svetišča *Irmisul* s strani Karla Velikega.⁷⁹ Nek Clemens *peregrinus* – prav mogoče neuspešen karantanski misijonar irskega izvora⁸⁰ – pa je na predvečer Tasilovega karantanskega trumfa goreče pozival bavarskega vojvodo na boj s pogani, »ki ne verujejo v boga, ampak slavijo malike« ter prosil boga, da mu podeli zmago, kot jo je nekoč Konstantinu Velikemu.⁸¹ Prav iz razloga, »da se neverni rod Slovanov pripelje na pot resnice«, je ustanovil Tasilo III. leta 769 samostan v Innichenu ob izviru Drave na sami bavarsko-karantanski meji in poskusil z okrepljeno misijonsko akcijo urediti razmere v Karantaniji.⁸² Po sili je posegel šele, ko dogajanja ni bilo mogoče spraviti pod kontrolo na miren način. Pri tem je k Tasilovi odločitvi za vojaško intervencijo v Karantaniji svoje lahko prispeval novi papež Hadrijan I. (772–795), ki je za binkošti istega leta v Rimu krstil in mazilil njegovega sina Theoda.⁸³ Otrok je bil, kot je opozoril Herwig

⁷⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 167 sl.; Wolfram, *Conversio* (2013), 129 sl.

⁷⁵ V tem smislu že Kahl, *Streifzüge*, 126.

⁷⁶ *Lex Baiuvariorum* II, 3; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 472; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 280.

⁷⁷ *Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores* a. 818, 819; *Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensis antiquis derivati* a. 854.

⁷⁸ *Auctarium Garstense* a. 772.

⁷⁹ *Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores* a. 772, *Annales Iuvavenses maximi* a. 772.

⁸⁰ *Salzburger Formelbücher und Briefe*, 19 sl.; Kahl, *Streifzüge*, 351.

⁸¹ *Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae*, št. 1; Löwe, *Karolingische Reichsgründung*, 54 sl.

⁸² Zadnja izdaja: *Tiroler Urkundenbuch* II/1, št. 50. O ustanovni listini za Innichen nazadnje: Wolfram, *Die Bekehrung*, 153 sl.

⁸³ *Annales Admontenses* a. 772; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 469 sl.; Löwe, *Karolingische Reichsgründung*, 51 sl.

Wolfram, prvi nekraljevski in nekarolinški princ, ki mu je kakšen papež podelil zakrament krsta.⁸⁴ Za prestiž krščanskega kneza, katerega dinastija je dobila najvišjo cerkveno legitimacijo, prevlada poganške opozicije v njemu podrejeni Karantaniji vsekakor ni bila sprejemljiva.

Apostazija

Povsem mogoče je, da je bila Tasilova vojaška intervencija v Karantaniji utemeljena in legitimirana z apostatskim pravom. Tako kot v drugih primerljivih situacijah, je tudi za Karantance veljalo, da je neki *gens* spreobrnjen od trenutka dalje, ko je krst sprejela vodilna politična garnitura s knezom na čelu. S krstom, ki je kot zakrament ireverzibilen akt, pa je posameznik postal tudi član Cerkve. To je med drugim pomenilo podreditev njeni jurisdikciji, kjer je zlasti hud prekršek cerkvene discipline predstavljalo odpadništvo od vere (nazaj v poganstvo ali v herezijo). Za zatiranje apostazije, za vrnitev tistih, ki so prelomili krstne obljube nazaj v naročje krščanske vere in Cerkve, pa so bila cerkvenopravno dovoljena vsa sredstva, vključno s smrtno kaznijo. Zato je tisto, kar se nam na prvi pogled kaže kot »pokristjanjevanje z mečem«, ⁸⁵ bilo velikokrat v resnici znotrajcerkveno discipliniranje. Hans-Dietrich Kahl je poskušal prav s tem motivom, na katerega opozarja tudi Matthias Becher, razložiti eskalacijo nasilja v saških vojnah Karla Velikega po letu 778. Sasi so s svojo vstajo pod Widukindom in odpadom od krščanske vere prelomili tako zvestobo frankovskemu kralju kot so postali apostati. S tem so dali Karlu Velikemu formalno opravičilo za najbolj trdo postopanje, kajti apostazija je veljala za najtežje od vseh hudodelstev in je bila s tem slabša od vztrajanja v poganstvu.⁸⁶ Podobno je poskušal tudi Matthias Hardt razložiti nekatera nasilna dejanja pri rekristjanizaciji Ljutičev in drugih polabskih Slovanov v 11. stoletju.⁸⁷ V enaki meri je bila tudi Tasilova vojaška intervencija v Karantaniji lahko cerkvenopravno legitimirana z apostatskim pravom, čeprav apostatski diskurz, kot se zdi, ni bil ravno običajen pri opravičevanju prelivanja poganške krvi.⁸⁸ Vprašanje vsekakor zasluži nadaljnje raziskave.

Kakor koli je že bilo, s Tasilovo zmago je bila karantanska opozicija premagana, vprašanje pa je, ali je bila tudi že dokončno odpravljena. Slabih petdeset let

⁸⁴ Wolfram, *Grenzen und Räume*, 89.

⁸⁵ Gl. zbornik *Schwertmission*. Za apostazijo gl. na splošno Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 318 sl., 502 sl.

⁸⁶ Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 264 sl.; 332 sk., 381 sl; Becher, *Der Prediger mit eiserner Zunge*, 42 sl.

⁸⁷ Hardt, *Kirchenorganisation oder Aufstand*, 64 sl.

⁸⁸ V tem smislu Kamp, *Einleitung*, 20. Vendar je obenem treba opozoriti, da je npr. Wippo, *Gesta Chuonradi II. imperatoris* c. 33 opravičil vojaški pohod Konrada II. proti Ljutičem leta 1035 prav s tem, da so postali apostati (*Liutizi...quique olim semichristiani, nunc per apostaticam nequitiam omnino sunt pagani*). Hardt, *Kirchenorganisation oder Aufstand*, 64 sl., tega presenetljivo ne omenja. Gl. tudi Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 509; Wolfram, *Konrad II.*, 241.

kasneje se je namreč uporu spodnjepanonskega kneza Ljudevita, ki je na sosednja ljudstva deloval izrazito integrativno, pridružil tudi del Karantancev, del pa je ostal zvest frankovskemu režimu.⁸⁹ Takšno stanje odraža globoko razklanost karantanske družbe. Poročilo, da so brezbožni Slovani, *impii Sclavi*, leta 820 po skoraj stotih letih ponovno požgali samostansko celico sv. Maksimilijana v salzburško-bavarskem Bischofshofnu v Pongauu⁹⁰ in da je bila morda ob isti priliki uničena tudi neka cerkev sv. Mihaela (v sosednjem Lungauu?),⁹¹ pa daje slutiti, da so za upornim delom Karantancev stale iste poganske sile, ki so se upirale že za časa Hotimirja. Vsekakor so pogani in njihovi konflikti s kristjani v Karantaniji dokumentirani še po sredi 9. stoletja v času pokrajinskega škofa Osvalda (po 836–ok. 863).⁹² Povsem mogoče je torej, da je notranja razklanost, ki je prvič otipljiva prav ob začetkih pokristjanjevanja, opredeljevala karantansko družbo na dolgi rok in da je Tasilova zmaga leta 772 zgolj potlačila veliko nezadovoljstvo dela Karantancev, ki je nato ponovno izbruhnilo na plan ob prvi naslednji veliki politični krizi.

Pokristjanjevanje in integracija

Ponovni podreditvi Karantancev leta 772 je sledila okrepljena integracija, ki jo je najbolj vidno signalizirala postavitev novega kneza po bavarskem okusu.⁹³ To je postal Valtunk, Prešernov Valjhun. Z njegovo prošnjo Virgilu, naj zopet pošlje duhovnike, so bile ponovno vzpostavljene potrgane vezi s Salzburgom. V naslednjih dvanajstih letih je do škofove smrti leta 784 v Karantanijo prišlo še šest skupin duhovnikov-misijonarjev.⁹⁴ Najpomembnejše dejanje te okrepljene misijonske dejavnosti pa je bila ustanovitev samostana v Molzbichlu pri Špitalu ob Dravi, ki ni bil samo prvi v Karantaniji, ampak v celotnem slovanskem svetu. Tamkajšnja, z marmorno opremo bogato okrašena cerkev je bila prvotno najverjetneje posvečena Nonozu (in šele kasneje Tiburciju), lokalnemu svetniku in diakonu iz obdobja gotske

⁸⁹ Annales regni Francorum a. 819, 820.

⁹⁰ Salzburger Formelbücher und Briefe, št. 2

⁹¹ Salzburger Formelbücher und Briefe, št. 4. Cerkev sv. Mihaela v istoimenem kraju spada med najstarejše v Lungauu (gl. Klebel, Der Lungau, 40 sl.), ki je bil do srede 13. stol. del Koroške oz. Karantanije. Po v 13. stol. zabeleženem izročilu naj bi bila v njej pokopana bavarski vojvoda Theodo in njegova žena Gleisnot (Auctarium Ekkehardi Althahense, 360). Na to izročilo se navezuje zgodba o bitki med Slovani in Bavarci na »Krvavi planini« (Blutige Alm) vzhodno od Katschberga, v kateri naj bi padel bavarski vojvoda Diet, ki je imensko identičen s Theodom; gl. Kahl, *Streifzüge*, 60 sl.

⁹² Monumenta historica ducatus Carinthiae 3, št. 23; Excerptum de Karentanis [1]; Wolfram, *Conversio* (2013), 215 sl.

⁹³ Z okrepljeno povezavo z Bavarsko je bilo tudi dokončno konec avarskega vpliva v Karantaniji, kar dobro korespondira z ugotovitvijo arheologov, da v Karantaniji ni avarskih najdb, ki bi jih bilo mogoče datirati v čas po 770: Szameit, Merowingisch-karantanisch-awarische Beziehungen, 23; Gleirscher, *Karantanien*, 118; Eichert, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde Kärntens*, 161 sl.

⁹⁴ Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. 5. Za kronologijo salzburških karantanskih misijonov pod Virgilom gl. Wolfram, *Conversio* (2013), 129 sl.

oblasti.⁹⁵ Njegove relikvije so bile skupaj z nagrobnikom prenesene z neznanega mesta prvotnega čaščenja v novozgrajeno misijonsko središče, katerega ustanovitev se v zadnjem času pripisuje lokalnemu slovanskemu velikašu (Domicijan?), in ne več bavarskemu vojvodi Tasilu III.⁹⁶ Hkrati ni mogoče izključiti možnosti – vendar tudi dokazati ne – da so za potrebe okrepljene misijonske dejavnosti prav tu nastala oziroma bila prevedena v slovanski jezik domačinov tista verska besedila, ki jih poznamo v kasnejšem prepisu pod imenom Brižinski spomeniki.⁹⁷

Okrepljena duhovna in kulturna integracija po letu 772 se je kazala tudi v načinu prezentacije družbene elite. Njeno novo samorazumevanje se je odrazilo v gradnji lastniških cerkvâ. Bile so bogato okrašene s pleteninasto ornamentiko in drugo marmorno opremo, ki si jih je zaradi visokih stroškov gradnje lahko privoščila le najvišja družbena garnitura. Njihova sled se je na Koroškem ohranila v številnih kamnitih artefaktih, ki jih je Kurt Karpf datiral v zadnjo četrtino 8. in prvo četrtino 9. stoletja.⁹⁸ S temi prestižnimi cerkvami je karantanski vodilni sloj plakativno demonstriral svojo opredelitev za novo vero in s tem tudi svojo lojalnost do bavarskih agilofinških in zatem karolinških gospodarjev, kot je obenem reprezentiral lasten gosposki sijaj in z njim svoj visoki družbeni položaj. Koroški artefakti s pleteninasto ornamentiko so tako oddaljena priča globoke verske, kulturne in politične transformacije v Karantaniji pod njenimi zadnjimi knezi in obenem izraz integracijskih procesov, ki so že pred koncem 8. stoletja zajeli vrhnji sloj karantanske družbe.

Z ne tako dolgo nazaj odkritim napisom ustanovitelja cerkve v St. Peter am Bichl je ta družbena skupina stopila celo iz anonimnosti. Na fragmentu arhitrava tamkajšnje cerkve, ki je bila že od prej poznana po izjemno kvalitetnih artefaktih s pleteninasto ornamentiko, se je ohranil del napisa z dvema imenoma: *[O]tker-Radozla[v]*. Ne moremo izključiti, da je ustanovitelj cerkve v St. Petru am Bichl, ki se nahaja le slabe štiri kilometre zahodno od Krnskega gradu, bil zadnji, leta 828 odstavljani knez Karantancev. Konverzija ga omenja z imenom Etgar, ki je identično imenu Otker.⁹⁹ Je bilo torej zadnjemu karantanskemu knezu ime Radoslav in je kasneje (ob krstu?) dobil še ime Otker/Etgar?¹⁰⁰ Tej skupini bi lahko

⁹⁵ Karpf, Heiliger Nonnosus, 145 sl.; Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum*, 51 sl. O diakonu Nonozu v času ostrogotske oblasti v Noriku gl. nazadnje Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 416 sl.

⁹⁶ Karpf, Heiliger Nonnosus, 154 sl., 160 sl.; Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum*, 54; Wolfram, *Die Bekehrung*, 158 sl.

⁹⁷ Pleterski, *Arheologija*, 27 sl.

⁹⁸ Karpf, *Repräsentation und Kirchenbau*, 711 sl.; isti, *Slawische Fürsten*, 209 sl.

⁹⁹ Glaser, *Inscription*, 19 sl.; Kahl, *Staat der Karantanen*, 53; Štih, *Integracija*, 14, 17. Imeni je mogoče interpretirati na več načinov. Z njima sta lahko mišljena dva ustanovitelja, lahko pa tudi le en ustanovitelj z dvojnimi imenom ali pa en ustanovitelj poleg katerega je navedeno še očetovo ime (*[O]tker-Radozla[vi] filius*). Etgar: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10.

¹⁰⁰ Dvojno slovansko-germansko ime je v drugi polovici 10. stol. nosil tudi graditelj cerkve v Klančah v Podjuni *nobilis vir Tessina cognomine Rapoto* (Monumenta historica ducatus Carinthiae 1, št. 7), kot tudi že omenjeni praški škof Vojteh-Adalbert, ki je svoje drugo ime dobil po svojem krstnem botru, magdeburškemu nadškofu (Brun von Querfurt, *Vita sancti Adalberti episcopi et martyris* 4). Tudi ime Etgar je germansko oz. anglosaško; gl. Wolfram, *Conversio* (1979), 126.

pripadal tudi Domicijan, ki naj bi po precej kasnejši legendi spreobrnil domačine okrog Millstattskega jezera v krščanstvo, ustanovil tam prvo cerkev (samostan) in zatrl poganstvo. Dolgo časa je veljal ta »knez« za legendarno osebo, izmišljotino millstattskih menihov v 12. stoletju, vendar odkritje fragmenta njemu pripisane nagrobne plošče utrjuje možnost, da bi lahko šlo za historično osebo, ki je živela v času Karla Velikega in kot lokalni oblastnik aktivno sodelovala pri uveljavitvi krščanstva v svojem okolju.¹⁰¹

Spet drugače je z duhovnikom Ingom, ki je bil zagotovo historična osebnost in ga je pred več kot tridesetimi leti Herwigu Wolframu uspelo »rešiti« iz vrste legendarnih karantanskih knezov.¹⁰² V Karantaniji je deloval pred koncem 8. stoletja za časa škofa Arna, ki je leta 785 nasledil Virgila in postal 798 prvi salzburški nadškof in bavorski metropolit. Preden je Arn na ukaz Karla Velikega leta 799 postavil Teoderika za pokrajinskega škofa v celotni salzburški Sklaviniji, ki je poleg Karantanije obsegala še nekdanjo avarsko Panonijo severno od Drave, je bil Ingo vodilni misijonar v Karantaniji.¹⁰³ V Konveziji je Ingo, ki je imel tolikšno avtoriteto, da so njegove ukaze ubogali, tudi če je poslal zgolj »pergament brez pisave« (*carta sine litteris*), povezan z zgodbo o gostiji, na kateri so krščeni sužnji jedli iz zlatih posod, njihovi poganski gospodarji pa so morali pred vrati jesti s tal kot psi, nakar so se dali hitro podučiti v veri in se krstiti.¹⁰⁴

Zgodba se zgleduje po bibličnih motivih in je v podobnih oblikah poznana tudi od drugod. Že Siharij, odposlanec frankovskega kralja Dagoberta I., naj bi zavrnil sklenitev prijateljstva s kraljem Slovanov Samom zato, ker ni mogoče, da bi »lahko kristjani in božji služabniki sklenili zvezo s psi«; moravski »kralj« Svetopolk naj bi postregel češkega kneza Bořivoja kot psa na tleh, nakar je ta sprejel krst od Metoda, in še za mejnega grofa Teoderika na Saškem je bil v poznem 10. stoletju nekrščen sin slovanskega kneza Mistivoja navaden pes, ki si ne zasluži krščanske neveste.¹⁰⁵

V pripovedi o Ingovi pojedinosti gre torej v prvi vrsti za literarno parabolo o čistosti in posebnosti krščanstva in s tem skoraj gotovo za zgodbo brez zgodovinskih reminiscenc.¹⁰⁶ Iz našega zornega kota je zanimiva zato, ker se v njej zrcali zelo razširjenja misijonska metoda posredne prisile pokristjanjenja (*compellere intrare*; Lk 14, 23).¹⁰⁷ Avguštinov imperativ prostovoljnega sprejema vere, povezan z notranjo spreobrnitvijo, je bil visoko postavljen ideal in tisti, ki ni bil pripravljen sprejeti s

¹⁰¹ Glaser, *Eine Marmorinschrift*, 303 sl.; isti, *Domitianus dux*, 137 sl.; Nikolasch, *Domitian von Millstatt*, 151 sl.; isti, *Erfindung oder Wirklichkeit?*, 103 sl.; Kahl, *Der Millstätter Domitian*, 11 sl. Skeptično oz. odklonilno: Forstner, *Domitianfragment*, 231 sl.; Tomaschek, *Legende*, 143 sl.; Wolfram, *Conversio* (2013), 153 sl.

¹⁰² Wolfram, *Conversio* (1979), 96 sl.

¹⁰³ Wolfram, *Conversio* (2013), 151 sl.

¹⁰⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 7; Kos, *Carta sine litteris*, 97 sl.

¹⁰⁵ Fredegar, *Chronicae* IV, 68; *Legenda SS. Cyrilli et Methodii, patronorum Moraviae* c. 14; Adam von Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* II 42 Schol. 27 (30). Gl. tudi Pohl, 'Das sanfte Joch Christi', 271.

¹⁰⁶ Wolfram, *Conversio* (2013), 156 sl.

¹⁰⁷ Kahl, *Heidenfrage und Slavenfrage*, 483 sl.

strani Alkuina propagirani »blagi Kristusov jarem in njegovo sladko breme«, *leve Christi iugum et onus suave* (Mt 11, 30),¹⁰⁸ je moral vedeti, da prinaša vztrajanje v poganstvu socialno izključitev, izgubo prestiža in/ali ekonomske posledice.¹⁰⁹

Slovanska desetina

Alkuin, duhovni pripravljalca in idejni vodja avarskega misijona,¹¹⁰ je prisodobil o »blagem Kristusovem jarmu« uporabil v pismu dvornemu komorniku Meginfridu in jo povezal z vprašanjem desetine pri pokristjanjevanju Sasov. Tudi v korespondenci s Karlom Velikim in salzburškim škofom Arnom je na predvečer avarskega misijona opozarjal na odvrčajoč učinek desetine: »Desetina je dobra za našo blaginjo, vendar je bolje odpovedati se ji, kot pa izgubiti vero« (*melius est illam amittere quam fidem perdere*);¹¹¹ treba je biti »pridigar usmiljenja, ne pobiralec desetini« (*predicator pietatis, non decimarum exactor*).¹¹² Koliko je to njegovo opozorilo zaleglo, je težko reči. Protokol škofovske sinode »ad ripas Danubii« iz leta 796, na kateri sta sodelovala tudi oglejski patriarh Pavlin in salzburški škof Arn, ki sta še kako dobro poznala Alkuinova stališča, vprašanja desetine ne omenja niti z besedo.¹¹³ Toda kasneje je na področju salzburške nadškofije na Koroškem in Štajerskem izpričana posebna slovanska desetina, *decima Sclavorum*, ki je bila fiksirana in hkrati precej nižja od kánonске variabilne desetine.¹¹⁴ V veljavi je bila vse do nadškofa Gebharda (1060–1088), ki jo je odpravil.¹¹⁵

Po prevladujočem mnenju so njeni začetki povezani prav s pokristjanjevanjem panonskih Avarov in Slovanov, čeprav na področju oglejskega patriarhata južno od Drave ni izpričana.¹¹⁶ Na drugi strani kaže določba sinode v Triburju iz leta

¹⁰⁸ Alcuin, *Epistulae*, št. 111.

¹⁰⁹ Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*, 24.

¹¹⁰ Gl. Löwe, *Karolingische Reichsgründung*, 93 sl., zlasti 116, sl.; Diesenberger/Wolfram, *Arn und Alkuin*, 81 sl.

¹¹¹ Alcuin, *Epistulae*, št. 110.

¹¹² Alcuin, *Epistulae*, št. 107.

¹¹³ *Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796*

¹¹⁴ Razlika je dobro opisana v tradicijski notici iz Admonta iz ok. 1175 (*Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* 1, št. 585): *Que sit distantia seu differentia inter decimarum consuetudinariam [= Sclavorum, op. P. Š.] et acquisitoriam in ista ecclesia sciendum. Gebhardus archiepiscopus cum primum suscepit Salzburgensem episcopatum, homines ecclesie istius et singulis hobilis non plus decimarum quam L manipulos sillingis et L avene et pondus lini quod dicitur shote, vel agnum solvere consueverunt quantuscumque illis fructus perveniret, et hec dicitur decima consuetudinaria [...]. Confortato autem archiepiscopo Gebhardo et successore ipsius Chunrado iustam decimam per omnem episcopatum reddi vel dari exegerunt, scilicet de omnibus bonis tam pecudum quam fructuum decimam partem, et hoc dicitur decima acquisitoria [...].*

¹¹⁵ *Catalogus praesulum Salisburgensium*, 20; *Vita Gebhardi archiepiscopi Salisburgensis*, 25; *Vita Gebhardi et successorum eius*, 36. Gl. Dopsch, Gebhard, 43 sl.

¹¹⁶ Za problematiko slovanske desetine gl. Blaznik, *Podložniške obveznosti*, 254; Vilfan, *La cristianizzazione*, 849 in op. 13 (z vso starejšo literaturo); Dopsch, *Die Zeit der Karolinger und Ottonen*, 163 in op. 47; Zemljevid s kraji, kjer je dokumentirana slovanska desetina, ima

1036, da naj »služijo vsi Slovani desetino tako kot ostali kristjani«, da se izjema ni nanašala samo na vzhodnoalpski-panonski prostor in da ne gre za nobeno regionalno posebnost.¹¹⁷ Zelo verjetno je torej, da je bila slovanska desetina uvedena z ozirom na splošno nižjo stopnjo gospodarstva pri Slovanih, ki ni dovoljevala izterjave kánonske desetine.¹¹⁸ Vendar hkrati to ne izključuje možnosti, da so začetki slovanske desetine povezani s pokristjanjevanjem v Avariji, od koder je bila nova praksa nato presajena še v preostale dele frankovsko-otonske Sklavinije. Slovansko desetino je vsekakor mogoče razumeti kot enega od številnih primerov akomodacije misijonske prakse danim socialnim razmeram in gospodarskim zmožnostim. Nekaj podobnega je storil približno v istem času novo vzpostavljeni frankovski režim pod vojvodo Ivanom tudi v Istri: desetino, ki so jo Istrani dajali Cerkvi, je za tri leta namenil poganskim Slovanom, ki jih je koloniziral na mestom in kaštelom pripadajoča ozemlja.¹¹⁹ Tako jim je olajšal preživetje v začetni fazi njihove naselitve, ko so si morali šele urediti lastne gospodarske obrate, kakršni koli so že bili.

Zaključek

Ena od velikih zgodovinskih vlog krščanstva je bila, da je slovanska srednja Evropa v zgodnjem srednjem veku postala del zahodne Evrope. Sprejetje krščanstva je za posameznike in njihove skupnosti pomenilo politično legitimacijo s strani frankovskih kraljev in cesarjev in je odpiralo pot njihovi integraciji v družbo, kjer so bile krščansko-cerkvene norme podlaga družbenega reda. Brez krsta ne bi imeli Pribina in njemu podobni slovanski veljaki nobenih možnosti za bleščeče kariere, ki so jih naredili na bavarskem Vzhodu pod karolinškimi vladarji in se ne bi mogli integrirati v vrste tamkajšnje frankovsko-bavarske elite.¹²⁰ Prva slovanska gentilna skupnost, ki se je odprla krščanstvu, so bili Karantanci. Njihovo pokristjanjevanje se je začelo že kmalu po sredini 8. stoletja in z njim se je za katoliško Cerkev odprlo povsem novo polje delovanja. Prvič je morala začeti govoriti v slovanskem jeziku, v katerem je bilo treba povsem na novo ustvariti krščansko terminologijo oznanjenja. To je bila težka naloga, ki je predstavljala velik izziv tako za misijonarje kot za poganske Karantance. Sprejem krščanskega boga namreč ni pomenil le verske spreobrnitve, ampak je s seboj prinesel tudi velike in najbolj daljnosežne družbene spremembe, od katerih mnoge – kot je npr. sprejetje krščanskega koledarja – še danes opredeljujejo ritem našega življenja.

Širša perspektiva nam ob razumevanju razlik med gentilnimi religijami in krščanstvom ter ob upoštevanju temeljnih misijonskih načel omogoča, da vsaj do neke mere pogledamo v zakulisje pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji, s čimer

Kronsteiner, Die Slawen in Österreich, zemljevid št. 4.

¹¹⁷ Concilium Triburiense c. 6; Wolfram, *Konrad II.*, 329.

¹¹⁸ Vilfan, *La cristianizzazione*, 849.

¹¹⁹ Placitum Rizianense 78/11 sl.; gl. Krahwinkler, '...in loco qui dicitur Riziano...', 44 sl.; Levak, *Slaveni vojvode Ivana*, 87; Štih, *Begegnung, Akkulturation und Integration*, 272 sl.

¹²⁰ Štih, *Integracija*, 13 sl.

lažje in bolje razumemo družbena stanja in transformacije, s katerimi so se morale spoprijeti tamkajšnje skupnosti in njihovi člani. Obenem to ne bi bilo mogoče – in to še zlasti velja za Karantanijo in nekoliko manj za Panonijo, kjer je zlasti kasnejše delovanje (Konstantina in) Metoda vendarle pustilo precejšnje sledi tudi drugod – brez izjemnega vira, ki na prav poseben način poroča o začetkih pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji: brez v Salzburgu 870 napisane *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ki nam edini prinaša vsaj nekoliko podrobnejše informacije o kakšni slovanski gentilno-etnični skupnosti že za čas pred koncem 8. stoletja. Herwig Wolfram je pred kratkim pokazal, kako bi izgledalo pokristjanjevanje Karantancev brez poznavanja tega vira in rezultat je bil pričakovano precej skromen.¹²¹

Viri in literatura

Viri

Kratice

Con. – Concilia

Const. – Constitutiones

Epp. – Epistolae

LL – Leges

MGH – Monumenta Germaniae Historica

N. S. – Nova Series

SS – Scriptores

Adam von Bremen, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ed. Brenhard Schmeidler, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [2] (Hannover/Leipzig³ 1917, ponatis 1993).

Admonitio generalis, ed. Hubert Mordek (†)/Klaus Zechiel-Eckes (†)/Michael Glatthaar, MGH Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi 16 (Hannover 2012) 180–239.

Alcuin, *Epistolae*, ed. Ernst Dümmler, MGH Epp. 4, Epp. Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 1–481.

Annales Admuntenses a. 772, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 9 (Hannover 1851, ponatis 1983) 569–579.

Annales Iuvavenses maximi, ed. Harry Bresslau, MGH SS 30/2 (Leipzig 1934, ponatis 1976) 732–740.

Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi, ed. Friedrich Kurze, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [6] (Hannover 1895, ponatis 1950).

Annales sancti Emmerami Ratisponensis maiores, ed. Georg Heinrich Pertz, MGH SS 1 (Hannover 1826, ponatis 1976) 92–93.

Annales sancti Rudberti Salisburgenses, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 9 (Hannover 1851, ponatis 1983) 758–810.

Appendix ad Alcuini epistolas, ed. Ernst Dümmler, MGH Epp. 4, Epp. Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 482–493.

¹²¹ Wolfram, *Die Bekehrung*.

- Arbeo, Vita vel passio Haimhrammi episcopi et martyris Ratisponensis, ed. Bruno Krusch, Arbeonis vitae sanctorum Haimhrammi et Corbiniani, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [13] (Hannover 1920) 26–99.
- Auctarium Ekkehardi Altahense, ed. Philip Jaffé, MGH SS 17 (Hannover 1861, ponatis 1990) 360–365.
- Auctarium Garstense, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 9 (Hannover 1851, ponatis 1983) 561–569.
- Beda Venerabilis, Historia ecclesiastica gentis Anglorum, ed. Günter Spitzbart secundum editionem quam paraverant Bertram Colgrave et Roger A. B. Mynors (Darmstadt ²1997).
- Breves notitiae, ed. Fritz Lošek, Notitia Arnonis und Breves Notitiae, v: Herwig Wolfram (Hg.), Quellen zur Salzburger Frühgeschichte (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22, Wien/München 2006) 88–119.
- Brizinski spomeniki/Monumenta Frisingensia. Znanstvenokritična izdaja, ed. Darko Dolinar/Jože Faganel, 3. dopolnjena izdaja (Ljubljana 2004).
- Brun von Querfurt, Vita sancti Adalberti episcopi et martyris, ed. Georg Heinrich Pertz, MGH SS 4 (Hannover 1841, ponatis 1982) 596–612.
- Carmina Salisburgensia, ed. Lukas Wolfinger, Die sogenannten »Carmina Salisburgensia« und der Clm. 14743, v: Herwig Wolfram (Hg.), Quellen zur Salzburger Frühgeschichte (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22, Wien/München 2006) 179–261.
- Catalogus praesulum Salisburgensium, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 11 (Hannover 1854, ponatis 1994) 19–25.
- Concilium Triburiense, ed. Ludwig Weiland, MGH Const. et acta publica imperatorum et regum 1 (Hannover 1893, ponatis 2003) 88–89.
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii a. 796, ed. Albert Werminghoff, MGH Conc. 2/1, Conc. aevi Karolini 1/1 742–817 (Hannover/Leipzig 1906, ponatis 1997) 172–176.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum, ed. Fritz Lošek, Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg (MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997) 90–135.
- Ebbo, Vita Ottonis episcopi Babenbergensis, ed. Rudolf Köpke, MGH SS 12 (Hannover 1856, ponatis 1995) 822–883.
- Einhard, Vita Karoli Magni, ed. Oswald Holder-Egger, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [25] (Hannover/Leipzig 1911, ponatis 1965).
- Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae, ed. Ernst Dümmler, MGH Epp. 4, Epp. Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 494–567.
- Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquis derivati, ed. Harry Bresslau, MGH SS 30/2 (Leipzig 1934, ponatis 1976) 743–744.
- Excerptum de Karentanis, ed. Fritz Lošek, Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg (MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997) 136–137.
- Fredegar, Chronicae, ed. Bruno Krusch, SS rerum Merovovingicarum 2 (Hannover 1888, ponatis 1984) 1–168.
- Helmold von Bosau, Cronica Slavorum, ed. Johann Martin Lappenberg/Bernhard Schmeidler, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [32] (Hannover 1937).
- Herbord, Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis, ed. Georg Heinrich Pertz, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [33] (Hannover 1868).

- Legenda SS. Cyrilli et Methudii, patronorum Moraviae, ed. Erwin Hermann, Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 17, München 1965) 162–163 (delno).
- Lex Baiwariorum, ed. Ernst Schwind, MGH LL nationum Germanicarum 5/2 (Hannover 1926, ponatis 1997) 267–473.
- Monumenta historica ducatus Carinthiae 1, ed. August von Jaksch (Klagenfurt 1896); 3, ed. August von Jaksch (Klagenfurt 1904).
- Ordo de catezizandis rudibus, ed. Heinz Löwe, Karolingische Reichsgründung und der Südosten. Studien zum Werden des Deutschtums und seiner Auseinandersetzung mit Rom (Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13, Stuttgart 1937) 171–177.
- Placitum Rizianense, ed. Harald Krahwinkler, “...*in loco qui dicitur Riziano*...” Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804 (Knjižnica Annales 40, Koper 2004) 67–81.
- Paulus Diaconus, Historia Langobardorum, ed. Ludwig Bethmann/Georg Waitz, MGH SS rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX (Hannover 1878, ponatis 1988) 12–187.
- Ratio de catechizandis rudibus, ed. Joseph Michael Herr, Ein Karolingischer Missions-Katechismus (Biblische und Patristische Forschungen 1, Freiburg im Breisgau 1911) 77–88.
- Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum, ed. Ernst Perels, MGH Epp. 6, Epp. Karolini aevi 4, Nicolai I. papae epistolae (Berlin 1925, ponatis 1995) 568–600.
- Rythmus de Pippini regis victoria Avarica, ed. Ernst Dümmler, MGH Poetae Latini medii aevi 1, Poetae Latini aevi Carolini 1 (Berlin 1881, ponatis 1997) 116–117.
- Salzburger Formelbücher und Briefe aus Tassilonischer und Karolingischer Zeit, ed. Bernhard Bischoff, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 4 (München 1973).
- Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen, ed. Erwin Hermann (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 17, München 1965).
- Thietmar, Chronicon, ed. Robert Holtzmann, MGH SS rerum Germanicarum N. S. 9 (Berlin 1935, ponatis 1996).
- Tiroler Urkundenbuch II/1: Die Urkunden zur Geschichte des Inn-, Eisack- und Pustertals bis zum Jahr 1140, ed. Martin Bitschnau/Hannes Obermair (Innsbruck 2009).
- Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark 1, ed. Joseph Zahn (Graz 1875).
- Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau, ed. Johanne Autenrieth/Dieter Geuenich/Karl Schmid, MGH Libri memoriales N. S. 1 (Hannover 1979).
- Vita Amandi episcopi, ed. Bruno Krusch, MGH SS rerum Merovingicarum 5 (Hannover/Leipzig 1910, ponatis 1997) 428–449.
- Vita Gebhardi archiepiscopi Salisburgensis, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 11 (Hannover 1854, ponatis 1994) 25–28.
- Vita Gebhardi et successorum eius, ed. Wilhelm Wattenbach, MGH SS 11 (Hannover 1854, ponatis 1994) 33–49.
- Vita Lebuini antiqua, ed. Adolf Hofmeister, MGH SS 30/2 (Leipzig 1934, ponatis 1976) 789–795.
- Vita Ottonis Babenbergensis episcopi auctore monacho Prieflinigensi, ed. Rudolf Köpke, MGH SS 12 (Hannover 1856, ponatis 1995) 883–903.
- Vita Vulframni episcopi Senonici, ed. Wilhelm Levison, MGH SS rerum Merovingicarum 5 (Hannover/Leipzig 1910, ponatis 1997) 657–673.
- Walahfrid Strabo, Vita Galli, ed. Bruno Krusch, MGH SS rerum Merovingicarum 4 (Hannover 1902, ponatis 1997) 280–337.

Wettinus, Vita Galli, ed. Bruno Krusch, MGH SS rerum Merovingicarum 4 (Hannover 1902, ponatis 1997) 256–280.

Wipo, Gesta Chuonradi II. imperatoris, ed. Harry Bresslau, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [61] (Hannover/Leipzig 1915, ponatis 1993) 1–62.

Literatura

Arnold Angenendt, Credo. Die Taufe als Sakrament des Glaubens in der Mission, v: *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter 1: Essays*, ed. Christoph Stiegemann/Martin Kroker/Wolfgang Walter (Petersberg 2013) 53–66.

Arnold Angenendt, *Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900* (Stuttgart/Berlin/Köln 32001).

Matthias Becher, Der Prediger mit eiserner Zunge. Die Unterwerfung und Christianisierung der Sachsen durch Karl den Großen, v: *Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, ed. Hermann Kamp/Martin Kroker (Paderborn 2013) 23–52.

Klaus Bertels, Carantania. Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter, v: *Carinthia I* 177 (1987) 87–196.

Bernhard Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. Teil 1: Die bayerischen Diözesen* (Wiesbaden 31974).

Pavle Blaznik, Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* 2 (Ljubljana 1980) 241–278.

Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana 2014).

Rajko Bratož, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 8, Ljubljana 1990).

Rajko Bratož, Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov »ad ripas Danubii« in sinoda v Čedadu, v: Vilfanov zbornik. Pravo–zgodovina–narod, ed. Vincenc Rajšp/Ernst Bruckmüller (Ljubljana 1999) 79–111.

Natalia Daniel, *Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek. Studien über Schriftcharakter und Herkunft der nachkarolingischen und ottonischen Handschriften einer bayerischen Bibliothek* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 11, München 1973).

Maximilian Diesenberger/Herwig Wolfram, Arn und Alkuin 790 bis 804: zwei Freunde und ihre Schriften, v: *Erzbischof Arn von Salzburg*, ed. Meta Niederkorn-Bruck/Anton Scharer (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 40, Wien/München 2004) 81–106.

Heinz Dopsch, Das Erzbistum Salzburg und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter unter besonderer Berücksichtigung der Salzburger Slawenmission, v: *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, ed. Günther Hödl/Johannes Grabmayer (2. St. Weiter Historikergespräche, Wien/Köln/Weimar 1993) 101–150.

Heinz Dopsch, Gebhard (1060–1088). Weder Gregorianer noch Reformer, v: *Lebensbilder Salzburger Erzbischöfe aus zwölf Jahrhunderten. 1200 Jahre Erzbistum Salzburg*, ed. Peter F. Kramml/Alfred Stefan Weiß (Salzburg Archiv 24, Salzburg 1998) 41–62.

Heinz Dopsch, Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission, v: *1000 Jahre Ostarrîchi – seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident*, ed. Alfred Stirnemann/Gerhard Wilfinger (Pro Oriente 19, Innsbruck/Wien 1997) 88–139.

- Heinz Dopsch, Die Zeit der Karolinger und Ottonen, v: *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1*, ed. Heinz Dopsch/Hans Spatzenegger (Salzburg ²1983) 174–190.
- Heinz Dopsch, Zum Anteil der Romanen und ihrer Kultur an der Stammesbildung der Bajuwaren, v: *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788*, ed. Hermann Dannheimer/Heinz Dopsch (Korneuburg 1988) 47–54.
- Heinz Dopsch, Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom. Zur Missionierung Pannoniens im 9. Jahrhundert, v: *Christentum in Pannonien im ersten Jahrtausend*, ed. Robert Müller (Zalaegerszeg 2002) 267–294.
- Ivan Dujčev, Die Responsa Nicolai I. papae ad consulta Bulgarorum, v: *Festschrift zum 200-jährigen Bestand des Haus-, Hof- und Staatsarchivs Wien I* (Wien 1949) 343–362.
- Hans Eggers, *Deutsche Sprachgeschichte I: Das Althochdeutsche und das Mittelhochdeutsche* (Reinbek ²1986).
- Stefan Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum. Studien zu Geschichte und Archäologie Karantaniens* (Aus Forschung und Kunst 39, Klagenfurt 2012).
- Stefan Eichert, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde Kärntens. Die materielle Kultur Karantaniens anhand der Grabfunde vom Ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert* (Aus Forschung und Kunst 37, Klagenfurt 2010).
- Karl Forstner, Das paläographische Umfeld des sogenannten Domitianfragments, v: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*, ed. Franz Nikolasch (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 78, Klagenfurt 1997) 231–240.
- Franz Glaser, Domicianus dux. Eine historische Persönlichkeit in Millstatt zur Zeit Karls des Großen, v: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*, ed. Franz Nikolasch (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 78, Klagenfurt 1997) 137–150.
- Franz Glaser, Inschrift karantanischer Kirchenstifter, v: *Archäologie Österreichs* 10/1 (1999) 19–22.
- Franz Glaser, Die Nonnosus-Inschrift und die Kirchweihe des Jahres 533, v: *Der heilige Nonnosus von Molzbichl*, ed. Karl Amon (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001) 115–144.
- Franz Glaser, Eine Marmorinschrift aus der Zeit Karls des Großen in Millstatt, v: *Carinthia I* 183 (1993) 303–318.
- Paul Gleirscher, *Karantanien. Das slawische Kärnten* (Klagenfurt 2000).
- Hans-Werner Goetz, *Die Wahrnehmung anderer Religionen und christlich-abendländisches Selbstverständnis im frühen und hohen Mittelalter (5.–12. Jahrhundert) I* (Berlin 2013).
- Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* (Zagreb 2011).
- Bogo Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, v: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, ed. Metod Benedik (Ljubljana 1991) 29–60.
- Ivan Grafenauer, *Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nadъ ispovêdajaštiiмъ sę* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 13/2, Ljubljana 1936).
- Ivan Grafenauer, *Literarno-zgodovinski spisi* (Ljubljana 1980).
- Ivan Grafenauer, O pokristjanjevanju Slovencev in početkih slovenskega pismenstva, v: *Dom in svet* 2 (1934) 350–371, 480–503.
- Ivan Grafenauer, Poglavlje iz najstarejšega slovenskega pismenstva, v: *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 8 (1931) 68–102.
- Christian Hannick, Die älteste slavische Kirchenterminologie, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 2, ed. Rajko Bratož (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 801–808.

- Christian Hannick, Die byzantinischen Missionen, v: *Die Kirche des früheren Mittelalters*, ed. Knut Schäferdiek (Kirchengeschichte als Missionsgeschichte II/1, München 1978) 279–359.
- Matthias Hardt, Kirchenorganisation oder Aufstand. Die Christianisierung von Sorben, Elb- und Ostseeslawen in Ottonen- und Salierzeit, v: *Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, ed. Hermann Kamp/Martin Kroker (Paderborn 2013) 53–66.
- Albert Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands 1* (Leipzig 1922), 2 (Berlin/Leipzig 81954).
- Joseph Michael Herr, *Ein Karolingischer Missions-Katechismus* (Biblische und Patristische Forschungen 1, Freiburg im Breisgau 1911).
- Der heilige Nonnosus von Molzbichl*, ed. Karl Amon (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001).
- Lothar Heiser, *Die Responsa ad consulta Bulgarorum des Papstes Nikolaus I. (858–867)* (Trierer theologische Studien 36, Trier 1979).
- Franz Hörburger, *Salzburger Ortsnamenbuch* (Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 9, Salzburg 1982).
- Joachim Jahn, *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35, Stuttgart 1991).
- Hans-Dietrich Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 4, Leiden/Boston 2011).
- Hans-Dietrich Kahl, *Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenslawen Oberkärntens* (Vorträge und Forschungen Sonderband 46, Stuttgart 1999).
- Hans-Dietrich Kahl, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)* (Razprave Narodnega muzeja Slovenije 39, Supplementum – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 20, Ljubljana 2002).
- Hans-Dietrich Kahl, *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraumes. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, ed. Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008).
- Hermann Kamp, Einleitung, v: *Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, ed. Hermann Kamp/Martin Kroker (Paderborn 2013) 9–22.
- Kurt Karpf, Heiliger Nonnosus, heiliger Tiburtius, bittet für uns! Die Bedeutung Molzbichls und seiner Heiligen, v: *Der heilige Nonnosus von Molzbichl*, ed. Karl Amon (Das Kärntner Landesarchiv 27, Klagenfurt 2001) 145–172.
- Kurt Karpf, Repräsentation und Kirchenbau. Zur Ausstattung karantanischer Eigenkirchen im 8./9. Jahrhundert, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 2*, ed. Rajko Bratož (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 711–730.
- Kurt Karpf, Slawische Fürsten und bairischer Adel. Das frühmittelalterliche Karantanien am Schnittpunkt zweier Kulturen, v: *Hortus artium medievalium* 8 (2002) 209–222.
- Ernst Klebel, *Der Lungau. Historisch-politische Untersuchung* (Salzburg 1960).
- Arnulf Kollautz, Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission, v: *Carinthia I* 156 (1966) 232–275.
- Milko Kos, Carta sine litteris, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 62 (1954) 97–100.
- Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11/3, Ljubljana 1936).

- Milko Kos, Slovenska naselitev na Koroškem, v: *Geografski vestnik* 8 (1932) 101–142.
- Milko Kos, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985).
- Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* (Ljubljana 1955).
- Harald Krahwinkler, Ausgewählte Slaven-Ethnonyme und ihre historische Deutung, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 1*, ed. Rajko Bratož (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 403–423.
- Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien/Köln/Weimar 1992).
- Harald Krahwinkler, '...in loco qui dicitur Riziano...' Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / *Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804* (Koper 2004).
- Eberhard Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten 1: Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 50, Klagenfurt 1956); 2: *Alphabetisches Kärntner Siedlungsnamenbuch* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 51, Klagenfurt 1958).
- Otto Kronsteiner, *Die Slawen in Österreich. Karten und Kommentar* (Die Slawischen Sprachen 55, 1997).
- Dieter Kurdorfer, Zgodovinski in literarni pomen rokopisa z »Brižinskimi spomeniki«, v: *Zgodovinski časopis* 59 (2005) 7–21.
- Maurizio Levak, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave* (Zagreb 2007).
- Heinz Löwe, *Karolingische Reichsgründung und der Südosten. Studien zum Werden des Deutschtums und seiner Auseinandersetzung mit Rom* (Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13, Stuttgart 1937).
- Christian Lübke, *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9.–11. Jahrhundert)* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 23, Köln/Weimar/Wien 2001).
- Gustav Mensching, *Soziologie der Religion* (Bonn 1947).
- Nikolai Mikhailov, *Jezikovni spomeniki zgodnje slovenščine. Rokopisna doba slovenskega jezika (od XIV. stol. do leta 1550)* (Trst 2001).
- Fritz Moosleitner, Die Merowingerzeit, v: *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1*, ed. Heinz Dopsch/Hans Spatzenegger (Salzburg ²1983) 105–120.
- Stephan Müller, Mission und die Volkssprache. Entwicklungen der deutschen Sprach- und Textkultur im Kontext der Christianisierung, v: *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter 1: Essays*, ed. Christoph Stiegmann/Martin Kroker/Wolfgang Walter (Petersberg 2013) 111–120.
- Franz Nikolasch, Die Entwicklung der Legende des Domitian von Millstatt, 1997, v: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*, ed. Franz Nikolasch (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 78, Klagenfurt 1997) 151–181.
- Franz Nikolasch, Domitian von Millstatt – Erfindung oder Wirklichkeit?, v: *Carinthia I* 191 (2001) 103–141.
- Lutz E. von Padberg, Das Christentum als missionierende Religion. Missionskonzepte von Bonifatius bis ins späte Mittelalter, v: *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter 1: Essays*, ed. Christoph Stiegmann/Martin Kroker/Wolfgang Walter (Petersberg 2013) 130–138.

- Lutz E. von Padberg, *Christianisierung im Mittelalter* (Darmstadt 2006).
- Andrej Pleterski, Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov, v: *Zbornik Brižinski spomeniki*, ed. Janko Kos et al. (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 45, Ljubljana 1996) 27–42.
- Andrej Pleterski, *Ecclesia demonibus addicta*. Povedka o poganskem svetišču v Millstattu, v: *Zgodovinski časopis* 48 (1994) 297–306.
- Heinz-Dieter Pohl, Zur Sprache der Freisinger Denkmäler. Beziehungen zwischen der Sprache der Freisinger Denkmäler und den Ortsnamen Oberkärntens und Osttirols alpenlawischer bzw. slowenischer Herkunft, v: *Zbornik Brižinski spomeniki*, ed. Janko Kos et al. (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 45, Ljubljana 1996) 311–321.
- Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* (München 1988).
- Walter Pohl, „Das sanfte Joch Christi“. Zum Christentum als gestaltende Kraft im Mitteleuropa des Frühmittelalters, v: *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, ed. Günther Hödl/Johannes Grabmayer (2. St. Veiter Historikergespräche, Wien/Köln/Weimar 1993) 259–280.
- Karl Schmid, Das Zeugnis der Verbrüderungsbücher zur Slawenmission, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126 (1986) 185–205.
- Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*, ed. Hermann Kamp/Martin Kroker (Paderborn 2013).
- Rainer Christoph Schwinges, Wider Heiden und Dämonen – Mission im Mittelalter, v: *Engel, Teufel und Dämonen. Einblicke in die Geisterwelt des Mittelalters*, ed. Hubert Herkommer/Rainer Christoph Schwinges (Basel 2006) 9–32.
- Marko Snoj/Marc L. Greenberg, O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev), v: *Zgodovinski časopis* 66 (2012) 276–305.
- Erik Szameit, Merowingisch-karantanisch-awarische Beziehungen im Spiegel archäologischer Bodenfunde des 8. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Frage nach den Wurzeln frühmittelalterlicher Kulturercheinungen im Ostalpenraum, v: *Neues aus Alt-Villach* 31 (1994) 7–24.
- Peter Štih, Begegnung, Akkulturation und Integration am Berührungspunkt der romanischen, germanischen und slawischen Welt, v: *Akkulturation im Mittelalter*, ed. Reinhard Härtel (Vorträge und Forschungen 78, Ostfildern 2014) 235–294.
- Peter Štih, Integracija Karantancev in drugih alpskih Slovanov v frankovsko-otonsko cesarstvo. Nekaj zapažanj, v: *Zgodovinski časopis* 68 (2014) 8–27.
- Peter Štih, Karantanci – zgodnjesrednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom, v: *Zgodovinski časopis* 61 (2007) 47–58.
- Johann Tomaschek, Die Legende vom Herzog Domitian, dem »ersten Gründer« von Millstatt, v: *Carinthia I* 190 (2000) 143–164.
- France Tomšič, Podoba najstarejše pisne slovenščine, v: *Slavistična revija* 11 (1958) 19–34.
- Sergij Vilfan, La cristianizzazione delle campagne presso gli Slavi del sud occidentali: organizzazione, resistenze, fondo sociale, v: *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze* (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 28, Spoleto 1982) 889–923.
- Lothar Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland* (Enzyklopädie der Byzantinistik 51, Amsterdam 1976).
- Wilhelm Wattenbach/Wilhelm Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger 4: Die Karolinger vom Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftsantritt der Herrscher aus dem sächsischen Hause. Italien und das Papsttum* (bearb. von Heinz Löwe, Weimar 1963).

- Brigitte Wavra, *Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit* (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 179, Berlin 1991).
- Irene Wiehl, *Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler. Die christliche Terminologie* (Slawistische Beiträge 78, München 1974).
- Jürgen Weitzel, Fremde, -nrecht, v: *Lexikon des Mittelalters* 4 (Stuttgart/Weimar 1999) 909–910.
- Jürgen Weitzel, Gast, -recht, -gericht, v: *Lexikon des Mittelalters* 4 (Stuttgart/Weimar 1999) 1130–1131.
- Lukas Wolfinger, Die sogenannte »Carmina Salisburgensia« und der Clm. 14743, v: *Quellen zur Salzburger Frühgeschichte*, ed. Herwig Wolfram (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22, Wien/München 2006) 179–261.
- Herwig Wolfram, Die Bekehrung des »ungläubigen Geschlechts der Slawen« – einmal ohne Salzburg, v: *Archivwissen -schaft Geschichte. Festschrift für Wilhelm Wadl zum 60. Geburtstag*, ed. Barbara Felsner/Christine Tropper/Thomas Zelothe (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 106, Klagenfurt am Wörthersee 2014) 153–163.
- Herwig Wolfram, Les Carantaniens, le premier peuple slave baptisé, v: *Clovis: histoire et mémoire 2. Actes du Colloque international d'histoire de Reims 1996*, ed. Michel Rouche (Paris 1997) 279–287.
- Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien* (Wien/Köln/Graz 1979).
- Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt von Herwig Wolfram* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Dritte, gründlich überarbeitete Auflage, Ljubljana/Laibach 2013).
- Herwig Wolfram, Einleitung oder Lügen mit der Wahrheit – Ein historiographisches Dilemma, v: *Historiographie im frühen Mittelalter*, ed. Anton Scharer/Georg Scheibelreiter (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32, Wien 1994) 11–25.
- Herwig Wolfram, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte* 378–907 (Wien 1995).
- Herwig Wolfram, Karantanen, v: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 16 (Berlin/New York 2000) 239–242.
- Herwig Wolfram, *Konrad II. 990–1039. Kaiser dreier Reiche* (München 2000).
- Herwig Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 31, Wien/München 1995).
- Ian Wood, *The Missionary Life. Saints and the Evangelisation of Europe, 400–1050* (Harlow 2001).
- Franz Zagiba, Die Missionierung der Slaven aus »Welschland« (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert, v: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*, ed. Manfred Hellmann/Reinhold Olesch/Bernhard Stasiewski/Franz Zagiba (Köln/Graz 1964) 274–311.
- Daniel Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jh.)* (Kölner historische Abhandlungen 43, Köln/Weimar/Wien 2007).

SUMMARY

When the Church Began Speaking Slavic. On the Backgrounds of Christianization in Carantania and Pannonia

Peter Štih

The Christianization of Carantanians was the first in the entire Slavic world. Thus a field of work opened up for the Western Church that was new in many respects. For the first time in the course of its development the Church had to begin speaking in the Slavic language and missionaries had to create a Christian terminology of the Annunciation that would enable them to explain the radically new contents of the Christian religion to the addressees. Consequently, the Christianization of Carantanians is important on a European scale.

Not only for the missionaries, the Christianization was a big challenge also for communities with gentile-religious perceptions. Unlike the monotheistic Christianity, whose God did not put up with any other, gentile religions were considerably more tolerant and if they did not accept the Christian God into their pantheon, they were at least able to tolerate him. This background enables the comprehension of survival of Christianity in Carantania from late antiquity to the period of re-evangelization in the second half of the 8th century. The same holds true also for Christianity within the gentile-religious Avaria that had been led by *sacerdotes terrae istius*, *clerici* and *clerici inlitterati* before the bishops who were in 796 accompanying the Frankish troops on their march to Pannonia defined the guidelines of Christianization in that area.

In the event of a language barrier, the missionaries' first task was to set up linguistic communication. In doing so they had two possibilities: either they learnt the language of those whom they were to Christianize or they made use of interpreters. It seems that this second path was chosen also by the first Salzburg missionaries in Carantania who—to a rather great extent—originated from the ranks of the Salzburg Romance population and were able to set up linguistic contact with the local Slavic population through native Romance, Christian and bilingual Carantanians whose survival from the late antiquity is attested by numerous place names and other sources.

Concurrent with the establishment of linguistic communication, the missionaries' first task was the translation of basic religious works into the language of the local population. A template of the Lord's Prayer (*Paternoster*) that is known from two late mediaeval manuscripts (the Rateče or Klagenfurt manuscript from the second half of the 14th century, and the Castelmonte near Cividale del Friuli manuscript from the end of the 15th century) originates in the Slavic world of the Eastern Alps in the earliest period of Christianization, perhaps even in the period before the end of the 8th century. Along with the renunciation of the devil and the baptismal belief in the Holy Trinity that are preserved in the third Freising manuscript, the Lord's Prayer and the Apostolic Faith (*Credo*)—the oldest tradition thereof in the Slovene language are again the Rateče (Klagenfurt) and Castelmonte near Cividale del Friuli manuscripts—represent those basic texts in the vernacular that each Christian had to be familiar with already at the christening.

One of the most important methods of Christianization of entire peoples was the "Christianization from above". As soon as the political leadership, with the prince at the helm, decided to convert and accepted baptism, the religious fate of the community that they were leading was sealed, and the Christianization, in essence, decided. This method, tailored to the circumstances, was used also in the Christianization of Carantanians and Avars. Cacus and Cheitmar had been baptised as heirs to the throne, before they became reigning princes and before the first missionaries arrived in Carantania. Similarly, one of the three highest princes in Avaria, tudun, accepted baptism in Aachen concurrently with the subjugation to Charlemagne and before the beginning of Christianization in Pannonia; kapkan and kagan were baptised soon afterwards.

However, the Christianization of the Avar-Slavic "Wilde East" in Pannonia did not take place in line with the great expectations. The political and ecclesiastical aims were set too high and thus represented too great a burden for the Church, bringing the Christianization that had

been started with great zeal to the verge of collapse. The first successes in the course of Christianization occurred only in mid-9th century when the only just baptised Slavic prince Pribina from Nitra arrived in the area and set up a seigneurie. This was of deciding importance, as without seigneurial structures the Christianization from above and the ecclesiastical breakthrough would not have been possible.

Nevertheless, it was equally important for successful Christianization that missionaries came as invitees to the people whom they were supposed to convert and that they did not act without consent or even in opposition to the political leaders. The Salzburg missionaries were invited to Carantania by Prince Cheitmar, which means that in accordance with the right of the guest they enjoyed the hospitality (*hospitalitas*) of their host and acted under his protection.

The missionaries' arrival along with the ecclesiastical breakthrough that is associated with them put gentile-religious communities to a test. The social order that is codified in the Decalogue formed along with penance in this world and the promise of the reward in the next the basis for the ethics sanctioned by the Church, whose fulfilment thoroughly altered the pagan way of life. In practice, this meant having to overcome numerous difficulties and break many a resistance.

The new religion brought also changes to the relationship between bearers of social powers. Groups that controlled sacral-religious spheres lost their influence and were socially marginalized, which was certainly one of the reasons for risings that took place in Carantania in the sixties of the 8th century. In Salzburg, the risings in Carantania were characterised as *car-mula*, in the Bavarian legal language this term denoted a rising against legitimate authorities. The risings in Carantania were thus primarily understood as a political rather than a religious act. Things were reverted to the old ways by the Duke of Bavaria Tassilo III and his military defeat of Carantanians in 772. It is quite possible that Tassilo's military intervention in Carantania was legitimized by means of the apostasy law. Much like in other comparable situations, it holds true also for Carantanians, that a *gens* is considered converted from the moment its political leaders headed by the prince accept baptism. Through baptism, which is as a sacrament an irreversible act, an individual became a member of the Church that considered apostasy a particularly severe violation of the ecclesiastical discipline.

The re-subjugation of Carantanians in 772 was followed by a strengthened missionary activity, whose most important achievement is the establishment of a monastery in Molzbichl near Spittal an der Drau that is not only the first monastery in Carantania but also in the entire Slavic world. An enhanced spiritual and cultural integration after 772 manifested itself in the construction of churches adorned with ornate marble work. In doing so, the Carantanian leading stratum demonstrated its acceptance of the new religion and thus also its loyalty to Agilolfingian and later on Carolingian rulers while representing their own noble splendour and herewith its high social position. Carinthian artefacts with plaited ornamentation are a remote witness of a profound religious, cultural and political transformation in Carantania under its last princes and at the same time an expression of integration processes that prior to the end of the 8th century encompassed the upper stratum of Carantanian society.

Walter Lukan

Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«?

Habsburška monarhija
in Slovenci v prvi svetovni vojni

FILOZOFSKA
FAKULTETA

zbirka 47

ZC

Dejan Burkeljca

Nekateri novi pogledi na zaokroževanja meja loškega gospostva

UDK 94(497.4 Škofja Loka)~09/10"

BURKELJCA Dejan, univ. dipl. zgodovinar,
SI-1223 Blagovica, dejanburkeljca@gmail.com

Nekateri novi pogledi na zaokroževanje meja loškega gospostva

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (151),
št. 1-2, str. 42–57, cit. 67

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava štiri vladarske darovnice freisinški škofiji na Kranjskem in na novo interpretira ozemeljski okvir posamezne podelitve. Junija leta 973 tako škofiji ne pripade severni del Selške doline ter se zahodna meja ustavi na ratitovškem območju, od tu do razvodja med Selško in Baško dolino pa pridobi novembra istega leta. Leta 989 izstavljena listina navaja, da se ji del imetja, podeljen z D. O. II, št. 66, odvzema, ter sporoča, da se vzpostavi nova meja med škofijsko in Bernhardovo posestjo, s čimer se ozemlje poveča za zahodni del Poljanske doline. Na začetku 11. stoletja se loško gospostvo zaokroži s severnim delom Selške doline ter predelom nad Prašami do Jame.

Ključne besede: loško gospostvo, grof Bernhard, Pribislav, vladarske darovnice, interpretacije, Škofja Loka

Avtorski izvleček

UDC 94(497.4 Škofja Loka)~09/10"

BURKELJCA Dejan, BA in History, SI-1223
Blagovica, dejanburkeljca@gmail.com

Some New Views on Rounding Off Borders of the Loka Seignury

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151),
Vol. 1-2, pp. 42–57, 67 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The contribution discusses four deeds of gift by the ruler to the bishopric of Freising in Carniola and reinterprets the territorial framework of respective bestowals. In June of 973, the bishopric thus did not get hold of the northern part of the valley Selška dolina and the western border remained in the area of Ratitovec, the area between Rakitovec and the watershed of the valleys Selška dolina and Baška dolina was acquired in November of the same year. A charter issued in 989 states that a part of the estate that was granted by means of D. O. II, No. 66 is to be taken away and communicates that a new border between the bishopric's estate and that of Bernhard is to be set up, thus expanding the territory by including the western part of the valley Poljanska dolina. In the beginning of the 11th century, the Seignury of Loka was rounded off with the northern part of the valley Selška dolina and the area above Praše as far as Jama.

Key words: the Loka Seignury, Count Bernhard, Pribislav, deeds of gift by the ruler, interpretation, Škofja Loka

Author's abstract

Uvod

Druga polovica 10. stoletja prinaša bistvene gospodarske in socialne spremembe na jugovzhodu srednjeveškega Cesarstva. Zmaga nad Madžari leta 955 pri Augsburgu pomeni konec njihovih vpadov, s čimer se vzpostavljajo pogoji, ki omogočajo organiziranje trdnejših vojaško-obrambnih in administrativnih enot, imenovanih mejne krajine. Znotraj teh redko poseljenih območij se vsa zemlja – razen svobodne plemiške – šteje za del proste kraljeve lastnine in se podeljuje vladarju zvestim cerkvenim in svetnim prejemnikom ter daje osnovo nastajanju in organiziranju zemljiških gospostev.¹

Na takšni podlagi je do začetka 11. stoletja prek štirih vladarskih darovnic na Gorenjskem nastalo tudi loško gospostvo freisinške škofije. Listine v svojih besedilih opisujejo meje podeljenega s pripadajočimi pravicami in zaokrožajo škofijsko posest. V tem sestavku bo tudi prikazano, da vsaka od štirih podelitev v veliki meri povečuje predhodno velikost gospodstva, s čimer bo na novo opredeljen ozemeljski okvir posamezne darovnice ter drugače interpretirana listina iz leta 989.

Zaradi dolgega obstoja in samega pomena loškega gospodstva za zgodovino slovenskega prostora so ga zgodovinarji že zgodaj začeli preučevati. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje sta njegove meje na osnovi najzgodnejših vladarskih listin določala Anton Koblar² in Franc Kos³. Dognanjem slednjega je v precejšnji meri sledil tudi največji poznavalec te problematike Pavle Blaznik, ki je v svojih delih⁴ analiziral posamezne ozemeljske pridobitve ter vse ugotovitve strnil v temeljni monografiji z naslovom *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*.⁵ Njegovo razlago o tem, katero posest je škofija prek darovnic prejela, pa slovensko zgodovinopisje, z nekaterimi dodatki⁶ in popravki napak⁷, sprejema še danes. Vendar ponoven pregled listin nakazuje, da lahko opise meja drugače interpretiramo ter na novo opredelimo in zaokrožimo sam obseg podelitev.

¹ Bizjak, *Ratio*, str. 178; Vilfan, *Zemljiška gospodstva*, str. 108; Štih, Simoniti, *Slovenska zgodovina*, str. 79, 83–4.

² Koblar, *Loško gospostvo*, str. 56 sl.

³ GZS II, št. 444, št. 445 in št. 490; GZS III, št. 9.

⁴ Blaznik, *Kolonizacija Selške doline*, str. 14 sl.; isti, *Kolonizacija Poljanske doline*, str. 3 sl.; isti, *Sorško polje*, str. 144 sl.; isti, *Urbarji freisinške škofije*, str. 25 sl.

⁵ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 11. sl.

⁶ Štih, *O prvih prejemnikih*, str. 69 sl.; Cafuta, *Lokacija gradu*, str. 13 sl.

⁷ Štih, *Izvor in začetki*, str. 41 in op. 65; Bizjak, *Razvoj, uprava in poslovanje*, str. 112 in op. 8.

Prva darovnica freisinški škofiji na Kranjskem

Prva izmed zgoraj omenjenih darovnic je bila izstavljena junija leta 973⁸ s strani cesarja Otona II. Po Blaznikovi interpretaciji⁹ prinaša bavarski škofiji celotno porečje Selške doline s (Škofjo) Loko in zahodnim delom Sorškega polja do potoka Žabnica. Takšna razlaga je še danes sprejeta v slovenskem zgodovinopisju.¹⁰

Toda, če natančno sledimo dikciji besedila, ugotovimo, da se lahko vprašamo glede točnosti takšnega razumevanja meja. Listina kot izhodišče omenja izvir potoka Žabnice, ki ni sporen in je pod Svetim Joštom nad Kranjem, nato pa nas usmeri na zahod prek gorskih vrhov in vzpetin do kraja Selca in ratitovškega območja¹¹ (*/.../ ab exitu illius (Žabnice, op. a.) ubi oritur statim cacumina vel sumitates montium occidentalem partem versus usque ad Zelsah /.../ et alpam Bosangam /.../*). Blaznikova razlaga tega dela besedila temelji na interpretaciji Franca Kosa,¹² da zajema podelitev razvodje med Savo in Soro, oziroma z drugimi besedami, da se meja od izvira Žabnice vije proti severu ter se ob besniškem ozemlju zajeda v Jelovico vse do Visokega vrha na Radovljiški planini in se nato spusti do Pečane¹³ oziroma Ratitovca.¹⁴

Avtorja sta tako razlagala potek meje verjetno zaradi tega, ker je škofija v naslednjih stoletjih sicer imela v svoji lasti tudi zgoraj omenjeni severni del Selške doline, a se v zgodovinopisju ne pripisuje kakšni drugi daritvi. Čeprav je opis junijske podelitve do neke mere podan le okvirno, pa je freisinška pridobitev celotne Selške doline vprašljiva. Na osnovi besedila se mi zdi ustrežnejše, da izvir Žabnice predstavlja severno oziroma severovzhodno mejo, ter se od tu usmerimo (kot nam že sama listina narekuje) prek gorskih vrhov in vzpetin na zahod.¹⁵

⁸ D. O. II., št. 47.

⁹ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 11; isti, *Kolonizacija Selške doline*, str. 14–16; Isti, *Urbarji freisinške škofije*, str. 25.

¹⁰ Bizjak, *Razvoj, uprava in poslovanje*, zemljevid na str. 114; Cafuta, *Lokacija gradu*, str. 14; Štih, *Izvor in začetki*, str. 41; isti, *O prvih prejemnikih*, str. 68.

¹¹ V listini je izraz za podeljeno planino *alpis Bosanga*, ki jo avtorji kot po pravilu prevajajo s Pečana, lokalizacija pa je različna. Koblar jo postavi na Gladki vrh Ratitovca! (Koblar, *Loško gospostvo*, str. 57), Kos na Ratitovec (GZS II, št. 444) ter Blaznik (*Škofja Loka*, str. 14) na širše ratitovško območje. Glede na samo besedilo lahko rečemo, da je *Bosanga* ležala zahodno od Selc ter severno od Selščice (*/.../ occidentalem partem versus usque ad Zelsah /.../ et alpam Bosangam, deinde trans Zouriza /.../*). Ker je v prihodnjih stoletjih ratitovško območje predstavljalo razmejitve z blejskim gospostvom, se zdi Blaznikova lokalizacija tudi najbolj ustrezna. Sama Pečana nad Ratitovcem se kasneje tudi ne omenja kot del loškega gospostva in je bila že leta 1063 (D. H. IV., št. 111) predana briksenski škofiji (Pleterski, *Župa Bled*, str. 134–135).

¹² GZS II, št. 444.

¹³ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 14 prevaja *alpis Bosanga* s Pečana, a jo lokalizira na ratitovško območje.

¹⁴ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 14, sicer opisuje natančen potek meje gospostva, a na podlagi urbarja iz leta 1630!

¹⁵ Besedilo nam od izvira Žabnice do Selc omenja samo to, da gre meja po vzpetinah (verjetno po vrhovih Smoleva in Hrastovega roba do Pleč, oziroma nad njimi prek Jelenove luže do Janči brda in Bezovškega vrha) ter zato lahko predvidevamo, da poteka v bolj ali manj ravni naravni liniji.

Takšna interpretacija je tudi najbolj ustrezna zaradi dejstva, da se kot naslednja omenjata že prej izpostavljena Selca in ratitovško območje. Glede na njuno lokalizacijo lahko rečemo, da sta to mejni točki, saj gremo prek vzpetin dejansko v razmeroma ravni naravni liniji od izvira Žabnice do Ratitovca. Selca so sicer nekoliko nižje ležeč kraj od linije Žabnica–Ratitovec, a vendarle menim, da se meja z Bezovškega vrha ni spustila do samega kraja, ampak je nad njim potekala po naravnih danostih naprej, verjetno prek Kuclja in Slemen do Ratitovca. Dodatno pojasnilo takšni predpostavki je dodatek pri sami omembi Selc, ki pravi, da se predaja tudi vse, kar spada k temu kraju (*/.../ hoc ipsum territorium (Selca, op. a.) cum omnibus ad hoc pertinentibus /.../*). Del teh pertinenc pa lahko predstavlja gozdni svet¹⁶ nad in okoli Selc in je torej sam kraj mejno območje v smislu širšega ozemlja skupaj z gozdovi nad njim. Ob tem je treba tudi poudariti, da če bi meja res zajemala celotno razvodje Selščice in bi šla od Žabnice proti severu, ne bi bilo nobenega razloga, da so Selca navedena na tem mestu v listini, saj ne bi imela nobene obmejne vloge. Da pa bi se omenjala le kot kraj, ki znotraj celotnega teritorija pripada novemu lastniku, pa tudi ni ustrezno, saj so ponovno poimensko navedena na koncu ob naštevanju različnih krajev na zamejenem območju, ki jih škofija prejema (*/.../ quicquid inter ipsa confluentia habuisse videamur loca sic nominata: Sabniza, Lonca, Susane iterumque Celsah/.../*) in torej ne bi bilo potrebno, da se omenjajo že prej v listini, če ne predstavljajo nekega mejnega elementa.

Nadalje nas listina na ratitovškem območju¹⁷ izrecno usmeri čez Selščico ter vodi do Sore, kjer zajema oba bregova te reke do ustja potoka Žabnice.¹⁸ Glede na besedilo imamo dve možni poti od Ratitovca do Sore. Pri prvi gremo od Ratitovca prek Selščice v smeri jugovzhoda do Lubnika in nato do Sore, pri drugi pa bi šla meja naravnost čez Selščico ter zajemala celoten gorski greben med njo in Poljanščico do njunega stika, saj je rečeno, da meja poteka po tej »gori« Lubnik do Sore in torej Lubnik ne predstavlja le današnjega vrha nad Škofjo Loko, ampak celoten zgoraj omenjeni gorski greben.¹⁹ V vsakem primeru lahko sklepamo, da je Ratitovec skrajna točka podelitve na severozahodu ter je tako škofija dobila le približno polovico Selške doline! Takšna razlaga je sicer v nasprotju z Blaznikovimi ugotovitvami in še danes uveljavljenim mnenjem, saj naj bi prva daritev zajemala tudi ozemlje od Ratitovca do zahodne meje Kranjske grofije (razvodje med Selško in Baško dolino). Na osnovi česa je torej Blaznik izpeljal svojo argumentacijo?

¹⁶ O pomenu izraza *partinens* gl. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, str. 794.

¹⁷ Gl. op. 11.

¹⁸ */.../ deinde trans Zouriza usque ad montem Lubnic ipsumque montem usque ad maiorem amnem qui Zoura vocatur utramque ripam illius amnis deorsum usque ad ostium pretitulati rivuli Sabniza /.../*

¹⁹ Za slednjo interpretacijo se zahvaljujem Petru Štihu.

Skupen del meje pri D. O. II., št. 47 in D. O. II., št. 66

Pri določitvi zahodnih meja junijske daritve si je pomagal z naslednjo vladarsko darovnico za škofijo iz novembra istega leta,²⁰ za katero pravi, da ji prinaša vzhodni del Poljanske doline ter dele Sorškega polja.²¹ Pri D. O. II., št. 66 je nenavadno zlasti to, da je potek dela njene severne meje enak celotni severni meji D. O. II., št. 47, saj pri obeh zasledimo predajo ozemlja od Žabnice do Ratitovca. Razlika je le v načinu zapisa, saj novembrska nekoliko bolj sumarno povzame opis in pravi, da se od izvira Žabnice takoj usmerimo proti zahodu po vrhovih gora in prek gozdov vse do *Bocsanam*.²² Listina tudi nič več izrecno ne omenja Selc. Mislim, da je to tako prav iz zgoraj navedenega razloga, da se namreč meja ni spustila do samega kraja, ampak kakor nova podelitev omenja, poteka prek gozdov (nad Selcami) naprej, kar znova nakazuje na razmeroma ravno linijo od Žabnice do Ratitovca.

S prepoznavanjem dela skupne severne meje obeh darovnic pa se moramo vprašati, kako zadevo pravilno razumeti. Blaznik je namreč menil, da je obema skupna tudi zahodna meja, s čimer obe podelitvi obsegata svet do razvodja med Selško in Baško dolino (razvodje tudi predstavlja skrajno zahodno mejo Kranjske skozi srednji vek), nato pa gresta do izvira Volaščice.²³ Tu se sicer junijska podelitev usmeri na vzhod do Lubnika, novembrska pa gre na jug in zajame vzhodni del Poljanske doline. Ob takšni interpretaciji je res, da bi škofijska posest na zahodu že junija segala do samega roba Kranjske grofije, a bi hkrati pomenilo, da se celotno junijsko ozemlje ponovno podeljuje v okviru novembrskega, saj D. O. II., št. 66 poleg vzhodnega dela Poljanske doline vključuje nekatere dele Sorškega polja in se njena meja zaključi na potoku Žabnica, ki predstavlja skrajni vzhod pri D. O. II., št. 47.

Toda Blaznik v svojih delih ponovne pridobitve Selške doline izrecno ne omenja in tega ne prikaže na zemljevidih (čeprav bi glede razumevanja besedila to dejansko moral storiti). Skupno severno mejo tudi omenja le v disertaciji, v mlajših delih pa zadeve razlaga na način, da imata D. O. II., št. 47 in D. O. II., št. 66 skupen stik, a le na delu, ki ločuje Selško in Poljansko dolino in se torej podelitvi med seboj ne prekrivata(!),²⁴ takšna razmejitev pa je še danes sprejeta.²⁵ Blaznik

²⁰ D. O. II., št. 66.

²¹ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 11–14.

²² *.../ ubi rivulus Sabniza originem producere incipit, deinde statim occidentem versus cacumina montium silvasque interiacentes usque ad Bocsanam /.../* V listini je na tem mestu sicer izraz *Bocsana*, ki pa je le nekoliko drugačen zapis *alpis Bosanga*, ki se omenja že v junijski daritvi. Dokaz je ponovna omemba gorovja v D. O. II., št. 66 ob podeljevanju lovskih pravic, kjer pa je pri istem opisu meja znova izraz *Bosanga* in smo ga lokalizirali na ratitovsko območje. Pisar je verjetno listino pisal po nareku, zato iste toponime, ki se pojavljajo večkrat, zapisuje različno. Gl. Štih, *Diplomatične*, str. 311.

²³ Izrecno to sicer omenja le v svoji disertaciji: *Kolonizacija Selške doline*, str. 15.

²⁴ To je zaslediti v njegovih treh glavnih delih: *Škofja Loka*, str. 12–13 ter zemljevid na str. 15; *Urbarji freisinške škofije*, str. 25; *Kolonizacija Poljanske doline*, str. 3–4.

²⁵ Bizjak, *Ratio*, str. 178; Isti, *Razvoj*, uprava in poslovanje, zemljevid na str. 114; Štih, *Diplomatične*, str. 301; isti, O prvih prejemnikih, str. 69.

tako ni konsistenten glede razlaganja listin oziroma kasneje ne omenja skupne severne meje, verjetno prav iz razloga, da bi drugače moral junijsko podelitev znova prikazati v okviru novembrske. Pri tem se seveda pojavi problem, kako zadeve potem pojasniti, oziroma ali je škofija res znova prejela ozemlje, ki ga je že pred tem posedovala?

Sam menim, da škofija novembra ni ponovno prejela junijskega teritorija, saj je treba ločevati meji obeh podelitev od Ratitovca naprej, kjer nista več identični. Za D. O. II., št. 47 Ratitovec predstavlja skrajni severozahod, od tu pa gremo prek (in ne okrog) Selščice do Lubnika. Kako je potekala meja na spodnji strani Selščice danes težko rečemo,²⁶ in tudi sicer to območje nima bistvenega vpliva na razvoj gospodstva, saj že novembra istega leta izgubi svojo mejno vlogo. Vsekakor pa to pomeni, da je s prvo darovnico škofija dobila le približno polovico Selške doline.

Za razliko od D. O. II., št. 47 pri D. O. II., št. 66 Ratitovec ne predstavlja skrajne točke na zahodu. Listina namreč sporoča, da tako kot junijska daritev zajema ratitovsko območje, a gremo ob tem izrecno od njega še naprej do konca tukajšnjih gora, kar predstavlja meje same grofije na zahodu²⁷ in torej razširja posest! Slednja tako v loku obkroži Selščico (se tudi nič več ne omenja, da bi šli neposredno čez to reko, ker dejansko ne gremo), s čimer pridemo do Volaščice, ki se kot naslednja omenja. Za D. O. II., št. 47 tudi menim, da bi imela od Ratitovca do Lubnika še kakšno oporno točko, če bi zajemala enako območje kot novembrska in se zato ne strinjam z Blaznikovo trditvijo, da tega ni bilo, ker pisec ni poznal tukajšnjih krajev,²⁸ prav tako pa ni nobenega razloga, da bi morali enačiti celotno severno in zahodno mejo obeh podelitev kljub delu skupne meje.

Ob takšni interpretaciji obeh listin menim, da je vladar novembra predal nove dele Selške doline, ki jih predstavlja ozemlje zahodno od Ratitovca. V nasprotnem primeru bi bilo najbolj ustrezno, da bi povsem izpustil opis, ki predstavlja Selško dolino in bi podeljeval samo Poljansko dolino, kakor je sicer Blaznik prikazal na svojem zemljevidu. Je pa tudi res, da bi se novembrska podelitev lahko začejala pri Ratitovcu, torej na mestu, kjer se junijska na zahodu konča. Ali potemtakem obstaja razlog, da se vnovič omenja severna meja junijske darovnice?

Najbolj ustrezno se mi zdi, da je del skupne severne meje z D. O. II., št. 47 pri D. O. II., št. 66 omenjen le zaradi interesa, da se prikaže celoten in zaključen ozemeljski okvir, kjer je na Kranjskem škof posestni lastnik. Razlog za takšno potrebo zapisa pa se skriva v podelitvi lovskih pravic. To je namreč pravica, ki ni

²⁶ Gl. op. 19.

²⁷ Besedilo omenja predajo *alpes Bocsanam* in je torej za razliko od junijske daritve (*alpis Bosanga*) zapisano v množini. Verjetno je zadevo treba razumeti v kontekstu, saj v nadaljevanju listina pravi, da se meja nadaljuje naprej do konca teh gora (*/.../ usque ad Bocsanam ipsasque alpes Bocsanam et sic ad fines earundem alpium /.../*). Torej *alpes* bolj v smislu gorskih vrhov od ratitovskega območja do zahodnih meja Kranjske grofije. Podobno interpretacijo poda Blaznik, *Kolonizacija Selške doline*, str. 15.

²⁸ Blaznik, *Kolonizacija Selške doline*, str. 15. Pisec oziroma vladarska pisarna je namreč poznala tukajšnjo topografijo, saj ji je bila posredovana s škofove strani in mogoče ob sodelovanju z grofom ter je bila seveda zbrana na samem terenu in tako dobro poznana. Gl. Štih, *Diplomatične*, str. 306–7.

avtomatično pripadla novemu lastniku ob predaji ozemlja in tako ni bila vključena v splošne posestne pravice, saj si jo je vladar pridržal oziroma je bila del javnih pravic in je morala biti izrecno predana novemu lastniku.²⁹ Konkreten primer izrecne dodelitve takšnih pravic je viden tudi pri briksenski škofiji za njeno Gorenjsko posest na predelu med Savo in Tržiško Bistrico, kjer je sicer že leta 1040 prejela tukajšnje ozemlje z gozdom Leše, izključne lovske pravice za to območje pa šele leta 1073.³⁰

Pri D. O. II., št. 47 pa ravno omemba izključne pravice lova manjka.³¹ S ponovno omembo njene severne meje pri D. O. II., št. 66, se je tako ponazoril celoten teritorij v lasti škofa na Kranjskem, nad katerim se predajajo te nove lovske pravice,³² torej prek Selške in Poljanske doline tudi na dele Sorškega polja in zato nima funkcije prikaza ponovne podelitve junijskega ozemlja.³³ Poudarek takšnemu razumevanju je tudi omemba potoka Žabnice na koncu D. O. II., št. 66, ko prispemo do njegove sredine in bi bilo ustrezno, da se omeni še meja, ki krene na sever do izvira, kjer se podelitev tudi začne, ter bi se s tem podarjeno območje zaokrožilo.³⁴ Da temu ni tako, pa, kot kaže, sledi ravno iz razloga, da se ne podeljuje tudi junijskega ozemlja. Potok je namreč že z D. O. II., št. 47 predstavljal vzhodni rob in zato pri D. O. II., št. 66 ni bilo treba še enkrat izpostaviti meje do njegovega izvira, saj pri določanju ozemeljskega okvira, kjer se predajajo lovske pravice, ni bilo nujno tako natančno podati vsakega detajla meje in je bilo dovolj, da je zaključek le nekje na samem potoku.

D. O. II., št. 66 tako na območju Selške doline dodaja prostor zahodno od Ratitovca in se nadaljuje v Poljansko dolino, kjer ji potek določa Volaščica in njen izliv v Poljanščico. Glede meja na desni strani te reke lahko pritrdimo Darku Cafuti, da škofiji pripada Žirovski vrh, ki je imenovan kot gora, ki se širi proti vzhodu, ter nato sledimo razvodju rek (meja po razvodjih tudi zaradi dejstva, da na širokem območju proti vzhodu ni dodatnih opornih točk), ki nas prek Suhega dola in Pasje ravni pripeljejo na Tošč ter nato prek razvodja med Hrastnico in Ločnico do Osol-

²⁹ Splošno o lovskih pravicah gl. Lorenz, *Von der forestis*, str. 151–169, in Dasler, *Forst und Wildbann*, str. 1 sl.

³⁰ Štih, Prva omemba Bleda, str. 27–28.

³¹ Listina sicer omenja pravico lova, toda le v pertinenčni formuli (*/.../ venationibus /.../*), torej kot nekaj, kar je le del podeljene posesti in ne kot izključna pravica, ki se prenaša na novega lastnika. Identična formulacija z enakim pomenom se ponovi v D. O. II., št. 66, toda v tej listini se dodatno omenja izključna pravica lova in ji je namenjen poseben odstavek z imenovanjem meja, kjer se pravice izvajajo, in jasnimi določili o prepovedi lova ter kaznih za morebitne kršilce (*/.../ eisdem in locis bannum nostrum /.../ si quis /.../ iam dictis silvularum vel forestorum locis /.../ feras /.../ compraehenderit /.../ bannum huiusmodi culpa /.../ episcopo postposita /.../*).

³² Zapis o podelitvi lovskih pravic je v veliki meri sumaren, saj le ponazarja že vse pred tem opisano ozemlje, */.../ a rivulo Sabniza versus occidentem usque ad finem Bosanga et inde usque ad iam dictum rivulum Chotabla indeque usque in Zovra fluvium et quicquid intra haec eadem praefata undique secus compraehens(u)m videtur loca /.../*

³³ Ugotovitev, da bi formulacija o lovskih pravicah lahko pomenila celotno gospostvo, je podal že Peter Štih, *Diplomatične*, str. 313, op. 79.

³⁴ Takšno zaokroževanje posesti je vidno ravno pri D. O. II., št. 47: */.../ indeque sursum (Žabnice, op. a.) usque ad caput vel exitum ipsius rivuli /.../*.

nika. Slednji po Cafutovi interpretaciji tudi predstavlja lokacijo gradu Bosisen, ki se kot naslednji izrecno omenja v listini.³⁵

Vzpostavitev nove meje z izstavitvijo D. O. III, št. 58

Pri določitvi gradu na Osolniku si je Cafuta pomagal tudi z vladarsko darovnico freisinški škofiji iz leta 989.³⁶ Pri tej daritvi pa je presenetljivo predvsem to, da se je obseg podeljene posesti (vsaj na prvi pogled) v večini pokrival z D. O. II., št. 66 in zato izgleda, da se znova predaja teritorij, ki je dejansko del gospostva že 16 let! To je bil tudi razlog, da so jo v zgodovinopisju razumeli kot potrdilno listino, čeprav besedilo nikjer izrecno ne omenja, da se potrjuje, kar je bilo že pred tem podeljenega. Način listinskega zapisa pa postane razumljivejši, če upoštevamo, da D. O. III, št. 58 vsebuje dodan vrinjeni del, za katerega se bo izkazalo, da škofiji prinaša dodatno posest vse do meja drugega lastnika na tem območju, nekega grofa Bernharda, a s poudarkom, da je iz podeljenega izvzet del, ki pripada Pribislavu.³⁷

Pri dodatku iz leta 989 je pomembno zlasti to, da pravilno razumemo določila ravno od gradu Bosisen naprej. Listina nas namreč od njega takoj usmeri do Gosteškega potoka, nato do vrhov gora ob Sori, nadalje pa je zapisano, da gre meja tam, kjer se omenjeni potok, ki priteče z juga, izliva v Soro. Če smo pri razlaganju povsem natančni, nas besedilo od gradu dejansko usmeri po dveh različnih poteh do Sore. Kaj je razlog za to?

Blaznik novo darovnico vidi kot potrditev D. O. II., št. 66 ter obema pripiše mejo po Gosteškem potoku.³⁸ Tudi Cafuta meni, da je škofijska meja leta 989 ostala enaka kot novembra leta 973, a s to razliko, da jo določi na razvodju Hrastnice in Sore, vse ozemlje od tu do Gosteškega potoka (razen ozkega pasu ob Sori) pa pripisuje Pribislavovi posesti.³⁹

Osebo menim, da dvoje poti do Sore predstavlja dejansko dve različni meji škofije. S Cafuto se lahko strinjamo o tem, da gorski vrhovi do te reke oziroma razvodje Hrastnice in Sore ter ozek pas ob tej reki proti Savi predstavljajo razmejitve iz novembra leta 973. Ob tem pa predpostavljam, da je Gosteški potok hkrati tudi nova prestavljena zunanja meja škofijske posesti iz leta 989. Ob takšni razlagi je na prvi pogled nerazumljivo, zakaj bi na tem delu ponovno omenjali mejo iz leta 973, saj novo predstavlja Gosteški potok ter so gorski vrhovi proti Sori in pas

³⁵ Cafuta, Lokacija gradu, str. 20; Lokacija tega gradu ima v zgodovinopisju različne interpretacije, danes ga zlasti arheologi iščejo na Kremlnovem hribu nad Hosto. Gl. Gaspari, Nadbath, Nabergoj, Grad na Gradišču, str. 315.

³⁶ D. O. III, št. 58.

³⁷ *... statimque de eodem castro (Bosisen, op. a.) usque in rivulum qui vocatur Goztehe, et cacumina montium ad Zouram respicientia perindeque ubi prefatus rivulus australi parte decurrens hostium vadit in Zouram, ac sic tractim dum Zoura hostium facit in Zauam, ac quicquid inde locorum inter illas proprietates duas situm est, Abrahe videlicet episcopi ac Vuernhardi comitis excepta proprietate Pribizlauui /.../.*

³⁸ Blaznik, Sorško polje, str. 145–6.

³⁹ Cafuta, Lokacija gradu, str. 17, 21.

ob tej reki že avtomatično vključeni v nov škofijski ozemeljski okvir. Kako torej razumeti ta odsek?

Nakazovanje dveh meja se, kot kaže, prikazuje ravno zaradi Pribislavove posesti. Ker se slednja omenja šele na koncu opisa celotne podelitve škofiji, lahko predvidevamo, da je imel lastnino tako znotraj škofijskega teritorija iz novembra leta 973, kot tudi na delu njej novo podeljenega območja, torej na ozemlju med razvodjem in Gosteškim potokom.⁴⁰ Prikazovanje dvojne meje je tako posledica posestnih razmerij, saj sta na tem delu dva lastnika, tako Pribislav kot tudi škof.

Kot kaže, se je ob podeljevanju posesti škofiji novembra leta 973 spregledalo, da je znotraj predanega tudi zasebna Pribislavova lastnina.⁴¹ Zaradi tega je prišlo do spora, ki so ga leta 989 rešili tako, da je vladar izstavil D. O. III, št. 58, ki Pribislavu omogoča uveljaviti svoje posestno-pravne pravice. V ta namen je bilo treba prikazati posestno stanje pred izstavitvijo D. O. II, št. 66, zaradi česar se ponovno omenjajo meje slednje izstavitve, ki sedaj pomenijo neformalno potrditev tega škofijskega ozemlja in seveda hkrati njegovo korigiranje, saj se izvzame Pribislavov del, ki ga tudi varuje cesarska podelitev.⁴² Ker so pri D. O. III, št. 58 meje iz novembra leta 973 vse do vrhov ob Sori ostale enake, lahko predvidevamo, da to ozemlje ni bilo sporno in je bilo tudi ves čas škofijska last, kar pa hkrati pomeni, da je bil Pribislavov del znotraj D. O. II, št. 66 lahko le na pasu ob Sori proti Savi. Dodaten dokaz takšni trditvi je prav zgoraj omenjena dvojna meja med razvodjem in Gosteškim potokom, ki določa tisto območje, ki je predstavljalo srž spora, saj sta tu dejansko dva lastnika.

Natančneje lahko Pribislavovo posest določimo na osnovi listine iz 13. stoletja,⁴³ ko je škof odkupil vasi Pungert in Gosteče in za kateri lahko rečemo, da sta ravno na omenjenem pasu ob Sori ter se ju v zgodovinopisju pripisuje Pribislavovemu gospostvu.⁴⁴ Toda ta dva kraja po vsej verjetnosti nista bila edino ozemlje, ki ga je posedoval Pribislav, ampak se je njegovo imetje širilo tudi južneje od obeh vasi, saj ima glede na listinski zapis lahko lastnino še drugje med razvodjem in Gosteškim potokom.

Z izstavitvijo D. O. III, št. 58 je škofija izgubila del nekdanje posesti, kar se je kompenziralo s predajo teritorija do Gosteškega potoka, seveda znova izvzemši Pribislavovo ozemlje. Zaradi tega na prvi pogled izgleda, da je velikost gospostva leta 989 v primerjavi z novembrom leta 973 ostala skoraj nespremenjena in je imel škof s korigiranjem meja več nevšečnosti kot koristi. Toda glede na to, da je

⁴⁰ Ker je Gosteški potok nova zunanja škofijska meja, menim, da Cafutova teza ni pravilna, da bi bilo na tem poudarjenem ozemlju (med razvodjem in potokom, razen manjšega pasu ob Sori) vse Pribislavovo. Gl.: Cafuta, Lokacija gradu, str. 17, 21.

⁴¹ Pribislavovo ozemlje je bilo, kot kaže, del njegove starejše legitimne lastnine, ki se je nahajala znotraj škofiji novembra leta 973 podeljene posesti. Vladar mu te posesti izrecno ne predaja, čeprav bi pasus o njegovem ozemlju tudi tako lahko razumeli (*/.../ nostra regali traditione sibi donata /.../*), ampak sedaj le potrjuje. Gl. Bizjak, Razvoj, uprava, poslovanje, str. 113, op. 13; Štih, O prvih prejemnikih, str. 71 sl.

⁴² Štih, O prvih prejemnikih, str. 71–72.

⁴³ KUB 2, št. 30.

⁴⁴ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 13; Štih, O prvih prejemnikih, str. 72.

listina v prvi vrsti vseeno napisana za škofijo, torej z namenom, da le-ta pridobi neke koristi, menim, da se tu podeljevanje posesti v njen prid vendarle ne konča.

Razmejitev med freisinško in Bernhardovo posestjo

Za določitev meje med obema posestnikoma je v precep ponovno treba vzeti omenjeni vrinjeni del besedila, ki pravi, da škofija pridobi tudi vse ozemlje med njeno in Bernhardovo posestjo.⁴⁵ Na katero ozemlje se pasus nanaša, pa lahko ugotovimo tako, da orišemo vsaj okviren obseg grofovega teritorija ter na ta način pridemo do medsebojne razmejitve in nove skupne meje.

Glede desnega brega Sore menim, da se vzpostavi stanje, ko je vsa posest razdeljena med tri zgoraj imenovane posestnike, pri čemer je grof večinski lastnik. Mejo med njim in škofijo predstavljata Gosteški potok in že prej omenjeni pas ozemlja (ki je že z D. O. II., št. 66 pripadel škofiji) v širini enega orala ob Sori v smeri Save do Stresovega broda. Glede lokalizacije slednjega je v zgodovinopisju več različnih mnenj, večinoma se postavlja v bližino Rateč, Ladje in Gorenje vasi.⁴⁶ Z njim se je ukvarjal tudi Cefuta, ki ga umesti na območje Gosteč, toda ob upoštevanju meja iz 16. in 17. stoletja!⁴⁷

Pri zgoraj omenjenih interpretacijah pa menim, da avtorji ne upoštevajo vseh dejavnikov. Že D. O. II., št. 66 sporoča, da moramo ob prečkanju Sore iti od broda proti zahodu (!), da pridemo do Kranjske ceste. Ker je to glavna cesta še iz rimskih časov⁴⁸ in pelje mimo Medvod, je indikativno, da smo nekje v bližini stika Sore in Save. Dodatno potrditev temu pa nakazuje D. O. III, št. 58, ki pravi, da škofiji pripada ozemlje ob Sori, vse do stika s Savo.⁴⁹ Na tem mestu ni jasno definirano, kakšen je obseg podeljenega in zato menim, da kasnejša ponovna omemba predaje posesti ob Sori do Stresovega broda v isti listini pojasnjuje, da je to širina enega orala do Save,⁵⁰ kjer je lociran brod in kamor sega škofijsko lastništvo že od leta 973. Zato ne moremo pritrjevati zgoraj omenjenim avtorjem, ki se od broda usmerjajo v smeri vzhoda (!), da pridejo do Kranjske ceste oziroma menijo, da škofija posega vzhodno od ceste le nekje na sredini le-te okoli Praš. Sicer pa tudi nekateri drugi indici namigujejo na to, da bi meja loškega gospostva ob Sori lahko segala daleč proti vzhodu (vsaj do gradu Goričane), a je nato agresivna politika Spanhei-

⁴⁵ /.../ ac quicquid inde locorum inter illas proprietates duas situm est, Abrahe videlicet episcopi ac Vuerhardi comitis /.../.

⁴⁶ Za avtorje in njihova dela, kjer omenjajo lokacijo Stresovega broda, gl. Cafuta, Lokacija gradu, str. 24.

⁴⁷ Cafuta, Lokacija gradu, str. 23 sl.

⁴⁸ Kos, Cesta, str. 173; Kosi, Predurbane, str. 11.

⁴⁹ /.../ ac sic tractim dum Zoura hostium facit in Zauam /.../.

⁵⁰ /.../ Ac iuncta ripa Zourae quantum extenditur unius iugeri longitude usque ad vadum quod vulgo Stresoubrod vocant/.../ Podobna formulacija je že v D. O. II, št. 66, kjer pa ima zapis v praksi nekoliko drugačen pomen. V njej je ta pas potegnjjen od samega stika Poljanščice in Sore ter nato proti Savi, leta 989 pa se ta pas po mojem mnenju začenja šele ob stiku Gosteškega potoka in Sore, saj je to nova meja škofije, in nato od tu v smeri Save.

mov oziroma njihovih ministerialov povzročila reduciranje te posesti na škodo škofije.⁵¹

Škofijsko ozemlje ob Sori v smeri Save je glede na obe listini tako leta 973 kot tudi 989 omejeno na ozek pas, zato lahko predvidevamo, da je tukajšnja razmejitev trdna in se ni mogla spreminjati v korist škofije, saj je ves preostali svet proti jugu pripadal Bernhardu. Toda, ali bi bila meja obema akterjema lahko skupna še kje drugje?

Za Bernhardovo posest se danes ugotavlja, da je v smeri Medvod mejila na škofijsko in se raztezala proti jugu ter je bila kasneje vključena v ljubljansko gospostvo, za katerega vemo, da so ga Spanheimi dobivali postopno, a nimamo povsem jasnih pojasnil, na kakšen način in v kakšnem obsegu.⁵² Če se je njegovo ozemlje razprostiralo v smeri juga, ne moremo izključiti niti tega, da bi se nadalje raztezalo tudi v smeri zahoda oziroma jugozahoda. To omenjam zaradi teze, da se škofijska in njegova posest nista stikali le na omenjenem delu ob Sori, ampak predvidevam, da je mogoče linijo njegovega gospostva povleči tudi ob mejah loškega gospostva (po zgoraj omenjenih razvodjih) v zahodni smeri vsaj do Žirovskega vrha, kamor segajo freisinške pravice že leta 973, oziroma je bila njegova posest tudi pod Žirovnico v smeri Idrije. Določitev žirovniškega območja kot del razmejitve pa je na osnovi škofijskega lastništva v kasnejših stoletjih, ko je posedovala tudi zahodni del Poljanske doline z žirovskim območjem. Toda problem tega teritorija je, da ne poznamo nobene listine, ki bi pojasnjevala, kdaj je škofiji pripadel. Zato menim, da ravno vrivek pri D. O. III., št. 58 pojasnjuje njegovo pridobitev, ko pravi, da se ji predaja tudi vse ozemlje med njeno in grofovo posestjo,⁵³ seveda znotraj Kranjske grofije.⁵⁴ Če je Bernhardu pripadala posest po zgoraj omenjenih mejah, predstavlja novo škofijsko pridobitev, kar je severneje od opisanega do meja, ki jih določata D. O. II., št. 47 in D. O. II., št. 66,⁵⁵ zahodni rob pa razumljivo predstavljajo same meje grofije. Zaradi jasnosti, kje se podeljuje nov odsek, tudi ni bilo treba dodajati opornih točk za določitev njegove lokalizacije. Takšno določanje posestnega razmerja pa je dejansko pomenilo, da je loškemu gospostvu pripadel še preostali (zahodni) del Poljanske doline.

D. O. III., št. 58 je tako mnogo več kot le prikaz škofijskih meja iz novembra 973, saj na eni strani omogoča rešiti spor s Pribislavom glede posesti ob Sori ter določi novo mejo po Gosteškem potoku. Hkrati pa je listina vendarle pisana v korist škofije in z namenom, da se poveča njeno ozemlje. Toda prostor ob Sori je bil popolnoma zaseden in se tam ni dalo dodatno donirati. Zato menim, da je glavna motivacija listine, poleg rešitve spora s Pribislavom, podelitev prostega teritorija med dosedanja škofijsko posestjo in Bernhardovim ozemljem, kar predstavlja zahodni

⁵¹ Kos, *Med gradom in mestom*, str. 19.

⁵² Štih, *Dve novi notici*, str. 32–34.

⁵³ /.../ *ac quicquid inde locorum inter illas proprietates duas situm est, Abrahe videlicet episcopi* (daritvi junija in novembra leta 973, oziroma neformalna potrditev slednje leta 989, op. a.) *ac Vuerhardi comitis* (meje, ki smo jih zgoraj določili, op. a.) /.../.

⁵⁴ /.../ *quandam nostre proprietatis partem in regione vulgari vocabulo Chreine* /.../.

⁵⁵ Oziroma ponoven opis in neformalna potrditev njenih meja leta 989.

del Poljanske doline. Z njegovo pridobitvijo pa tudi odgovorimo na vprašanje, kdaj je škofiji to območje pripadlo, za katerega argumentiranih odgovorov v zgodoviniopisju do danes ni bilo.⁵⁶

Za dokončanje oziroma zaokrožitev meja, ki se vzpostavijo do leta 989, pa se je treba še enkrat ustaviti pri zgoraj omenjeni Kranjski cesti. V zgodoviniopisju se predpostavlja, da je škofiji vzhodno od nje pripadalo le območje Praš oziroma Jame.⁵⁷

Toda glede na D. O. II., št. 66 in D. O. III., št. 58 lahko posest določimo drugače. Že pred tem smo ugotavljali, da je Stresov brod nekje pri Savi ter vzhodno od Kranjske ceste, to pa tudi pomeni, da smo ob nadaljnjem zapisu ves čas na njeni vzhodni strani. Besedilo pravi, da ob cesti pridobi škofija vse polje na južni strani, na severu pa meja obsega območje Praš. Na osnovi zapisa ne moremo natančno ugotoviti, kolikšno območje ji ob cesti pripada, toda ker meje na vzhodu ne predstavlja Sava⁵⁸ in so iz podeljenega izvzete tudi Mavčiče,⁵⁹ (*/.../ spatium quod iacet inter Primet et Vuizilinsteti per medium dividatur /.../*), lahko predvidevamo, da je bil to razmeroma ozek pas, verjetno podoben podeljenemu ozemlju ob Sori do Save, ki ga določa širina enega orala. Glede na obseg freisinške posesti v naslednjih stoletjih pa lahko tudi ugotovimo, da je bil južni del posesti na obeh straneh Kranjske ceste skozi zgodovino škofiji odvzet zaradi agresivne spanheimske politike.

Škofijska pridobitev na začetku novega tisočletja

Še četrta vladarska listina, ki se ji bomo posvetili in je podeljevala ter zaokroževala teritorij freisinške škofije na Kranjskem, je bila izdana na začetku novega tisočletja. Kmalu po nastopu svojega vladanja, leta 1002, je Henrik II. v mesecu novembru⁶⁰ dodal gorenjski freisinški posesti ozemlje Stražišče pri Kranju in to, kar je bilo pod njegovo oblastjo (pravom) na območju med rekami Lipnico, Savo ter Soro z vsemi dodatki.⁶¹

Blaznik poudarja pridobitev Stražišča in besniškega območja ter delov vzhodnega Sorškega polja. Toda natančneje nam listina sporoča, da predaja Stražišče in kar je med rekami Lipnico, Savo in Soro. Glede omembe reke Sore Blaznik meni, da pomeni le njene pritoke, saj teče razvodnica med pritoki Sore in Save prav severno od Stražišča.⁶²

⁵⁶ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 14 to napačno pripisuje zamenjavi s kapitljem.

⁵⁷ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 12 in Bizjak, Razvoj, uprava in poslovanje, zemljevid na str. 114; GZS II, št. 445.

⁵⁸ Ozemlje med Kranjsko cesto in Savo ni v celoti pripadlo škofiji, pri čemer moramo vzroke iskati v neki zasebni lastnini, ki je onemogočala, da bi vladar podeljeval celotno območje.

⁵⁹ V listini je za kraj izraz *Vuizilinsteti*, ki predvidoma predstavlja Mavčiče (Pintar, Vuizilinsteti, str. 116 sl.) in je izvzet iz daritve, saj meje, ki določajo škofiji predano posest, po sredini razdelijo prostor med njimi in Prašami.

⁶⁰ D. H. II, št. 32.

⁶¹ */.../ quoddam predium Strasisa vocatum, et quicquid intra tres fluvios Libniza, Sabum, Zoura /.../*.

⁶² Blaznik, Sorško polje, str. 146.

Problem pri natančnejši razlagi, kaj je škofija z darovnico dobila, je ravno v omembi treh zgoraj omenjenih rek, ki same po sebi ne predstavljajo sklenjene celote.⁶³ Zato menim, da listino ustrezno interpretiramo tako, da nam tok Lipnice in nato Save do stika s Soro predstavlja vzhodno mejo podelitve, mejo na zahodni strani pa predstavlja posest, ki jo škofija poseduje že prek starejših darovnic.⁶⁴ Z drugimi besedami bi lahko tudi rekli, da se predaja prosto ozemlje, ki je med dose-danjim škofijskim teritorijem in zgoraj omenjenimi rekami. V praksi to pomeni, da je res dobila Stražišče z nekaterimi deli Sorškega polja ter besniško ozemlje, a to še ni bilo vse. Zahodno od slednjega je namreč pridobila tudi območje, ki ponazarja del razvodja med Soro in Savo oziroma severni del Selške doline (vključujoč dele Jelovice vse do Visokega vrha na Radovljiški planini⁶⁵) ter ga je Blaznik pripisal že D. O. II., št. 47. Prav tako pa zapis omogoča predajo posesti ob Savi vse do Sore, če bi je bilo kaj proste, in se tako navezuje na pridobitve iz novembra leta 973. Glede na kasnejšo tukajšnjo škofijsko lastnino lahko predvidevamo, da si je škofija pridobila vsaj ozemlje nad Prašami do Jame, preostala posest na tem območju, ki ji ni nikoli pripadala, pa je že imela lastnika. Če to ne bi bilo tako, bi vladar že leta 973 ob podeljevanju tukajšnjega ozemlja verjetno določil za vzhodno mejo reko Savo, a kot kaže, to v praksi ni bilo izvedljivo, saj je bila tu že pred tem zasebna lastnina, katere ni bilo moč podeliti naprej.

Pri tej daritvi pa je treba upoštevati klavzulo, ki pravi, da po smrti škofa (to se zgodi leta 1005⁶⁶) podeljeno pripada freisinškim kanonikom, torej kapitlju. Škofija je namreč od kapitlja ločen pravno-posestni subjekt. Celotno opisano ozemlje se je lahko integriralo v loško gospostvo šele, ko je prišlo do zamenjave posesti s kapitljem med leti 1024 in 1039, ta pa je v zameno prejel nekatera druga gospostva na Bavarskem.⁶⁷

Zaključek

Štiri vladarske listine v obdobju 30 let (973–1002) tako predstavljajo temelj za vzpostavitev freisinškega loškega gospostva. Na osnovi zgornjih argumentacij lahko rečemo, da se vse podelitve med seboj ozemeljsko povezujejo, večajo sam

⁶³ Približno sklenjen prostor bi vendarle dobili, če bi pri omembi Sore upoštevali tudi njen pritok Selščice. S tem bi dobili ozemlje trikotne oblike (reka Lipnica do Save in slednja do Sore, ki se nadaljuje v Selščico do njenega izvira, ter linija od tu znova nazaj do Lipnice).

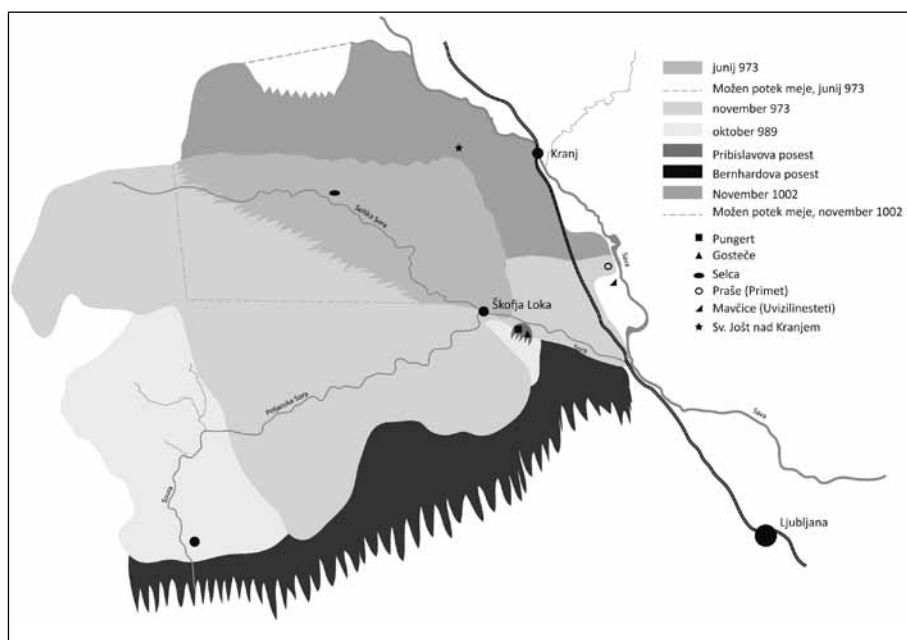
⁶⁴ Ravno predaja in lokacija Stražišča nakazuje na to, da se predaja, kar je zahodno od zgoraj imenovanih rek in med prejšnjo škofijsko posestjo.

⁶⁵ Glede na to, da je besedilo pisano precej okvirmo, je težko natančno reči, kako gre meja od Lipnice do Visokega vrha. Kot kaže, meja ni potekala v ravni liniji, saj ozemlje zahodno od Kroke v naslednjih stoletjih ni pripadalo škofiji in zato lahko predvidevamo, da je bila tu že na prelomu tisočletja tuja plemiška posest, oziroma bi bilo možno, da je ta predel škofiji celo pripadel, a ga je izgubila v toku zgodovine na račun Ortenburžanov.

⁶⁶ Bizjak, Razvoj, uprava in poslovanje, str. 111, Štih, Izvor in začetki, str. 41.

⁶⁷ TF II, št. 1420; Štih, Izvor in začetki, str. 41; Bizjak, Razvoj, uprava in poslovanje, str. 111–112.

obseg gospostva in ga kar se da zaokrožajo. Glede na stanje v prihodnjih stoletjih lahko sklepamo, da na podeljenem območju praktično ni bilo zasebne lastnine, ki bi onemogočala njegovo celovitost (izjemo predstavlja Pribislavovo imetje in kot kaže tudi nekateri deli zasebne lastnine na vzhodnih in severnih mejah, ki so onemogočali, da bi škofija še izdatneje povečala posest ob Savi in na Jelovici, kot bi bilo mogoče sklepati na osnovi interpretacije podeljenih darovnic). Edina resna zanka v tem zgodnjem obdobju, ki bi se lahko pokazala kot grožnja celovitosti gospostva, je klavzula o pravici kapitlja nad delom posesti, ki pa jo škof uspešno reši z zamenjavo bavarskega ozemlja. Od 12. stoletja dalje pa so na obmejnem območju povzročali težave zlasti agresivni Ortenburžani in Spanheimi, ki jim, glede na zgornji opis meja ter nato obseg loškega gospostva v prihodnjih stoletjih, vendarle uspe odvzeti manjše dele posesti.

Viri in literatura

Viri

- D. H. II.: *Heinrici II et Arduini diplomata*, ed. Harry Bresslau/Hermann Bloch, *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae III*, Hannover, 1903.
- D. H. IV.: *Heinrici IV. diplomata*, ed. Dietrich von Gladiss, *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/1*, Hannover,² 1978.
- D. O. II.: *Otonis II. diplomata*, ed. Theodor Sickel, *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1*, Hannover, 1888.
- D. O. III.: *Otonis III. diplomata*, ed. Theodor Sickel, *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2*, Hannover, 1893.
- GZS II.: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II*, izd. Franc Kos, Ljubljana, 1906.

- GZS III: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III, izd. Franc Kos, Ljubljana, 1911.
 KUB 2: Urkunden und Regestenbuch des Herzogtums Krain II, Hg. Franz Schumi, Laibach, 1884–1887.
 TF II: Die Traditionen des Hochstifts Freising II (926–1283), Hg. Theodor Bitterauf, Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, München, 1909.

Literatura

- Bizjak, Matjaž, *Ratio facta est: gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospodstev na Slovenskem*, Ljubljana, 2003.
 Bizjak, Matjaž, Razvoj, uprava in poslovanje freisinške in briksenske posesti na Kranjskem v srednjem veku, v: *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik*, ur. Matjaž Bizjak, Ljubljana-Škofja Loka 2005, str. 111–124.
 Blaznik, Pavle, *Kolonizacija Selške doline*, Ljubljana, 1928.
 Blaznik, Pavle, *Kolonizacija Poljanske doline*, Ljubljana-Škofja Loka 1938.
 Blaznik, Pavle, Kolonizacija in kmetско podložništvo na Sorškem polju, v: *Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 2, Ljubljana 1953, str. 139–242.
 Blaznik, Pavle, *Urbarji freisinške škofije*, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Ljubljana 1963.
 Blaznik, Pavle, *Škofja Loka in loško gospostvo: (973–1803)*, Škofja Loka 1973.
 Cafuta, Darko, Lokacija gradu “Bosisen” in plitvine na reki Sori, imenovane Stresoubrod, v: *Loški razgledi* 58, 2011, str. 13–30.
 Dasler, Clemens, *Forst und Wildbann im frühen deutschen Reich. Die königlichen Privilegien für die Reichskirche vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*, Köln-Weimar-Wien, 2001.
 Gaspari, Andrej – Nadbath, Barbara – Nabergoj, Tomaž, Grad na Gradišču nad Drago: Spanheimska utrdba na severozahodni meji gospostva?, v: *Arheološki vestnik* 59, 2008, str. 305–323.
 Koblar, Anton, Loško gospostvo frizinških škofov, v: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko I*, 1891, str. 56–86.
 Kos, Dušan, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Ljubljana 1994.
 Kos, Milko, Cesta na Slovenskem v starem in srednjem veku, v: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 56–59, 1954–1957, str. 169–174.
 Kosi, Miha, Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? (Civitas Petouia, Carnium/Creina in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku) (II. del), v: *Zgodovinski časopis* 64, 2010, str. 8–44.
 Lorenz, Sönke, Von der „forestis“ zum „Wildbann“: Die Forsten in der hochmittelalterlichen Geschichte Südtirols, v: *König Kirche Adel: Herrschaftsstrukturen im mittleren Alpenraum und angrenzenden Gebieten (6.–13. Jahrhundert)*, Bozen 1999, str. 151–169.
 Niermeyer, J.F. in van de Kieft C., *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden-New York-Köln 1993.
 Pleterski, Andrej, *Nevidna srednjeveška Evropa: Župa Bled*, Ljubljana, 2011 [Elektronski vir].
 Pintar, Luka, Vuizilinsteti, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 9, 1912, str. 116–122.
 Štih, Peter – Simoniti, Vasko, *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*, Ljubljana 2009.
 Štih, Peter, Diplomatične in paleografske opombe k listinama Otona II. o podelitvi loškega ozemlja škofiji v Freisingu (DO II 47 in DO II 66), v: *Zgodovinski časopis* 51, 1997, str. 301–321.
 Štih, Peter, Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane, v: *Zgodovinski časopis* 56, 2002, str. 7–42.
 Štih, Peter, Prva omemba Bleda v pisanih virih – Listina kralja Henrika II. za briksenskega škofa Albuina z dne 10. april 1004 (D.H.II.67), v: *Bled tisoč let: Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, Radovljica 2004, str. 7–34.

- Štih, Peter, Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju, v: *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik*, ur. Matjaž Bizjak, Ljubljana-Škofja Loka 2005, str. 35–48.
- Štih, Peter, O prvih prejemnikih kraljeve zemlje na Kranjskem. Nekaj zapažanj k D. O. III. 58, v: *Loški razgledi* 60, 2013, str. 65–78.
- Sergij Vilfan, Zemljiška gospodstva, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovence, Zgodovina agrarnih panog*, 2. zvezek, Ljubljana 1980, str. 75–239.

SUMMARY

Some New Views on Rounding Off Borders of the Loka Seignury

Dejan Burkeljca

Four deeds of gift to the bishopric of Freising in Carniola up to the beginning of the 11th century provide a basis for the beginning of the Loka seignury. The borders of these bestowals based on the findings of Franc Kos and Pavle Blaznik are in their main features accepted by Slovene historiography to this day. The contribution reopens the question of the territorial framework of respective gifts and provides new interpretations of descriptions of borders, showing that each charter contributes to the growth of the seignury to a considerable extent.

It transpires that that upon the first bestowal in June of 973 the bishopric did not get hold of the northern part of the valley Selška dolina, whose extreme west is represented by the area of Ratitovec. A charter from November of the same year refers to this area, accentuating the acquisition of the western part of the valley Selška dolina onwards from Ratitovec that is traditionally attributed to D. O. II, No. 47. In case of D. O. II, No. 66, it is unusual that a part of its northern border is equal to the northern border of the bestowal occurring in June. The reason for such inscription is in the depiction of the entire bishopric seignury in Carniola, in which the exclusive hunting right is left to the possessor.

In 989, the charter D. O. III, No. 58 was issued, in which borders from D. O. II, No. 66 are mentioned once again; however, they do not signify a repeated handover of this estate to the bishopric, but merely its informal confirmation and correction. An insertion was added, stating that Pribislav's seignury, which is located in the strip along the river Sora and in the area between mountain summits to the aforementioned river and the creek Gosteški potok, the area to which the border of the bishopric was relocated, is excluded from the bestowal. At the same time, the passage communicates that the bishopric acquired the entire territory reaching to the seignury of Count Bernhard. For the area along the river Sora we can assume that it was fully occupied, since the bishopric acquired a narrow strip reaching to the ford Stresov brod as early as in November of 973. New argumentation based on the mentioning of the Carniolan road and the estate east thereof enables the localisation of the ford in the area of the meeting point of the Sora and Sava rivers. Therefore we can look for new acquisitions solely next to western borders of the county of Carniola, thereby the bishopric received the western part of the valley Poljanska dolina and the question since when the western part of the valley belonged to the bishopric is hence answered.

The deed of gift from 1002 handing over Stražišče and the area between the Lipnica, Sava and Sora rivers has also been reinterpreted. The depiction itself does not show a closed territory, thus the assumption that the rivers denote the eastern border of the bestowal and the western border is represented by the estate that was in bishopric's possession through earlier bestowals appears to be correct. The bishopric acquired, among other things, the northern part of the valley Selška dolina which is in historiography attributed to D. O. II, No. 47 and the territory above Praše as far as Jama.

Monika Deželak Trojar

Življenje in delo Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) v luči arhivskih virov

UDK 929 Schönleben J. L.

DEŽELAK TROJAR Monika, prof. latinščine in zgodovine, asistentka, mlada raziskovalka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2. monika.dezelak@zrc-sazu.si

Življenje in delo Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681) v luči arhivskih virov

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (151), št. 1-2, str. 58–86, cit. 175

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek predstavlja življenje in delo Janeza Ludvika Schönlebna, kot ga izrisujejo najdeni arhivski viri in Schönlebnova ohranjena tiskana ter rokopisna dela. Podrobno osvetljuje vsa obdobja njegovega življenja: njegovo družino, šolanje pri jezuitih v Ljubljani, osemnajstletno šolanje in delovanje v jezuitskem redu (1635–1653), njegov izstop iz reda in doktorat iz teologije v Padovi. Predstavljena je tudi njegova služba ljubljanskega stolnega dekana (1654–1667), obdobje, ko je bil dolenski arhidiakon in župnik v Ribnici (1669–1676) ter njegova zadnja leta v Ljubljani (1676–1681). Vzporedno s prikazom Schönlebnovega življenja je izrisan njegov bogati opus.

Ključne besede: Janez Ludvik Schönleben, biografija, opus, arhivski viri.

Avtorski izvleček

UDC 929 Schönleben J. L.

DEŽELAK TROJAR Monika, BA in Latin and History, Research Assistant, Junior Researcher, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Institute of Slovenian Literature and Literary Studies, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2. monika.dezelak@zrc-sazu.si

The Life and Work of Janez Ludvik Schönleben (1618–1681) in Light of Archival Sources

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151), Vol. 1-2, pp. 58–68, 175 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The paper presents life and work of Janez Ludvik Schönleben as it is outlined in archival sources or in his preserved printed works and manuscripts. It highlights each period of his life: his family, his education with the Jesuits in Ljubljana, his 18-year-long education and activity in the Jesuit order (1635–1653), his exit from the order, and his PhD in theology in Padua. His work as the Dean of the Cathedral in Ljubljana (1654–1667) is presented along with the period of his post as the Archdeacon of Lower Carniola and parish priest in Ribnica (1669–1676), and his final years in Ljubljana (1676–1681). Next to his life, the paper outlines also his extensive body of work.

Key words: Janez Ludvik Schönleben, biography, body of work, archival sources

Author's abstract

Uvod

Janez Ludvik Schönleben (1618–1681), zgodovinar, polihistor, pridigar in teolog, je kljub svoji veličini – bil je namreč tesno vpet v širši evropski kontekst, za sabo je zapustil obsežen in vsebinsko širok opus – slabo in malo poznana osebnost. Razen Radicseve obravnave Schönlebnovega življenja in dela iz leta 1894 (*Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben*) in Miklavčičevega prispevka za *Slovenski biografski leksikon* iz leta 1967 o Schönlebnu še ni bila napisana nobena biografska študija, ki bi temeljila strogo na arhivskih virih. Do sedaj je bil širšega evropskega priznanja, pa še to s precejšnjim časovnim zamikom, deležen le kot teolog – mariolog, kot zgodovinar, polihistor in pridigar pa je po krivici ostal v senci drugih osebnosti svojega časa, zlasti Valvasorja in Svetokriškega. Prispevek bo na podlagi analize primarnih virov poskušal dopolniti dosedanje vedenje o Schönlebnovem življenju, hkrati pa bo na kratko predstavil tudi njegov opus.

Slika 1: Schönlebnova upodobitev (J. L. Schönleben: *Horae subsecivae dominicales*, 1. del, Salzburg, 1676).

Schönlebnova družina in otroštvo

Janez Ludvik Schönleben se je rodil 16. novembra 1618¹ kot prvi otrok očetu Ludviku Schönlebnu ter materi Suzani, rojeni Kušlan.² Za njim se je, sodeč po ohranjenih zapisih v matičnih knjigah, rodilo še od osem do deset otrok. Fabjančič in Miklavčič sta trdila, da je bilo vseh otrok deset, sedem deklet in trije fantje.³ Tudi pisec v rokopisu ohranjene in nedokončane biografije Janeza Ludvika Schönlebna v Dolskem arhivu omenja tri sinove in sedem hčera.⁴ Do danes ohranjeni zapisi v matičnih knjigah stolne župnije nesporno pričajo o šestih hčerah in treh sinovih Ludvika in Suzane Schönleben, rojstvo še ene hčere (Gertrude Suzane) in enega sina (Friderika) pa je nekoliko vprašljivo.⁵ Poleg Janeza Ludvika so preživele le tri sestre, in sicer Marija, Ana in Kristina, vse tri so se omožile v ugledne ljubljanske družine tistega časa: Marija se je poročila z Jurijem Kronlechnerjem,⁶ Ana z Janezom Dolničarjem,⁷ Kristina pa z baronom Janezom Filipom Coraduzzijem.⁸

Schönlebnov oče Ludvik se je rodil okrog leta 1590 v Heilbronn, ki je bil od leta 1371 svobodno cesarsko mesto (»Reichsstadt«), po augsburškem verskem miru pa je bilo njegovo prebivalstvo večinsko protestantsko.⁹ Najpozneje leta 1617 je kot mizarški pomočnik prišel v Ljubljano. V dokumentih o imenovanju za meščana Ljubljane je imenovan »Schonlöben«, v prvih zapisih v krstnih knjigah pa se pojavlja več različic zapisa priimka, pozneje se najbolj uveljavila različica »Schönlebl« (tako se je podpisoval sam, njegovi otroci so se podpisovali »Schönleben«), v virih, kjer se omenja, pa tudi »Schönleben«. Najzanesljivejši pričevanji o njegovem izvoru in družini sta njegova oporoka in pričevanje, ki se je ohranilo v Dolničarjevi družinski kroniki. Janez Gregor Dolničar je navedel, da je bil Schönlebl oče Georg, mati pa Gertruda Reinhardt.¹⁰

Ludvik se je izučil za umetnega mizarja oziroma rezbarja ter nato prišel v Ljubljano,¹¹ dokumenti o njegovem imenovanju za meščana Ljubljane ga označujejo kot »Tischler«.¹² S Suzano Kušlan se je najverjetneje poročil najpozneje leta 1617,

¹ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1614–1621, str. 200.

² Radics (1903), *Familien-Chroniken*, str. 142; Miklavčič, *Schönleben, Janez Ludvik*, str. 236, 240.

³ Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 175; Miklavčič, *Schönleben, Ludvik*, str. 241.

⁴ ARS, SIAS 730, fasc. 76: Beiträge zur Geschichte gelehrten und merkwürdigen Männer von Crain.

⁵ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1614–1621, str. 308; R 1621–1626, str. 73, 178; R 1626–1631, str. 40, 137, 172; R 1632–1638, str. 19, 231; R 1638–1643, str. 75; M 1635–1657, str. 57.

⁶ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651, str. 96.

⁷ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1632–1651, str. 149.

⁸ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1651–1682, str. 76.

⁹ Schrenk, Weckbach, Schlösser, *Von Helibrunna*, str. 32–33, 71.

¹⁰ ARS, SIAS 308, t. e. 15, št. 66: Oporoka Ludvika Schönlebla; Radics (1903), *Familien-Chroniken*, str. 142, 144.

¹¹ Richter, *Ein Beytrag*, str. 315.

¹² ZAL, SI ZAL LJU 346, 2/32: Rokopisna knjiga meščanov, str. 122–123.

v poročni knjigi stolne župnije (1605–1632) njuna poroka ni zabeležena. Prvi zapis njegovega imena je povezan z rojstvom sina Ludvika. V oporoki, avgusta leta 1654, omenja, da si je hišno gospodarstvo oziroma gospodinjstvo (»Hauswirtschafft«) ustvaril pred štiridesetimi leti. Ne glede na to, da ne vemo točno, kaj je imel pisec oporoke v mislih pod tem izrazom (bodisi da si je takrat ustvaril dom v Ljubljani bodisi da je takrat odprl svojo mizarsko delavnico), bi to lahko pomenilo, da je prišel v Ljubljano že okrog leta 1614,¹³ vendar pa tega do sedaj znani viri ne potrjujejo.¹⁴

Poklic in dobro ime, ki si ga je ustvarjal s svojim natančnim delom, sta mu postala vir dobrega zaslužka. V letih 1619–1621 je imel delavnico v Florjanski ulici 9 (današnji Gornji trg 9), od leta 1622 do 1626 pri jezuitih na trgu sv. Jakoba (današnji Levstikov trg), od 1627 do smrti pa v lastni hiši v takratni Florjanski ulici (današnja Gornji trg 2, Levstikov trg 1), ki jo je kupil od dedičev krznarja Volka Lauterspöckha.¹⁵ Kupil je več hiš in vrtov v Ljubljani, med drugim vrt v Gradišču, kjer so v letih 1648–1649 odkopali Neptunov tempelj.¹⁶ V njegovi lasti je bil tudi vrt s pristavo pri Pisanih vratih (ob današnji Karlovški cesti, ob uvozu v predor pod grajskim hribom),¹⁷ za njim in njegovimi dediči je njen lastnik postal njegov zet Janez Krstnik Dolničar.¹⁸ Ludvik Schönlebl je bil v Ljubljani zelo iskan mizar in rezbar, zato je dobil v delo oltar za leta 1636 zgrajeno novo kapelo *Corporis Christi* v stolnici.¹⁹ Njegova najpomembnejša stvaritev je bil nov korni oltar v stari stolnici,²⁰ ki so ga pri njem naročili najverjetneje že pred letom 1650.²¹ Ta oltar je nedvomno predstavljal višek Schönlebllove rezbarske dejavnosti.

Oče se je kmalu po prihodu v Ljubljano aktivno vključil v meščansko življenje (za meščana je bil imenovan 23. marca 1618)²² in v mestni upravi postopoma zasedal vse pomembnejše funkcije. Leta 1634 je postal zunanji mestni svétnik, istega leta

¹³ ARS, SI AS 308, t. e. 15, št. 66.

¹⁴ Npr.: Njegovo ali ženino ime se v letih 1614–1618 ne pojavlja med starši ali botri v krstnih knjigah stolne župnije; v dokumentih mestne uprave je prvič omenjen leta 1618.

¹⁵ Anžič, Suhadolnik, *Stari trg*, str. 30–32, 59, 65–68, 74, 110; Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 174.

¹⁶ Schönleben, *Carniolia antiqua* (»Apparatus«), str. 217; Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 5. knj., str. 237–238; Dolničar, *Epitome chronologica*, str. 73; Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 174.

¹⁷ Pisana ali Karlovška vrata so ležala na južni strani mestnega obzidja in so obiskovalcem mesta odprla pot na Florjansko ulico (Jerovec, Baptista, *Podobe Valvasorjeve Ljubljane*, str. 29–30).

¹⁸ Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 174; Fabjančič (2012), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 4. zv., str. 57.

¹⁹ Dolničar, *Zgodovina ljubljanske stolne*, str. 85, 234; Veider, *Stara ljubljanska stolnica*, str. 42–43, 68, 100, 103.

²⁰ Da je veliki korni oltar v stolnici sv. Nikolaja res naredil Ludvik Schönlebl, dokazuje njegovo ohranjeno (sicer nedatirano) pismo škofu Buchheimu, v katerem ga prosi za posredovanje pri plačilu velikega kornega oltarja (NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 97/52). Posredno pa temu v prid govori tudi protokol za leto 1665, v katerem je navedeno, da Schönleblovi dediči prosijo za izplačilo preostanka denarja za izdelavo velikega oltarja (NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 67/3).

²¹ Veider, *Stara ljubljanska stolnica*, str. 42–44, 68, 76–77, 100, 103, 106; NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 69; Vaccanovo pismo škofu Buchheimu z dne 9. 8. 1644.

²² ZAL, SI ZAL LJU 346, 2/32: Rokopisna knjiga meščanov, str. 122–123.

je bil tudi mestni blagajnik; od leta 1635 pa vse do smrti je bil svétnik v notranjem mestnem svetu, v letih 1640–1642 je bil prvi (višji) blagajnik, v letih 1644–1646 mestni sodnik.²³ Od leta 1646 do konca življenja je poveljeval mestni vojaški četi, v tej vlogi je tudi sprejel cesarja Leopolda I. ob dednem poklonu leta 1660.²⁴ Župansko funkcijo je opravljal v letih 1648/49 in 1649/50 ter v letih 1652–1655; pred tem pa je že leta 1647/48 opravljal županske naloge v vlogi podžupana.²⁵ Med njegovim prvim županovanjem so začeli graditi samostan klaris (na območju Narodne banke Slovenije, nasproti hotela Slon), temeljni kamen so položili leta 1648.²⁶ Načrte zanj sta pripravila Francesco Olivieri in Abondio Donino, župan Schönlebl pa je po njunih načrtih izdelal model.²⁷ Na njegovo pobudo so leta 1653 v mestu začeli graditi tudi dva nova mestna vodnjaka, enega pred mestno hišo (Neptunov vodnjak), drugega pred tedanjo jezuitsko gimnazijo oziroma pred Stiškimi dvorcem (Herkulov vodnjak). Sodeč po navedbah Valvasorja in Dolničarja, je bil vodnjak na Starem trgu dokončan v letih 1655 in 1656. O Neptunovem vodnjaku pa v Dolničarjevem rokopisno ohranjenem besedilu *Annales urbis Labacensis* beremo, da je bil dokončan julija 1660, malo pred obiskom cesarja Leopolda I.²⁸

Nekateri so trdili, da je Schönlebnov oče leta 1648 dosegel plemiški naslov, vendar pa to ne drži, saj sicer poroka njegove hčerke Kristine z baronom Janezom Filipom Coraduzzijem leta 1659 pri njegovem plemiškem sorodstvu ne bi sprožila tolikšnega negodovanja.²⁹ Najverjetneje so dosednji raziskovalci Schönlebnovega očeta pomotoma zamenjali z njegovim soimenjakom, cesarskim podpolkovnikom, ki je bil v plemiški stan povzdignjen 28. novembra 1648.³⁰

²³ Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 158, 160, 173–175, 178, 180–181.

²⁴ Valvasor, *Die Ehre*, 3. zv., 10. knj., str. 376; Parapat, *Cesar Leopold I.*, str. 38; Radics (1903), *Familien-Chroniken*, str. 149–150; Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 175; Fabjančič (2012), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 4. zv., str. 52–53; HHStA, AT-OeStA/HHStA OMeA ÄZA 6-25: Reise Kaiser Leopold I., str. 30r–37r; HHStA, AT-OeStA/HHStA OMeA ÄZA 6-30: Akten über die Erbhuldigung, str. 146r–150r.

²⁵ ZAL, SI ZAL LJU 346, 73/675: Sejni zapisniki ljubljanskega mestnega sveta; Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 175, 178, 180–181; Fabjančič (2012), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 4. zv., str. 28, 44–48; Anžič, Hančič, Šenk, *Ljubljanski župani*, str. 80; Miklavčič, *Schönleben, Janez Ludvik*, str. 241.

²⁶ ÖNB, Cod. 15400 Han: Jahr Schrifften des Hertzogthumbs Crain, str. 268v; Dolničar, *Epitome chronologica*, str. 73.

²⁷ Lavrič, *Umetnostna dejavnost*, str. 54–55.

²⁸ Valvasor, *Die Ehre*, 3. zv., 11. knj., str. 673; Dolničar, *Epitome chronologica*, str. 74–75; Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 8; Steska, *Dolničarjeva ljubljanska kronika*, str. 19; Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 175; Fabjančič (2012), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 4. zv., str. 44, 49; Kokole, *Some Seventeenth*, str. 235–238.

²⁹ Poroka neplemiške ženske z baronom je bila za tisti čas zelo nenavadna, zato nas Terpinove navedbe v pismu Buchheimu z dne 22. julija 1659 ne presenečajo. Terpin v pismu omenja, da je sestra Filipa Coraduzzija z grdimi besedami napadla Ludvika Schönlebla zaradi načrtovane poroke njegove hčerke Kristine z njenim bratom (ARS, SI AS 1336: Buchheimova korespondenca 1657–1665). Člani družine Coraduzzi so se zaradi te poroke pritožili deželnim stanovom, češ da jim Filipova poroka z mizarjevo hčerko prinaša sramoto in zasmeh (Miklavčič, *Schönleben, Ludvik*, str. 241).

³⁰ Frank, *Standeserhebungen und Gnadenakte*, 4. zv., str. 267. Na to knjigo me je opozoril

Ludvikova prva žena Suzana je umrla 23. aprila 1649.³¹ 29. januarja 1652 se je Ludvik znova poročil z vdovo sosedo Marijo Magdaleno Hoffstetter, ki pa je umrla že čez dve leti.³² Ludvik Schönleben je umrl 26. avgusta 1663, star 73 let, pokopali so ga v kripti bratovščine sv. Rešnjega Telesa.³³

Schönlebnovega očeta je zelo privlačilo zgodovinopisje, zanimala ga je zlasti zgodovina mesta Ljubljane, zato je začel zbirati kronološke podatke o deželi Kranjski in njenem glavnem mestu.³⁴ Zelo dragoceno je njegovo navajanje imen mestnih sodnikov in županov po letih, ki jih je vključil v rokopisno besedilo z naslovom *Jahr Schrifften des Hertzogthumbs Crain* (1660). Schönleblovo besedilo je bilo pozneje nadgrajeno z vpisi za leta od 1662 do 1685, ki so najverjetneje delo zeta Janeza Krstnika Dolničarja in vnuka Janeza Gregorja Dolničarja. Temu v prid govorijo ekslibrisi,³⁵ ki pričajo o lastništvu Janeza Krstnika Dolničarja, njegova je bila tudi namera o izdaji tega dela leta 1682 v tisku, o čemer pričajo uvodni foliji pred začetkom Schönlebllovih *Jahr Schrifften*. Navedeno kroniko danes hrani Avstrijska narodna knjižnica.³⁶ Ista knjižnica hrani še en njegov rokopis, in sicer Cod. 9214, v katerem so v naključnem zaporedju zbrani zapiski v nemščini, nekakšni osnutki za njegove *Jahr Schrifften*, zapiski obsegajo časovno obdobje od daljne preteklosti do leta 1662.³⁷ Primerjava Schönlebllovih zapisov za posamezna leta v obeh kodeksih je pokazala, da je Cod. 15400 dobeseden prepis Cod. 9214, v nekaterih primerjanih zapisih pa je prišlo do malenkostnega preoblikovanja (spremenjen besedni red). Kar je bilo v Cod. 9214 pripisano pozneje, je upoštevano tudi v Cod. 15400, niso pa vsi zapiski iz Cod. 9214 vključeni tudi v Cod. 15400. Schönleblu so pripisovali tudi soavtorstvo s sinovim najpomembnejšim zgodovinskim delom *Carniola antiqua et nova*,³⁸ vendar to ne drži, gotovo pa je, da so očetovi *Jahr Schrifften* Janezu Ludviku predstavljali pomemben vir za njegova genealoška in zgodovinska dela ter sooblikovali njegove v rokopisih ohranjene zgodovinske zapiske. Janez Ludvik je očetove zapiske navedel med rokopisnimi viri za svojo *Staro in novo Kranjsko* (»MSS. Collectanea parentis mei Ludovici Schönleben ex Archivo senatus Labacensis usque ad annum 1660«).³⁹ Ludvik Schönlebl je pisal tudi družinsko kroniko oziroma dnevnik, ki pa se ni ohranil. Kroniko je podedoval in nadaljeval njegov zet Janez Krstnik Dolničar, za njim pa leta 1684 sin Janeza

dr. Boris Golec, za kar se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem.

³¹ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, str. 110; Radics (1903), *Familien-Chroniken*, str. 144.

³² NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1651–1682, str. 10; M 1635–1657, str. 148; Suhadolnik, Anžič, *Stari trg*, str. 70.

³³ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, str. 24.

³⁴ Mlinar, *Zgodovinopisje kot izraz*, str. 446–447.

³⁵ Ekslibris (»sum ex libris Joannis Bapt. Dolnizhar«, »Sum Joannis Baptista Dolnitschers«) se pojavi na str. 14r, 86v, 182v in 256v rokopisa (ÖNB, Cod. 15400 Han).

³⁶ ÖNB, Cod. 15400 Han.

³⁷ ÖNB, Cod. 9214 Han, str. 37v.

³⁸ Vodnik, *Geschichte des Herzogthums*, str. 47–48; Fabjančič (2005), *Zgodovina ljubljanskih sodnikov*, 3. zv., str. 175–176.

³⁹ Schönleben, *Carniola antiqua et nova* (»Syllabus MSS.«).

Krstnika Janez Gregor, zato se je družinska kronika v literaturi pogosto navajala pod naslovom »Schönleben-Dolničarjeva družinska kronika«. Po Radicsevi zaslugi se nam je v njegovem prepisu ohranil večji del kronike, ki pomembno dopolnjuje vedenje o družinah Schönleben-Dolničar.⁴⁰

Vse opisane očetove dejavnosti so nedvomno vplivale na Schönlebnovo življenjsko pot in določile njegova zanimanja. Poleg vseh omenjenih je bilo za Schönlebnovo ustvarjalno in duhovno pot odločilno očetovo češčenje Device Marije in njegovo članstvo v jezuitskih Marijinih kongregacijah, od 2. julija 1623 v splošni kongregaciji Marije Vnebovzete,⁴¹ pozneje od leta 1624 pa v jezuitski meščanski nemški kongregaciji Brezmadežne Matere Božje.⁴² Zaradi očetovega zgleda in zgleda svojih profesorjev na jezuitski gimnaziji v Ljubljani je bil tudi Schönleben od 8. februarja 1632 član dijaške latinske kongregacije Marije Vnebovzete.⁴³ Da njegova ljubezen do Brezmadežne Marije nikoli ni usahnila, pričajo njegova ohranjena mariološka dela. Materin vpliv in zgled se kažeta v ljubezni do rodne domovine in jezika. Sam je zapisal, da nemščina ni bila njegov materni jezik,⁴⁴ iz česar je mogoče nedvoumno sklepati, da so doma govorili slovensko. Dodaten dokaz o njegovem dobrem znanju slovenščine je Valvasorjevo pričevanje, da je Schönleben dobro pridigal tako v nemščini kot v slovenščini,⁴⁵ še bolj pa njegova priredba lekcionarja *Evangelia inu lystuvi*.

Schönlebnovo šolanje pri jezuitih v Ljubljani in njegov vstop v jezuitski red

Schönlebnova družina je stanovala v neposredni bližini jezuitskega kolegija, zato je Schönleben že v rani mladosti prišel v stik z jezuiti. Kot otrok je najverjetneje obiskoval maše pri jezuitih, poslušal njihove slovenske pridige v cerkvi sv. Jakoba in se udeleževal nedeljskega poučevanja krščanskega nauka v slovenskem jeziku. Gimnazija v Ljubljanskem jezuitskem kolegiju je bila edina tovrstna ustanova v Ljubljani, zato je vsak, ki si je želel pridobiti srednješolsko ali višješolsko izobrazbo, moral študirati pri jezuitih.⁴⁶ Schönlebnovi starši so cenili izobrazbo in spodbujali vedoželjnost, zato so svojemu najstarejšemu sinu omogočili šolanje na

⁴⁰ Radics (1903), *Familien-Chroniken*, str. 25–27, 137–152; (1904) str. 3–13; Smolik, *Thalnitscher, Janez Gregor*, str. 74.

⁴¹ ARS, SI AS 1073, II/51r: Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelos Assumptae, str. 47.

⁴² ARS, SI AS 1073, II/52r: Bruderschaft der unbefleckten Empfängnis, str. 33.

⁴³ ARS, SI AS 1073, II/51r, str. 122.

⁴⁴ Schönleben, *Fasten-Freytag und Sonntag-Predigen*: »Vorspruch dess Authoris:«: »/.../ in Teutscher (obwolen nicht angeborner) Sprach /.../«

⁴⁵ Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 6. knj., str. 354: »/.../ und sowol in teutscher, als sclavonischer Sprach, ein trefflich-guter Prediger, der mit seiner Beredsamkeit, die Zuhörer so häufig zu sich gezogen /.../«

⁴⁶ Ciperle, *Jezuitski učni program*, str. 160.

jezuitski gimnaziji, ki jo je Janez Ludvik obiskoval v šolskih letih od 1629/30 do 1634/35.⁴⁷

Ker je bil potek študija na vseh jezuitskih gimnazijah enak, vemo, da se je Schönleben v času študija v Ljubljani dobro naučil latinščine in tudi osnov grščine. Po osvojenih slovničnih zakonitostih se je znanje pridobivalo z branjem priznanih latinskih in grških avtorjev, ki so bili vzor dobrega jezika in dobrega retoričnega stila (Cicero, Ovidij, Katul, Tibul, Propertij, Vergilij, Horacij, Cezar, Salustij, Livij, Kurcij, Ciprijan; Krizostom, Ezop, Ksenofon, Platon, Plutarh, Bazilij, Demosten, Tukidid, Homer, Heziod, Pindar, Gregor Nazianski itd.). V zadnjih treh letnikih študija se je učil metriko, retorična pravila in se tudi v praksi vadil v govorništvu.⁴⁸ Prva štiri leta so Schönlebna učili magistri, ki so izhajali iz njegove domače Kranjske, Jakob Ramuš (»Ramusch«)⁴⁹ in Matija Rajžer (»Raischer«),⁵⁰ pozneje ga je poetiko (1633/34) poučeval Poljak, Mihael Kempski,⁵¹ retoriko pa p. Hartger Sewing, ki je bil po rodu Nemec.⁵²

V jezuitski red je vstopil malo pred koncem šolskega leta 1634/35, po končanem razredu retorike (»Labaco 26. Octob. 1635 rhe. dimissus«),⁵³ in sicer 26. oktobra 1635,⁵⁴ in ne 15. oktobra, kot sta na podlagi Richterjevega pričevanja sklepala Radics in tudi Miklavčič.⁵⁵ Nekateri zapisi še natančneje določijo, da je bil sprejet v jezuitski red v Ljubljani, nato pa je 26. oktobra na Dunaju v t. i. hiši probacije (v kolegiju sv. Ane) vstopil v noviciat.⁵⁶ Čas noviciata, t. i. druga probacija, je namenjen premišljevanju listin jezuitskega reda in zorenju v odločitvi o nadaljnji jezuitski poti, ki je lahko v službi duhovnika profesa,⁵⁷ duhovnika koadjutorja ali pa redovnega brata koadjutorja.⁵⁸ Richter in Radics sta navedla, da je vstopil v jezuitski red proti volji svojih staršev.⁵⁹ Nasprotovanje je povsem predvidljivo, saj

⁴⁷ Takšno sklepanje potrjuje podatek, da je vstopil v jezuitski red, ko je zaključeval razred retorike, in sicer oktobra 1635 (ARSI, Austr. 124: *Austriae catalogi breves 1622–1639: Nomina novitiorum a novembri currentis anni 1635 usque ad anni 1636 mensem eundem* (fotokopije, ki so prilepljene ob koncu kataloga za leto 1633 in pred katalogom za leto 1634, med stranema 187v in 187'r), str. 2).

⁴⁸ Dolinar, *Das Jesuitenkolleg*, str. 49–50; Ciperle, *Jezuitski učni program*, str. 164–166; Vidmar, *Nastajanje novoveške stopenjske*, str. 168–171.

⁴⁹ Lukacs, *Catalogi personarum*, 2. zv., str. 338, 357.

⁵⁰ Lukacs, *Catalogi personarum*, 2. zv., str. 376, 394.

⁵¹ Lukacs, *Catalogi personarum*, 2. zv., str. 413.

⁵² Lukacs, *Catalogi personarum*, 2. zv., str. 428, 752.

⁵³ ARSI, Austr. 124: *Nomina novitiorum a novembri currentis anni 1635 usque ad anni 1636 mensem eundem* (fotokopije, ki so prilepljene ob koncu kataloga za leto 1633 in pred katalogom za leto 1634, med stranema 187v in 187'r), str. 2.

⁵⁴ ARSI, Austr. 124, str. 213r; Austr. 26: *Austria catalogi triennales 1622–1636*, str. 413v, 420v.

⁵⁵ Richter, *Ein Beytrag*, str. 315; Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 10; Miklavčič, *Schönleben, Janez Ludvik*, str. 236.

⁵⁶ ARSI, Austr. 28: *Austria catalogi triennales 1645–1649*, str. 228v.

⁵⁷ Profesi so jezuitski duhovniki, ki imajo štiri slovesne zaobljube (četrti zaobljuba je obljuba pokorščine papežu).

⁵⁸ Koadjutorji so duhovniki ali redovni bratje, ki imajo tri slovesne zaobljube.

⁵⁹ Richter, *Ein Beytrag*, str. 315; Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 10.

je bil prvorojeni in leta 1635 še edini sin v družini, ki bi lahko nadaljeval očetovo mizarsko in rokodelsko obrt.

Schönlebnova jezuitska redovna formacija in izstop iz reda

Schönleben, ki je bil v jezuitskih katalogih voden izrecno kot *Ludovicus Schönleben*, je noviciat opravil v letih 1635–1637. V šolskem letu 1635/36 je v jezuitskih katalogih vpisan med novici sholastiki, ki so bili v noviciatu na Dunaju prvo leto (»novitii scholares primi anni«),⁶⁰ drugo leto noviciata je prav tako opravil v kolegiju sv. Ane na Dunaju.⁶¹ Pred začetkom študija filozofije, v času juniorata,⁶² je v šolskem letu 1637/38 ponovno poslušal retoriko, in sicer v kolegiju v Leobnu.⁶³

S študijem filozofije je Schönleben začel v šolskem letu 1638/39, vsa tri leta (logiko, fiziko in metafiziko) je študiral v Gradcu.⁶⁴ Po končanem študiju filozofije in doseženem nazivu magistra je v jezuitski formaciji nastopil čas poučevanja na jezuitskih gimnazijah. Schönleben je v šolskem letu 1641/42 poučeval poetiko v Kremsu,⁶⁵ naslednje šolsko leto 1642/43 pa v Gradcu.⁶⁶ V času poučevanja v Gradcu je napisal govor *Aegis Palladia Daphnophoria oblata neo-baccalaureis Graecensibus*, ki pa ni ohranjen.⁶⁷ Proti koncu leta 1643, in sicer 12. novembra, naj bi na Dunaju dosegel doktorat iz filozofije, vendar pa to najverjetneje ne drži. Zapis v *Statuta et consuetudines*, ki se nanaša na Schönlebna, v resnici najverjetneje prinaša popis profesorjev na dunajski Filozofski fakulteti med leti 1643 in 1649.⁶⁸

Pred začetkom študija teologije je Schönleben v šolskem letu 1643/44 poučeval retoriko v jezuitski gimnaziji v Linzu.⁶⁹ V tem času sta izšla dva njegova govora,⁷⁰ pripisujejo pa mu tudi avtorstvo drame z naslovom *Julian Apostata*. Premijo za to dramo, ki je do sedaj ni bilo mogoče najti, je plačal grof Johann Richard von Starhemberg.⁷¹ Drama je bila uprizorjena z zelo številno in bogato opremo.⁷²

⁶⁰ ARSI, Austr. 26, str. 413v; Austr. 123^a: Catalogus brevis Provinciae Austriae 1636, str. 39.

⁶¹ ARSI, Austr. 124, str. 213r.

⁶² Juniorat se imenuje čas po noviciatu, ki je namenjen utrjevanju znanja in študiju.

⁶³ ARSI, Austr. 123^a, str. 84.

⁶⁴ ARSI, Austr. 27: Austria catalogi triennales 1639–1642, str. 34v; Austr. 124, str. 221^v; Austr. 124^a: Austriae catalogi breves 1640. 1641. 1651. 1652. 1663, str. 12, 33.

⁶⁵ ARSI, Austr. 27, str. 232r; Austr. 125 I: Austriae catalogi breves I, 1642–1660, str. 2r.

⁶⁶ ARSI, Austr. 125 I, str. 24r–24v.

⁶⁷ Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 6. knj., str. 355; Faganel, *Bibliotheca Carnioliae*, str. 404–406.

⁶⁸ AUW, Ph 19: Statuta et consuetudines Facultatis Philosophicae 1678, str. 16r.

⁶⁹ ARSI, Austr. 125 I, str. 56v–57r.

⁷⁰ *Thalassii Coronae, sive applausus nuptialis illustriss. neo-coniugibus N. N.; Plectrum Cleantheum Lyrae Apollinaeae conformatum, sive Sol Pyrhi montis illuminator ad Lynam cantatus, auspiciatissimae inaugurationi N. N. praepositi ecclesiae colleg. ad Pyrrhum montem* (Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 6. knj., str. 355).

⁷¹ Fröhler, *Zur Schauspieltätigkeit*, str. 213, 216, 231–232, 239.

⁷² ÖNB, Cod. 12219 Han: Litterae annuae provinciae Austriae 1641–1646, str. 234r; Fröhler, *Das Linzer Jesuitendrama*, str. 18.

Teologijo je Schönleben študiral prvo leto v Passauu (1644/45),⁷³ nato dve leti v Gradcu (1645/46–1646/47)⁷⁴ in zadnje leto na Dunaju (1647/48).⁷⁵ V matrike dunajske Teološke fakultete je bil vpisan 3. aprila 1648,⁷⁶ v knjigo avstrijske narodnosti pa že 20. novembra 1647.⁷⁷ V zadnjem letniku teoloških študij je bil prefekt teologov v konviktu.⁷⁸ Po končanem študiju teologije je bil posvečen v duhovnika. Točen datum posvetitve ni znan, je pa iz dokumentov dunajske Filozofske fakultete posredno mogoče sklepati, da se je to zgodilo pred 29. novembrom leta 1648.⁷⁹

V šolskem letu 1648/49 je Schönleben poučeval retoriko v dunajskem kolegiju in bil hkrati notar Filozofske fakultete.⁸⁰ Kot je razvidno iz njegovih notarskih zapisov in podpisov v *Acta Facultatis Philosophicae*, je funkcijo notarja opravljal od konca novembra 1648 in najmanj do 20. julija 1649.⁸¹ Iz obdobja prvih let njegovega teološkega študija (1645–1647) se ni ohranilo nobeno njegovo delo, ne poznamo jih niti po naslovu, drugače pa je z govori iz let 1648 in 1649. Štirje od desetih,⁸² ali morda celo enajstih, so nam znani iz ponatisa v drugem zvezku pridig *Horae subsecivae dominicales* (1676).⁸³ Njegov najpomembnejši govor iz tega obdobja je panegirik na čast Brezmadežni Mariji (*Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali conceptae*), ki ga je govoril ob posvetitvi Dunajske univerze Brezmadežni Materi Božji leta 1649.⁸⁴

V letih 1649/50 je Schönleben opravljal tretjo probacijo v Judenburgu, v katalogu za leto 1650 je naveden med »patres tertiarii«.⁸⁵ Od tam je najpozneje konec oktobra 1650 prišel v Ljubljano, kjer je opravljal naloge šolskega prefekta. Rektor kolegija ga je v tej vlogi predstavil 5. novembra 1650.⁸⁶ Bil je tudi praznični pridigar in predstojnik meščanske kongregacije.⁸⁷ Dosedanji Schönlebenovi biografi so omenjali, da je Ljubljano zapustil predčasno. To so sklepali iz dnevnika šolske prefektore (*Diarium praefecturae scholarum in Archiducali collegio Societatis Iesu.*),⁸⁸ ki ga je začel pisati prav Schönleben ob nastopu funkcije šolskega prefekta.

⁷³ ARSI, Austr. 28, str. 54r; Austr. 29: Austria catalogi triennales 1645. 1651, str. 36r; Austr. 125 I, str. 79r.

⁷⁴ ARSI, Austr. 125 I, str. 92v, 109r.

⁷⁵ ARSI, Austr. 125 I, str. 138r.

⁷⁶ AUW, Th 21: Matricula inclytae Facultatis Theologicae, str. 45.

⁷⁷ AUW, NA 1: Liber nationis Austriacae 1561–1654, str. 750–752.

⁷⁸ ARSI, Austr. 125 I, str. 138r.

⁷⁹ AUW, Ph 11: Acta Facultatis Philosophicae 1642–1723, str. 78.

⁸⁰ ARSI, Austr. 125 I, str. 154v; Austr. 28, str. 228v; AUW, Ph 11, str. 1–2, 77–85.

⁸¹ AUW, Ph 11, str. 1–2, 77–85.

⁸² *Panegyricus Dies Martis, S. Leopoldo Marchioni Austria dictus; Lacrumae piis manibus illustriss. adolescentis Joan. Michaëlis Adami Baptistae, comitis ab Althan; Panegyricus funebris reverendissimi D. Ioannis Augustini Zwerger cathedralis ecclessiae Viennae praepositi dictus; Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali conceptae.*

⁸³ Schönleben, *Horae subsecivae dominicales*, 2. del, str. 424–440, 466–480.

⁸⁴ Govor je bil prvič natisnjen že leta 1649, izšel je kot zaključni govor v knjigi z naslovom *Campus liliorum*.

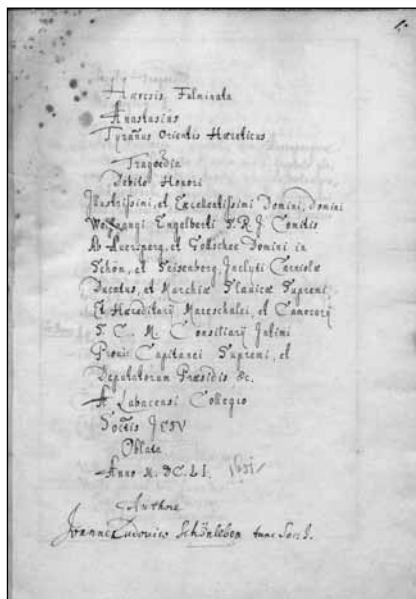
⁸⁵ ARSI, Austr. 125 I, str. 169v.

⁸⁶ ARS, SI AS 1073, I/31r: *Diarium praefecturae scholarum*, str. 1v.

⁸⁷ ARSI, Austr. 124a, str. 52.

⁸⁸ ARS, SI AS 1073, I/31r.

Njegovi vpisi v imenovani dnevnik se namreč končajo konec junija.⁸⁹ Vendar pa so spregledali vpis v *Diarium p. ministri*, kjer je zabeleženo, da je Schönleben Ljubljano zapustil 18. oktobra 1651.⁹⁰ Kaj se je z njim dogajalo od konca junija do oktobra, ni znano, morda se je v tem obdobju začela njegova osebna kriza in čas iskanja. Ne glede na ugibanja je najverjetneje, da je ostal v Ljubljani vse do oktobra. O tem pričajo tudi njegovi vpisi v kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete, ki jo je začel pisati leta 1651. Iz nekaterih izmed njih je namreč mogoče z gotovostjo razbrati, da so nastali po maju in juniju 1651.⁹¹ V času svojega delovanja v Ljubljani je Schönleben leta 1651 napisal dramo *Haeresis fulminata sive Anastasius Tyrannus Orientis haereticus* in jo posvetil Volfgangu Engelbertu Auerspergu. Drama, ki je bila nadvse uspešno uprizorjena 2. in 3. maja 1651,⁹² je dolgo časa veljala za izgubljeno, junija 2013 pa sem lepopični izvod drame našla v arhivu družine Auersperg na Dunaju.⁹³

Slika 2: Naslovnica Schönlebnove tragedije *Haeresis fulminata*, 1651 (HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25, str. 1r).

Schönleben je iz Ljubljane odšel v Gradec, kjer je poučeval etiko, bil akademski katehist in spovednik tistih študentov, ki so stanovali v konviktu.⁹⁴ V tem času se je njegova osebna kriza glede njegove nadaljnje jezuitske poti še poglobila, razmišljati je začel o izstopu iz reda. O tem pričata ohranjeni pismi, ki sta ju 2. marca

⁸⁹ ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 6r–6v.

⁹⁰ ARS, SI AS 1073, I/32r: *Diarium p. ministri*, str. 4v.

⁹¹ ARS, SI AS 1073, II/51r, npr. str. 184, 199.

⁹² *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 171.

⁹³ HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25: *Tragödie Anastasius Tyrannus Orientis*.

⁹⁴ ARSI, Austr. 124^a, str. 71.

in 20. aprila 1652 Schönlebnu v Gradec poslala jezuitska generala, prvega Alexander Gottifredi, drugega pa Goswin Nickel. Oba generala v pismu Schönlebna spodbujata k stanovitnosti in potrpežljivosti ter mu prigovarjata, naj ostane v redu. Pismi generalov sta odgovor na Schönlebnovi neohranjeni pismi, v katerih je očitno prosil za odpust iz reda. Kar se tiče razlogov za izstop iz reda, sta pismi precej nedoločni: v ozadju je mogoče slutiti nezadovoljstvo, morda celo kakšno zamero ali spor, kar bi lahko bil vzrok za njegovo premestitev v kolegij v Linz,⁹⁵ preložene pa so bile tudi njegove zadnje zaobljube.⁹⁶ Pozneje je Schönleben zopet našel mir v sebi in se odločil vztrajati v jezuitskem redu. Pismo 6. julija 1652, ki mu ga je general Nickel poslal v Linz, je prežeto z veseljem zaradi Schönlebnove odločitve, da ostane v redu. Istega dne je general pisal tudi provincialu Avstrijske province in izrazil upanje v trdnost Schönlebnove odločitve.⁹⁷ Iz Linza je Schönleben odšel na Dunaj, kjer je na Filozofski fakulteti poučeval logiko in bil spovednik.⁹⁸ Na prvi pogled se zdi, da je premagal krizo in našel nov zagon za svoje jezuitsko poslanstvo. K temu mnenju nas nagibata ohranjena govora iz njegovega zadnjega dunajskega obdobja, ki ju je govoril v katedrali sv. Štefana: prvega na godovni dan zavetnikov medicinske fakultete (*Pia ambitio ss. Cosmae et Damiani martyrum*), drugega pa na čast ustanoviteljem dunajske univerze (*Inferiae Austriaco-Academicae piis Manibus augustissimorum et serenissimorum Academiae Viennensis fundatorum, benefactorum, rectorum, doctorum oratio funebris*).⁹⁹ Očitno pa Schönleben tudi po vrnitvi na Dunaj ni našel miru v samem sebi: morda se je želel vrniti v domače okolje ali pa so bile v ozadju še kakšne druge težave. Iz pisma generala Nickla provincialu Avstrijske jezuitske province konec decembra 1652 je posredno mogoče razbrati, da se je provincial Trinckellius tudi po juliju 1652 nagibal k odpustitvi Schönlebna iz reda.¹⁰⁰ Na žalost se pisma provinciala Trinckellija niso ohranila, zato lahko o njegovih razlogih za Schönlebnov odpust le ugibamo.

Po 28. decembru 1652 se Schönleben v generalovih pismih provincialu ne omenja več. Zopet je njegovo ime mogoče najti v pismu z dne 6. septembra 1653, ko general napiše provincialu, naj ga odpusti iz reda.¹⁰¹ Tudi *Catalogi breves* za leto 1654 navedejo Schönlebnov odhod iz jezuitskega reda samo nedoločno, in sicer da je bil odpuščen septembra 1653 na Dunaju.¹⁰² V dokumentih dunajske Filozofske fakultete se Schönleben zadnjič omenja 24. novembra 1653, navedeno je, da ga je v službi profesorja logike zamenjal p. Gabriel Juul. Zanimivo pri tej omembi je, da ni povedano, da je bil odpuščen iz reda, ampak da je bil zaposlen z drugimi stvarmi.¹⁰³

⁹⁵ ARSI, Austr. 6: Austria epistolae generalium 1648–1656, str. 110v, 114r.

⁹⁶ Arhiv SBL, Janez Ludvik Schönleben: prepis pisma arhivarja p. Teschitela z dne 14. 1. 1956.

⁹⁷ ARSI, Austr. 6, str. 119r–v.

⁹⁸ ARSI, Austr. 125 I, str. 183¹⁴v.

⁹⁹ Schönleben, *Horae subsecivae dominicales*, 2. del, str. 423, 441–465.

¹⁰⁰ ARSI, Austr. 6, str. 133r.

¹⁰¹ ARSI, Austr. 6, str. 179r.

¹⁰² ARSI, Austr. 125 I, str. 183³⁹v.

¹⁰³ AUW, Ph 11, str. 11, 105: »Admissus fuerat ante hos R. P. Gabriel Juul, physicae professor, qui p. Ludovicum Schenleben aliis occupatum supplevit.«

Schönlebnov doktorat iz teologije v Padovi (1653)

Po odhodu z Dunaja se je Schönleben odpravil v Padovo, najverjetneje se je spotoma ustavil tudi v rodnem mestu in prosil očeta, da je gmotno podprl njegovo bivanje in študij v Padovi.¹⁰⁴ V matriko Teološke fakultete v Padovi je bil vpisan 17. decembra 1653,¹⁰⁵ doktorski izpit pa je opravil že 19. decembra 1653. V zapisniku o njegovem doktorskem izpitu¹⁰⁶ se je ohranila tema njegovega izpita, in sicer 19. poglavje (»distinctio«) prve knjige in 12. poglavje tretje knjige *Libri sententiarum* Petra Lombarda. Devetnajsta točka prve knjige (*De mysterio Trinitatis*) govori o enakosti treh božjih oseb (»De aequalitate trium personarum«), dvanajsta tretje knjige (*De incarnatione Verbi*) pa o tem, ali je bil Kristus vedno človek ali je to šele postal (»An homo ille semper fuerit vel coeperit esse«).¹⁰⁷ Njegovo doktorsko diplomo hrani Arhiv Republike Slovenije.¹⁰⁸ Po opravljenem doktorskem izpitu je Schönleben še nekaj časa ostal v Padovi, v arhivu Univerze je zbiral material za svoje genealogije, zlasti za družino Auersperg.¹⁰⁹ Richter poroča, da so Schönlebnu ponudili stolicu na Teološki fakulteti, ki pa jo je zavrnil, se vrnil v Ljubljano in tam nastopil funkcijo stolnega dekana.¹¹⁰ Isto je navedel tudi Zani v knjigi *Memorie imprese e ritratti de signori Accademici Gelati de Bologna* (1672).¹¹¹ Schönleben se je vrnil v Ljubljano, ko se je s cesarjevim imenovanjem Marka Dolinarja za stolnega prošta (31. marca 1654) izpraznilo mesto stolnega dekana,¹¹² že 6. maja istega leta pa je cesar na to mesto imenoval njega.¹¹³ K imenovanju sta verjetno pripomogla ugled in moč njegovega očeta, ki je bil takrat župan Ljubljane,¹¹⁴ ter Schönlebnovi stiki s kranjskimi odličniki, ki jih je navezal v času svojega jezuitskega službovanja v Ljubljani v letih 1650–1651. Svoj delež je verjetno pridalo tudi pozitivno mnenje takratnega kranjskega deželnega vicedoma grofa Friderika Attemsja.¹¹⁵

¹⁰⁴ ARS, SI AS 308, t. e. 15, št. 66: »Demnach ich auff meinen Son Hans Ludwig Thumdechant alhie von Zeit seiner absolvierten Rectorat vill gespendirt, und in seiner nach Italien Raiss, Beförderung des Dachants, Einrichtung des Hauswesens, mich über die Massen vill Khost /.../.«

¹⁰⁵ USP, vol. 466: Matricola dei Teologi, medici e filosofi della Naz. Germ. 1649–1697, str. 17r.

¹⁰⁶ USP, vol. 430: Serie Sacro Collegio Teologi, Atti del Sacro Collegio dei Teologi ed esami dei laureandi con indice dal 1652–1663, str. 20r–21r.

¹⁰⁷ Lombardus, *Sententiarum libri quatuor* (1754), str. 71–79, 352–353.

¹⁰⁸ ARS, SI AS 1065, a.e. 39: Schönlebnova doktorska diploma.

¹⁰⁹ HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 9: Arbor genealogica (Ms 13); AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 12: Arbor genealogica (Ms 22).

¹¹⁰ Richter, *Ein Beytrag*, str. 315.

¹¹¹ Zani, *Memorie, imprese*, str. 181v.

¹¹² ARS, SI AS 1, I/18, L-XX, šk. 34, str. 847–850; NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 6/23.

¹¹³ NŠAL, NŠAL 101, 1654 V 6., Regensburg; ARS, SI AS 1, I/18, L-XX, šk. 35, str. 1247–1250.

¹¹⁴ ARS, SI AS 308, t. e. 15, št. 66.

¹¹⁵ Smole, *Vicedomski urad*, 1. del, str. V.

Slika 3: Cesar Ferdinand III. prezentira Schönlebna za dekana ljubljanskega stolnega kapitlja, Regensburg, 6. maj 1654 (NSAL, NŠAL 101, 1654 V 6., Regensburg).

Pot Schönlebnovega svetnega duhovništva (1654–1676)

V protokolih stolnega kapitlja je Schönleben zapisal, da je bil za stolnega dekana slovesno umeščen 2. junija 1654, potem ko je bil pred tem na nedeljo sv. Trojice na mesto stolnega prošta posvečen nekdanji dekan Marko Dolinar.¹¹⁶ *Diarium p. ministri* poroča, da je 31. maja potekala slovesna umestitev Dolinarja v stolnega prošta in da ga je na dekanskem mestu nasledil Schönleben, ni pa izrecno navedeno kdaj.¹¹⁷ Takoj po imenovanju za dekana je Schönleben 11. julija 1654 zaprosil za sprejem v kapitelj, vendar je bilo njegovi prošnji ugodeno šele 8. marca 1655.¹¹⁸ Kmalu po imenovanju je postal tudi zapisnikar sej kapitlja, njegovi vpisi v protokolih stolnega kapitlja obsegajo obdobje od 20. septembra 1655 do 23. aprila 1661 (str. 184v–363). Nekaj časa je bil tudi ekonom stolnega kapitlja (1656–1658).¹¹⁹

Že leta 1655 se je zapletel v spor s škofom Otonom Friderikom Buchheimom glede asistence pri škofovih mašah. Nasprotja so se leta 1660 zaostрила do te mere, da ga je škof 27. marca odstavil z mesta dekana. Schönleben škofovega sklepa ni imel za veljavnega, ko pa ga je 12. aprila istega leta generalni vikar Filip Terpin odslovil še s sinode ljubljanskega dela škofije, se je le uklonil škofovi volji. V juliju 1660 so po nuncijevem posredovanju Schönlebnu vrnilo vse dekanske časti,¹²⁰ nesoglasja glede asistence pa so trajala še vse do nastopa novega škofa Jožefa

¹¹⁶ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Zapiski sej 1621–1665, str. 174r–v.

¹¹⁷ ARS, SI AS 1073, I/32r, str. 36v.

¹¹⁸ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Zapiski sej 1621–1665, str. 173v, 174v–175r, 182v.

¹¹⁹ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Zapiski sej 1621–1665, str. 191v, 227, 279; KAL fasc. 72/9.

¹²⁰ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 138/10.

Rabatte in so se razrešila šele konec leta 1665.¹²¹ Pri vsem tem je presenetljivo, da je Schönleben kljub pravnim dilemam ves čas gojil lep osebni odnos tako s škofom Buchheimom kot njegovim generalnim vikarjem Filipom Terpinom.

Schönleben je prijateljeval s proštom Markom Dolinarjem, po njegovi smrti 1. januarja 1657, ko je bil za novega prošta imenovan Frančišek Maksimilijan Vaccano (ki je bil zaradi svoje škofovske službe veliko odsoten iz Ljubljane), je Schönleben postopoma postal najvplivnejši človek v kapitlju. Za Dolinarjem je Schönleben dobil tudi beneficij sv. Jurija, ki ga je nato obdržal vse do smrti.¹²² Valvasor poroča, da so Schönlebnu v času njegove dekanske službe deželni stanovi podelili službo kaplana kapele sv. Ahacija v deželnem dvorcu.¹²³ Kot kaplan deželnih stanov je prvič imenovan v tretjem zvezku dela *Orbis universi votorum*, ki je izšlo leta 1659 v Celovcu, in sicer v dovoljenju k tisku knjige z dne 4. avgusta 1659.¹²⁴ V dovoljenju k tisku četrtega zvezka istega dela, izdanega 4. marca isto leto, ob Schönlebnovem imenu še ne zasledimo tega naziva.¹²⁵

Schönleben je imel tudi častni naziv apostolskega protonotarja, po sedaj znanih podatkih ga je najverjetneje dobil leta 1660. Prvič je s tem nazivom imenovan 10. in 12. januarja 1661,¹²⁶ tudi na seznamu povabljenih na sinodo 20. aprila 1661 se ob njegovem imenu pojavi ta naziv.¹²⁷ Na seznamu povabljenih na sinodo, ki je nastal leta 1658 in bil potem dopolnjen leta 1659 in 1660, tega naziva ob njegovem imenu še ne zasledimo.¹²⁸

V času svoje dekanske službe ni bil samo dekan in član stolnega kapitlja, hodil je na vizitacije¹²⁹ in večkrat posredoval pri reševanju sporov in v zapletenih pravnih zadevah.¹³⁰ Bil je priljubljen pridigar in govornik ob najrazličnejših priložnostih. Imel je več pridig ob škofijskem jubileju leta 1661,¹³¹ govoril je na škofijskih sinodah.¹³² Iz tega obdobja sta se ohranila tudi dva njegova pogrebna govora (kanoniku Rudolfu Coraduzziju¹³³ in proštu Marku Dolinarju),¹³⁴ imel je pozdravni govor ob prihodu novega škofa Jožefa Rabatte leta 1664.¹³⁵ Velikokrat je pridigal in daroval

¹²¹ O omenjenem sporu govorijo naslednji viri v NŠAL: NŠAL 100, KAL, Zapiski sej 1621–1665; Zapiski sej 1666–1698; KAL fasc.: 121/17; 138/10; 141/14; 250/16, 20; 312/1.

¹²² Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 8. knj., str. 760.

¹²³ Valvasor, *Die Ehre*, 3. zv., 11. knj., str. 696.

¹²⁴ Schönleben, *Orbis universi votorum*, Liber III.: »Facultas officii episcopalis«.

¹²⁵ Schönleben, *Orbis universi votorum*, Liber IV.: »Facultas officii episcopalis«.

¹²⁶ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 364: »Continuatio protocolli ab anno 1661.«

¹²⁷ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 24/9: »Nomina illorum, qui ad praesentem synodum /.../ citati sunt anno 1661, die 20. Aprilis.«

¹²⁸ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 41/19: »Nomina illorum, qui ad praesentem synodum per expeditas patentes sunt citati anno 1658–1660.«

¹²⁹ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Zapiski sej 1621–1665, str. 198r.

¹³⁰ Npr.: NŠAL, NŠAL 100, KAL, Zapiski sej 1621–1665, str. 201r, 244–249; Zapiski sej 1666–1698, 21r; KAL fasc.: 87/42; 175/21–22, 25–26.

¹³¹ Schönleben, *Feyertäglicher Erquick-Stunden*, 1. del, str. 25–105 (vse pridige niso iz leta 1661).

¹³² Schönleben, *Horae subsecivae dominicales*, 1. del, str. 419–444.

¹³³ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Zapiski sej 1621–1665, str. 189v, 191r.

¹³⁴ Schönleben, *Feyertäglicher Erquick-Stunden*, 2. del, »Zugab« (str. 1–19).

¹³⁵ Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 8. knj., str. 674–675.

mašo v jezuitskem kolegiju.¹³⁶ V tem obdobju je urejal knjižnico Volfa Engelberta Auersperga (1610–1673), s katerim je ostal v prijateljskih stikih že od svojega delovanja v jezuitskem kolegiju v Ljubljani. Največ ekslibrisov Volfa Engelberta je Schönleben vpisal v letih 1655 in 1656.¹³⁷ Med popisi zapuščine kneza Ferdinanda Auersperga se je ohranil popis knjižnice iz leta 1707, med dokumenti je tudi Schönlebnov kratek zapis z dne 20. novembra 1657, ki priča o njegovi razdelitvi 2290 knjig v devet tematskih skupin. Popis govori o knjigah (»libri«), zato sklepam, da gre za število naslovov knjig, in ne za število zvezkov.¹³⁸ Schönleben je to knjižnico gotovo urejal v letih 1655–1663, o tem je mogoče sklepati iz ekslibrisov turjaških knjig, ki so jih do sedaj našli raziskovalci te knjižnice.¹³⁹

V obdobju opravljanja službe dekana je Schönleben začel pisati genealoška in mariološka dela, pripravljal je tudi zbirke pridig. Zaradi tiska svojih del, najverjetneje preostalih zvezkov mariološkega dela *Orbis universi votorum*, se je leta 1661 ali 1662 mudil v Benetkah, Padovi in Trstu. Ker se mu v Benetkah ni uspelo dogovoriti za tisk, je upal, da bi morda bil v Salzburgu uspešnejši. Zaradi lažjega urejanja zadev v zvezi s tiskom del in zaradi nasprotovanja drugih je v pismu julija 1662 škofa zaprosil za prenehanje službe dekana in za demisorij iz škofije. Škof je 5. avgusta 1662 na pismo dopisal dekret, da mu bodo to dovolili, ko se bo zanj našlo kakšno drugo primerno mesto.¹⁴⁰ Do tega ni prišlo, Schönleben je sčasoma zopet našel mir v sebi in v svoji okolici ter opustil misel na odhod iz škofije.¹⁴¹ Kljub zdravstvenim težavam,¹⁴² ki jih je blažil z obiskom toplic v Rogaški Slatini,¹⁴³ je vztrajal v službi dekana. Dokončno so njegovo vztrajnost in voljo omajale finančne težave, v katerih se je znašel zaradi upravljanja z Dolinarjevo zapuščino, zato je po letu 1664 v njem znova oživela želja po odhodu iz Ljubljane.¹⁴⁴ Uradno je za zamenjavo dekanske službe za navaden, nekuratni beneficij in za odpust iz škofije prosil 10. avgusta 1666. Ker takrat njegovi prošnji ni bilo ugodeno,¹⁴⁵ se je Schönleben sam dogovoril z Oktavijem Bucellenijem za zamenjavo dekanske službe za dva njegova beneficija (sv. Katarine in Blažene Device Marije) v Lescah in za denarno nadomestilo. Njuno prošnjo je škof prejel 30. oktobra 1666 in jo z dekretom z dne 13. novembra odobril pod pogojem, da jo potrdi tudi cesar, kar se je zgodilo 22. decembra istega leta. Medsebojno pogodbo o zamenjavi sta Schönleben in Bucelleni podpisala že 2. novembra 1666. Schönleben je dobil dva Bucellenijeva beneficija v Lescah in

¹³⁶ ARS, SI AS 1073, I/31r; SI AS 1073, I/32r.

¹³⁷ Radics, *Die Hausbibliothek der Auersperge*, str. 13.

¹³⁸ HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg I-A-2-8-Konv.: Verlassenschaftsinventar über den Nachlass des Ferdinand Fürsten Auersperg.

¹³⁹ Žargi, *Auerspergov knežji dvorec*, str. 285–286; Južnič, *Kopernik v Turjaški*, str. 11, 22.

¹⁴⁰ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 138/10: Schönlebnovo pismo Buchheimu z dne 17. julija 1662.

¹⁴¹ To je verjetno tudi razlog, da sta v tisku izšla le dva zvezka njegovega dela *Orbis universi votorum*, preostali trije pa so ostali v rokopisu in bili najverjetneje uničeni med požarom v jezuitskem kolegiju leta 1774.

¹⁴² NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 39/23, 93/82; KAL, Zapiski sej 1621–1665, str. 279r.

¹⁴³ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 87/42, 93/84.

¹⁴⁴ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 39/23, 93/79.

¹⁴⁵ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 67/3.

del njunih dohodkov (»pensio«), in sicer 111 goldinarjev kranjske veljave za dobo sedmih let. Škof je 11. januarja 1667 pisal cesarju, da je sprejel zamenjavo in obenem prosil cesarja, naj opravi prezentacijo, kar se je zgodilo 7. maja 1667. Škofov dekret o imenovanju in investituri novega dekana je bil izdan šele 3. julija 1667.¹⁴⁶ V času od novembra 1666 do konca junija 1667 je Schönleben še vedno opravljal vse predpisane dolžnosti, v kapitlju pa, kljub temu da se je aktivno udeleževal sej, ni imel odločilne vloge.¹⁴⁷ O nestrinjanju članov kapitlja z njegovo resignacijo govori dejstvo, da se je 5. julija 1667 od kapitlja poslovil le pisno.¹⁴⁸

Schönleben je do leta 1669 ostal v Ljubljani in pripravljal svoja najboljša mariološka dela in zbirke pridig (prva izdaja *Vera ac sincera sententia, Fasten-Freytag und Sonntag-Predigen, Feyertäglicher Erquick-Stunden*), v tem obdobju je začel pisati tudi svoje največje zgodovinsko delo *Carniolia antiqua et nova*.¹⁴⁹ Ker so ga pestile finančne težave, je prek vplivnih prijateljev dosegel, da mu je deželni zbor 13. avgusta 1668 dodelil letno finančno podporo 200 goldinarjev, da bi se tako lažje posvečal začetim zgodovinskim spisom. 5. maja 1670 je prejel še izredno denarno nagrado v višini 428 goldinarjev.¹⁵⁰ Ta izredna nagrada bi lahko bila povezana s Schönlebnovim posvetilom prvega zvezka prazničnih pridig *Feyertäglicher Erquick-Stunden* (1669) deželnim stanovom ali pa z njegovim delom *Palma virginea*. Pozneje so mu to finančno pomoč odobrili še trikrat (1672, 1675 in 1678) in k temu dodali 60 goldinarjev letno za najem pisarja. Leta 1676 so mu obljubili, da bodo po ugodni ceni odkupili 150 izvodov analov, da bo tako lažje pokrili stroške za tisk.¹⁵¹ Leta 1668 je Schönleben zaprosil za mesto župnika v fari Mengeš, ki je spadala pod cistercijski samostan v Dunajskem Novem mestu. Za to mesto ga je 6. julija 1668 toplo priporočil tudi škof Jožef Rabatta,¹⁵² vendar pa do imenovanja ni prišlo, ker se je ta samostan župnijo Mengeš zaradi prezadolženosti pri kranjskem plemstvu odločil prodati. Župnijo z vsemi pripadajočimi vikariati je 13. septembra 1668 odkupil samostan v Stični z opatom Maksimilijanom na čelu.¹⁵³

Avgusta 1669 se je Schönlebnovo ime začelo pojavljati med imeni kandidatov za mesto župnika v Ribnici in dolenjskega arhidiakona.¹⁵⁴ S priporočilom kranjskega deželnega vicedoma je bila njegova kandidatura za to mesto uspešna, 13. oktobra 1669 ga je cesar izbral za župnika v Ribnici in dolenjskega arhidiakona ter pisal papežu, naj potrdi njegovo prezentacijo.¹⁵⁵ Ponujenemu mestu bi se bil Schönleben brez privolitve ljubljanske škofije, da kljub temu lahko obdrži vse svoje beneficije, odpovedal.¹⁵⁶ Cesar je Schönlebna na to mesto uradno imenoval 31. januarja 1670

¹⁴⁶ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 107/3; NŠAL 1, fasc. 25/3/4.

¹⁴⁷ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Zapiski sej 1666–1698, str. 15v–21v.

¹⁴⁸ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Zapiski sej 1666–1698, str. 21v.

¹⁴⁹ ARS, SI AS 1073, I/49r: *Carniolia antiqua et nova*, str. 22r.

¹⁵⁰ Miklavčič, *Schönleben, Janez Ludvik*, str. 237.

¹⁵¹ Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 51–52.

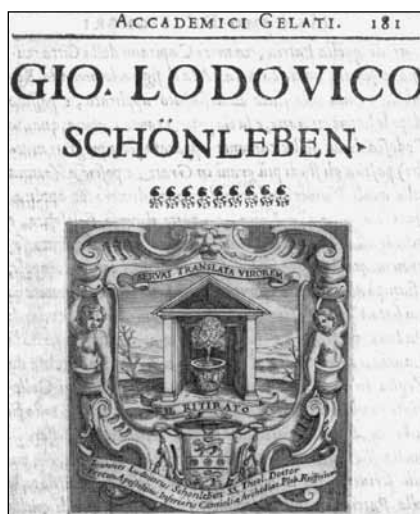
¹⁵² NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 89/26.

¹⁵³ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 580, 583–584.

¹⁵⁴ ARS, SI AS 1, I/32, R-VII, šk. 55, str. 85–88.

¹⁵⁵ ARS, SI AS 1, I/32, R-VII, šk. 55, str. 113–116; NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 123/18.

¹⁵⁶ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 97/2.

Slika 4: J. L. Schönleben (*»Il Ritirato«*) kot član bolonjske »Accademia Gelatorum« (Zani, *Memorie, imprese, e ritratti de' signori Accademici Gelati di Bologna*, 1672, str. 181r).

in naročil kranjskemu deželnemu vicedomu, naj ga, če ga v kratkem na to mesto ne bo imenoval tudi papež, ustoliči vsaj začasno, da bo lahko začel dušnopastirsko delo.¹⁵⁷ Papeževo imenovanje je prišlo z zamudo, v odgovoru na nuncijsvo pismo v juliju 1670 je namreč Schönleben tarnal, da še vedno ni prejel papeževga imenovanja.¹⁵⁸ V službi arhidiakona je kljub težavam uradno vztrajal do konca leta 1675 ali začetka leta 1676.¹⁵⁹ Marca ali na začetku aprila 1676 je bil na njegovo mesto imenovan Tomaž Renner.¹⁶⁰ Iz Ribnice je Schönleben najverjetneje odšel že leta 1675,¹⁶¹ kot pa je razvidno iz njegovih lastnoročnih prepisov izdanih odlokov, se je z nazivom arhidiakona nazadnje podpisal 1. julija 1676.¹⁶² Potarnal je, da njegova natančnost in budnost pri odpravljanju nereda in pri urejanju cerkveno-pravnih zadev ni bila po godu vernikom, prav tako pa je prišlo do nesoglasij tudi z zemljiškimi gospodi Trillekhi zaradi patronatskih in odvetniških pravic, ki so si jih lastili nad cerkvijo v Novi Štifi. Nesoglasja so šla tako daleč, da je skoraj prišlo do fizičnega

¹⁵⁷ ARS, SI AS 1, I/32, R-VII, šk. 55, str. 133–142.

¹⁵⁸ ARS, SI AS 1001: Ad archidiaconatum spectantia.

¹⁵⁹ Decembra 1675 je bil Schönleben v Ljubljani (V začetku ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 71v; I/33r, str. 247v). Tudi zadnja dva v Schönlebnovem lastnoročnem prepisu ohranjena dekreta (25. april in 1. julij 1676), v katerih se je še podpisal kot arhidiakon, sta nastala v Ljubljani (ARS, SI AS 1001: Ad archidiaconatum spectantia).

¹⁶⁰ ARS, SI AS 1, I/32, R-VII, šk. 55, str. 159–162.

¹⁶¹ Iz Ribnice je najverjetneje odšel že v prvi polovici leta 1675, se po sklenjeni pogodbi (13. maja 1675) z grofom Janezom Friderikom Trillekhom zopet vrnil v Ribnico, vendar se je nato spet umaknil v Ljubljano. V svojem popisu dolenjskih arhidiakonov je zapisal, da je resigniral že leta 1675 (ARS, SI AS 1001: Ad archidiaconatum spectantia): »Archid. ab anno 1670 ad 1675, resignavit quia volens restituere iura Ecclesiastica, persecutiones passus est ingentes a dominis secularibus, et ipsis subditis. Sed Deus ostendit sibi zelum curae fuisse.«

¹⁶² ARS, SI AS 1001: Ad archidiaconatum spectantia.

obračunavanja.¹⁶³ Ker tudi Schönlebnova pogodba s Trillekhi (maja 1675) ni rešila zaostrenih odnosov,¹⁶⁴ se je Schönleben odpovedal mestu arhidiakona in ribniškega župnika.

V času delovanja v Ribnici je pripravil drugo izdajo mariološkega spisa *Vera ac sincera sententia* (1670) ter dokončal svoje najpomembnejše mariološko delo *Palma virginea* (1671). Vrednost in pomen Schönlebnovih marioloških del so prepoznali člani bolonjske Akademije gelatov (»Academia Gelatorum«) in ga zaradi njih sprejeli medse kot častnega člana.¹⁶⁵ Leta 1672 je v tisku izšla njegova priredba lekcionarja *Evangelia inu lystuvi*, nadaljeval pa je tudi pripravo svojih zbirk pridig: drugi zvezek *Feyertägliche Erquick-Stunden* (1670), *Tractatus geminus de mysteriis Dominicae passionis* (1673) in *Horae subsecivae dominicales* (1676). Od zgodovinskih spisov mu je v Ribnici za tisk uspelo pripraviti delo *Aemona vindicata* (1674).

Schönlebnova zadnja leta v Ljubljani

Po vrnitvi v Ljubljano Schönleben ni prevzel nobene cerkvene funkcije, opravljal je le še obveznosti, ki so izhajale iz njegovih treh beneficijev. Nastopal je tudi v vlogi priložnostnega pridigarja, največkrat v stolnici in v jezuitski cerkvi.¹⁶⁶ Zadnjo pridigo pri jezuitih je imel na tiho nedeljo leta 1681.¹⁶⁷ Upokojil se je zato, da se je lahko v polnosti posvetil obdelavi zbranega zgodovinskega in genealoškega gradiva. Da bi bila priprava del za tisk lažja, se je ob podpori deželnih stanov od leta 1676 zavzemal za tiskarno v Ljubljani.¹⁶⁸ Njegovo osebno posredovanje v Salzburgu pri tiskarju Janezu Krstniku Mayru je bilo uspešno, tiskarno in knjigarno v Ljubljani je Mayr odprl na god sv. Elizabete Ogrske (Turinške), 17. novembra 1678,¹⁶⁹ že 25. novembra pa je izdal svoj prvi ljubljanski drobni tisk *Mariae absque naevo labis originalis conceptae /.../ elogium*, ki ga je anonimno pripravil prav Schönleben.¹⁷⁰ Drugi in tretji del Schönlebnovega najpomembnejšega zgodovinskega dela *Carniolia antiqua et nova* sta izšla že leta 1680, prvi del oziroma *Apparatus* pa leta 1681. V letih 1680 in 1681 so bile pri tiskarju Mayru v Ljubljani natisnjene štiri njegove genealogije plemenitih kranjskih rodbin, in sicer Gallenberg, Ursini, Attems in Auersperg. V širšem evropskem prostoru je najbolj znan po genealogiji Habsburžanov z naslovom *Dissertatio polemica de prima origine Augustissimae Domus Habspurgo-Austriacae*, ki je izšla dvakrat, leta 1680 in 1681. Postumno je tiskar Mayr v Salzburgu natisnil njegovi deli *Allegoriae ss. patrum* (1682) in *Annus sanctus Habspurgo-Austriacus* (1696).

¹⁶³ ARS, SI AS 1, I/32, R-VII, šk. 55, str. 609–624.

¹⁶⁴ ARS, SI AS 1, I/32, R-VII, šk. 55, str. 605–606.

¹⁶⁵ Zani, *Memorie, imprese*, str. 181r–182r.

¹⁶⁶ ARS, SI AS 1073, I/31r, str. 71v, 76r, 78v; I/33r, str. 247v, 268v, 271v, 281r–v, 296r.

¹⁶⁷ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 313.

¹⁶⁸ Dular, *Živeti od knjig*, str. 91.

¹⁶⁹ Dular, *Živeti od knjig*, str. 98.

¹⁷⁰ Valvasor, *Die Ehre*, 3. zv., 11. knj., str. 725–727.

Schönlebnovo zapuščino nadgrajuje veliko ohranjenega zgodovinskega, zlasti genealoškega rokopisnega gradiva, ki se je prvotno ohranilo v arhivu deželnih stanov, danes pa jih v večini hranijo Arhiv Republike Slovenije, Österreichische Nationalbibliothek, dunajski Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Universitätsbibliothek v Gradcu in Hrvatski državni arhiv.¹⁷¹ Manj sreče je imelo preostalo, zlasti teološko in pridigarsko rokopisno gradivo, ki je z njegovo zapuščino prišlo v knjižnico jezuitskega kolegija v Ljubljani. Ta je 28. junija 1774 končal v ognjenih zubljih, iz katerih so rešili le malo knjig.¹⁷²

Schönleben je umrl 15. oktobra 1681. Pokopan je v jezuitski cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani, pod oltarjem sv. Križa.¹⁷³ Večino svojega premoženja in knjižnico je zapustil jezuitom v Ljubljani, volila pa beneficiju sv. Jurija in svojim sorodnikom.¹⁷⁴

Sklep

Schönlebnovo življenje in delo je pomembno zaznamoval jezuitski duhovno-miselni prostor, v katerem se je šolal, osebnostno in intelektualno razvijal osemnajst let. V času članstva v jezuitskem redu je osvojil temeljito retorično znanje in v polnosti razvil svoj govorniški talent, ki ga je s pridom uporabljal kot pridigar. Tudi po izstopu iz reda je po duši ostajal jezuit in je z njimi v Ljubljani ves čas ohranjal dobre odnose. Schönleben je bil osebnostno izredno dosleden in natančen, zvest cerkvenim in drugim predpisom, karkoli je že počel, povsod je preganjal površnost in težil k ponovni vzpostavitvi reda. Očitno pa je bilo v njegovem značaju nekaj, kar mu je onemogočalo sobivanje v številčnejši skupnosti. Ta lastnost je prišla do izraza tudi po izstopu iz jezuitskega reda, saj se je rad zapiral v samoto in se posvečal zgolj znanstvenemu delu, s katerim je v praksi uresničeval svojo ljubezen do rodne Kranjske, ki se ji je bil, kot je mogoče razbrati iz vrstic njegovih del, trdno zavezal. Največji izraz naklonjenosti do domače dežele je njegovo zgodovinsko delo *Carniolia antiqua et nova* in ohranjeno rokopisno gradivo o novodobni Kranjski (*Tomus II Annalium Carnioliae apparatus, descriptio summaria sacro-prophana Carnioliae Novae*), ki mu ga ni uspelo urediti za tisk, je pa to gradivo pozneje predstavljalo pomemben vir njegovemu nasledniku Valvasorju.

¹⁷¹ Med pomembnejša izmed Schönlebnovih rokopisnih del štejemo naslednja: *Haeresis fulminata Anastasius Tyrannus Orientis Haereticus* (1651); *Aurspergischer Stammbaum* (1656); *Arbor genealogica illustrissimae et principalis familiae Auerspergicæ* (1657); *Marchiones Austriae stirpis Babenbergicæ radix; Genealogia primorum Austriae marchionum & ducum; Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae sive Genealogica fragmenta* (1674); *Marchiones Austriae antiqui; Genealogia Habsburgica; Numismata e rudibus veteris Labaci eruta, collecta, ac delineata; Origo illustrissimae familiae dominorum comitum et baronum de Saurau; Genealogia illustrissimae familiae dominorum à Gallenberg* (1664); *Tomus II Annalium Carnioliae apparatus – descriptio summaria sacro-prophana Carnioliae Novae*.

¹⁷² Dolar, Med koncem in začetkom, str. 16.

¹⁷³ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, str. 93; *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 313–314; Valvasor, *Die Ehre*, 2. zv., 6. knj., str. 354–355; 3. zv., 11. knj., str. 728.

¹⁷⁴ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 313/2a, fasc. 56/31.

Veliko veselja je Schönleben imel z zbiranjem genealoških podatkov, ki prevladujejo v njegovi ohranjeni rokopisni zapuščini. Z genealogijami se je ukvarjal vse od začetka nastopa dekanske službe pa do konca življenja, ko je v tisku izdal štiri genealogije kranjskih rodbin ter svojo najobsežnejšo genealogijo o Habsburžanih. Ohranjeni rokopisni zapiski kažejo, da je svoje genealogije, preden so izšle v tisku, večkrat predelal in jih dopolnil z novimi dognanji.

Schönleben je bil osebno najbolj zavzet za širjenje prepričanja o brezmadežnem spočetju Device Marije, trdil se je za razglasitev dogme o Marijinem brezmadežnem spočetju in tako so nastala njegova odmevna mariološka dela. Ker je v dveh izmed njih, *Vera ac sincera sententia* in *Palma virginea*, svoje mnenje zagovarjal preveč ognjevitost in ni bil pazljiv pri izbiri besed, sta bili obe knjigi, ne zaradi teoloških dognanj, temveč zaradi nebrzdanega žaljenja nasprotnikov ideje o Marijinem brezmadežnem spočetju, uvrščeni na *Indeks prepovedanih knjig*. Tragika tega odloka je še toliko večja, ker je bila leta 1854 dogma o Marijinem brezmadežnem spočetju razglašena ravno zaradi ideje o soglasju vernikov, ki je kot najpomembnejši dokaz za resničnost te dogme nastopala tudi v Schönlebnovih delih.¹⁷⁵

Sicer vase zaprt intelektuallec je stik z ljudmi in zunanjim svetom vzdrževal prek svojih pridig, ki so bile pri ljudstvu zelo priljubljene. O njegovi pridigerski vnemi in dejavnosti govorijo njegove obsežne nemške in latinske tiskane zbirke pridig, s katerimi je svojim naslednikom ponudil možno predlogo, s svojo predelavo lekcionarja *Evangelia inu lystuvi* pa jim je oskrbel prepotrben pripomoček za vsakdanje dušnopastirsko delo in za pripravljane in izdajanje pridig in drugih meditativnih besedil v slovenščini (Janez Svetokriški, Matija Kastelec itd.).

Najdeni arhivski viri o življenju in delu Janeza Ludvika Schönlebna ob analizi njegovih ohranjenih tiskanih in rokopisnih del odstirajo pomembne nove vidike njegovega delovanja in njegovih interesov. Pred nami se tako izrisuje podoba kranjskega intelektualca evropskih razsežnosti, kot ga je izoblikovalo 17. stoletje, ki je v svojem trudu za dobrobit rodne dežele v marsičem oral ledino, tako nujno delal tudi napake, vendar pa svojim naslednikom ponudil nadvse uporabne smernice.

Viri in literatura

Viri

Rokopisni viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana):

SI AS I: Vicedomski urad za Kranjsko, 1492–1747:

I/18, L-XX, šk. 34, 1-9: Odlok cesarja Ferdinanda III., Regensburg, 31. marec 1654, str. 847–850;

I/18, L-XX, šk. 35, 2-2: Odlok cesarja Ferdinanda III., Regensburg, 6. maj 1654, str. 1247–1250;

I/32, R-VII, šk. 55, 1-21: Odlok cesarja Leopolda I., Gradec, 23. avgust 1669, str. 85–88;

I/32, R-VII, šk. 55, 1-27: Odlok cesarja Leopolda I., Ebersdorf, 13. oktober 1669, str. 113–116;

I/32, R-VII, šk. 55, 1-34 in 1-35: Odlok cesarja Leopolda I., Gradec, 31. januar 1670, str. 133–142;

I/32, R-VII, šk. 55, 1-40: Odlok cesarja Leopolda I., Dunaj, 10. april 1676, str. 159–162;

¹⁷⁵ Ušeničnik, *Schönleben o Brezmadežni*, str. 422–426.

- I/32, R-VII, šk. 55, 6-1: Pogodba med grofom J. F. Trillekhom in J. L. Schönlebnom, Ljubljana 13. maj 1675, str. 605–606;
- I/32, R-VII, šk. 55, 6-2: Dopis J. L. Schönlebna, najverjetneje iz leta 1674, str. 609–624.
- SI AS 308: Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, 1406–1898:
t. e. 15, št. 66: Oporoka Ludvika Schönlebla.
- SI AS 730: Gospostvo Dol, 1477–1875:
fasc. 75: Numismata e rudibus veteris Labaci eruta, collecta, ac delineata;
fasc. 76: Beiträge zur Geschichte gelehrten und merkwürdigen Männer von Crain – Johann Ludwig Schönleben;
- fasc. 120: Origo illustrissimae familiae dominorum comitum et baronum de Saurau.
- SI AS 1001: Schönleben Janez Ludvik, 1659–1731:
Ad archidiaconatum spectantia;
Genealogia primorum Austriae marchionum & ducum;
Marchiones Austriae stirpis Babenbergicae radix.
- SI AS 1065: Zbirka doktorskih in babiških diplom, 1626–1905:
a.e. 39: Doktorska diploma J. L. Schönlebna, str. 1r–4r.
- SI AS 1073: Zbirka rokopisov, 13. stol.–1941:
49r: Genealogia illustrissimae familiae dominorum a Gallenberg Carnorum (1664);
I/31r: Diarium praefecturae scholarum in Archiducali collegio Societatis Iesu, str. 1v, 6r–6v, 71v, 76r, 78v ;
- I/32r: Diarium p. ministri, str. 4v, 36v;
- I/33r: Diarium p. ministri, str. 247v, 268v, 271v, 281r–v, 296r;
- I/42r: Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae sive Genealogica fragmenta (1674);
Origo illustrissimae familiae dominorum comitum et baronum de Saurau;
- I/49r: Carniolia antiqua et nova, str. 22r;
- II/51r: Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelos Assumptae in Archiducali collegio Societatis Iesu Labaci, str. 47, 122, 184, 199;
- II/52r: Bruderschaft der unbefleckten Empfängnis, str. 33.
- SI AS 1336: Buchheim Oton Fridrich, 1641–1665:
Buchheimova korespondenca 1657–1665: Terpinovo pismo z dne 22. julija 1659.

ARSI – Archivum Romanum Societatis Iesu (Rim):

- Austr. 6: Austria epistolae generalium 1648–1656, str. 110v, 114r, 119r, 119v, 133r, 179r, 190r.
- Austr. 26: Austria catalogi triennales 1622–1636, str. 413v, 420v.
- Austr. 27: Austria catalogi triennales 1639–1642, str. 34v, 121r, 232r.
- Austr. 28: Austria catalogi triennales 1645–1649, str. 54r, 228v.
- Austr. 29: Austria catalogi triennales 1645. 1651, str. 36r, 118r, 210v.
- Austr. 123^a: Catalogus brevis Provinciae Austriae 1636, str. 39, 84.
- Austr. 124:
Austriae catalogi breves 1622–1639, str. 212v, 213r;
- Nomina novitiorum a novembri currentis anni 1635 usque ad anni 1636 mensem eundem (fotokopije, ki so prilepljene ob koncu kataloga za leto 1633 in pred katalogom za leto 1634, med stranema 187v in 187r) str. 2.
- Austr. 124^a : Austriae catalogi breves 1640. 1641. 1651. 1652. 1663, str. 12, 33, 52, 71.
- Austr. 125 I: Austriae catalogi breves I, 1642–1660, str. 2r, 24r–24v, 56v–57r, 78r–79r, 92v, 109r, 138r, 154v, 169v, 183¹⁴v, 183³⁹v.

Arhiv SBL – Arhiv Slovenskega biografskega leksikona (ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino):

Mapa Janez Ludvik Schönleben: prepis pisma arhivarja p. Teschitela z dne 14. januarja 1956.

AUW – Archiv der Universität Wien (Dunaj):

NA 1: Liber nationis Austriacae 1561–1654, str. 750–752.

Ph 11: Acta Facultatis Philosophicae 1642–1723, str. 1–2, 11, 29, 41, 77–85, 105.

Ph 19: Statuta et consuetudines Facultatis Philosophicae 1678, str. 12r, 12ar, 12av, 16r.

Ph 20: Statuta et consuetudines Facultatis Philosophicae Viennensis 1683, str. 66.

Th 21: Matricula incltyae Facultatis Theologicae, str. 45.

HDA – Hrvatski državni arhiv, Metropolitanska knjižnica (Zagreb):

MP 236: Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae sive Genealogica fragmenta (1674), str. 1r–218v.

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Österreichisches Staatsarchiv, Dunaj):

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg I-A-21-1 (št. 9): Aurspergischer Stammbaum oder der Herrn, Graffen, und Fürsten von Aursperg Geburtsliny. Auffgesetzt und aus uhralten Schrifftten gezogen im Jahr Christi 1656. J. L. S. SS. T. D. D. L.

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 9: J. L. Schönleben: *Arbor genealogica illustrissimae et principalis familia Aurspergicæ* (Ms 13)

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 12: J. L. Schönleben: *Arbor genealogica illustrissimae et principalis familiae Auerspergicæ* (Ms 22).

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25: J. L. Schönleben: Tragödie »Anastasius Tyrannus Orientis« (*Haeresis fulminata Anastasius Tyrannus Orientis Haereticus*).

AT-OeStA/HHStA OMeA ÄZA 6-25: Reise Kaiser Leopold I. zu den Erbhuldigungen in Graz, Klagenfurt, Laibach, Görz, Einzug in Triest und Rückreise nach Wien, str. 30r–37r.

AT-OeStA/HHStA OMeA ÄZA 6-30: Akten über die Erbhuldigung der krainer Landstände in Laibach, str. 146r–150v.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana (Ljubljana):

NŠAL 1 (Spisi – ŠAL/Kek):

fasc. 25/3/4.

NŠAL 100, KAL (Kapiteljski arhiv Ljubljana):

Zapiski sej 1621–1665 (Protocollum Capituli Labacensis inchoatum 1621 usque ad annum 1658 (v resnici do leta 1665), I.), str. 173v–175r, 182v, 189v, 191r–v, 198r, 201r, 227r, 244–249, 279r.

Zapiski sej 1666–1698 (Protocollum Capituli Labacensis de Anno 1666 usque ad annum 1698, II.), str. 15v–21v.

Fascikli: 6/23; 24/9; 39/23; 41/1956/31; 67/3; 69; 87/42; 89/26; 93/79, 82, 84; 97/2, 52; 107/3; 121/17; 123/18; 138/10; 141/14; 175/21–22, 25–26; 250/16, 20; 312/1; 313/2a; 364.

NŠAL 101 (Zbirka listin)

1654 V 6., Regensburg: cesarjevo imenovanje Schönlebna za stolnega dekana v Ljubljani.

ŽA (Župnijski arhiv) Ljubljana – Sv. Nikolaj, Matične knjige:

Krstne knjige (K): 1614–1621, str. 200, 308; 1621–1626, str. 73, 178; 1626–1631, str. 40, 137, 172; 1632–1638, str. 19, 231; 1638–1643, str. 75.

Mrliške knjige (M): 1635–1657, str. 57, 110, 148; 1658–1735, str. 24, 93.

Poročne knjige (P): 1632–1651, str. 96, 149; 1651–1682, str. 10, 76.

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek (Dunaj):

Cod. 8351 Han:

Genealogia primorum Austriae marchionum et ducum, str. 177v–178r;

Marchiones Austriae antiqui, str. 457r–476v;

Marchiones Austriae stirpis Babenbergicae radix, str. 161r–171r;

Tomus II Annalium Carnioliae apparatus – descriptio summaria sacro-prophana Carnioliae
Novae, str. 172v–173v.

Cod. 9214 Han: Zgodovinski zapiski Ludvika Schönlebla, str. 37v.

Cod. 12219 Han (ÖNB Masterfilm Negativ HS 3590): Litterae annuae Provinciae Austriae
Societatis Iesu, 1641–1646, str. 234r.

Cod. 15300 Han: Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae sive Genealogica fragmenta
(1674).

Cod. 15400 Han: Jahr Schrifften des Hertzogthumbs Crain, str. 268v.

UB Graz – Univeritätsbibliothek Graz (Gradec):

Ms 1251: Genealogia Habsburgica.

USP – Universitas studii Paduani (Università degli Studi di Padova) – Archivio Generale di
Ateneo, Archivio Antico (Padova):

vol. 430: Serie Sacro Collegio Teologi, Atti del Sacro Collegio dei Teologi ed esami dei laureandi
con indice dal 1652, 12 maggio–1663, 8 maggio, str. 20r–21r.

vol. 466: Matricola dei Teologi, medici e filosofi della Naz. Germ. 1649–1697, str. 17r.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana (Ljubljana):

SI ZAL LJU 346, t. e. 2, a. e. 32: Vladislav Fabjančič, Rokopisna knjiga meščanov od 1551 do
1671, str. 122–123.

SI ZAL LJU 346, t. e. 73, a. e. 675: Sejni zapisniki ljubljanskega mestnega sveta (beležke).

Objavljeni viri

Constitutiones Societatis Iesu. Anno 1558. Reprinted from the Original Edition with an Appendix,
containing a translation, and several important documents. London, 1838.

Dolničar, Janez Gregor, *Epitome chronologica, continens res memorabiles, nobilis, & antiquis-
simae urbis Labacensis, Metropolis inclyti Ducatus Carniolia.* Labaci: formis J. G. Mayr,
1714, str. 72–83.

Dolničar, Janez Gregor, *Historia cathedralis ecclesiae Labacensis. Zgodovina ljubljanske stolne
cerkve: Ljubljana 1701–1714* (Uredila Ana Lavrič). Ljubljana: Založba ZRC, 2003, str.
85, 234.

Dolničar, Janez Gregor: *Bibliotheca Labacensis publica Collegii Carolini Nobilium. Trubar,
Hren, Valvasor, Dolničar: O slovstvu na Kranjskem* (Uredil Luka Vidmar). Ljubljana:
Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2009, str. 179–293.

Fabjančič, Vladislav, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. Ljubljanski
sodniki in župani*, 3. zv.: *Župani in sodniki 1605–1650* (Gradivo in razprave 28, uredila
Barbara Žabota in Damjan Hančič). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2005, str.
18–22, 158, 160, 173–182.

Fabjančič, Vladislav, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. Ljubljanski sodniki
in župani*, 4. zv.: *Župani in sodniki 1650–1785* (Gradivo in razprave 34, uredila Sonja
Anžič-Kemper in Barbara Žabota s sodelavci). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana,
2012, str. 7–10, 26–35, 44–49, 52–53, 57.

- Faganel, Jože (urednik), Marko Pohlin: *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae* (Znanstvenokritična izdaja). Ljubljana: ZRC SAZU, 2003, str. 404–406, 548–551.
- Frank, Karl Friedrich von, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum Alt-Österreichischen Adels-Lexikon 1823–1918*, 4. Band (O – Sh). Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1973, str. 267.
- Konstitucije Družbe Jezusove z opombami 34. generalne kongregacije in Dopolnilne določbe potrjene od iste kongregacije (Prevedla Anamarija Beniger). Ljubljana: Provincialat Slovenske province Družbe Jezusove, 2007.
- Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691) (Prevedla Marija Kiauta). Ljubljana: Družina, 2003, str. 171, 313–314.
- Lombardus, Peter, */.../ Sententiarum libri quatuor /.../ per Joannem Aleaume /.../ pristino suo nitori nunc primum vere restituti /.../*. Antverpiae, 1754, str. 71–79, 352–353. Vir: http://books.google.si/books?id=qOVLuGm1LQC&pg=PA81&dq=Peter+Lombardus+Libri+sententiarum&hl=sl&sa=X&ei=J5h7U-IPM42EyQOd1YGAAG&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (ogled 19. 5. 2014)
- Lukacs, Ladislaus, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, II. zv. (1601–1640). Romae: Institutum Historicum S. I., 1982, str. 53, 229, 313, 324, 338, 357, 375–376, 393–394, 413, 428, 446, 464, 752.
- Miklavčič, Maks: Schönleben, Janez Ludvik. *Slovenski biografski leksikon*, 3. knj. (Uredil Alfonz Gspan). Ljubljana: SAZU, 1960–1971, str. 236–240.
- Miklavčič, Maks: Schönleben, Ludvik. *Slovenski biografski leksikon*, 3. knj. (Uredil Alfonz Gspan). Ljubljana: SAZU, 1960–1971, str. 240–241.
- Radics, Peter, Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* (Erste Abteilung: Historischer Theil) 7, 1894, str. 1–72.
- Radics, Peter, Familien-Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* XVI, 1903, str. 1–27, 137–152; *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* XVII, 1904, str. 3–13.
- Steska, Viktor, Dolničarjeva ljubljanska kronika. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 11, 1901, št. 1/2, 3/4, 5/6, str. 18–32, 69–98, 141–186.
- Valvasor, Janez Vajkard, *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, 2. zv., 5. knj., str. 237–238; 2. zv., 6. knj., str. 353–357; 2. zv., 8. knj., str. 674–675, 760; 3. zv., 10. knj., str. 370–388; 3. zv., 11. knj., str. 673, 696, 725–726.
- Veider, Janez, *Stara ljubljanska stolnica: njen stavbni razvoj in oprema*. Ljubljana, 1947, str. 42–44, 68, 76–77, 100, 103, 106.
- Vodnik, Valentin, *Geschichte des Herzogthums Krain des Gebiethes von Triest und der Grafschaft Görz*. Wien: im Verlagsgewölbe des k. k. Schulbücher Verschleißes, 1809, str. 47–48.
- Zani, Valerio, *Memorie, imprese, e ritratti de signori Accademici Gelati de Bologna*. Bologna: Manolesi, 1672, str. 181r–184r.

Schönlebnova tiskana dela

- Campus Liliorum, sive Album Austriaco-Marianum. Sex admodum reverendis, religiosis, et clarissimis dominis ex celeberr. Sacr. Ord. Cisterc. Monasterio Campiliorum professis, /.../ anno M. DC. XLIX, XXVI. Augusti solenni ritu suprema theologiae laurea ornatis promotore R. P. Matthia Bastianschizh /.../*. Viennae: Matthaeus Rictius, 1649.
- Carniolia antiqua et nova /.../ sive inclyti Ducatus Carnioliae Annales sacro-prophani /.../*. Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1680, 1681, »Syllabus MSS.«; »Apparatus«, str. 217.
- Fasten-Freytag und Sonntag-Predigen*. Saltzburg: Melchior Haan, 1668, »Vorspruch dess Authoris«.

- Feyertäglicher Erquick-Stunden. Erster Theil. Das Winter- und Frühlings-Quartall.* Salzburg: Melchior Haan, 1669, str. 25–105.
- Feyertäglicher Erquick-Stunden, Anderer Theil. Das Sommer- und Herbst-Quartal.* Salzburg: Melchior Haan, 1670, »Zugab« (str. 1–19).
- Horae subsecivae dominicales*, Salisburgi: Melchioris Haan, 1676: *Pars I.: Pars hyemalis et verna*, str. 419–444; *Pars II.: Pars aestiva et autumnalis*, str. 419–444, 423–480.
- Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae, Liber III.* Clagenfurti: Georgius Kramer, 1659, »Facultas officii episcopalis«.
- Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae, Liber IV.* Clagenfurti: Georgius Kramer, Anno 1659, »Facultas officii episcopalis«.

Literatura

- Anžič, Sonja, Hančič, Damjan, Šenk, Tatjana, *Ljubljanski župani skozi čas*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2004, str. 80–81.
- Ciperle, Jože: Jezuitski učni program in njihovi študiji v Ljubljani. *Jezuiti na Slovenskem*. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 157–179.
- Ciperle, Jože, *Podoba velikega učilišča ljubljanskega. Licej v Ljubljani 1800–1848*. Ljubljana: Slovenska matica, 2001, str. 22–100.
- Dolar, Jaro: Med koncem in začetkom. *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice I*. Ljubljana: NUK, 1974, str. 7–16.
- Dolinar, France-Martin, *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704* (Dissertatio ad Doctoratum). Ljubljana, 1976, str. 45–63.
- Duhr, Bernhard, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts*, zv. 1 in 2. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1913.
- Dular, Anja, *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Knjižica »Kronike«, zvezek 7. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002, str. 91, 98.
- Fröhler, Josef: Zur Schauspieltätigkeit der Studenten am Linzer Jesuitengymnasium. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, 1955. Linz: Stadt Linz, Städtische Sammlungen, 1955, str. 197–270.
- Fröhler, Josef: Das Linzer Jesuitendrama 1608–1773. Stoffe und Motive. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, 1996. Linz: Archiv der Stadt Linz, 1997, str. 11–72.
- Gruden, Josip, Šola pri sv. Nikolaju. *Carniola: Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 6 (1915), št. 1/2, str. 1–21.
- Höfer, Rudolf K.: Jesuitische Schule und Seelsorge in der Steiermark. *Die Jesuiten in Innerösterreich – Die kulturelle und geistige Prägung einer Region im 17. und 18. Jahrhundert* (uredila Werner Drobisch in Peter G. Tropper). Celovec: Mohorjeva založba, 2006, str. 194–214.
- Jerovec, Leon, Batista, Milan, *Podobe Valvasorjeve Ljubljane*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011, str. 29–30.
- Južnič, Stanislav, Kopernik v turjaški in licejski knjižnici. *Knjižnica* 50, št. 1–2, 2006, str. 7–34.
- Kokole, Stanko: Some seventeenth- and eighteenth-century appropriations and adaptations of the Myth of the Argonauts in Ljubljana. *Mediterranean myths from classical antiquity to the eighteenth century* (Uredila Metoda Kokole). Ljubljana: ZRC SAZU, 2006, str. 213–258.
- Lavrič, Ana, Umetnostna dejavnost škofa Otona Friderika Buchheima v ljubljanski škofiji. *Acta historiae artis Slovenica* 9, 2004, str. 31–69.
- Miklavčič, Maks: Johann Ludwig Schönleben, ein slowenischer Mariologe. *Virgo Immaculata. Acta congressus Mariologici-Mariani Romae Anno MCMLIV celebrati. Vol. XIV: De immaculata conceptione apud varias nationes*. Romae: Academia Mariana Internationalis, 1957, str. 214–241.

- Mlinar, Janez, Zgodovinopisje kot izraz samozavedanja mestnih elit. Primer Ptuja, Celja in Ljubljane. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (Zbirka zgodovinskega časopisa 42). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011, str. 439–456.
- Mlinarič, Jože, *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995, str. 580, 583–584.
- Okoliš, Stane, *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2009, str. 25–38.
- Parapat, Janez, Cesar Leopold I. v Ljubljani. *Narodni koledar; Sporočilo in Letopis Matice Slovenske za leto 1869*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1869, str. 36–46.
- Radics, Peter, Die Hausbibliothek der Auersperge. *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekswissenschaft*, 1878 (Januar, Februar), str. 10–17, 50–55.
- Richter, Franz Xaver, Ein Beytrag zum gelehrten Österreich aus Krain. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 8. zv., 1817, str. 314–319.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1963.
- Schrenk, Christhard, Weckbach, Hubert, Schlösser Susanne, *Von Heilbrunn nach Heilbronn. Eine Stadtgeschichte* (Veröffentlichungen des Archivs der Stadt Heilbronn; Bd, 36). Stuttgart: Theiss, 1998, str. 32–33, 71.
- Smole, Majda, Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol. – 1747, 1. del: Cerkevne zadeve Lit. A–F. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1985, str. V.
- Smolik, Marijan; Thalnitscher, Janez Gregor. *Slovenski biografski leksikon*, 4. knj. (Uredili Gspan, Alfonz, Munda, Jože in Petrè, Fran). Ljubljana: SAZU, 1980–1991, str. 73–76.
- Suhadolnik, Jože, Anžič, Sonja, *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana* (razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana). Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2003, str. 30–32, 59, 65–68, 74, 110.
- Štrukelj, Anton, Slovenski mariolog v službi Brezmadežne: Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): posvečeno v hvaležen spomin prof. dr. Antonu Strletu. *Communio: mednarodna katoliška revija* 16, 2006, str. 365–381.
- Ušeničnik, Frančišek: Schönleben o Brezmadežni. *Katoliški obzornik*, VIII. Ljubljana: Leonova družba, 1904, str. 413–426.
- Vidmar, Tadej, *Nastajanje novoveške stopenjske šolske strukture*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2005, str. 165–182.
- Žargi, Matija: Auerspergov knežji dvorec v Ljubljani. *Theatrum vitae et mortis humanae*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 277–307.

SUMMARY

The Life and Work of Janez Ludvik Schönleben (1618–1681) in Light of Archival Sources

Monika Deželak Trojar

Janez Ludvik Schönleben was born on November 16, 1618 in Ljubljana as the firstborn of Ludvik Schönleben and his spouse Suzana Kušlan. His father was a woodworker and a carver, who made a name for himself due to his accurate carving (for instance, he made the choir altar in

the old cathedral of Ljubljana), which enabled him a rapid rise in the municipal administration; he was a municipal judge in the years 1648–1650 and the mayor of Ljubljana from 1652–1655. Since Schönleben's family lived in the vicinity of the Jesuit college in Ljubljana, Janez Ludvig soon came into contact with the Jesuits. After having completed his primary education, he attended the Jesuit *gimnazija* in the years 1629/30–1634/35. On October 26, 1635 he entered the Jesuit order and in the years 1635–1637 he completed the novitiate in the College of St. Anne in Vienna. In the academic year 1637/38 he once again attended lectures on rhetorics in Leoben, whereupon he studied philosophy for three years at the college in Graz (1638/39–1640/41). After having completed his studies, he taught poetics in Krems in the school year 1641/42 and in the following school year 1642/43 in Graz. He is believed to have obtained a PhD in philosophy in November of 1643 in Vienna; however, this is most probably not the case. When he taught rhetorics at the college in Linz in the school year 1643/44, he probably also wrote his play *Julian Apostata*. He studied theology in Passau (1644/45), Graz (1645/46–1646/47) and Vienna (1647/48). After the completion of his study of theology, he was ordained as a priest in November of 1648 at the latest, whereupon he taught rhetorics at the college in Vienna and was at the same time also the notary of the Philosophical Faculty (1648/49). In 1649/50 he participated in the third probation in Judenburg, thereupon he arrived in Ljubljana in October of 1650 and took the post of a school prefect for Ljubljana, where he also worked as a preacher and head of the Congregation of St. Mary. In this period he wrote the play *Haeresis fulminata Anastasius Tyrannus Orientis Haereticus*. On October 18, 1651 he went to Graz, where he taught logic, was a catechist and a confessor. This period marks the beginning of the crisis in his Jesuit vocation, thus he left for Linz after April 20 and before July 6, 1652 and from there to Vienna later on. In the school year 1652/53 he taught logic at the Viennese Philosophical Faculty. His personal crisis was obviously so profound that he was dismissed from the order in September 1653, but he probably remained in Vienna until November. After having left Vienna, Schönleben set off to Padua, on his way there he stopped in his hometown and asked his father to financially support his stay and study in Padua. On December 17, 1653 he was matriculated at the Theological Faculty in Padua and two days later he already passed his doctoral examination in theology. He stayed in Padua for a while and gathered genealogical and historical data for his intended writings. He returned to Ljubljana approximately two months prior to the imperial appointment as the Dean of the Cathedral in Ljubljana, which he received on May 6, 1654, and his installation took place on June 2, 1654. In the course of his deanery he started writing his mariological works (*Orbis universi votorum, Vera ac sincera sententia*) and preparing his collections of sermons. He was arranging the library of Wolfgang Engelbert Auersperg, manuscripts of his outlines of genealogies of Carniolan noble families were also in the making. He held his post of the Dean of the Cathedral in Ljubljana up to the end of June 1667. His first request for demission from the bishopric dates back to July 1662; however, it did not take place. He renewed his request in August of 1666 when he asked that his post of the Dean be substituted for a non-curating benefice, but his request was rejected. As he was keen to set himself free from the shackles of deanery, on November 2, 1666 he reached an agreement with Octavius Bucelleni on the exchange of his post as a dean for two benefices in Lesce and a financial compensation. The bishop granted his request on November 13, 1666 providing that it is confirmed by the emperor. The emperor approved his request on December 22, 1666, but he did not present Bucelleni to the post of the Dean of the Cathedral until May 7, 1667. The bishop's decree on appointment and investiture of Bucelleni as the new Dean was therefore issued only on July 3, 1667. Schönleben remained in Ljubljana until the end of 1669 and prepared his best mariological works and collections of sermons (the first edition of *Vera ac sincera sententia, Fasten-Freytag und Sonntag-Predigen, Feyertäglichen Erquick-Stunden*). In this period he started writing his most important historical and polymathic work *Carniolia antiqua et nova*. On August 13, 1668 the Provincial Diet granted him a financial support of 200 florins per annum so that he could devote himself to his historical writings that had already been begun. Subsequently, he was granted a financial support on four occasions (1670, 1672, 1675 and 1678), additional 60 florins per annum were added to the sum in order to hire a transcriber. Schönleben applied for the post of the parish priest in Mengeš that belonged to the Cistercian

monastery in Wiener Neustadt. He was recommended for the post also by bishop Jožef Rabatta; however, the appointment did not take place. Following the recommendation put forward by the Vicedom, the emperor selected Schönleben for the parish priest in Ribnica and for the post of the Archdeacon of Lower Carniola. He was officially appointed to the post on January 31, 1670. As the Archdeacon he sought to eliminate the disorder and arrange matters of ecclesiastical law, which was met with disapproval of the landlords Trillekh and lack of understanding by the believers. Nevertheless, he persevered in Ribnica up to the end of 1675 or beginning of 1676. After his resignation, in the spring of 1676, Tomaž Renner was appointed to the post. During his service in Ribnica, he completed his most important mariological work *Palma virginea*, he prepared a new edition of *Evangelia inu lystuvi*, he published two printed collections of sermons in Latin, i.e. a fasting (*Tractatus geminus de mysteriae Dominicae passionis*) and a Sunday sermon (*Horae subsecivae dominicales*) and his first historical work *Aemona vindicata*. Following his return to Ljubljana, he devoted himself mostly to preparation of his genealogical works (*Dissertatio polemica de prima origine Augustissimae Domus Habsburgo-Austriacae*, *Genealogia illustrissimae familiae Sac. Rom. Imp. comitum de Gallenberg*, *Rosa Ursina in provinciis Austriacis florens*, *Genealogia illustrissimae familiae dominorum comitum ab Attimis*, *Genealogia illustrissimae familiae principum, comitum et baronum ab Auersperg*) and his most important historical writing *Carniolia antiqua et nova*, Volumes II and III were printed in 1680, Volume I (*Apparatus*) in 1681. Schönleben died on October 15, 1681 in Ljubljana; he was buried in the Jesuit church of St. Jacob under the altar of the Holy Cross.

Klaudija Sedar

Ustanovitev Evangeličanskih cerkvenih občin Puconci, Križevci in Hodoš po Tolerančnem patentu

UDK 274(497.411 Prekmurje)“17”

SEDAR Klaudija, dr., Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota, SI-9000 Murska Sobota Zvezna ulica 10, klaudija.sedar@guest.arnes.si

Ustanovitev Evangeličanskih cerkvenih občin Puconci, Križevci in Hodoš po Tolerančnem patentu

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (151), št. 1-2, str. 88–110, cit. 100

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Izvleček vsebine: Prispevek se osredotoča na čas, ko so bili protireformacijski ukrepi končani z izdajo Tolerančnega patenta leta 1781, ki je med drugim dovoljeval tudi ustanovitev Evangeličanskih cerkvenih občin, izgradnjo bogoslužnih prostorov ter vzdrževanje duhovnikov in učiteljev. V Prekmurju so med prvimi zbrale potrebno dokumentacijo in zaprosile za dovoljenje za ustanovitev cerkvenih občin krajevne verske skupnosti Puconci, Križevci in Hodoš. Vsem trem je bila prošnja odobrena, tako da so leta 1783 začele z organiziranim bogoslužjem in tudi vzgojno-izobraževalno dejavnostjo. V prispevku je poudarek na prvih letih delovanja novoustanovljenih cerkvenih občin, ki je vključevalo zidanje cerkva oz. molilnic, župnišč in šol ter delovanje duhovnikov in učiteljev.

Ključne besede: evangeličanske cerkvene občine, Puconci, Križevci, Hodoš, cerkev, cerkveni inventar, duhovniki, učitelji

Avtorski izvleček

UDC 274(497.411 Prekmurje)“17”

SEDAR Klaudija, PhD, Regional and Study Library Murska Sobota, SI-9000 Murska Sobota, Zvezna ulica 10, klaudija.sedar@guest.arnes.si

The Establishment of Evangelical Congregations Puconci, Križevci and Hodoš Following the Patent of Toleration

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151), Vol. 1-2, pp. 88–110, 100 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The contribution focuses on the period of the end of Counter-Reformation measures when the Patent of Toleration was issued in 1781, which among other things allowed also the establishment of Evangelical congregations, construction of liturgical venues and upkeep of ministers and teachers. Religious communities in towns of Puconci, Križevci and Hodoš were among the first communities in the Prekmurje region to gather the relevant documentation and request permission to establish congregations. All three requests were granted, so that in 1783 they took up organised liturgy and educational activities. The contribution highlights the first years of the newly established congregations that included the construction of churches or oratories, schools, and activities of ministers and teachers.

Key words: Evangelical congregations, Puconci, Križevci, Hodoš, church, church inventory, ministers, teachers

Author's abstract

1 Uvod

Z uveljavitvijo reformacije v Prekmurju so kaj kmalu zaživele tudi številne Evangeličanske cerkvene občine (v nadaljevanju cerkvene občine), o organizaciji katerih izredno prepričljivo govori vizitacijsko poročilo iz leta 1627.¹ Obstoj teh pa je prenehal s protireformacijskimi ukrepi, ko so bile evangeličanom cerkve odvzete, s čimer se je tudi prenehalo evangeličansko bogoslužje v Prekmurju. Ponovni vzpostavitev cerkvenih občin je bil naklonjen Tolerančni patent, ko so prekmurski evangeličani znova zaživali in se je na novo organiziralo cerkveno življenje, najprej v cerkvenih občinah Puconci, Križevci in Hodoš. Vse tri vasi so v severnem delu Prekmurja (v nekdanji Železni županiji), kjer se je evangeličanska vera tudi v največji meri obdržala, medtem ko je v južnem delu ostala prevladujoča katoliška vera.² Kakšne zahteve so morale biti izpolnjene za ustanovitev cerkvenih občin, kako je potekala njihova reorganizacija, s kakšnimi težavami so se soočale in kako so vzpostavile versko življenje ter izobraževalno dejavnost, bomo poskušali ponazoriti na podlagi ohranjenih arhivskih dokumentov.

Osvetlitev evangeličanskega cerkvenega življenja po Tolerančnem patentu nam hkrati daje tudi uvid v preteklost in same začetke še danes obstoječih in delujočih cerkvenih občin. S patentom je torej prišel čas za uveljavitev in nadaljnji obstoj evangeličanov, ki so se na Slovenskem prav v Prekmurju najštevilnejše obdržali vse do današnjih dni.

2 Odvzem cerkva in pomen Tolerančnega patenta za evangeličane

Ob pojavu protestantskega gibanja na prekmurskih tleh, ki se beleži v prvi polovici 16. stoletja, je bilo sprejemanje nove vere tesno povezano z versko naravnostjo zemljiškega gospoda. Nova vera se je v teh krajih širila zelo hitro in se tudi hitro ukoreninila, kar je privedlo do tega, da so evangeličani v župnijah gornjega Prekmurja že okoli leta 1590 v celoti prevzeli cerkveno upravo in jo obdržali vse

¹ Prevod listine je delo Ivana Zelka, gl. *Zgodovina Prekmurja*, str. 189–212. Zapisnik nazorno prikazuje organiziranost Evangeličanskih cerkvenih občin soboške dekanije v letu 1627.

² To je še danes tako – v južnem delu Prekmurja je le Evangeličanska cerkvena občina Lendava, ustanovljena leta 1902 in šteje okrog 110 članov (Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 256).

do leta 1672. Tedaj se je namreč začela t. i. katoliška reformacija oz. protireformacija in v marcu ter v maju leta 1672 je bilo protestantom odvzetih večina cerkva.³ Protireformacija na Ogrskem si je seveda prizadevala, da bi povsem onemogočila trdoživ protestantski življenjski slog, a protestanti so se branili z vso močjo. Glede na to, da so se neprestano pritoževali na cesarskem dvoru in pri palatinu v Bratislavi, je bil dunajski dvor 2. aprila 1691 prisiljen izdati posebno uradno obrazložitev o uresničevanju verskega zakona iz leta 1681, imenovano *Explanatio Leopoldina*. A ta odredba⁴ je dejansko pomenila uzakonitev še doslednejšega preganjanja protestantov in večji udarec njihovi verski in družbeni naravnosti. Toda protestanti severovzhodnega Prekmurja so kljub temu vztrajali v svoji veri in obrambi cerkva. Tako do leta 1732, ko je z izdajo kraljevske odredbe *Carolina Resolutio* nastopil naslednji val protireformacije in je županijska oblast posegla po nasilnih ukrepih ter zasedla še zadnje protestantske cerkve v Prekmurju (v Gornjih Petrovcih, v Kančevcih, na Hodošu, v Domanjševcih in v Selu), duhovnike pa pregnala z vojaško silo.⁵ Njihove cerkve so prešle v last katoliške cerkve, prav tako šole, pokopališča, njive, liturgični predmeti in matične knjige. V zameno za cerkve, ki so ostale v lasti katoličanov, je zakon o t. i. »Artikularnih krajih«, sprejet v Šopronu leta 1681, protestantom zagotovil določene verske svoboščine. Na podlagi tega sta bila prekmurkim evangeličanom v Železni županiji določena kraja Nemescsó in Celdömölk ter v županiji Somogy kraj Šurd. Kalvincem v Železni županiji je bil določen kraj Felső Ör, v Zalski županiji pa kraj Szilyágyu.⁶ V te kraje so hodili poslušat božje službe, uživati Kristusovo večerjo, hodili so po moč in tolažbo. Pot je bila težka in dolga več dni, vendar vernikov to ni oviralo. Čas so si krajšali s prepevanjem pesmi in čeprav so bili v katoliških vaseh, skozi katere so potovali, vselej ponižani, so z dvignjenimi glavami stopali proti zadanemu cilju.⁷ Artikularni kraji so se razvili v pomembna evangeličanska središča, zato so tja prihajali tudi številni slovenski/prekmurski evangeličanski duhovniki in učitelji. Tam so za vernike opravljali božje službe in druge cerkvene obrede, v šolah pa skrbeli za izobraževanje doma zatiranih in preganjanih mladih evangeličanov.⁸

Protestanti so bogoslužje izvajali tudi skrivaj po senikih, saj je bila oddaljenost od artikularnih krajev, kamor so se odpravili le nekajkrat letno, prevelika. Kot je zapisano v prošnji za ustanovitev cerkvene občine Puconci,⁹ so tamkajšnji evangeličani hodili k božjim službam v kraja Nemescsó in Šurd. Potovanje je trajalo dva do tri dni in bilo še posebej nevarno za starejše in nosečnice. Prav tako si te poti vsi niso mogli privoščiti, saj je bilo zanj treba odšteti 1 floren.

³ Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 101–102.

⁴ Odredba oziroma odločba kralja Leopolda, po kateri so se smeli protestanti obrniti do svojega duhovnika v artikularnem mestu zaradi krsta, poroke in pogreba šele, ko so pristojnemu župniku izplačali predpisano takso (Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, str. 216).

⁵ Šebjanič, *Protestantsko gibanje*, str. 29–30.

⁶ Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 114; isti, Tolerančni patent, str. 226; Pivar, Bog je naše zavetje, str. 203, 208.

⁷ Heiner, Hodoške evang. gmajne, str. 65.

⁸ Kerčmar, Tolerančni patent, str. 226.

⁹ VAML, IV. 1. b., 1783. aug. 4. (Puconci).

V tem času, torej po odvzemu cerkva (1732) pa do izdaje Tolerančnega patenta (1781), so mnogi (več kot 2000 prekmurskih evangeličanov) svoje domove zapustili in se v upanju na boljše življenje in versko svobodo naselili v županijah Vas, Veszprém in Somogy. Tukaj imamo v mislih predvsem tiste, ki se niso želeli rekatolizirati, artikularni kraji pa jim niso nudili vsega potrebnega za zadovoljitev njihovih duhovno verskih potreb. Ena izmed »priljubljenih« destinacij je bil jugozahodni del Somogya, in sicer vasi Šurd, Sand, Iharosberényi, Porgószentkirály.¹⁰

Tudi za časa Marije Terezije se položaj protestantskih gmajn, ki so jih oropali cerkva, duhovnikov in šol, ni nič kaj izboljšal oziroma se je še poslabšal. Cesarica je namreč, kot ostali Habsburžani, svojo oblast uresničevala v tesni povezanosti z določili rimskega papeža. V veljavi so namreč še vedno bili verski zakoni, sprejeti s strani Ferdinanda II., ki niso dovoljevali nobene verske svobode. Nove ideje je dovoljevala le v izjemnih primerih, čeprav so se že v večini dežel srednje in zahodne Evrope uveljavili novi načini razmišljanja, ki so izhajali iz učenja reformacije.¹¹ Ugodnejši čas je nastopil šele po smrti Marije Terezije 29. novembra 1780, ko je prestol zasedel njen sin Jožef II. Resda je bil tudi sam katoličan, vendar katolištva ni razumel v smislu papeževega primata, temveč v duhu razsvetljenstva, kot duhovno katolištvo, ki ni bilo grajeno na sovraštvu do drugače mislečih in verujočih, ampak na strpnosti in toleranci. Tako je 13. oktobra¹² 1781 razveljavil karolinsko resolucijo (*Carolina resolutio*) in hkrati objavil Tolerančni patent oziroma edikt, s katerim je ponovno dovolil organiziranje cerkvenih občin.¹³ Z objavo patenta je končal verska trenja in s tem je bila podeljena verska svoboda vsem protestantom helvetske in avguštinske usmeritve ter pripadnikom grške ortodoksne cerkve v mestih in naseljih, kjer je živelo več kot 100 družin ali 500 duš. Za Ogrsko, še posebej pa za prekmurske kraje, so bila zlasti pomembna tista določila patenta, ki so nekatoličanom tudi izven artikularnih naselij dopuščala izgradnjo bogoslužnih prostorov in vzdrževanje duhovnikov ter učiteljev. Patent je resda zagotovil svobodno izvajanje verskih obredov, vendar je vključeval tudi omejitve, tako so na primer cerkve lahko gradili brez stolpa, zvona in dohoda neposredno s ceste, prav tako ni bilo dovoljeno petje cerkvenih pesmi ob spremljanju mrličev na pokopališče.¹⁴

Potem ko so bili prekmurski evangeličani seznanjeni z objavo Tolerančnega patenta (še 9. julija 1782!) s strani škofa Jánosa Szilyja,¹⁵ so nemudoma začeli na novo graditi svoje versko in cerkveno življenje. Ta objava jim je vlila novo upanje, predvsem pa so v tem videli enkratno priložnost, da v večjih središčih dobijo dovoljenje za bogoslužje in zidanje cerkva ali vsaj molilnic.

¹⁰ Kerčmar, Tolerančni patent, str. 226; Pivar, Bog je naše zavetje, str. 209.

¹¹ Kerčmar, Tolerančni patent, str. 227.

¹² Pivarjeva (Bog je naše zavetje, str. 210) navaja datum izdaje Tolerančnega patenta 25. oktobra 1781, Smej (Skrb Mikloša Küzmiča, str. 6) pa 29. oktober 1781.

¹³ Kerčmar, Tolerančni patent, str. 229.

¹⁴ Več glej Pivar, Bog je naše zavetje, str. 210; Šebjanič, *Protestantsko gibanje*, str. 58.

¹⁵ Smej, Skrb Mikloša Küzmiča, str. 6. Škofa Szilyja je namreč obstoj protestantizma v njegovi škofiji hudo motil, zato je vsebino cesarjevega patenta o verskih svoboščinah nižji duhovščini posredoval z zamikom (Šebjanič, *Protestantsko gibanje*, str. 58).

Zemljo za cerkev in šolo je moral zagotoviti zemljiški gospod, toda ni bil dolžan prispevati k stroškom izgradnje ter oskrbi učitelja in duhovnika.¹⁶ To breme je bilo naloženo evangeličanskim družinam. Sami, torej na lastne stroške, so morali graditi cerkve ali molilnice, župnišče in učiteljevo bivališče. Prav tako so morali skrbeti za plače svojih duhovnikov in učiteljev ter celo za vsako opravljeno kazualijo (obred krsta, poroke, pogreba) plačevati določeno štolo katoliškemu duhovniku.¹⁷ Bili so tako rekoč sami, a dovolj močni in odločni, da so se navkljub veliki revščini in pomanjkanju ter šibkim gmotnim temeljem lotili tovrstnega »projekta«.

Za ustanovitev cerkvene občine so se najprej odločile vasi Puconci, Križevci in Hodoš s podružnicami. Prva naloga je bila zbrati vso potrebno dokumentacijo in zatem denarna ter materialna sredstva, namenjena za gradnjo potrebnih stavb. Njihove prošnje so bile uslišane in že jeseni leta 1783 so v Prekmurju nastale prve tri Evangeličanske cerkvene občine, katerim so v poznejših letih sledile še druge. Ustanovitev cerkvene občine v Puconcih se datira na 12. oktober, v Križevcih se je to zgodilo 19. oktobra in na Hodošu 1. novembra leta 1783.

Te tri cerkvene občine so po objavi Tolerančnega patenta na prvem cerkvenem zboru prekdonavskega luteranskega okrožja leta 1786, kjer je bilo ustanovljenih 13 senioratov, bile uvrščene v t. i. spodnji seniorat Železne županije. Puconska cerkvena občina je obsegala 58 naselij s 1.228 družinami, križevska 25 naselij s 738 družinami in hodoška 9 naselij z 268 družinami.¹⁸

3 Cerkvena občina Puconci

Kot prva po Tolerančnem patentu je prošnjo za ustanovitev cerkvene občine poslala krajevna verska skupnost Puconci. Verniki so prošnjo poslali 28. januarja 1783, dovoljenje s kraljevskega urada pa dobili 19. maja istega leta. Le tri dni kasneje (22. maja 1783) so poslali prošnjo¹⁹ še županijskim oblastem z navedbo, da imajo zadostno število družin in dovolj zbranih sredstev za vzdrževanje duhovnika in učitelja. Zatem je bila 3. julija opravljena preiskava, obenem tudi za Križevce, kot obvezni del pred formalnim začetkom delovanja cerkvene občine. V nastajajoči cerkveni občini je tedaj živelo 726 družin s stalnim prebivališčem in 148 družin, ki so imele stalno prebivališče drugje, a so kljub temu bile pripravljene pomagati. Za izgradnjo cerkve, župnišča in učiteljevega bivališča je bilo dotlej zbranih 2372 florenov in 55 denarjev; za duhovnika 176 florenov in 14 denarjev ter 18,75 požunskih²⁰ mernikov pšenice, 71,25 pšenične moke in 13,5 požunskih mernikov

¹⁶ Pivar, Bog je naše zavetje, str. 211.

¹⁷ Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 134.

¹⁸ Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 172. Šebjanič (*Protestantsko gibanje*, str. 67) navaja, da je bilo okrog leta 1790 v cerkveni občini Puconci 6.244 prebivalcev, v Križevcih 3.888 in na Hodošu 1.385 prebivalcev.

¹⁹ Sodeč po podatkih, je bilo prošnjo za ustanovitev cerkvene občine treba najprej poslati na kraljevski urad in zatem še na županijsko oblast.

²⁰ Po podatkih urbarja Srednje Bistrice iz leta 1782 vsebuje požunska mera 32 pintov (bokalov), kar znese 45, 28 litrov (Zelko, *Gospodarska in družbena struktura*, str. 16).

prosa. Za namestitev učitelja so zbrali 81 florenov in 3 denarje, 2,5 požunska mernika pšenice, 25,1 pšenične moke in 13,5 požunskih mernikov prosa.

Prostor za cerkev, župnišče in šolo v velikosti 6 oralov je vernikom podaril grof Maximilian Batthyány. Le-to jim je odkazal grofov posrednik Ivan Lipič. Načrt cerkve je predvideval leseno zgradbo, le temelji naj bi bili zidani, medtem ko naj bi bilo župnišče in učiteljevo bivališče v celoti leseno. Preostalo zemljišče, kot na primer prostor za pokopališče, je bil pripravljen odstopiti Peter Szapáry.²¹ Z dne 5. julija 1783 je ohranjen predračun meščanskega zidarskega mojstra Johannes Hoffmana iz Radgone, ki je predvideval izgradnjo cerkve, župnišča in učiteljevega domovanja. Za cerkev, v kar je bila všteta zidarska opeka (21000 zidakov) in zidarsko delo, je znašal račun 105 forintov in 30 krajcarjev, za preostali dve poslopji (župnišče in učiteljevo domovanje) pa bi bilo treba za 24000 zidakov in zidarjevo delo odšteti 92 forintov.²²

Versko življenje se je prebujalo in vse težnje so bile usmerjene v ustanovitev lastne cerkvene občine ter oznanjevanje božje besede v domačem jeziku. Želje vernikov so se začele uresničevati 4. avgusta 1783, ko so županijske oblasti na podlagi popisa in preverjanja dejanskega stanja v Puconcih izdale pisno dovoljenje.²³ S tem dovoljenjem je bila naposled ustanovljena cerkvena občina Puconci. Cerkve seveda še niso imeli, niti je niso mogli na hitro zgraditi, zato je Jakob-Ferenc Kúhar na prošnjo vernikov odstopil gospodarsko poslopje za opravljanje božjih služb. Prva božja služba je bila tako opravljena 12. oktobra 1783 v Kúharjevem gospodarskem posloppju: *»gda se je naš raztepeni – po vnougi trpljenjaj slovenski narod vküp spravo v eden šereg ti vrejli molitvarov, šteri je toga Višnjega Boga vu dühi i istini moliti za najvekšo radost zdržo«*.

Mihael Bakoš, sicer duhovnik v Šurdu in kasnejši križevski duhovnik, je hkrati z božjo službo tega dne opravil tudi prvi krst, s čimer je 12. oktober obveljal kot uradni datum ustanovitve cerkvene občine Puconci.²⁴

3.1 Cerkev in cerkvena oprema

Nova puconska cerkev, zgrajena leta 1784 (1785),²⁵ je v dolžino merila 12 klafter (= sežnjev),²⁶ v širino 6 in v višino 7 klafter.²⁷ Zvonik je bil leta 1794 ravno v izgradnji, orgel še ni bilo. Zvonova sta bila dva, večji je tehtal 2 stota, manjši

²¹ VAML, IV. 1. b., 1783. aug. 4. (Puconci).

²² VAML, IV. 1. b., 1783. aug. 4. (Puconci), (Maurermeister Überschlag, 1783. jul. 5.).

²³ Dovoljenje je izdala katoliško-evangelikičanska komisija, trije katoliški predstavniki (Ivan Hertelendi, Peter Kregar, Ivan Gomboši) in trije evangeličanski (Anton Karčaj, Michael Ačadi, Jurij Temlin) (VAML, IV. 1. b., 1783. aug. 4. (Puconci)).

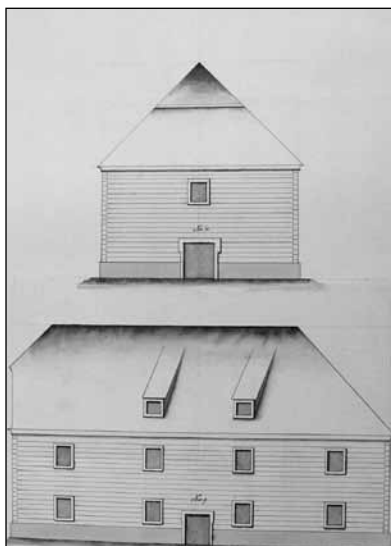
²⁴ K novoustanovljeni cerkveni občini so tedaj spadale vasi današnjih cerkvenih občin Bodonci, Moravci, Lendava, Murska Sobota in Radgona, ki pa so se sčasoma odcepile in se osamosvojile (Kerčmar, *Evangelikičanska cerkev*, str. 303; Balazic, *Zgodovina puconske cerkvene občine*, str. 16).

²⁵ Glej op. 29.

²⁶ Klafter oz. seženj je 6 čevljev oz. 1,896 m.

²⁷ EOL, *Visitatio canonica Puczincziensis* 1798, 25. Vključno s stenami je v dolžino merila 15 in v širino 8 klafter (EOL, *Visitatio canonica Putzincz* 1794, 17).

40 funtov.²⁸ Priskrbeli so ju na Ptuju na Štajerskem, in sicer je večjega 22. aprila 1787 za 80 forintov kupil gospod Roth, manjši pa je vernike stal 18 forintov. Večji zvon je imel napis Martin Feltl in bil zlit v Gradcu leta 1778. Na eni strani ga je krasila podoba Marije, ki je pestovala Kristusa, na drugi menih kot zakrament oltarja. Kelih je bil iz drage kovine, pozlačen in s pateno brez vpisa. Tam so bili še potrebni vrči in patena za krst, prav tako potrebne posode. Svečnika sta bila dva, podobna in narejena iz kovine. Svilen prt je bil v zeleni barvi, zraven pa so bili še platneni oltarni prti.²⁹

Slika 1. Načrt prve evangeličanske cerkve v Puconcih. Vir: VAML, IV. 1. b., 1783. aug. 4. (Puconci).

Pokopališče v Puconcih je bilo ločeno od katoliškega. Polja, ki so spadala k cerkvi in župnišču, so bila na južni strani, v velikosti približno 3 in pol (oralov?).³⁰ Zraven sta spadala še njiva in vrt. Travnik je bil v lasti zemljiškega gospoda, kateremu so zaradi tega pripadli 3 vozi sena.³¹

Krstno matično knjigo je začel pisati prvi duhovnik Blaž Berke 12. oktobra 1783. Hkrati je vpisoval tudi v knjigo računov, in sicer od 1. aprila 1784. Knjiga objav in tekočih zadev se ni vodila redno, dolgov pa je bilo za 300 forintov.³²

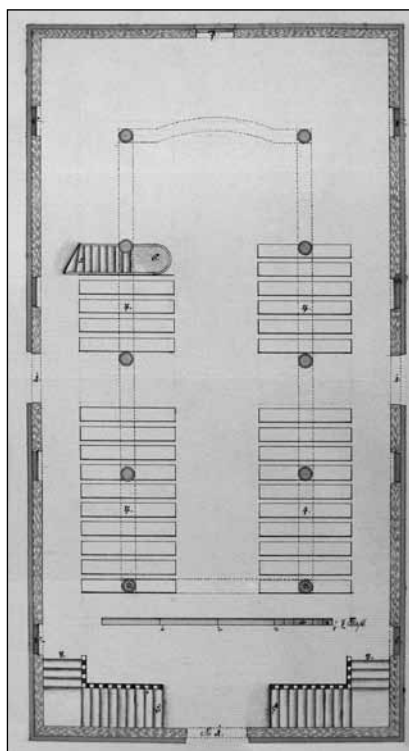
²⁸ Zidanje zvonikov in namestitvev zvonov je evangeličanom omogočil zakon cesarja Leopolda II. iz leta 1791 s 26. členom (Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 306).

²⁹ EOL, *Visitatio canonica Putzincz 1794*, 17; EOL, *Visitatio canonica Puczincziensis 1798*, 25–26.

³⁰ V zapisniku je navedeno, da so bila polja v velikosti približno 3 in pol *metretarum*, kar je težko razložljivo, saj je metreta tekočinska mera. Najverjetneje gre za *lapsus calami* vizitatorja, zato predvidevamo, da je imel v mislih orale (EOL, *Visitatio canonica Putzincz 1794*, 17).

³¹ EOL, *Visitatio canonica Puczincziensis 1798*, 25.

³² EOL, *Visitatio canonica Puczincziensis 1798*, 25–26.

Slika 2. 1. Vhod (glavni in sva stranska); 2. Stopnice do kora; 3. Nosilni stebri; 4. Stoli ali klopi za sedenje; 5. Stopnice na prižnico; 6. Prižnica; 7. Okna; 8. Nadstrešek kora. Vir: VAML, IV: 1. b., 1783. aug. 4. (Puconci).

3.2 Duhovniki

Kot prvi puconski duhovnik je nastopil Blaž Berke in v tej cerkveni občini ostal štiri leta. V čas njegovega delovanja spada zgraditev cerkve, za katero je bil temeljni kamen položen 1. aprila 1784 in blagoslovitev cerkve, ki jo je 8. decembra istega leta opravil senior Dániel Klement iz Körtvélyesa.³³ Božje službe je tako prvi puconski duhovnik od 12. oktobra 1783 pa vse do 8. decembra 1784 opravljal na Kúharjevem gumnu.³⁴

Za Berkejem, ki je leta 1788 zapustil cerkveno občino in odšel v Nemespatro na Madžarskem, je 17. februarja duhovniško službo nastopil Nikolaj (Ivan)³⁵ Kozma.

³³ Vizitacijski zapisnik iz leta 1798 navaja podatke, da je bila cerkev iz trdnih materialov zgrajena na zemljiškokosposkem zemljišču leta 1785 in posvečena s strani Mihaela Bakoša, tedaj duhovnika v Křiževcih (EOL, *Visitatio canonica Puczincziensis* 1798, 25). Balažic (*Zgodovina puconske cerkvene občine*, str. 16) in Kerčmar (*Evangelickánska cerkev*, str. 303) postavljata leto zgraditve cerkve v 1784. Glede na neskladje podatkov v obstoječi literaturi in v vizitacijskem zapisniku zahteva natančna določitev leta zgraditve cerkve nadaljnjo preučitev.

³⁴ Iz zapisa na spominskem kamnu iz leta 1933 na kraju prve božje službe.

³⁵ Vizitacijski zapisnik iz leta 1794 navaja ime Ioannes Kozma (EOL, *Visitatio canonica Putzincz* 1794, 17), zapisnik iz leta 1798 Nikolaus Kozma (*Visitatio canonica Puczincziensis* 1798, 25), Kerčmar (*Evangelickánska cerkev*, str. 305) in Balažic (*Zgodovina puconske cerkvene občine*, str. 18) pa uporabljata ime Mikloš (= Nikolaj) Kuzma.

V času njegovega službovanja se je leta 1792 od puconske odcepila in osamosvojila Evangeličanska cerkvena občina Bodonci, ustanovljena 29. julija.³⁶ Kuzma je bil razumen in zglednega življenja, zato so ga vsi hvalili. Za plačilo je prejemal 100 ogrskih forintov in 80 veder žita, obdelovali pa so mu tudi 3 orale zemlje z lastnimi semeni. Ob slovesnih praznikih je štirikrat letno prejel dohodek za zvonce, s katerimi je dajal znak za posamezne dele božje službe. Dohodek je prejemal tudi od porok po 23 krajcarjev, od krsta 6 krajcarjev, od vpeljevanja 3 krajcarje, od pogrebne govora 1 forint in od spremljanja pogreba 15 krajcarjev. Poleg tega je prejemal še seno za dve kravi in drva, kolikor jih je potreboval.³⁷

Po smrti Nikolaja Kuzme, 2. maja 1798, so se na mesto duhovnika pri superintendentu prijaviли naslednji kandidati: Mihael Bakoš iz Šurda, konsenior Štefan Ballér od Sz. Kiralyja in Adam Malčič iz Bönya. Odloženo je bilo, da bo naslednje jutro, tj. 19. julija, ob prisotnosti inšpektorja izbran eden izmed njih.³⁸ Za tretjega puconskega duhovnika je tako bil imenovan Adam Malčič, ki je nastopil službo 27. avgusta 1798 in jo opravljal do leta 1805, ko je odšel v Nagyerezd v Šopronski županiji.³⁹

Kuzma je za plačilo prejemal 100 forintov, 20 mernikov pšenice in 60 mernikov pšenične moke. Imel je tudi 4 orale zemlje, kjer so sejali, želi in pridelke pripravili verniki in travnik, kjer je bilo za 3 voze sena. Prejemal je 22 klafter drv in 4-krat letno ob slovesnih praznikih dohodek iz mošnjčka, za štolnino pa 3 goldinarje od krsta, od vpeljevanja 2 goldinarja, od poroke 45 krajcarjev, od objave mladoporočencev 3 krajcarje, od pogreba s petjem 10 krajcarjev, s pridigo pa 25 goldinarjev. Vino in lan je imel zastonj, dva vrča vina za sveto večerjo pa je dobil od skupne pridelave.⁴⁰ Stanoval je v lesenem župnišču, v katerem so bile tri sobe in ena večnamenska soba, ob župnišču pa še dva hleva in kuhinjski vrt.⁴¹

3.3 Učitelji

Kdo je bil prvi učitelj in do kdaj je deloval, za zdaj še ni znano. Prvi podatek podaja šele vizitacijski zapisnik iz leta 1798, kjer je zapisano, da je 3. maja 1790 začel delati učitelj Štefan Sijarto iz Večeslavcev.⁴² Bil je poročen, poleg prekmurskega jezika pa je zadovoljivo obvladal madžarski jezik in srednje dobro tudi nemščino. Verniki o njem niso imeli nič slabega povedati. Njegovo plačilo je bilo: 30 ogrskih forintov, 25 mernikov pšenične moke in drugih plodov, 5 vozov drv, od vsakega učenca letno za kantorsko delo 1 forint, ob slovesnih praznikih 4 forinte in voz drv za ognjišni prostor, za kar so morali poskrbeti učenci. Od pogreba, bedenja s petjem in pridige je dobil 7 grošev.⁴³

³⁶ Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 305–306; Balažic, *Zgodovina puconske cerkvene občine*, str. 18. O začetkih Evangeličanske cerkvene občine Bodonci glej Sedar, *Prva kronika*, 2011.

³⁷ EOL, *Visitatio canonica Putzincz 1794*, 17.

³⁸ EOL, *Visitatio canonica Puczincziensis 1798*, 25–26.

³⁹ Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 306; Balažic, *Zgodovina puconske cerkvene občine*, str. 18.

⁴⁰ EOL, *Visitatio canonica Puczincziensis 1798*, 26.

⁴¹ EOL, *Visitatio canonica Puczincziensis 1798*, 25.

⁴² EOL, *Visitatio canonica Puczincziensis 1798*, 25.

⁴³ EOL, *Visitatio canonica Putzincz 1794*, 17.

Sijarto je bil leta 1798 star 32 let, poročen, verniki pa so bili zadovoljni z njim. Poučeval je v šoli, ki je bila lesena, in sicer branje svetopisemskih odlomkov, pisanje, aritmetiko in katekizem. Pozimi je imel do 30 učencev, v času vizitacije (18. julij 1798) pa nobenega. Zaradi tega se je vernike opominjalo, naj svoje otroke pošiljajo v šolo. Starši naj bi tudi odklanjali plačilo za poučevanje in so želeli, da bi bil pouk brezplačen. Sprva je učitelj še zahteval izpit iz pridobljenega znanja, a v zadnjih letih ga zaradi upada učencev dejansko ni mogel izvajati. Za plačilo je prejemal 66 forintov, 39 mernikov žita, za poučevanje letno 1 forint, voz drv od vsakega učenca in od pogreba z bedenjem 7 goldinarjev.⁴⁴

4 Cerkvena občina Križevci

Nekako v istem času kot krajevna verska skupnost Puconci so tudi Križevci z okoliškimi vasmi poslali prošnjo za ustanovitev cerkvene občine. Po opravljeni preiskavi 4. avgusta 1783 je bil 25. avgusta tega leta posredovan odgovor na poslano prošnjo z madžarskega kraljevskega urada v Bratislavi: »*Prebivalcem vasi Križevci in okoliškim vatem, ki so v distriktu Slovenska krajina, namreč Kuštanovci, Prosenjakovci s Pordašinci, Selo, Fokovci, Nerađnovci, Ženavlje, Boreča, Adrijanci, Peskovci, Panovci, Kančevci, Ratkovci, Berkovci, Stanjevci, Gornji Petrovci, Šulinci, Dankovci, Mačkovci, Dankovci, Prosečka vas, Pečarovci z Otovci, Lucova in Čikečka vas, ki so izpovedali augsburško veroizpoved in imajo zadostno število prebivajočih družin ter so s pridobljenimi sredstvi sposobni poskrbeti za duhovne vaje kot tudi za postavitev molilnice in uvedbo duhovnika, se prošnja ugotovi (ne da bi bilo to v škodo za katoliške duhovnike in njihove vernike, kar zadeva njihove pravice in dohodke)*«. ⁴⁵

Slovesna razglasitev ustanovitve cerkvene občine Križevci je bila 30. septembra 1783, nakar je 11. oktobra sledila še županijska določitev.⁴⁶ Po oznanitvi tega sklepa so se v Križevcih takoj začele izvajati božje službe. To se je zgodilo 19. oktobra v hiši Nikolaja Gergarja in ta datum je tudi obveljal kot uradni datum ustanovitve cerkvene občine. Prvo bogoslužje je potekalo v dveh jezikih, in sicer je najprej govoril prečastiti Bakoš,⁴⁷ poklican iz Šurda, potem pa prečastiti Blaž Berke, duhovnik puconske cerkvene občine, ki je bila uradno ustanovljena le nekaj dni prej.⁴⁸

⁴⁴ EOL, Visitatio canonica Puczienciensis 1798, 25.

⁴⁵ Krstna knjiga Križevci.

⁴⁶ VAML, IV. 1. b., 1783. szept. 27. (Križevci); V krstni matični knjigi Križevci pa je zapisano, da je bila cerkvena občina ustanovljena 5. novembra 1783, kar je torej še pred potrditvijo oz. dovoljenjem s strani županijskih oblasti.

⁴⁷ Mihael Bakoš, šurdski duhovnik in zatem prvi križevski duhovnik, je bil zelo naklonjen odločitvi prekmurskih protestantov o ustanovitvi cerkvenih občin, zato jim je tudi pomagal pri organizaciji (Šebjanič, *Protestantsko gibanje*, str. 58).

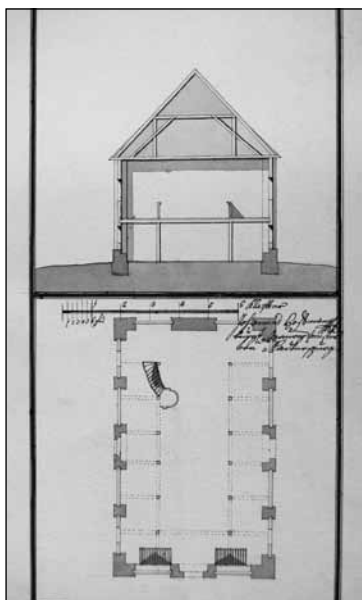
⁴⁸ Krstna knjiga Križevci.

Vasem, ki so že spadale v cerkveno občino Križevci, so bile 15. novembra 1783 po uredbi superintendenta Samuela Hrabovskega zaradi bližine priključene vasi Ivanovci, Kukeč in Košarovci, v letu 1786 pa še vas Kuzma.⁴⁹

4.1 Cerkev in cerkvena oprema

Božje službe v Križevcih so se vse do 14. novembra 1784 opravljale v Gergarjevi hiši, zatem pa bile predstavljene v šotor, ki je bil postavljen ob hiši, kjer je bilo določeno mesto za cerkev. Tako vse do 30. oktobra 1785, ko je bila v novi cerkvi opravljena prva božja služba. Ob tej priložnosti sta jo skupaj z domačim duhovnikom Mihaelom Bakošem, posvetila puconski duhovnik Blaž Berke in hodoški Štefan Laky. Domači duhovnik je začel božjo službo v duhu svetopisemskega citata (Matej 22): »Dajte cesarju, kar je cesarjevega in Bogu, kar je božjega.« Zatem je pridigo domačega duhovnika v madžarskem jeziku ponovil Berke, Laky pa je opravil zakrament svete večerje, prav tako v madžarskem jeziku.⁵⁰

Lesena cerkev je v dolžino merila 12 klafter, v širino pa 6 in pol ter bila krita s čvrstimi škodlami.⁵¹

Slika 3. Načrt prve evangeličanske cerkve v Križevcih. Vir: VAML, IV. 1. b., 1783. szept. 27. (Križevci).

V zvoniku sta bila dva zvonova. Večji zvon, ki je tehtal 331 funtov, so si verniki prisvojili nazaj od katoličanov, in sicer iz katoliške kapele. Izdelan je bil v Gradcu z vpisom Martius Feltl in s podobo križanega Kristusa leta 1760 ali 1790.⁵²

⁴⁹ Krstna knjiga Križevci.

⁵⁰ Krstna knjiga Križevci.

⁵¹ EOL, Visitatio canonica Toth Kereszturiensis 1798, 27.

⁵² Iz zapisa je težko ugotoviti pravo letnico, saj se številki 6 in 9 prekrivata.

Manjši zvon, težak 170 funtov, so priskrbeli verniki za 119 forintov in 6 krajcarjev. Tudi ta je bil izdelan v Gradcu leta 1790 z vpisom Salesius Felzl. Kelih je bil iz drage kovine, lepo pozlačen in s pateno brez vpisa. Ciborij je bil iz podobnega materiala, prav tako brez vpisa. Krstilnika še ni bilo, a so ga imeli namen v kratkem priskrbeti. Štirje svečniki so bili iz drage kovine, dva pa lesena. Dva prta sta bila iz svile in eden iz bombaža. Večji srebrn kelih, kupljen v Ginsiju za 13 forintov, je bil namenjen bolnim. V krstno matično knjigo je začel vpisovati duhovnik Bakoš 2. maja 1784.⁵³ Knjiga prejemkov in izdatkov se je vodila od 11. aprila 1784.⁵⁴

4.2 Duhovniki

V Križevce je bil iz Šurda kot prvi duhovnik poklican Mihael Bakoš iz Šalovcev. Prvo božjo službo je opravil 19. oktobra 1783 skupaj s puconskim duhovnikom Blažem Berkejem, tedaj še v hiši Nikolaja Gergarja. Zatem je za obe cerkveni občini (puconsko in križevsko) do 11. aprila 1784 skrbel Berke, ko se je v cerkveno občino Križevci preselil prečastiti Bakoš.⁵⁵

V novem okolju si je Bakoš prizadeval predvsem za bogoslužno in vzgojno dejavnost v materinem jeziku, v kar je tudi osredotočil vse svoje organizacijske sposobnosti in ustvarjalne moči.⁵⁶ V ta namen se je Bakoš lotil sestavljanja slovenskega obrednika in cerkvene pesmarice, ki jo je pred svojo smrtjo načrtoval že Štefan Küzmič. Z abecednikom, ki je izšel leta 1786, je hotel ublažiti nepismenost, ki je bremenila prekmurske evangeličane, predvsem pa znova vzpostaviti trdne temelje opismenjevalni akciji v materinem jeziku. Leta 1789 je sledila izdaja slovenske pesmarice pod naslovom *Nouvi gradual*, s katero je želel doseči dvoje – bogoslužje oplemenititi z izbranim petjem in svojim luteranskim rojakom podariti tiskan izbor cerkvenih pesmi v bolj dognani obliki v materini besedi. Z izdajo teh del, ki pomenita vrh Bakošove ustvarjalnosti in uresničitev koncepta o temeljnih pripomočkih slovenske luteranske skupnosti na Ogrskem in s katerima je želel vsebinsko in jezikovno izpolniti luteransko bogoslužje med prekmurskimi Slovenci, se je njegovo križevsko življenjsko obdobje tudi zaključilo. Leta 1790 je namreč iz doslej še neznanih vzrokov odšel v Šurd, kjer je ponovno prevzel mesto duhovnika.⁵⁷

⁵³ Gre za napačen zapis vizitatorja – v krstni matični knjigi Evangeličanskega župnijskega urada Križevci je prvi krst zabeležen 12. aprila 1784.

⁵⁴ EOL, *Visitatio canonica Tóth Kereszturiensis* 1798, 27.

⁵⁵ Krstna knjiga Križevci.

⁵⁶ Materinski jezik je uvedel tudi v cerkveno administracijo, kar dokazujeta matični knjigi krščenih in poročenih, ki ju je do konca leta 1784 vodil v slovenskem/prekmurskem jeziku. Naslednje leto, 9. januarja, se začnejo vpisi v madžarščini zaradi treh madžarskih vasi (*ob tres Possesiones Hungaricas Matriculam Hungarice continuavi*) (Krstna knjiga Križevci). Zgovorno je tudi njegovo pismo Mihaelu Institorisu z dne 7. 2. 1785: »V naših slovenskih cerkvah smo se z vsemi silami in marljivostjo trudili, da bi dosegli večjo popolnost tako pri službi božji, ki smo jo uvedli lansko leto, kakor tudi pri pouku šolske mladine« (Šebjanič, *Slovenski obrednik*, str. 14).

⁵⁷ Šebjanič, *Slovenski obrednik*, str. 14–18.

Bakoša je 14. septembra 1790 nasledil Franc Ksaver Berke iz Berkovcev.⁵⁸ Ob vizitaciji leta 1794 je bilo duhovniku naročeno, da naj v prihodnje začenja božje službe ob desetih in naj za nekaj časa opusti pridige v madžarskem jeziku. Seveda so bili k tem vabljeni tudi madžarsko govoreči verniki, ki naj se zaradi tega ne bi počutili izključeni. V tem času je bila večina prebivalcev Križevcev plemiškega rodu.⁵⁹

Berke je bil ob vizitaciji leta 1798 star 36 let in neporočen. Stanoval je v primerno narejenem lesenem župnišču. Slovesne božje službe je opravljal ob nedeljah in praznikih, pridigal pa sicer tudi vsak drug dan v prekmurskem in v madžarskem jeziku (*Sermones Sacros vandalico atque hungarico idiomate*). V zimskem času je razlagal epske tekste, v poletnem pa poučeval verouk, sicer pa je imel vsak dan jutranje molitve, ob sobotah tudi večerne. V času štiridesednevnega posta je razlagal zgodovino Kristusovega trpljenja, kar je do tedaj opuščal. V adventnem času pa je vsak dan ob zori skupaj s katoličani razlagal evangelije, vsak drug dan ob sončnem vzhodu pa je opravljal še mašniško posvečenje. Pred adventom sta bila dva novovernika, ki ju je v sedmih dneh pripravil k svetemu shodu in jima dovolil pristopiti k potrditvi na cvetno nedeljo (*Dominica Palmarum*). K bolnim je prihajal tudi ponoči, kolikor je bilo to potrebno. Sveto večerjo je podeljeval od adventa pa vse do Epifanije, potem od cvetne nedelje do Gospodovega vnebohoda in vsako nedeljo po maši, in sicer po starem cerkvenem prekmurskem (slovenskem) obredniku, ki je bil podoben madžarskemu. V odsotnosti učitelja je obiskoval tudi šolo in poučeval učence. Na shodih je molil za rodovitno zemljo, Gospodovo vladanje in za mir v domovini. Bil je razumen, spodoben in zglednega življenja.⁶⁰ Proti njegovi učenosti kot tudi značaju ni bilo nobenih pripomb.⁶¹

Kot je razvidno iz vizitacijskega zapisnika leta 1798, je duhovnik Franc Ksaver Berke za plačilo prejemal v denarju 70 forintov, v naturalijah pa 75 mernikov žita. Od krsta je dobil 3 goldinarje, od vpeljevanja 2 goldinarja, od poroke 15, od razglasa 1, od pogreba s petjem 5 goldinarjev ter za pogrebno pridigo 1 forint in 30 krajcarjev. Za vino so dajali 10 forintov, zastonj vina pa ni dala nobena vas. Nadalje je prejemal 3 voze sena, sočivje, ki je raslo v kraju, imenovanem Coleda, dohodek z mošnjčka in štirikrat letno drva.⁶²

4.3 Učitelji

Prve podatke o šoli v Križevcih daje vizitacijski zapisnik leta 1798, kjer je zapisano, da je bila tam šola z vrtom (*schola atque hortis provisa*).⁶³ Vendar pa je cerkvena občina Križevci imela učitelja že od svoje ustanovitve naprej. To je bil

⁵⁸ Vizitacijski zapisnik leta 1794 navaja, da je bil iz Berkovcev (EOL, *Visitatio canonica Tóth Keresztur*, 18) zapisnik leta 1798 pa kot njegov rojstni kraj omenja Tešanovce (EOL, *Visitatio canonica Tóth Kereszturiensis* 1798, 26).

⁵⁹ EOL, *Visitatio canonica Tóth Keresztur* 1794, 18.

⁶⁰ EOL, *Visitatio canonica Tóth Kereszturiensis* 1798, 27.

⁶¹ EOL, *Visitatio canonica Tóth Keresztur* 1794, 18.

⁶² EOL, *Visitatio canonica Tóth Kereszturiensis* 1798, 27.

⁶³ Prav tam.

Štefan Sijarto iz Večeslavcev, poklican iz šopronske šole, ki je začel izobraževati otroke že v Gergarjevi hiši poleg sosedu Nikolaja Kerčmarja. S prizadevnostjo je poučeval najverjetneje do 3. maja 1790,⁶⁴ ko je nastopil službo učitelja v cerkveni občini Puconci.⁶⁵ Tedanji duhovnik Bakoš si je poleg bogoslužne dejavnosti silno prizadeval tudi za vzpostavitev in organiziranost križevske župnijske šole, saj je želel skrbeti za blagor svojega naroda. Zaradi oddaljenosti večjega števila goriških naselij križevske župnije, prostorske stiske in drugih okoliščin pa naj bi šola v Križevcih vključevala le šolarje iz matičnega naselja, Peskovcev, Adrijancev, Fokovcev in nekaterih drugih krajev.⁶⁶

Drugi križevski učitelj, čigar delo so zelo hvalili, je bil najverjetneje Jožef Gergar, ki ga omenja vizitacijski zapisnik iz leta 1794. Za plačilo je prejemal 30 denarjev, 18 veder pšenične moke in 4 vedre pšenice. Od vsakega učenca je letno prejemal 1 denar, kar je bilo namenjeno za drva. Če pa so učenci drva prinesli, je bilo doplačilo 8 grošev. Letno trikrat je bil zanj dan prispevek v mošnjiček. Plačilo je prejemal še od pogreba, in sicer v matici 5 grošev, v preostalih vaseh pa od 6 do 8 grošev.

Gergar pa se je tudi pritoževal, da je še od službovanja Bakoša ostal dolg 40 mernikov žita, česar pa verniki niso hoteli plačati. Potem ko je bila glede tega opravljena preiskava, je duhovnik to težavo in nastale okoliščine takole pojasnil: *»Bakoš, nekdanji duhovnik te cerkvene občine, je pred odhodom v Bratislavo⁶⁷ prisilil dolžnike, da so poravnali svoj dolg. Učitelju pa je imenoval tiste kraje, kjer bi mu verniki morali plačati, a za to ni bilo upanja. Zaradi tega se je vernike opomnilo, da se vse nastale pritožbe v zvezi z učiteljem in cerkveno občino in tiste, ki se izpostavljajo proti nekdanjemu duhovniku Bakošu, popišejo, opremijo z dokazili in pošljejo na superintendenco.«⁶⁸*

Za Gergarjem je 14. marca 1795 nastopil učitelj Pavel Smodiš, star 30 let. Učil je branje svetopisemskih odlomkov, pisanje, aritmetiko, katekizem razuma in vere. Izmed knjig je uporabljal Hubnera z naslovom *Szükségben segétő könyv*. Pozimi je šolo obiskovalo od 30 do 35 učencev, v času vizitacije (19. julij 1798) jih je bilo 25. Za v prihodnje je bila predvidena zemljiškogospodarska šola, kjer bi učitelj mladino pripravljel predvsem na splošni krščanski nauk. Izpiti so se pri njem opravljali vsako leto in nasploh je živel zmerno življenje.

Smodiš je za plačilo prejemal 30 forintov, 32 mernikov pšenične moke in 4 mernike pšenice. Za drva je prejemal 8 goldinarjev ali pa voz drv. Dohodek iz mošnjička je prejel trikrat letno, potem en voz sena in od pogrebov 5 goldinarjev. Plačilo pa ni bilo znano v primeru, ko se je katera od podružnic umaknila od cerkvene občine, niti ni bilo to določeno za v prihodnje.⁶⁹

⁶⁴ EOL, Visitatio canonica Ecclesiae Puczinciensis 1798, 25.

⁶⁵ Krstna knjiga Križevci.

⁶⁶ Šebjanič, *Slovenski obrednik*, str. 16.

⁶⁷ Tudi na tem mestu se pojavlja nejasnost, saj v obstoječi literaturi stoji podatek, da je odšel v Šurd. Možna pa je seveda tudi razlaga, da je najprej odšel v Bratislavo in od tam v Šurd.

⁶⁸ EOL, Visitatio canonica 1794, Tóth Keresztúr, 18.

⁶⁹ EOL, Visitatio canonica Tóth Kereszturiensis 1798, 27.

5 Cerkvena občina Hodoš

Tudi prebivalci Hodoša in pripadajočih podružnic so po vzoru Puconcev in Križevcev zaprosili za ustanovitev cerkvene občine. Ob uveljavitvi Tolerančnega patenta je bilo na Hodošu in v pripadajočih podružnicah 164 družin, kamor so prišteti tudi evangeličani iz Šalovcev, ki so v obdobju pred izgonom duhovnikov spadali k Dolencem. Ob izpolnitvi pogojev so verniki podali vlogo oz. prošnjo za ustanovitev cerkvene občine, kar jim je kraljevski urad v Bratislavi ugodil 21. avgusta 1783.⁷⁰ 29. oktobra istega leta je sledila razglasitev in takrat je bilo tudi izdano dovoljenje s strani županijskih oblasti.⁷¹

Verniki so že 9. avgusta 1782 zaprosili za zemljišče grofa Józsefa Batthyányja (torej še pred uradnim dovoljenjem za ustanovitev cerkvene občine, zidavo cerkve, župnišča in učiteljevega stanovanja) in to jim je 26. junija 1783 bilo tudi ugodeno. Za molilnico so bile določene mere 8×4 , za pridigarja 12×63 , za šolo in stanovanje učitelja 8×63 sežnjev površine.⁷² Postavitev teh zgradb pa je bila seveda prepuščena vernikom, ki so sami morali zagotoviti sredstva, torej denar in material. Kot navaja Heiner,⁷³ je 136 kmečkih družin iz 11 vasi (vseh je bilo sicer 13, toda za vas Solo in Šalovce ni podatkov) skupno prispevalo 1939 rajnških (goldinarjev). Z darovi preostalih dveh vasi (Sola in Šalovci) je skupna vsota zagotovo bila okrog 2300 rajnških (goldinarjev). S tem denarjem, z materialnimi sredstvi in s pridnimi rokami so tako bile postavljene potrebne stavbe za normalno delovanje cerkvene občine.

Vas	Št. družin	Goldinarji
Hodoš	28	777
Krplivnik	13	215
Kotormány	8	245
Domanjševci	25	260
Ivanjševci	4	40
Lončarovci	21	233
Središče	9	46
Szombatfa	7	53
Gödörháza	4	19
Szomoroc	7	18
Bükalja	10	33
Sola	24	?
Šalovci	30	?
SKUPAJ	136	1939

⁷⁰ Heiner (Hodoške evang. gmajne, str. 65) navaja datum 27. avgust. Resda sta se števili 1 in 7 v latinščini zapisovali zelo podobno, a so ju ločili tako, da so nad 1 zapisali piko. Tak zapis s piko je viden v arhivskem dokumentu.

⁷¹ VAML, IV. 1. b., 1783. szept. 27. (Hodos).

⁷² Pivar, Bog je naše zavetje, str. 210–211. Kot je razvidno v nadaljevanju prispevka (po glavje Cerkev in cerkvena oprema) je bila zgrajena cerkev z merami 8×5 klafter, za župnišče in šolo pa nimamo natančnih dejanskih mer.

⁷³ Heiner, Hodoške evang. gmajne, str. 75–76.

Število družin in zbrana sredstva v Evangeličanski cerkveni občini Hodoš. Vir: Heiner, Hodoške evang. gmajne, str. 75–76.

Po pridobitvi vseh potrebnih dovoljenj je sledila ustanovitev cerkvene občine. To se je zgodilo 1. novembra 1783 in tega dne je bil opravljen tudi prvi krst. Prva božja služba je bila opravljena na gumnu hodoškega gmajnarja Dávida Mihálja, kjer so ob tej slovesnosti nebeškemu očetu zapeli prvo zahvalno pesem: »*Tô je te dèn, šteroga je spravo nam Bôg. Vesélmo se ino se radijmo na njem !*« (118, Žolt. 24. v.). Zatem so se božje službe nekaj časa (najverjetneje do zgraditve cerkve) opravljale v skednju Farkaš Franca (Őri Ferenc).⁷⁴

5.1 Cerkev in cerkvena oprema

Prva cerkev na Hodošu je bila po besedah Kerčmarja⁷⁵ zgrajena leta 1783. Drug podatek pa ponuja vizitacijski zapisnik iz leta 1798, ki pravi, da je bila postavljena leta 1793 na zemljišču gospoda Franca Batthyányja, posvečena pa leta 1794 s strani Franca Berkeja in domačega duhovnika.⁷⁶ Navedeno lahko razumemo kot napačen zapis s strani vizitatorja (torej, da je bila zgrajena 1783, in ne 1793) ali pa je morda bila leta 1793 zaradi dotrajanosti prve postavljena že nova. A bolj verjetno je, da je bila cerkev zgrajena takoj po ustanovitvi cerkvene občine, torej leta 1783.

V dolžino je merila 8 klafter, v širino 5.⁷⁷ Zvonik je imel dva zvonova, prvi je tehtal 3 stote in 14 funtov, drugi 1 stot in 91 funtov. Te zvonove so si evangeličani pridobili nazaj s hodoške katoliške cerkve, saj razen župnika tam ni bilo nobenega katoličana. Dovoljenje za to dejanje jim je dala županija, toda kmalu zatem ga je preklicala. Duhovniku in vernikom je odredila ceno za plačilo ter izterjala 90 ogrskih forintov. Evangeličani so to le s težavo sprejeli, prosili celo za nasvet nadrejene in bili napoteni k inšpektorju.⁷⁸ Ta zvonova so evangeličani kupili leta 1749 in ju namestili v katoliško cerkev, zato je razumljivo, da so ju zahtevali nazaj. Ker so pa pri tem naleteli na nasprotovanje, so vzeli stvar v svoje roke. Po mnenju nekaterih naj bi ju neke noči spustili z zvonika katoliške cerkve, ju odpeljali in namestili v svoj zvonik, po mnenju drugih pa zakopali v potok Krka.⁷⁹

Oba zvonova, ki sta bila v hodoški cerkvi, sta bila narejena v Gradcu. Večji zvon je imel vpis Martin Feltl z letnico 1751, manjši z istim vpisom pa letnico 1749.⁸⁰ V cerkvi je bil tudi kelih iz drage kovine, vendar zlomljen na pol, potem patena za krst, dva prta z vrhnjima belima oltarnima prtoma in dva lesena svečnika. V krstno knjigo je začel vpisovati prvi hodoški duhovnik Štefan Laky 1. novembra 1783.⁸¹

⁷⁴ Heiner, Hodoške evang. gmajne, str. 66.

⁷⁵ Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 240.

⁷⁶ EOL, *Visitatio canonica Hodosiensis* 1798, 29.

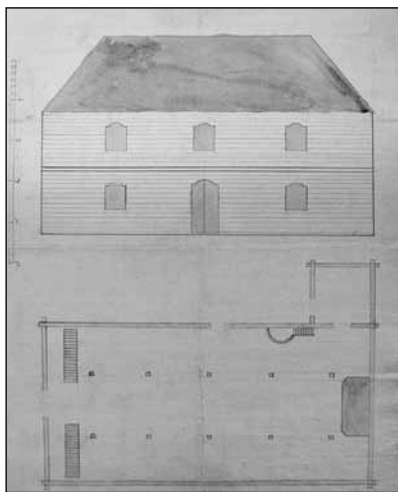
⁷⁷ Ta navedba je v zapisniku leta 1794 (EOL, *Visitatio canonica Hodos*, 20), medtem ko je v zapisniku iz leta 1798 (EOL, *Visitatio canonica Hodosiensis* 1798, 29) zapisano, da je bila dolga 8 klafter in prav toliko široka.

⁷⁸ EOL, *Visitatio canonica Hodos* 1794, 20.

⁷⁹ Heiner, Hodoške evang. gmajne, str. 76; Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 240.

⁸⁰ Zvon z letnico 1749 bi torej lahko bil eden od tistih zvonov, ki so ju evangeličani kupili v katoliško cerkev.

⁸¹ EOL, *Visitatio canonica Hodosiensis* 1798

Slika 4. Načrt prve evangeličanske cerkve na Hodošu. Vir: VAML, IV. 1. b., 178

V podružnici Domanjševci je bila cerkev zgrajena leta 1796, bila je lesena in posvečena, v dolžino je merila 5 klafter in v širino 3. Leta 1798 so zbrali tudi že les za župnišče, da bi duhovnik med pridiganjem imel kje bivati.⁸² Na Hodošu je bila ena četrtna župnijskega zemljišča zapuščena, za kar so verniki letno plačevali 6 forintov in 15 krajcarjev. Sicer je bilo le-to dano duhovniku, da bi ga obdeloval oz. uporabljal, a ga je ta dal v zakup. Tudi druga četrtna, za katero je učitelj plačeval 6 forintov in 22 denarjev, je bila zapuščena.⁸³

5.2 Duhovniki

Prvi hodoški duhovnik je bil Štefan Laky iz Sela, ki je na dan ustanovitve cerkvene občine opravil prvi krst. Po besedah Heinerja⁸⁴ naj bi prav Laky poskrbel za reorganizacijo cerkve in spodbujal tamkajšnje prebivalstvo, da so se združili in organizirali gmajno oziroma cerkveno občino. Stanoval je v lesenem župnišču, zraven katerega je bil vrt.⁸⁵

1. oktobra 1786 ga je nasledil Štefan Smodiš, ki je na Hodošu služboval do 1. oktobra 1792, ko je nastopil tretji duhovnik Blaž Berke.⁸⁶ Berke je bil iz Lončarovcev in leta 1798 star 44 let.⁸⁷ Na Hodošu je ostal do 26. junija 1803, nakar je za njim prišel Jožef Gergar.⁸⁸ Stanoval je v lesenem župnišču, v katerem

⁸² Evangeličanska cerkvena občina Domanjševci je bila ustanovljena šele leta 1870. O prvi cerkvi pa je bilo doslej znano le, da je bila zgrajena okrog leta 1800 (Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 212).

⁸³ EOL, *Visitatio canonica Hodosiensis* 1798

⁸⁴ Heiner, *Hodoške evang. gmajne*, str. 66.

⁸⁵ EOL, *Visitatio canonica Hodosiensis* 1798

⁸⁶ Krstna knjiga Hodoš. Verjetno je, da sta bila prvi puconski duhovnik in tretji hodoški ista oseba.

⁸⁷ EOL, *Visitatio canonica Hodosiensis* 1798

⁸⁸ Krstna knjiga Hodoš.

so bile tri sobe, dve večnamenski sobi (pod to je bila všteta tudi kuhinja) in hlev, zraven pa je bil še vrt.⁸⁹

V času službovanja duhovnika Berkeja je bilo gospodarsko stanje v precejšnjem neredu, odnos do otrok pa vreden pomilovanja, tako da je bilo povsem razumljivo, da so se pritoževali čezenj. Vzrok za njegovo nesrečno življenje je bil brez dvoma ženin odhod, ki naj bi ga baje zapustila zaradi osornosti. Čeprav so ga bremenili težki dokazi, je nameraval ženo pridobiti nazaj. Prav tako je sklenil, da si bo prizadeval tako za dober odnos z otroki kot za njihovo vzgojo. Verniki pa so se pritoževali, da (1) ne skrbi za poučevanje otrok iz mešanih zakonov,⁹⁰ saj takih otrok ni priganjal k pouku, pa čeprav so bili evangeličanske vere. Tudi starši jih niso spodbujali niti jih niso pošiljali k božjim službam; da (2) verouka ni imel celo poletje, zaradi česar je bila mladina neuka in neizobražena. Prav tako se ni menil za to, da bi jih pritegnil k božjim službam; da (3) cerkvena občina Hodoš ne more dovoliti, da bi duhovnik kadarkoli odšel v Domanjševce in tam pridigal, medtem pa se ne menil za pridigo doma.

Na prvo pritožbo je odgovoril, da je tiste starše, ki živijo v mešanih zakonih, že opominjal, da se naredi račun za pouk otrok, vendar so vztrajali, da ne sme biti razlike med njimi in tistimi družinami, kjer sta oba starša evangeličana. Na drugo je odgovoril, da popoldansko bogoslužje ni bilo zanemarjeno, ampak je ves čas razlagal pisma. Tako tudi če bi želel, ne more poučevati mladine, saj v poletnem času ne bi pridobil nobenega učenca. S tem je bil nastali spor rešen. Duhovniku je bilo naročeno, naj verouku nameni čas ob jutrih, pa čeprav učenci ne bodo prihajali. Pozimi naj jih sicer oprosti verouka, poleti pa če bodo prihajali, k čemur bodo tudi prisiljeni, naj jih popoldne poučuje. Ker pa je cerkvena občina Hodoš težko opravljala pogoste vizitacije v podružnici Domanjševci, so k tretji pritožbi zapisali naslednje: *(1) dognano je, da cerkvena občina Hodoš ne more vzdrževati še enega duhovnika; (2) skoraj vse podružnice okrog Domanjševcev ob slabi letini, posebej pa pozimi oziroma nasploh, ne dajejo dohodek cerkveni občini. Tudi zato ljudstvo ne prihaja k božjim službam; (3) Domanjševci so precej oddaljeni od Hodoša; (4) dokler se v Domanjševcih opravljajo božje službe, lahko tja pride ljudstvo iz sosednjih vasi, ki so najbližje, tudi ob neugodnem vremenu in kot je znano iz izkušenj, so tam božje službe množično obiskane; (5) prebivalci Domanjševcev so poleg tega povedali, da v kolikor njihovi prošnji ne bo ugodeno, sploh ne bodo plačevali duhovniku. V tem primeru bi se želeli tudi odcepiti od hodoške cerkvene občine in se osamosvojiti.*

Da ne bi prišlo do še večjega upora in popolne ločitve, je bilo sklenjeno: duhovnik bo v prihodnje dvanajstkrat letno, torej enkrat mesečno na nedeljo po mlaju odšel v Domanjševce in tam opravil slovesno božjo službo.

Pritoževal pa se je tudi duhovnik Berke, in sicer da še ni prejel svoje plače, eni pa celo niso plačevali ničesar. Sam je namreč vložil velik trud v omenjeni spor in bil deležen ponižanja pri svojem delu. Vernike se je tako opomnilo, da

⁸⁹ EOL, *Visitatio canonica Hodos* 1794, 20.

⁹⁰ Do Tolerančnega patenta so vse otroke iz mešanih zakonov zapisovali kot katoličane, po njem pa so otroku versko pripadnost določili po očetu (Pivar, Bog je naše zavetje, str. 210).

vendarle pravično plačajo duhovniku, denar pa bodo zbrali oskrbniki in ga pošteno razporedili.⁹¹

Božje službe so bile ob nedeljah v dveh jezikih. Duhovnik Berke je pridigal počasi, in sicer v poletnem času od 7. do 9. ure v prekmurskem jeziku, od 9. do 11. pa v madžarskem jeziku, pozimi pa v prekmurščini od 8. do 10. ure in v madžarščini od 10. do 12. Evangelije je pridigal po domače, popoldne pa opuščal razlage in tudi verouk, čeprav je bil zaradi tega opomnjen. Njegove molitve so bile navkljub glasnemu govorjenju komaj razumljive. Molitve je imel zjutraj in zvečer, tako tudi pozimi. Včasih je pri božjih službah pridigal tako počasi, da se je pridiga v prekmurskem jeziku zavlekla do ene ure popoldan. V takih primerih je pridigo v madžarskem jeziku opuščal. V času 40-dnevnega posta je zanemarjal nauke o zgodovini Kristusovega trpljenja, kar je sicer obljubil, da bo v prihodnje izvajal. Verouk je poučeval malomarno, prav tako se ni menil za pouk učitelja. Vseeno pa je otroke ob nedeljah izpraševal, kaj so se učili v šoli. Ko so ga poklicali k bolnim, je takoj pohitel tja. V šoli je bil v tem letu (tj. leta 1798) samo enkrat. Na shodih je molil za srečno Gospodovo vladanje. Krste in poroke je opravljal, četudi je bolan ležal v postelji. Vernikom je nedavno naznanil, da jih lahko ob njegovi zadržanosti poroči tudi križevski duhovnik, lahko se poročijo tudi v Domanjševcih ali pa v katoliški cerkvi, če bi tako želeli.⁹²

Verniki duhovnika pri pridiganju skorajda niso poslušali in pri tem ni pomagalo niti njegovo pričanje. Navajali so, da je bil skorajda vsak dan pijan, da je ponočeval in se potepal po krčmah v Domanjševcih in v Krplivniku. Tudi učitelj je potrdil, da ga je pijan večkrat strašil. Nasploh je živel sramotno, kar so opazili tudi drugi verniki in tako komentirali: *Miért tartja Rentek ezt a bolondot?* (Zakaj drži tega bedaka?) Žena, ki ga je zapustila že v marcu 1793, se je preselila k svojemu bratu v Levočo na Slovaškem in 7. septembra 1797 tudi zaprosila za ločitev.⁹³

Za plačilo je prejemal 50 forintov, 40 mernikov pšenične moke in 25 mernikov pšenice. Prejemal je tudi štolnino, in sicer od krsta 3 goldinarje, od vpeljevanja 2 goldinarja, od poroke 15 goldinarjev in od pogrebnih slovesnosti 10 goldinarjev. 4-krat letno je prejemal dohodek iz mošnjička, potem zastonj vino, voz drv iz vasi Hodoš, Kotormány, Krplivnik in Domafölde, pa še dve kokoši, 2 koluta lanu in dve glavi zelja od vsake hiše. Poleg tega je bil deležen tudi 4 vozov sena in zadostne količine stelje.⁹⁴

5.3 Učitelj

Evangeličanska šola na Hodošu je bila organizirana v letih 1783/1784 kot druga po Tolerančnem patentu (prva je bila v Puconcih).⁹⁵ Bila je lesena, krita s slamo in imela je vrt.⁹⁶ Učitelj je imel svojo sobo, zraven katere je bila učilnica,

⁹¹ EOL, Visitatio canonica Hodos 1794, 19–20.

⁹² EOL, Visitatio canonica Hodosiensis 1798, 28.

⁹³ Prav tam.

⁹⁴ EOL, Visitatio canonica Hodosiensis 1798, 29.

⁹⁵ Kerčmar, *Evangeličanska cerkev*, str. 244.

⁹⁶ EOL, Visitatio canonica Hodosiensis 1798, 29.

potem večnamenska soba, kamor je spadala tudi kuhinja, in tudi v tej zgradbi je, tako kot v župnišču, bil hlev.⁹⁷ Kdo je bil prvi hodoški učitelj, doslej še ni znano. Na voljo imamo podatke iz leta 1794, ko je tam učiteljeval Pavel Smodiš. Ta je za svoje delo prejemal 18 forintov (tako mu je bilo obljubljeno), 26 požunskih mernikov pšenične moke in 6 mernikov pšenice. Za spremljanje mrličev in petje na domu je prejemal 5 grošev, za kantorsko delo 5 grošev, drva je dobil od vsakega učenca, sena pa ni imel obljubljenega.⁹⁸

Smodiša je 8. aprila 1795 nadomestil 26-letni Jožef Gergar iz Križevcev, ki se je šolal v Šopronu. Poučeval je branje svetopisemskih odlomkov, pisanje, aritmetiko in latinščino, pri čemer je uporabljal veliko dodatne literature. Izpit, ki se je opravljal v prisotnosti duhovnika, je imel hvale vredno veljavo. Učitelj je pogosto zahajal na gostije ob krstu, čeprav mu je bilo to prepovedano. Sicer pa so bili verniki zadovoljni z njim in so želeli, da bi ostal pri njih.⁹⁹

Za plačilo je prejemal 22 forintov in 7 krajcarjev, 36 mernikov žita in seno za eno kravo. Od pogreba je prejemal na Hodošu, Krplivniku, Kotormany, Domafölde 5 goldinarjev, iz drugih bolj oddaljenih vasi pa 8 do 10 goldinarjev ter 3-krat letno dohodek iz mošnjička. Za poučevanje je prejemal 1 forint in voz drv od vsakega učenca. Poleg tega je prejemal še štiri vozove drv s Hodoša, dva iz Kotormányja, enega iz Szalafőja in dva vozova iz Krplivnika. Zastonj je prejemal lan in 2 do 3 glave zelja od vsake hiše. Le redki so se tem dajatvam upirali niti se niso čeznje pritoževali.¹⁰⁰

6 Zaključek

Prekmurski protestanti, ki so ostali na rodni grudi, kljub nasilnemu odvzemu cerkva in šol ter pospešenemu protireformacijskemu pritisku niso odnehali v boju za svoje pravice. Tako so se v obdobju brez zakonitih možnosti verskoizobraževalne organiziranosti na lastnih tleh povezovali z artikularnimi kraji (Nemescső, Celdömölk in Šurd) predvsem zaradi zadovoljevanja svojih bogoslužnih navad in tudi luteransko naravnane šolske izobraževalne dejavnosti. Dobo močne protireformacije (1732–1781) je v Prekmurju zaznamoval tudi eksodus mnogih družin na tuje, kjer so lahko svobodno izražali svojo vero in imeli več pravic kot doma. A tudi tisti, ki so ostali, so dočakali olajšanje, ki je nastopilo z objavo Tolerančnega patenta leta 1781.

Jožefinski Tolerančni patent je omogočil nastanek samostojnih cerkvenih občin in s tem je prenehala povezava z artikularnimi kraji. Patent je dovoljeval, da se lahko v krajih, kjer prebiva 100 družin oziroma 500 duš in imajo potrebna gmotna sredstva, postavijo cerkve, župnišča in šole. Toda ta verska svoboda je bila vendarle nekoliko omejena, saj je patent sprva (do 1791) določal, da se cerkve gradijo brez stolpa, zvona in dohoda neposredno s ceste. Ne glede na te omejitve pa

⁹⁷ VAML, IV. 1. b., 1783. szept. 27. (Hodos).

⁹⁸ EOL, Visitatio canonica Hodos 1794, 20.

⁹⁹ EOL, Visitatio canonica Hodosiensis 1798, 29.

¹⁰⁰ Prav tam.

so prekmurski protestanti takoj začeli organizacijske priprave, zbirali so potrebno dokumentacijo, ki so jo pošiljali na kraljevski urad v Bratislavo in županijskim oblastem v Sombotel. Medtem so poskušali zbrati čim več gmotnih sredstev, saj je navsezadnje gradnja cerkva, župnišč in šol ter vzdrževanje duhovnika in učitelja ostalo izključno v njihovi domeni. Bilo je vse prej kot lahko in čeprav se nam morda tovrsten podvig zdi neizvedljiv, so vendarle z močno voljo in trdom uresničili svoje sanje.

Leto 1783 je bilo torej tisto prelomno leto, ko so evangeličani po 50 letih zopet javno lahko izrazili svojo vero in začeli urejati svoje cerkveno življenje. Z ustanovitvijo Evangeličanskih cerkvenih občin v Puconcih, Križevcih in na Hodošu leta 1783 se je tako začel čas relativno svobodnega verskega življenja. Zgradili so si cerkve, župnišča, šole, spet so lahko izvajali verske obrede, se izobraževali, se kulturno in duhovno razvijali.

Središče evangeličanov v Prekmurju so postali Puconci, ki so tudi sicer predstavljali najštevilčnejšo podeželsko luteransko skupnost prekdonavskega okrožja na Ogrskem. Prva božja služba in prvi krst sta bila opravljena 12. oktobra 1783, sicer še v gospodarskem poslopju Jakoba-Ferenca Kūharja, in ta datum je tudi obveljal kot uradni datum ustanovitve Evangeličanske cerkvene občine Puconci. Cerkev z 12 klaftri dolžine, 6 klaftri širine in 7 klaftri višine je bila končana konec leta 1784. Kot druga je bila ustanovljena Evangeličanska cerkvena občina Križevci, 19. oktobra 1783, ko je prvi križevski duhovnik Mihael Bakoš skupaj s puconskim duhovnikom Blažem Berkejem opravil prvo božjo službo in prvi krst v hiši Nikolaja Gergarja. Na cerkev dolžine 12 klafter in širine 6 in pol klafter so verniki morali počakati do 30. oktobra 1785. Prvi pa so cerkev imeli verniki Evangeličanske cerkvene občine Hodoš, čeprav je bila ustanovljena kot tretja po vrsti, 1. novembra 1783. Cerkev je bila sicer nekoliko manjša od preostalih dveh (8×5 klafter), vendar je bilo to razumljivo glede na najmanjše število prebivalcev v tej cerkveni občini. Sprva so bile seveda vse cerkve kot tudi župnišča in šole lesene.

K osnovnim podatkom o cerkvah so v prispevku dodani tudi podatki o cerkveni opreми, ki je bila sicer še zelo skromna, in pa opis duhovnikov in učiteljev, iz česar lahko izluščimo, da so potekale tako božje službe kot tudi izobraževanje, z izjemo Hodoša, v maternem jeziku (tj. v prekmurščini). V vseh treh evangeličanskih središčih so namreč hkrati z bogoslužjem organizirali tudi šolski pouk, ki ga je izvajal učitelj, duhovnik pa je navadno spremljal potek in tudi preverjal znanje.

Kdo so torej bili prvi duhovniki in učitelji v na novo organiziranih cerkvenih občinah po Tolerančnem patentu, kakšne osebnosti so to bile in kakšen je bil njihov odnos do vernikov oziroma učencev? Prizadevni in razumni možje, od katerih je morda nekoliko izstopal hodoški duhovnik Blaž Berke, čez katerega so letele številne obtožbe, a se je sčasoma tudi to uredilo. Prav tako so pomembni njihovi dohodki, saj kažejo na njihov način preživljanja. Prejemki so v glavnem bili iz cerkvenega premoženja ter iz prihodkov od pogrebcev, krstov, porok, pogrebcev in drugih obredov ter prispevkov, ki so jih v denarju ali naravi prejemali od vernikov oziroma učitelji od učencev.

Prva leta delovanja cerkvenih občin so pravzaprav temelj, na katerem se gradi vse nadaljnje cerkveno življenje. S pomočjo tega tudi lažje razumemo oziroma vsaj poskušamo razumeti prekmurske protestante konec 18. stoletja, ki so vse svoje moči usmerili v nastanek in uspešen zagon cerkvenih občin. Ta vnema je vsekakor obrodila bogate sadove, ki jih lahko uživamo in občudujemo še v današnjem času.

Viri in literatura

Arhivski viri

- EOL – Evángelikus Országos Levéltár, Dunántúli vir, Can. vis., 5, 8. 1794; 5.0., 1v. 1798.
Krstna matična knjiga Evangeličanskega župnijskega urada Križevci. Evangeličanski župnijski urad Križevci.
Krstna matična knjiga Evangeličanske cerkvene občine Hodoš. Evangeličanska cerkvena občina Hodoš.
VAML – Vas Megyei Levéltár, IV. 1. b. Vas Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Kisés közgyűlési iratok, 1783. aug. 4. (Puconci); 1783. szept. 27. (Hodos, Križevci)

Časopisni viri

- Heiner, Géza, Hodoške evang. gmajne hištorija. *Düševni list*, letn. 11, št. 6., 1933, str. 62–66.
Heiner, Géza, Hodoške evang. gmajne hištorija. *Düševni list*, letn. 11, št. 7., 1933, str. 75–78.

Literatura

- Balažic, Evgen, *Zgodovina puconske cerkvene občine*: posvečeno 220-letnici cerkvene občine. Puconci: Evangeličanska cerkvena občina Puconci, 2003.
Kerčmar, Vili, *Evangeličanska cerkev na Slovenskem*. Murska Sobota: Evangeličanska cerkev v Sloveniji, 1995.
Kerčmar, Vili, Tolerančni patent: (vzroki in vsebina). *Evangeličanski koledar* 2008, str. 223–233.
Pivar Tomšič, Ella, Erős vár a mi Istenünk = Bog je naše zavetje. *Hodos és Kapornak története = Zgodovina Hodoša in Krplivnika* / Benczik Gyula ... [et al.]; [fordítás Novak Császár Jolán] Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet = Lendava: Zavod za kulturo madžarske narodnosti, 2005 str. 164–218.
Sedar, Klaudija, *Prva kronika Evangeličanske cerkvene občine Bodonci*. Bodonci: Evangeličanska cerkvena občina, 2011.
Smej, Jožef, Skrb Mikloša Küzmiča za dijake. *Zgodovinski časopis* 1997, št. 1, str. 5–15.
Šebjanič, Franc, *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*: (od začetkov reformacije do obdobja dualistične ureditve Avstro-Ogrske). Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.
Šebjanič, Franc, *Slovenski obrednik Mihaela Bakoša*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1979.
Zelko, Ivan, Gospodarska in družbena struktura turniške prazupnije po letu 1381 = Die wirtschaftliche und gesellschaftliche Struktur der Urfarre Turnische nach dem Jahr 1381. *Razprave VII*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1972.
Zelko, Ivan: *Zgodovina Prekmurja: izbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1996.

SUMMARY

The Establishment of Evangelical Congregations Puconci, Križevci and Hodoš Following the Patent of Toleration

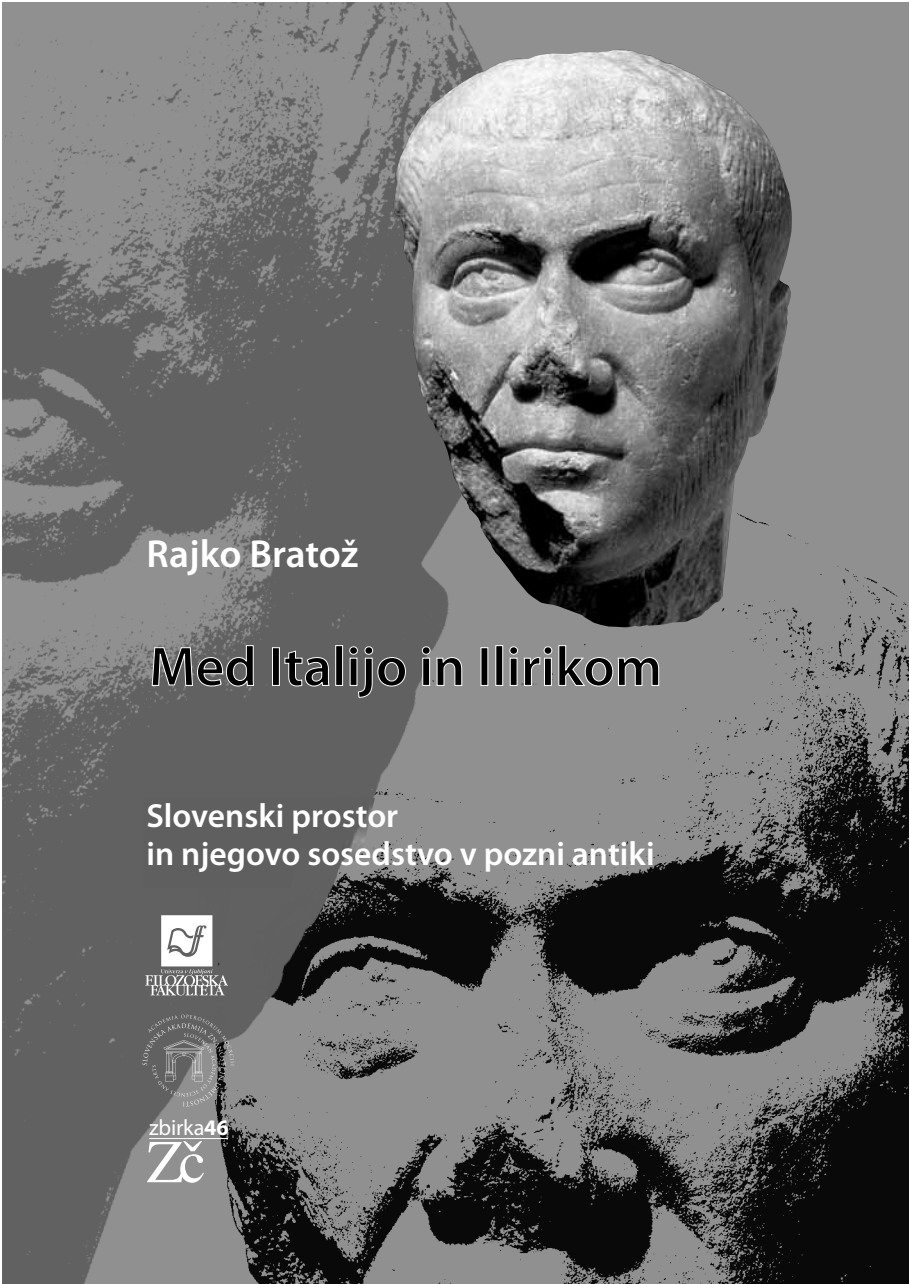
Klaudija Sedar

The contribution depicts Evangelical congregations Puconci, Križevci and Hodoš that were the first congregations to re-organise immediately after the issue of the Patent of Toleration that was almost a year after its promulgation announced by the Bishop of Szombathely János Szily. However, the contents of the patent were of utmost importance for evangelicals, since it provided a basis for religious freedom of all Protestants of the Helvetic and Augsburg confessions and members of the Greek Orthodox Church.

They started from scratch, yet they carried out the necessary preparations and arrangements to obtain the permit to establish Evangelical congregations and to perform divine service in a decent manner, at the same time they attended to ministers and teachers and their dwellings. Each of the aforementioned congregations was established in the autumn of 1783, whereupon they officially began with liturgy, even though the churches were yet to be built. The contribution highlights the first years of Evangelical congregations' activities; the majority of the data was obtained from two visitation records from 1794 and 1798 that were written in Latin.

The contribution presents the first steps that were necessary for the acquisition of the permission to establish the Evangelical congregation, to build the church, rectory and school. Believers started to gather documentation, thereupon they sent their requests to the royal office and county authority, they made a request to the landlord for a site, requested an assessment of costs for the aforementioned buildings, and arranged many a thing. Naturally, after the establishment they began with the construction of churches, rectories and school in order to ensure adequate conditions for holding liturgy and education of evangelical children. Even though the first buildings were made of wood and were rather unstable, their desires for a safe haven on native soil were fulfilled. Let us bare in mind that the entire construction and organisation was left to believers, who despite great poverty and a general shortage managed to secure sufficient funds and materials. They were also responsible for the upkeep of the minister and the teacher.

The three congregations managed to ensure sufficient funds for the revival of their faith in the region of Prekmurje; school was taken up, which was particularly welcome, as the majority of evangelical children after the Counter-Reformation measures did not receive any education. Even though the data are incomplete in some places, at least an approximate picture of the lives of 18th-century Protestants in the region can be painted, who after 50 years once again experienced religious freedom and completed their lives with a public expression of their faith.

Rajko Bratož

Med Italijo in Ilirikom

Slovenski prostor
in njegovo sosodstvo v pozni antiki

zbirka46
ZČ

Peter Mikša

*»Da je Triglav ostal v slovenskih rokah,
je največ moja zasluga.«¹*

Jakob Aljaž in njegovo planinsko
delovanje v Triglavskem pogorju

UDK 796.5:929 Aljaž J.

MIKŠA Peter, dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2. peter.miksa@ff.uni-lj.si.

»Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga.« Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 69/2015 (151), št. 1-2, str. 112–123, cit. 65

1.02 pregledni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En)

Leta 1895 je Jakob Aljaž, župnik na Dovjem najprej odkupil vrh in nato na vrhu Triglava postavil slaba dva metra visok in dober meter v premeru širok jekleni stolp. Stolp, ki se ga je nemudoma prijelo ime Aljažev stolp, je v naslednjih desetletjih postal za večino Slovencev pravi nacionalni simbol in uraden državni kulturni spomenik Republike Slovenije. V času nastanka pa je bil strelovod boja za gore med Nemci in Slovenci. V tem boju za gore pa ni bil edino veliko Aljaževo dejanje v Triglavskem pogorju. Aljaž je leta 1896 postavil še dve planinski koči – na Kredarici in v Vratih in s tem močno zamajal na slovenskih tleh delujoča nemška planinska društva. Slednja so poskušala njegove gradnje zavreti, ko so pa že bile zgrajene pa podreti – tudi s tožbami. Aljažu je vse uspelo dobiti in stolp ter koče so ostale.

Ključne besede: Jakob Aljaž, Aljažev stolp, Triglav, Julijske Alpe, Slovensko planinsko društvo (SPD), Nemško–avstrijsko planinsko društvo (DÖAV), Triglavsko koča na Kredarici, Aljažev dom.

Avtorski izvleček

UDC 796.5:929 Aljaž J.

MIKŠA Peter, PhD, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2. peter.miksa@ff.uni-lj.si.

“It is Largely Owing to Me that Triglav Remained in Slovene Hands.” Jakob Aljaž and His Mountaineering Activities in the Triglav Mountain Range

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151), Vol. 1-2, pp. 112–123, 65 notes

Language Sn. (En., Sn., En)

In 1895 Jakob Aljaž, a parish priest at Dovje, purchased the summit of Triglav and subsequently erected a nearly two-metre high and a good metre in diameter wide steel tower. In the decades to come, the tower that was instantly referred to as the Aljaž Tower became for the majority of Slovenes a national symbol and an official cultural monument of the Republic of Slovenia. In its initial period the tower induced German-Slovene rivalry over the mountains. The erection of the tower was not Jakob Aljaž's only achievement in the Triglav mountain range in the battle for the mountains. In 1896, he also built two huts—on Kredarica and in the Vrata valley—thereby rocking German mountaineering societies that were active on Slovene soil. They attempted to hinder his constructions, and once the buildings were finished, to have them demolished also by means of lawsuits. Aljaž managed to win all lawsuits and the tower along with the huts remained intact.

Key words: Jakob Aljaž, the Aljaž Tower, Triglav, the Julian Alps, the Slovene Mountaineering Society (SMS), Deutscher und Österreichischer Alpenverein (DÖAV), the Triglav hut on Kredarica, the Aljaž Tower

Author's abstract

¹ Citat Jakoba Aljaža, ki ga je zapisal v župnijsko kroniko Dovje v opisu za leto 1896. NŠAL, ŠAL/ŽA Dovje, fasc. 2, razne knjige, Kronika 1878–1925, str. 51.

*Ob 120 letnici postavitve
Aljaževega stolpa na Triglavu.*

Prva planinska društva v Alpah, habsburški monarhiji in pri nas

Državljanom bolj prijazni avstrijski zakoni o društvih in shodih konec 60. let 19. stoletja so tudi Slovincem prinesli več možnosti za uveljavljanje svojih interesov na vseh področjih narodne dejavnosti: politike, gospodarstva, znanosti in kulture. Na Slovenskem so se začele odpirati čitalnice in z njimi je nastala čitalniška doba. V čitalnicah so se družili narodnozavedni Slovenci, ki so poskušali dvigniti pomen slovenske kulture in jezika. Kot pomemben del te kulture pa se je postopno uveljavljala tudi telesnovzgojna dejavnost – telovadba, šport in planinstvo.

Prvo planinsko društvo v Alpah je bilo ustanovljeno leta 1862, in sicer Avstrijski alpski klub.² Že naslednje leto sta mu sledili švicarsko in italijansko društvo, leta 1869 pa nemško društvo, kmalu najštevilčnejše na svetu.³ Da so bili Angleži prvi, je bilo za Jakoba Aljaža povsem razumljivo, »ker ima Anglež po celem svetu kolonije, zato rad stopi na visoko goro, da ogleda svojo deželo, pa tudi tujo.«⁴ Pri Švicarjih mu je bilo všeč to, da so znali planinstvo oz. turistiko,⁵ kot so tedaj poimenovali hojo v gore, izkoristiti v finančnem smislu, »saj imajo Švicarji imenitne, visoke gore in so znali njih lepoto izrabiti. /.../ Pa vse so prekosili zadnja leta Nemci, ki so res temeljiti; ustanovili so svoj Alpenverein in so turistiko postavili na znanstveno podlago, delali nova pota, stavili planinske kočice in jih oskrbovali z vsem komfortom.«⁶

Postavitve prvih koč v današnjih slovenskih gorah, označevanje prvih poti in zakonske spremembe so tudi na Slovenskem prinesle prvi poskus, da bi ustanovili slovensko planinsko društvo.⁷ V Srednji vasi v Bohinju je leta 1872 tamkajšnje pla-

² Prvi na svetu je bil v Londonu leta 1857 ustanovljen Alpine club.

³ Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 24.

⁴ Klinar et al. (ur.), Aljažev zbornik, str. 39–40.

⁵ Izraz turist in turistika je do prvih desetletij 20. stoletja tako v planinski in splošni literaturi ter časopisju pomenil hojo v gore ob pomoči domačinov, predvsem lovcev in pastirjev. Turisti so bili tisti, ki so na gore delali ture. V začetku 20. stoletja, predvsem pa po letu 1921, ko je bil ustanovljen Turistovski klub Skala, izraz turist niti ni več predstavljal planinstva, torej hoje v hribe – planine, ampak že bolj plezanje. Izraz alpinizem pri nas takrat še ni bil znan oz. uveljavljen. Mlač, Planinski terminološki slovar, str. 386.

⁶ Klinar et al. (ur.), Aljažev zbornik, str. 39–40.

⁷ Prvo namensko zavetišče oz. kočica za obiskovalce v Julijskih Alpah je bilo Zavetišče na Prodih (v bližini današnjega Doma Planika pod Triglavom), zaradi svojega čudovitega razgleda mnogim znano kot Triglavski tempelj. Postavljeno je bilo na pobudo zanesenjakov iz kroga Triglavskih prijateljev leta 1869. Zgradil ga je gorski vodnik Jože Škantar–Šest skupaj s sinom Lovrencem. Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 24.

ninsko društvo v nastajanju poslalo kranjskemu deželnemu predsedstvu v potrditev društvena pravila, ki so bila v slovenskem jeziku, društveno ime v podnaslovu pa nemško Triglau Alpenverein in der Wochein.⁸ Pravila gorskega društva Triglavski prijatelji so prišla pred komisijo, ki pa jih je zavrnila, češ da je prišlo do pomanjkljivosti v njihovem četrtem členu pravil, kjer je bil zapisan kot sedež društva Bohinj. Presodili so namreč, da je Bohinj dolina z več kraji, ne pa točno določen kraj, kakor je zahteval zakon o društvih. Pobudniki društva bi se na odločitev komisije lahko pritožili v roku šestih dni, a tega niso storili. Tako so ideje o ustanovitvi slovenskega planinskega društva za dvajset let poniknile.⁹

V slovenskih deželah so se zato najprej pojavila deklarativno nemška društva, ne pa narodno slovenska. Prvo izmed uradnih društev v slovenskih deželah je bila Kranjska podružnica oziroma sekcija Nemško-avstrijskega planinskega društva (Deutscher und Österreichischer Alpenverein), ustanovljena 30. marca 1874 v Ljubljani.¹⁰ Društvo je v slovenskih deželah ustanovilo pet sekcij, in sicer kranjsko, mariborsko, celjsko, beljaško in primorsko v Trstu. Poleg Nemško-avstrijskega planinskega društva so na Slovenskem delovali še drugi nemški klubi, kot je Avstrijski turistovski klub (Österreichischer Touristen Club), ustanovljen leta 1869 na Dunaju. Tudi ta je ustanavljal podružnice v slovenskih deželah, a v nasprotju z Nemško-avstrijskim planinskim društvom predvsem v manjših krajih. Do leta 1886 so ustanovili sedem sekcij na ozemlju takratne Kranjske in Štajerske.¹¹

Koče in poti za nemške obiskovalce

Planinska dejavnost v slovenskih Alpah je bila tako v zadnjih desetletjih 19. stoletju pod močnim nemškim vplivom. Koče in poti so bile oskrbovane in vzdrževane tako, »da bi se nemški turisti počutili kot doma.«¹² Nemška društva, predvsem Nemško-avstrijsko planinsko društvo, so odločno nasprotovala dvojezičnim kažipotom in postavljala le nemške napise, v kočah so oskrbniki govorili nemško in dajali prednost nemškim turistom. Takrat so bile v Triglavskem pogorju le nemške koče – od leta 1880 postavljeni koči Erzherzogin Maria Theresia Schutzhaus oz. v naslednjih letih imenovana Maria Theresia-Hütte¹³ in koča pri Utah v Zajezerški dolini, imenovana Erzherzog Franz Ferdinand Hütte,¹⁴ ter leta 1887 zgrajena Triglav-Hütte,¹⁵ ki so jo kmalu preimenovali v Deschmannhaus – imenovana je bila po Karlu Dežmanu, predsedniku Kranjske sekcije Nemško-avstrijskega planinske-

⁸ Slovenski planinski muzej v svoji fototeki hrani posnetek vloženi pravil društva.

⁹ Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 23–26.

¹⁰ Več o Nemško-avstrijskem planinskem društvu v: Deutscher und Österreichischer Alpenverein »Section Krain« in Laibach 1874–1901.

¹¹ Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 29–31.

¹² Stojin, Zgodovina slovenskega planinstva, str. 104.

¹³ Današnji Dom Planika. Debelak-Deržaj, Kronika Triglava (1948), str. 338.

¹⁴ Današnja Koča pri Triglavskih jezerih. Debelak-Deržaj, Kronika Triglava (1948), str. 338.

¹⁵ Današnji Dom Valentina Staniča.

ga društva. Karl (Dragotin) Dežman je bil do leta 1861 velik rodoljub, nato pa je prestopil v nemško stranko in postal njen voditelj. Ko je postal predsednik stranke, se je podpisoval le še v nemški različici priimka, to je Deschmann.¹⁶

Postavitev te koče in hkratna ureditev poti skozi dolino Kot do vznožja Triglava je pomenila »*novo dobo, dobo planinstva v širšem pomenu besede*«¹⁷ za obiskovanje Triglava. Če so se prej do Koče Marije Terezije povzpeli le posamezniki prek steze čez Komarčo in po dolini Triglavskih jezer, je z »*udobno kočo vrh Pekla, s stezo skozi Kot in nadelano potjo na vrh postal Triglav razgledna gora in izletni cilj širšim krogom*«¹⁸. Odprtje koče, ki je bilo 31. julija leta 1887 – napis na koči se je glasil: »*Triglav-Hütte — errichtet von der Section Krain — eroffnet am 31. Juli 1887. 2200 Meter Seeöhe!*«¹⁹ – je bilo posebej zaznamovano z zaključnim stavkom plamtečega Dežmanovega govora, ki naj bi se glasil: »*Und du, Altvater Triglav, strecke deine Hand schützend über unsere deutsche Erde*«.²⁰

Prihod Aljaža na Dovje

Le nekaj dni po tem dogodku je bil Jakob Aljaž prvič na Triglavu.²¹ Aljaž se je za gore zanimal že v rani mladosti, kot dijak se je povzpel na Blegoš, Kum in na Storžič, v času kaplanovanja v Trziču pa še na Begunjščico. Leta 1880, ko je prišel za župnika na Srednjo Dobravo pri Kropi, je začel spoznavati tudi gore v Julijcih.²² Na Triglav ga je vodil mojstranski gorski vodnik Franc Skumavec - Šmerc, pri vzponu na vrh pa sta prenočila prav v Dežmanovi koči.²³ Zjutraj sta šla z ledenika naravnost na greben med Malim in Velikim Triglavom.²⁴ Aljaž o hoji po grebenu piše: »*Povsod je bilo težavno plezati, najhujše pa je bilo Sedlo med Malim*

¹⁶ Pirjevec, Karl Dežman, str. 131–135.

¹⁷ Debelak-Deržaj, Kronika Triglava (1949), str. 45.

¹⁸ Prav tam, str. 45.

¹⁹ Slovenec, 4. avgust 1887.

²⁰ Debelak-Deržaj, Kronika Triglava (1949), str. 46. Henrik Tuma se spominja malo drugače: »*Živo so mi zazvenele v spomin besede Dežmanove, ki je takrat govoril slavnostni govor ter, z razprostrt roko kažoč na Triglav, klical: Und du höher Triglav, blicke auf uns deutsche Söhne und schüttele beschützend dein Haupt über unsere deutsche Erde!*« Tuma, Po severni steni Triglava, str. 193.

²¹ Jakob Aljaž je bil sin Antona Aljaža iz Zavrha pod Šmarno goro in njegove žene Elizabete, rojene Jarc iz Dobrove. Rodil se je 6. julija 1845 kot četrti od osmih otrok v družini (po domače "pri Bačniku"). Po ljudski šoli v Smledniku je učenje nadaljeval na ljubljanski normalki, potem pa še v tamkajšnji gimnaziji, takrat še nemški. Leta 1866 se je podal na Dunaj, kjer je študiral grščino, latinščino in starocerkveno slovanščino. Želel je postati profesor, a se je zaradi nenadne očetove smrti, ko ga od doma niso več mogli podpirati, vrnil domov. Na materino željo je vstopil v bogoslovje. Posvečen je bil 31. julija 1871, novo mašo je imel v domači smledniški župniji. Kot kaplan je v letih od 1871 do 1880 služboval v Trziču, nato pa je dobil mesto župnika na Dobravi pri Kropi. Poleti 1889 je nastopil službo na Dovjem, kjer je ostal nekaj več kot 37 let, vse do smrti leta 1927. Kumer, Grdina, Aljaž Jakob, str. 137–140.

²² Mlakar, Jakob Aljaž, str. 9–14.

²³ Zapis vzpona je zabeležen v vodniški knjižici Franca Skumavca - Šmerca. SPM, Inventarna knjiga, številka P 1002.

²⁴ Mlakar, Jakob Aljaž, str. 17.

in Velikim Triglavom. Takrat je bilo sedlo še vse v prvotnem stanju, strmo kakor sleme na strehi, rob ojster, sem ter tja pretrgan. Marsikateri turist se je ustrašil in je ostal raje na Malem Triglavu. Mene je tam Šmerc peljal za roko, pa sem se bal.»²⁵

Dve leti pozneje je Aljaž prišel za župnika na Dovje, se začel še močneje zanimati za gore in je takoj občutil ostro nacionalistično usmeritev Nemško-avstrijskega planinskega društva z njegovo kranjsko sekcijo. Ob prihodu v novo faro je bil še član Avstrijskega turistovskega kluba, kamor so se vpisovali tudi Slovenci, saj klub ni bil protislovensko usmerjen.²⁶ Klub je deloval predvsem okoli Bleda, na Triglavu pa je imelo glavno besedo Nemško-avstrijsko planinsko društvo. Rodoljuba Aljaža je to tuje šopirjenje in prilaščanje slovenskih gora zelo bolelo in jezilo. Svojega prihoda na Dovje se je spominjal takole: *»Na Dovjem se mi je pokazalo novo polje: turiztika in slovensko planinstvo. Žal skoraj vse je bilo nemško, ko pridem na Dovje; Alpenverein postavlja nemške napise in nastavlja in dobro plačuje nemške vodnike (rojene Slovence). Ko ljudi izpodbujam, da ustanovimo požarno brambo, hočejo nemški jezik imeti za poveljstvo; komaj zmagam s slovenščino! Leta 1890 se zida velika cementna tovarna s tujim kapitalom, uradniki so Nemci, le delavec je še Slovenec.»²⁷*

27. februarja 1893 je bilo v Ljubljani ustanovljeno Slovensko planinsko društvo, ki je omogočalo organizirano in pospešeno delovanje Slovencev v gorah. Čeprav ni nikjer zapisano, je Slovensko planinsko društvo delovalo predvsem kot branik slovenskega jezika, saj je prek markacijskega odseka stremelo k uporabi slovenščine pri označevanju poti in k uporabi slovenskih imen gora.²⁸ V prvem letu delovanja so ustanovili dve podružnici, Kamniško in Savinjsko, v naslednjih letih pa še več – ena izmed njih je bila tudi v začetku leta 1895 ustanovljena podružnica Slovenskega planinskega društva v Radovljici, katere ustanovni član je bil Aljaž. V njej je bil kmalu izvoljen še za namestnika načelnika podružnice. Njegove simpatije do Triglava so po tem imenovanju prišle do polnega izraza, čeprav delovanje Slovenskega planinskega društva sprva ni bilo usmerjeno h končni odsvojitvi Triglava iz nemških rok. Še več, društvo je imel vzpone na Triglav za *»vratolomno turistiko«*²⁹ in je svojo dejavnost osredotočal raje na nižje vrhove, kjer je gradil koče in markiral poti. Aljaž jim je očital, da zanemarjajo Triglav, in se v jezi odločil za dejanje, ki je pomenilo upor proti nadaljnjemu ponemčevanju.

Nakup vrha Triglava in postavitve stolpa

Že nekaj časa je gojil misel, da bi na vrhu Triglava postaviti majhen stolp – kot planinsko zavetišče, pa tudi kot branik slovenstva. Načrta za stolp se je lotil kar sam. Pozimi 1894/1895 je v svoji župnijski sobi na Dovjem s kreda na tla narisal

²⁵ Aljaž, Planinski spomini (1922), str. 43.

²⁶ Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 38.

²⁷ Aljaž, Oris mojega življenja, str. 46.

²⁸ ARS, register društev AS 0068A, št. 3342 Slovensko planinsko društvo, pravila društva.

²⁹ Radovljiška podružnica Slo. Plan. Društva, str. 41.

zunanjí vîdeî in določil dimenzije – oblika pokončnega valja s premerom 125 cm, okrog dva metra višine, s streho v obliki stožca. Iz vrha koničaste strehe naj bi štrlel drog, okoli katerega bi se sukala kositrna zastava z letnico 1895.³⁰

Od občin Dovje in Mojstrana je nato 15. aprila za en goldinar kupil »špico« Velikega Triglava, za skupaj 16 kvadratnih metrov zemljišča, ter začel izdelavo stolpa.³¹ V Planinskem vestniku so maja 1895 zapisali: »*Marsikomu se morebiti zdi ves načrt neizvršljiv, a jekleni vztrajnosti in požrtvovalnosti g. župnika se bode gotovo posrečila izvršitev te čudovite stavbe. Aljažev stolp bo najvišja stavba ne le na Slovenskem, ampak nasploh po slovanskem svetu*«. ³²

Jakob Aljaž je izdelavo stolpa zaupal svojemu prijatelju, kleparskemu mojstru Antonu Belcu iz Šentvida pri Ljubljani. Kot je poročal v svojem dnevniku, mu je naročil: »*Vse kar ti bom povedal si zapiši. Prinesi 3 štokrle, nariši krog okoli njih in izmeri premer. Usedi se na enega od njih, izmeri od tal do oči. Vstani in še enkrat izmeri do oči. Na vrhu Triglava sem kupil zemljo na katero želim postaviti železni stolp v obliki valja s stožčasto streho in s pravokotnimi linicami za okenca, ki naj gledajo na vse strani neba. Tebe bi pa prosil, da mi to narediš in tudi postaviš.*« Anton Belec mu je na to rekel: »*Pa res drži, da je od norca do genija samo korak. No, ne zameri, vendar je tako: to, da misliš na vrhu Triglava postaviti stolp, je čista norost, načrt pa je tako genialen, da stolp lahko začnem takoj delati.*« »*Saj ne gre zame, za vse nas Slovence gre. Triglav moramo vrniti Slovincem!*« je odvrnil Aljaž. Toliko časa mu je govoril o višjih razlogih za postavitev stolpa na vrhu Triglava, da mu je nazadnje Anton Belec rekel: »*Vzamem besedo nazaj. Nisi norec, samo velik zanesenjak si. In velik Slovenec. Zdaj sem šele sprevidel, da le taki ljudje premikajo svet. Da bom tudi jaz nekaj prispeval k slovenski stvari, ti obljubim: stolp bom dokončal v najkrajšem možnem času in to – zastonj! Da bo Triglav res slovenski!*« ³³

Belec je načrt še izboljšal in nato »*brez dobička in zaslužka*« iz posameznih kosov kovine, težkih od petnajst do dvajset kilogramov, izdelal stolp.³⁴ Dele stolpa so z vlakom prepeljali v Mojstrano,³⁵ nato pa jih je šest krepkih nosačev v enem tednu znosilo na Triglav. Stolp so postavljali Aljaž s svojima pomočnikoma Janezom Klinarjem - Požgancem³⁶ in Tomažem Koširjem - Kobarjem³⁷ in mojster Belec s svojim delavcem. Prenočili so v Dežmanovi koči. Ker je bila zjutraj gosta megla, je Aljaž ostal v koči in od tam poslušal, kako zbijajo in z vijaki pritrujejo skupaj dele stolpa, ki je bil sestavljen v petih urah, dne 7. avgusta 1895. Vse stroške postavitve je nosil Aljaž, stolp ga je stal 300 goldinarjev.³⁸

V stolp je Aljaž dal postavil tri okrogle stole, dva samovarja, šest kositrnih

³⁰ Aljaž, Planinski spomini (1923), str. 65.

³¹ Kupna pogodba, original hrani Slovenski planinski muzej.

³² Aljažev stolp na Triglavu, str. 76–77.

³³ Lemajič, Gorazd, Lemajič, Iztok. Aljažev stolp - "ta pleh ima dušo": [razstava Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana, 12. 7.-10. 8. 2014], pano 4.

³⁴ Aljaž, Planinski spomini (1923), str. 65.

³⁵ Slovenec, 6. avgust, 1895.

³⁶ Janez Klinar - Požganc (1843–1926) – gorski vodnik in gostilničar iz Mojstrane.

³⁷ Tomaž Košir - Kobar (1845–1931) – kajžar iz Mojstrane

³⁸ Aljaž, Planinski spomini (1923), str. 65–67.

kozarcev, barometer in termometer ter posodo špirta za samovar. Na steno v notranjosti pa je dal preslikati Pernhartovo³⁹ Triglavsko panoramo z imeni gora in krajev; »*potnik se lahko orientira, krasni razgled uživa lahko več ur, ker ga ne ovira ne mraz ne vihar, ko pride upehan čez strme stene vrh Triglava.*«⁴⁰ V Stolpu je bila spominska knjiga, ki je na prvem listu imela naslednji latinski in napis: »*Salve, viator! Nomen Tuum et sententiam quandam, si placet, in hunc librum inscribere digneris. – Hanc turriculam cum panorama consilio et sumptibus meis atque in fundo meo erexi 7/8 1895 in bonum commune. – Jacobus Aljaž, parochus in Dovje (Lengenfeld).*«⁴¹

Slavnostno odprtje in blagoslovitev stolpa sta bila 22. avgusta 1895.⁴² Navzoči so bili Aljaž, Matej Hubad,⁴³ Andrej Gassner,⁴⁴ ter Aljaževa zvesta pomočnika Janez Klinar - Požganc in Tomaž Košir - Kobar.⁴⁵ »*Požganc vrže dinamični patron, ki močno počí, zamašek šampanjske buteljke skoči kvišku s pokom, mi zapojemo Ave maris stella, potem Triglav moj dom,*«⁴⁶ in otvoritev je bila končana,« se je Aljaž, ki naj bi takrat pel kleče, objemajoč stolp in s solzami v očeh, spominjal odprtja.⁴⁷ Napis Aljažev stolp na stolpu je bil prvi slovenski napis na Triglavu in v njegovi okolici.

Istočasno z gradnjo stolpa je Aljaž tik pod vrhom Triglava na južni strani na pobudo in na stroške Slovenskega planinskega društva dal v skalo izsekati še jamo, t. i. Staničevo zavetišče, v katerega bi se planinci zatekli »*zoper hudo uro in strelo.*«⁴⁸ Nastala je luknja s prostorom za kakih 20 ljudi, z mizo, klopjo in nezaklenjenimi vrati.⁴⁹

Nakup zemljišča in izgradnja stolpa sta Aljažu prinesla pravi pravdarski spopad z nemškimi organizacijami, ki so se ga lotile s trditvijo, da je ob izgradnji stolpa uničil podzemno triangulacijsko točko prvega reda. Z obtožbami so želeli doseči podrtje stolpa. Aljaž se je obtožbam uprl, češ da so 40 let poprej civilni inženirji postavili na vrhu le leseno piramido za meritve, ki pa je bila zaradi vremena kmalu

³⁹ Marko Pernhart (1824–1871) je bil tudi mojster slikanja panoram z gorskih vrhov. Naslikal jih je sedemindvajset. Največja (z Veliškega Kleka – Grossglocknerja) meri v dolžino skoraj 20 metrov, v višino pa nekaj manj kot tri metre. Panorama s Triglava v dolžino meri šest metrov in pol.

⁴⁰ Aljaž, Planinski spomini (1923), str. 66.

⁴¹ V prevodu: Pozdravljen, popotnik! Blagovoli, če Ti je ljubo, zapisati v to knjigo ime svoje in kako misel. – Ta stolpič s panoramo sem postavil po svojem načrtu in ob svojih stroških ter na svojem svetu dne 7. avgusta leta 1895 v občo korist. – Jakob Aljaž, župnik na Dovjem. Vpisno knjigo hrani Slovenski planinski muzej, Inventarna knjiga št. 1641, Aljažev stolp, vpisna knjiga 1895–1905.

⁴² Prav tam, str. 2.

⁴³ Matej Hubad (1866–1937), zborovodja Glasbene matice in glasbeni pedagog je bil v tem času slučajno na obisku pri Aljažu in tako tudi navzoč pri odprtju stolpa.

⁴⁴ Andrej Gassner (1847–1925), tržiški tovarnar, ki so ga Aljaž in spremljevalci srečali v Dežmanovi koči in povabili na ogled stolpa.

⁴⁵ Mlakar, Jakob Aljaž, str. 21.

⁴⁶ Pesem "Oj, Triglav moj dom", ki jo je uglasbil Jakob Aljaž, napisal pa Matija Zemljič so prvič zapeli prav na slovesnosti ob odprtju stolpa.

⁴⁷ Aljaž, Planinski spomini (1922), str. 85.

⁴⁸ Klinar et al. (ur.), Aljažev zbornik, str. 59.

⁴⁹ Prav tam, str. 59.

uničena. Preiskava, ki jo je vodil češko-nemški deželni geometer, se je vlekla kar pol leta, ne da bi Aljaž zanj vedel. Pri tem so bili zaslišani kmetje, planinci, lovci in vodniki.⁵⁰ Aljaž v dovški župnijski kroniki piše: »*Pozneje so nastale pravde, češ, Aljaž, da je baje pokončal vojaški Triangulierungspunkt I. Ordnung v zemlji, kjer stoji turn. Tak so trdili nemški nasprotniki.*«⁵¹ Vendar pa je bil Aljaž pripravljen na obrambo, saj je imel priči, ki sta bili pripravljeni potrditi njegovo zgodbo o leseni piramidi. To sta bila vodnik Janez Klinar - Požganc in srenjski sluga Gregor Legat. »*Preizkave so trpele pol leta. Pa še žive priče (Požganc, Legat itd.), ki so pred 40 leti pomagale triangulaško črto postaviti civilnemu geometru, so dokazale, da so to črto (leseno piramido) postavili na drugem mestu, in nad (podčrtal Aljaž, op.p.) zemljo, ne pa pod zemljo (ne pod zemljo Metallplatte mit Kreuz).*«⁵² Končno je pravdo ovrgel vojaški stotnik Schwarz, ki je pričal, da podzemeljske triangulacijske točke na Triglavu nikoli ni bilo in da je na tem mestu stala lesena piramida. »*In vojaki Hauptmann Schwartz in Oberlieutenant Guttmann, ki so kot vojaški maperji vnovič merili Triglav, so kot strokovnjaki dokazali, da 1) nikdar ni bilo podzemske triangulaške črte, 2) da je stala stara, prejšnja triang. točka, lesena, 12 metrov daleč od Aljaževega stolpa proti vzhodu.*«⁵³

Stotnik je nato Aljaža prosil, da bi za mero vzel stolp in v sredini tlora zakopal škatlo s pergamentom kot resnično triangulacijsko točko. Vse to pa bi pomenilo, da je stolp pod cesarskim varstvom, čeprav v Aljaževi lasti. »*In tako sem slavno zmagal in ni bilo treba, kakor je prej žugal, nemški dež. geometer, meni 1000 fl kazni plačati za komisijo. Ne vinarja nisem plačal, nemški denuncianti in tožniki so pa bili pa osramoten!*«⁵⁴ Aljaž je nato stolp in zemljišče podaril Slovenskemu planinskemu društvu.⁵⁵

Tudi s postavitvijo Staničevega zavetišča je Kranjska sekcija Nemško-avstrijskega planinskega društva Aljaža tožila, češ da je na državnem svetu. Prijava je res držala, saj je ravno v tistem času Verski sklad kupil parcelo, ki je na bohinjski strani segala vse do vrha Triglava. Nemci so se že veselili, da bo moral dovški župnik »luknjo« zazidati, pa je bilo veselje prezgodnje. Minister grof Falkenhayn je namreč presodil, da zavetišče ostane, Aljaž pa je moral letno plačati 10 krajcarjev najemnine.⁵⁶ Pri tej pravdi je pomenljivo to, da so Nemci tožili Aljaža kot izvajalca, in ne Slovenskega planinskega društva kot naročnika.

⁵⁰ Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 38–39.

⁵¹ NŠAL, ŠAL/ŽA Dovje, fasc. 2, razne knjige, Kronika 1878–1925, str. 49.

⁵² Prav tam, str. 49.

⁵³ NŠAL, ŠAL/ŽA Dovje, fasc. 2, razne knjige, Kronika 1878–1925. Prav tam, str. 49.

⁵⁴ NŠAL, ŠAL/ŽA Dovje, fasc. 2, razne knjige, Kronika 1878–1925. Prav tam, str. 49.

⁵⁵ Prav tam, str. 49. Za Aljažev stolp je od leta 1895 in ves predvojni čas skrbelo Slovensko planinsko društvo oz. njen Osrednji odbor, po 2. svetovni vojni pa zanj skrbi Planinsko društvo Ljubljana – Matica. Aljažev stolp je bil oktobra 1999 razglašen za kulturni spomenik državnega pomena, novembra istega leta pa za last države, ki je oskrbništvu še naprej prepustila Planinskemu društvu Ljubljana – Matica. Mikša, Matica Planinstva, str. 161.

⁵⁶ Klinar et al. (ur.), Aljažev zbornik, str. 59.

Postavitev Koče na Kredarici in Aljaževe koče v Vratih

Ko so Aljaž, Belec in pomočniki postavljali stolp, so prespali v Dežmanovi koči. Takrat naj bi oskrbnik Aljažu rekel, da ima srečo, ker ni Nemcev, sicer zanje v koči ne bi bilo prostora. Aljaža je to zelo razjezilo – ta koča je stala v njegovi župniji in ni mogel razumeti, da zanj ne bi bilo prostora in da bi moral biti odvisen od Nemcev. Sklenil je zgraditi Triglavsko kočo. *»V tistem trenutku sem sklenil, da naredim Triglavsko kočo, in sicer kočico samo zase in za nekaj svojih prijateljev. Če se bo pa SPD⁵⁷ na moj poziv zdramilo, bomo delali veliko kočo, kje bom prihodnji teden ogledal. Če drugod ne najdem prostora in mi nihče ne pomaga, bom postavil svojo kočico vstric Dežmanove, 10 korakov od nje ... tako užaljen je bil moj narodni ponos.«⁵⁸*

Septembra, kmalu po odprtju stolpa, je bil Aljaž ponovno na Triglavu, da bi poiskal prostor za nameravano kočo. Pri spustu z vrha je obsedel na Malem Triglavu in si ogledoval svet pod seboj. Tedaj naj bi zagledal dva gamsa teči čez Kredarico in se domislil: *»Tukaj mora stati koča. Saj je pa Kredarica kar kričala po planinskem zavetišču kakor plešasta glava po klobuku!«* V naslednjih dneh je uredil vse potrebno za nakup zemlje na Kredarici in 9. septembra leta 1895 podpisal (kupec je bilo Slovensko planinsko društvo) pogodbo z občinama Dovje in Mojstrana. Za več oralov je plačal 5 goldinarjev.⁵⁹ Kočo so slavnostno odprli 10. avgusta naslednje leto in jo poimenovali Triglavsko kočo na Kredarici. *»Dne 10. avgusta je bila izročena prometu najvažnejša postojanka slovenskega planinstva – Triglavsko koča na Kredarici. Že 9. VIII. se je zbralo v novi koči skoraj 100 planincev. /.../ Že za dne je odšla dolga vrsta planincev na vrh Triglava in ob Aljaževem stolpu se je zbralo 70 Slovencev in Čehov. Po Aljaževem optičnem sistemu so telegrafirali z velikim loparjem na Dovje besede: „Danes je 70 potnikov vrh Triglava, vreme krasno, veselje splošno“. Aljaževa sestrična je razbrala na Dovjem besedilo in poslala brzojavko v Ljubljano. Po slavnostnih govorih sta zadoneli na vrhu Triglava pesmi: „Lepa naša domovina“ in „Kje dom je moj“ /.../ Župnik Aljaž je v svojem govoru dejal: „Ko sem se sprehajal po Kredarici, tej lepi, pa skoraj goli planici, kjer stoji naša nova koča, sem našel le tri vrste cvetic: bele, modre in rdeče. Že narava sama nam priča, da je to pogorje slovensko. Čeprav je naša koča slovenska, bo vendar tako urejena, da bo ustrezala turistom vsakega naroda. Vsi, brez razločka, bodo enako prijazno sprejeti, to zahteva že slovenska gostoljubnost,«⁶⁰* je o odprtju prve koče na Kredarici leta 1896 poročal Planinski vestnik. Ob koči je Aljaž postavil še kapelo in jo posvetil Lurški Materi božji. Triglavsko kočo so leta 1909 povečali in jo ob odprtju 8. septembra istega leta preimenovali v Triglavski dom na Kredarici. V starem, manjšem delu doma je ostala skupna spalnica, v novem delu

⁵⁷ Slovensko planinsko društvo.

⁵⁸ Aljaž, Planinski spomini (1922), str. 84–85.

⁵⁹ Besedilo kupne pogodbe objavljeno v Mlakar, Jakob Aljaž, str. 27; Slovenski planinski muzej v svoji fototeki hrani posnetek originalne pogodbe.

⁶⁰ Planinski vestnik 1896, str. 122–124.

pa so naredili vežo, jedilnico in kuhinjo ter v prvem nadstropju še devet ločenih sobic. Kočo so od zunaj obili s skodlami, jo z žicami močno priklenili k tlom in zavarovali s tremi strelovodi.⁶¹

Toda tudi zaradi te koče in kapele si je Aljaž nakopal tožbo. Nemci so v tožbi trdili, da stoji polovica Triglavske koče in vsa kapelica na svetu Verskega sklada. Deželna direkcija je zato na Kredarico poslala geometra Hohna s štirimi figuranti in zastopniki Verskega sklada. Toženo stranko je zastopal Aljaž osebno, njegov odvetnik je bil Fran Tominšek,⁶² kot izvedenec pa ing. Frančišek Žužek. Komisija je ugotovila, da koča in kapelica stojita na dovškem svetu in s tem sta bila Triglavsko koča in Aljaž za vedno varna pred napadi. Z gradnjo Aljaževega stolpa, Staničevega zavetišča, koče in kapele na Kredarici, si je Aljaž skupaj naprtil šest sodnih tožb. Vse je dobil.⁶³

Leta 1896, še istega leta kot prvo kočo na Kredarici, je Aljaž postavil tudi kočo v Vratih. Tudi to kočo je financiralo Slovensko planinsko društvo in tudi v tem primeru je šlo za tekmo med Slovenci in Nemci. Kranjska sekcija Nemško-avstrijskega planinskega društva je imela namen postaviti v Vratih kočo, ki bi služila tistim, ki bi hoteli na Triglav čez Prag. Ko je tedanji načelnik sekcije prišel v Vrata, da bi poiskal primeren prostor za zidavo nemške koče, je namesto prostora našel – Aljaža, ki je pregledoval hlode za slovensko kočo. Kočo so odprli 9. junija 1896, na slovesnosti pa je predsednik Slovenskega planinskega društva Fran Orožen svoj slavnostni govor zaključil s stavkom: »*Največje zasluge za kočo in SPD sploh si je pridobil g. Aljaž, zato je zbor soglasno sklenil, da se imenuje novi planinski dom Aljaževa koča v Vratih!*«⁶⁴

Leta 1904 so Aljažovo kočo povečali v Aljažev dom, ki pa ga je štiri leta kasneje odnesel plaz. Leta 1910 je Aljaž izbral nov prostor v Vratih, poiskal izvir vode, kupil les, ki ga je bilo v teh koncih izjemno težko dobiti, in najel delavce ter postavil nov Aljažev dom.⁶⁵

Aljaževe gradnje v Triglavu in sosesčini:

1. Aljažev stolp vrh Triglava (7. avgust 1895),
2. Staničevo zavetišče pod vrhom Triglava (1895),
3. Aljaževa koča v Vratih (9. julij 1896),
4. Triglavski dom na Kredarici (10. avgust 1896),
5. Kapelica Lurške Matere božje na Kredarici (12. avgust 1897),
6. Aljažev dom I. v Vratih (7. avgust 1904; dom je marca leta 1909 porušil plaz),
7. Prenovljena Triglavsko koča na Kredarici – Triglavski dom na Kredarici (8. september 1909),
8. Aljažev dom II. v Vratih (17. julij 1910).

⁶¹ Mikša, Matica Planinstva, str. 220.

⁶² Fran Tominšek (1869–1943) je bil član osrednjega odbora od leta 1901, od leta 1908 pa izvoljen za predsednika Slovenskega planinskega društva. Društvo je vodil do leta 1931.

⁶³ Delavec, Svoljšak, Jakob Aljaž, str. 7.

⁶⁴ Mlakar, Jakob Aljaž, str. 26.

⁶⁵ Mikša, Ajlec, Slovensko planinstvo, str. 41.

Slovenske gore so se prav skozi ta nacionalni boj trdno usidrale v narodno identiteto. Kot »nezgodovinskemu« narodu so Slovencem takšne zmage na nacionalnih frontah gotovo dvigale samozavest. V tem času so gore postale viden simbol razpoznavanja in reprezentativnosti na ravni številnih posameznikov, kar se kaže v množičnosti pošiljanja razglednic z motivom »Pozdrav s Triglava« in s podobo Aljaževega stolpa.

Viri in literatura

Arhivski viri

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), ŠAL/ŽA Dovje, fasc. 2, razne knjige, Kronika 1878–1925.
 Arhiv Republike Slovenije (ARS)
 Register društev AS 0068A, št. 3342 Slovensko planinsko društvo, pravila društva.
 Slovenski planinski muzej Mojstrana (SPM).
 Inventarna knjiga, vodniška knjižica Franca Skumavca – Šmerca, številka P 1002.
 Inventarna knjiga št. 1641, Aljažev stolp, vpisna knjiga 1895–1905.
 Kupna pogodba za Triglav, original.
 Kupna pogodba za Kredarico, preslikava, fototeka.
 Pravila društva Gorsko društvo Triglavski prijatelji, preslikava, fototeka.

Literatura

Aljažev stolp na Triglavu. V: *Planinski vestnik* (1895), št. 5.
 Aljaž, Jakob: Oris mojega življenja. V: *Planinski vestnik* (1923), št. 10.
 Aljaž, Jakob: Planinski spomini. V: *Planinski vestnik* (1922), št. 3-4.
 Debelak-Deržaj, Mira Marko: Kronika Triglava. V: *Planinski vestnik* (1948), št. 11-12.
 Debelak-Deržaj, Mira Marko: Kronika Triglava. V: *Planinski vestnik* (1949), št. 2.
 Delavec, Avgust, Svoljšak, Janez: *Jakob Aljaž*. Ljubljana, 1989.
Deutscher und Österreichischer Alpenverein »Section Krain« in Laibach 1874–1901: Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881. Ljubljana, 1901.
 Klinar et al. (ur.): *Aljažev zbornik*. Celje, 1993.
 Kumer, Zmaga., Grdina, Igor.: Aljaž, Jakob. V: *Novi Slovenski biografski leksikon*, zvezek 1. Ljubljana, 2013.
 Mikša, Peter, Ajlec, Kornelija: *Slovensko planinstvo*. Ljubljana, 2011.
 Mikša, Peter: *Matica Planinstva. Ob 120-letnici Planinskega društva Ljubljana – Matica*. Ljubljana 2013.
 Mlač Bine (ur.): *Planinski terminološki slovar*. Ljubljana, 2002.
 Mlakar, Janko: *Jakob Aljaž, triglavski župnik*. Ljubljana 1953.
 Od Triglavskega podnožja. V: *Slovenec*, 4. avgust 1887, str. 3
 Pirjevec, Avgust: Karl Dežman. V: *Slovenski biografski leksikon*, zvezek 1. Ljubljana, 1925.
 Radovljška podružnica Slo. Plan. Društva. V: *Planinski vestnik* (1895), št. 3.
 Slavnostna otvoritev Triglavske kočice na Kredarici dne 10. avgusta 1896 l. V: *Planinski vestnik* (1896), št. 8.
 Strojín, Tone: *Zgodovina slovenskega planinstva: Slovenska planinska organizacija 1893–1948–2003*. Radovljica, 2009.
 Tuma, Henrik: Po severni steni Triglava. V: *Planinski vestnik* (1910), št. 9.

SUMMARY

“It is Largely Owing to Me that Triglav Remained in Slovene Hands.” Jakob Aljaž and His Mountaineering Activities in the Triglav Mountain Range

Peter Mikša

In the sixties of the 19th century, the Austrian state laws started to loosen their bureaucratic grip, thereby bringing more opportunities to Slovenes for asserting their interests in each sphere of national activity: politics, economy, science and culture. Physical education, and thereby mountaineering, established itself gradually as an important part of culture. The first attempt of the establishment of a mountaineering society in Slovene ethnic territory can be traced back to 1872 at Srednja vas in Bohinj. This first attempt was unsuccessful and the first mountaineering society was established two years later when the Carniolan section of the Deutscher und Österreichischer Alpenverein was established in Ljubljana. Up to the last decade of the 19th century, one can follow merely German societies that built their huts and laid their paths. In 1893, the first Slovene mountaineering society was established in Ljubljana, which gave new impetus to Slovene admirers of mountains. One of them was also Jakob Aljaž, a parish priest at Dovje beneath Triglav from 1889 onwards. As a distinct patriot he soon began with his active involvement in the mountaineering environment of the Triglav mountain range. In 1895 he purchased the summit of Triglav, the highest summit of the Julian Alps and Slovene lands, and erected a tower there. The following year he built the highest-lying hut of these mountains, i.e. the Triglav hut, beneath the rock head of Triglav, in the terrain that is referred to as Kredarica. Concurrently, he built a hut in the Vrata valley beneath the North Face of Triglav. Both huts were expanded in the following years. In doing so, he brought Slovene mountains closer to Slovenes, anchored them into the Slovene national identity, and prevented Germans from making themselves at home in the alpine world of the area.

Magdalena Bruckmüller-Schindler

Die Musik im Ersten Weltkrieg

Zwischen Propaganda, Unterhaltung, Völkerverständigung, Nationalismus und Ablenkung

UDK 78"1914/1918":316.74

BRUCKMÜLLER-SCHINDLER Magdalena, mag., referentka na Ministrstvu za izobraževanje in ženske zadeve, svobodna pevka in zgodovinarica, A-1090 Dunaj, Sensengasse 3/2/28, magdalena.bruckmueller-schindler@bmbf.gv.at

Glasba v prvi svetovni vojni – med propagando, zabavo, sporazumevanjem med narodi, nacionalizmom ter razvedrilom

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (151), št. 1-2, str. 124–160, cit. 140

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik De. (Sn., De., Sn.)

Prispevek obravnava učinke in funkcijo glasbe med prvo svetovno vojno, ki je cesarsko in kraljevo monarhijo pahnila v izredno stanje dotlej neznanih razsežnosti. Glasbi je "v tem pomembnem času" moč pripisati eminentno vlogo na različnih področjih, omenimo samo nekaj najpomembnejših: kot propagandno sredstvo, sredstvo za tolažbo vojakov in vlivanje moči, sredstvo za sporazumevanje med narodi znotraj različnih narodnosti v monarhiji ter ne nazadnje bila je misijonarka avstrijske kulture v tujini. Glasba izraža čustva, se nas dotika, vzbuja ponos, žalost, veselje, srečo, pomaga nam pozabiti, nas razvedri in spodbuja. V grozljivem, kaotičnem, mrtvem in z lakoto prežetem vojnem času je bil njen učinek še posebej močan. Glasbene predstave so dajale življenju nujno potreben občutek normalnosti. Glasba ne pozna jezikovnih mej, zato so jo tudi v tujini uporabljali kot priljubljen propagandni instrument.

Ključne besede: prva svetovna vojna, glasba, nacionalizem, sporazumevanje med narodi, razvedrilom, propaganda

Avtorski izvleček

UDC 78"1914/1918":316.74

BRUCKMÜLLER-SCHINDLER Magdalena; Mag., Referentin im österreichischen Ministerium für Bildung und Frauen, freischaffende Sängerin und Historikerin, A-1090 Wien, Sensengasse 3/2/28, magdalena.bruckmueller-schindler@bmbf.gv.at

Die Musik im Ersten Weltkrieg – zwischen Propaganda, Unterhaltung, Völkerverständigung, Nationalismus und Ablenkung

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151), Bd. 1-2, S. 124–160, 140 Zit.

Sprache: de (sl, de, sl)

Der Beitrag beschäftigt sich mit der Wirkung und Funktion der Musik im Ersten Weltkrieg, die die k.u.k. Monarchie in einen Ausnahmezustand bisher ungekannten Ausmaßes versetzte. Der Musik kam „in dieser großen Zeit“ eine eminente Rolle auf vielerlei Gebieten – stellvertretend seien hier nur die wichtigsten hervorgehoben – zu: Als Propagandamedium, als Trösterin und Kraftspenderin für die Soldaten, als „völkerverbindend“ innerhalb der verschiedenen Nationalitäten der Monarchie, und schließlich als Missionarin der österreichischen Kultur im Ausland.

Musik drückt Emotionen aus: sie berührt, macht stolz, traurig, heiter, glücklich, lässt vergessen, lenkt ab, spornt an. Sie hatte in der schrecklichen, chaotischen, toten und hungernden Kriegszeit eine noch verstärkte Wirkung. Musikalische Vorstellungen gaben dem Leben ein dringend benötigtes Gefühl an Normalität. Da Musik keine sprachlichen Grenzen kennt, war sie auch ein im Ausland eingesetztes beliebtes Propagandainstrument.

Schlüsselwörter: Erster Weltkrieg, Musik, Nationalismus, Völkerverständigung, Unterhaltung, Propaganda

Autorenabstract

1. Nationalismus, Internationalität und Völkerverständigung in der Musik

„... weil Kunst eben international ist...“

Die kriegsführenden europäischen Staaten setzten Kultur und ihre mannigfaltige Wirkungskraft im Ersten Weltkrieg – erstmals in der Geschichte im großen Stil - als Propagandamittel ein. Die Idee dabei war, die kulturelle Überlegenheit gegenüber dem Feind zu untermauern. Für die schwächelnde Donaumonarchie, die auf politischem und militärischem Gebiet mehr Rückschläge als Erfolge verbuchen konnte, war es von eminenter Bedeutung, sich über ihre kulturellen und künstlerischen Errungenschaften zu definieren.¹ Obwohl die (Kultur)-Propaganda damals noch in Kinderschuhen steckte und in Österreich-Ungarn zunächst eher unkoordiniert verlief, war man sich ihrer Wirkung in der Kriegszeit durchaus bewusst. Eingebettet in den militärischen Jargon formulierte das etwa der Wiener Musikwissenschaftler Guido Adler, der drei programmatische Werke zu Weltkrieg und Musik verfasste, so: „die Kunst ist stärker als jede Waffe, sie geht ihre Wege kraft innerer Gewalt.“² Guido Adlers Schrift „Tonkunst und Weltkrieg“ wurde 1915 im „Kriegsalmanach“ des zum Innenministerium gehörenden Kriegshilfsbüros veröffentlicht, und wurde von den zuständigen Staatsorganen inhaltlich gewiss approbiert. Somit gibt diese Schrift auch Aufschluss über die offizielle Einstellung zur Musikideologie im Ersten Weltkrieg. Sie erhält dadurch auch eine offiziöse Note.

Der Musik in Österreich kam dabei eine besondere Rolle zu. Auf das reiche musikalische Erbe Mozarts, Haydns, Beethovens oder Schuberts zurückgreifend, konnte man laut Adler durchaus von der „weltbeherrschenden Stellung der österreichischen Tonkunst“³ sprechen.

„Österreich ist eine durch Dynastie, Militär, Beamtenschaft gefestete Macht, die ihre Verklärung durch die Kunst erhält. Es gibt bei aller *Verschiedenheit und Disparität* der einzelnen Bevölkerungsteile eine österreichische Tonkunst, die ihren eigenen Stempel, ihren Eigencharakter hat und ihre einigende Kraft, ihre internationale Mission in überwältigender Weise bewährt hat. Wie der historische Prozess der Vereinigung sich vollzog, wie alle Königreiche, Grafschaften und Länder um die Mark Austria

¹ Beller, *The tragic carnival*, 131.

² Adler, *Tonkunst*, 161.

³ Adler, *Tonkunst*, 160.

sich kristallisierten, so verbinden sich die *musikalischen Sonderzüge der einzelnen Landschaften* zu einer physiognomisch klar erkennbaren österreichischen Tonkunst höchster Ordnung.“⁴

Keine Siegesmacht könnte den Österreichern ihre Tonerzeugnisse „aufnötigen“, sie würde „durch Jahrhunderte an unserer Tonkunst zu zehren haben.“⁵ Adler stand mit seiner Meinung nicht alleine da. Andere prominente Zeitzeugen schlugen in dieselbe Kerbe. Arnold Schönberg war in der damals aufgeheizten nationalistischen Stimmung von der Überlegenheit deutscher Musik ebenfalls überzeugt. In einem Brief an Alma Mahler schrieb er:

„[...] jetzt sind mir die Augen geöffnet über so viele meiner früheren Gefühle, die ich gegen Ausländer hatte, meine Freunde wissen es, ich habe es ihnen oft gesagt: ich konnte *nie* etwas anfangen mit aller ausländischen Musik. Mir kam sie immer schal, leer widerlich süßlich, verlogen und ungekonnt vor. Jetzt weiss ich, wer die Franzosen, Engländer, Russen, Belgier, Amerikaner und Serben sind: Montenegriner! [...] Aber jetzt kommt die Abrechnung und sie sollen den deutschen Geist verehren und den deutschen Gott anbeten lernen.“⁶

Was heutige Leser vielleicht verwirren mag, ist die nicht eindeutige Terminologie einer „deutschen“ bzw. „österreichischen“ Musik. Mozart, Haydn oder Schubert waren deutsche Komponisten, weil es den Begriff des „Österreichers“ erst später gab. Das „Österreichische“, so schwammig dieser Begriff auch war, kann noch am ehesten als das „übernationale“ Element der Habsburgermonarchie betrachtet werden. Die „weltbeherrschende Stellung der österreichischen Tonkunst“ bezog sich aber auf die deutschen Komponisten der Habsburgermonarchie. Unter diesem Aspekt wird auch dieses Zitat aus Adlers Schriften verständlich: „Allein das von Deutschen geschaffene historische Musikgut ist so ausgiebig und bisher nur zum geringen Teil benützt und verwendet, dass keine Nation daran achtlos vorübergehen kann, außer sie wollte künstlerischen Selbstmord begehen.“⁷

Bezeichnend für die Vormachtstellung der „Deutschen“ innerhalb der Monarchie war also auch das für die Musik apostrophierte Primat der „Deutschen:“ „In der Tonkunst gebührt aus entwicklungsgeschichtlichen Gründen den Deutschen die Führerschaft.“⁸ Adler betonte zwar auch die musikalischen Errungenschaften der Tschechen im 19. Jahrhundert (Smetana, Dvorak), forderte die Tschechen aber gleichzeitig auf, „mit uns vereint [...] an den Segnungen unserer Musikkultur“⁹ teilzunehmen.

Man würde allerdings zu kurz greifen, würde man Adler unterstellen, lediglich die Überlegenheit der österreichischen Musik gegenüber dem Feind und

⁴ Adler, *Tonkunst*, 161.

⁵ Adler, *Tonkunst*, 161.

⁶ Haide Tenner (Hg.), *Alma Mahler, Arnold Schönberg*, 84f.

⁷ Adler, *Tonkunst*, 163.

⁸ Adler, *Tonkunst*, 166.

⁹ Adler, *Tonkunst*, 168.

den übrigen Nationen der Monarchie zu propagieren. Denn seine Schriften waren durchwegs auch von dem Ansinnen geprägt, den völkerverbindenden Aspekt der Musik zu betonen, und die Musik somit auch als Botin des Friedens zu betrachten: „In der furchtbaren Zerklüftung, die in unseren Tagen Staaten und Völker trennt und einander entgegenstellt, vermöchte die Tonkunst als eine allen Zwiespalt überbrückende Macht angesehen werden.“¹⁰

Die völkerverbindende Kraft der Musik beschwor auch Richard Strauss in einem Gutachten, das er 1916 verfasste, als die Mittelmächte nach dem „Treuebruch“ Italiens erwogen, das italienische Fachvokabular aus der Musikwelt zu verbannen! Strauss erteilte diesem Begehren eine klare Absage:

„Ich halte die ganze Sache vom nationalen Standpunkte aus belanglos (sic!), vom praktischen Standpunkte aus verwerflich, da doch zu hoffen ist, dass nach dem Kriege die deutsche Musik auch im Auslande sich ihren Ehrenplatz zurückerobert, die klassische Musik von den von ihren Autoren ihr gegebenen nun einmal in allen Ländern verständlichen italienischen Bezeichnungen zu reinigen, für einen Frevel, umso mehr als *cresc. dim. p f* kaum durch deutsche Bezeichnungen zu ersetzen wären [...] Ich bin also prinzipiell dafür, den *nationalen Eifer auf wichtigere Dinge zu verwenden und der Kunst auch in ihren äußeren Abzeichen den internationalen Charakter zu belassen, da sie doch als erste wieder berufen sein wird, Vermittlerin friedlicher Stimmungen zu sein und die in wildem Wahn sich jetzt bekämpfenden Völker einmal zu gemeinsamer Kulturarbeit wieder einander näher zu bringen.*“¹¹

Dieses Zitat zeigt eindrucksvoll auf, wie weit die nationalistischen Gedankenauswüchse auch auf dem Gebiet der Musik gediehen waren. Besonders emotional wurde die Debatte um die italienische Musik in der Zeit des Kriegseintritts Italiens auf Seite der Entente geführt. Auch die Hofoper sollte auf die Kompositionen lebender italienischer Komponisten verzichten. Es wurde prophezeit, dass für die Opern Puccinis, Leoncavallos oder Mascagnis, „sämtliche deutsche Bühnen auf lang hinaus verschlossen bleiben.“¹²

Nationalismus war die dämonische Kraft, die den Krieg heraufbeschworen hatte, und den Kulturkampf der Nationen weiter schürte. Nationalismus war aber auch innerhalb der Monarchie die zersetzende Kraft geworden. Hier musste entgegengesteuert werden. Die öffentlichen Einrichtungen waren demnach bestrebt, einen österreichischen Patriotismus zu kreieren und zu fördern. In der Vorankündigung zur „Österreichischen Bibliothek“, die von 1915–1917 unter der Ägide des überzeugten Patrioten Hugo von Hofmannsthal herausgegeben wurde, entfaltete dieser seine Ideen und flocht dabei auch die (Volks)-musik mit ein:

„Die Stimme der Landschaft wird in den Liedern gehört, den schönen deutschen und slawischen, die das Volk singt, aber auch in den Märchen und den Sagen, die an den einzelnen Tälern und Ortschaften haften. Das Innere des Volkes wird redend in seinen Bräuchen und Sprüchen, seinen Redensarten für den Alltag und seinen

¹⁰ Adler, *Tonkunst*, 160.

¹¹ AVA, KUM, Inv.Nr. 4269/1917.

¹² Neues Wiener Journal, 26.5.1915, 11.

ehrwürdigen Formeln für die Feierstunden und die Todesstunde.[...]. So fließen die alten Sprüche und Handwerksbräuche aus dem Leben selber und die Volkslieder und die Soldatenlieder, aber Mozarts Musik gehört freilich nicht minder hierher [...].“¹³

Hofmannsthal plante einen repräsentativen Querschnitt über Österreichs Geschichte, Geographie, Geistesleben, Alltagskultur, Künste, Künstler, und Musik und war bestrebt, eine Synthese der germanischen und slawischen Wurzeln zu einem Gemeinsamen zu vollziehen.

Auch Guido Adler schrieb, dass innerhalb der Monarchie die Österreicher die Aufgabe hätten, „die Kulturgüter aller den österreichisch-ungarischen Staat bildenden Nationen zu hüten, zu mehren und dabei die vereinheitlichende Macht der Gesamtmonarchie zu pflegen und auszubilden.“¹⁴

Praktisch ans Werk ging man im Kriegsministerium. Das Phonogramarchiv wurde 1915 beauftragt, Soldatenlieder in allen elf Sprachen der Monarchie aufzunehmen. Ein wichtiger Beweggrund dafür war, dass die österreichischen und ungarischen Offiziere die Lieder in den verschiedenen Sprachen ihrer Soldaten lernen und mitsingen und somit auch die sozialen Beziehungen verbessert werden sollten. Ab 1916 legte die „Musikhistorische Zentrale“ des Kriegsministeriums eine umfassende Sammlung an – wieder unter dem Aspekt des gemeinsamen Musizierens aber auch, damit aus den Wirren des Krieges wenigstens etwas Brauchbares, etwas, was Bestand hat, entstehe. Bezeichnenderweise intensivierten sich die Anstrengungen vor allem erst dann, als die Monarchie ihrem nicht mehr aufzuhaltenden Untergang entgegensah.

Als völkerverbindendes Element auch außerhalb des Reiches begann die Musik schließlich eine relevante Rolle zu spielen, als ein schneller Sieg der Monarchie immer unwahrscheinlicher wurde. Ab 1917 begann das Theaterreferat des Kriegspressequartiers, die Musik ins Ausland zu „exportieren“ und somit die Friedensbestrebungen Kaiser Karls zu unterstützen oder ihnen künstlerisch den Weg zu bereiten. Die Sprache der Kunst – und vielleicht in besonderem Maße der Musik – war dafür natürlich besonders geeignet, da sie international über Landes- und Sprachgrenzen hinaus verständlich war:

„Die unerlässliche Propaganda für unsere Monarchie im neutralen und im verbündeten Ausland wird nach den bisherigen Erfahrungen am wirksamsten durch die Kunst betrieben. Diese Art ist unaufdringlich, allgemein verständlich, weil Kunst eben international ist, und gerade von uns am besten zu betreiben, weil unsere Kunst auf einer gewissen Höhe steht.“¹⁵

Die völkerverbindende Macht der Musik, die ihren Weg kraft innerer Gewalt geht, wurde erst dann entdeckt, als die Waffen keine Siege mehr erringen konnten.

¹³ <http://www.zeno.org/Literatur/M/Hofmannsthal,+Hugo+von/Essays,+Reden,+Vortr%C3%A4ge/%C3%96sterreichische+Bibliothek>

¹⁴ Ebd., 166.

¹⁵ KA, Präs. KM, 47-22/1, Nr. 2944, 11.2.1917, F2r, zit. in: Perterer, *Aus ernster Zeit*, 40.

2. Propaganda durch Musik

2.1. Missbrauch großer „deutscher“ Komponisten für Propagandazwecke

Der Erste Weltkrieg entwickelte sich auch zu einem „Kulturkrieg“, in dem die kulturelle Überlegenheit der Monarchie bzw. der Mittelmächte gebetsmühlenartig wiederholt wurde. Fast zwingend schien da der Rückgriff auf die großen Komponisten der Wiener Klassik, die teilweise – zumindest verbal – schwer missbraucht wurden. Mozart und Beethoven wurden in einen abstrusen militaristischen Jargon eingebettet.

„Militarismus ist der zum kriegerischen Geist hinaufgesteigerte heldische Geist. Er ist Potsdam und Weimar in höchster Vereinigung. Er ist ‚Faust‘ und ‚Zarathustra‘ und Beethovenpartitur in den Schützengräben. Denn auch die Eroica und die Egmont-Ouvertüre sind doch wohl echtster Militarismus.“¹⁶

Der „Musikheroe“ Beethoven, dessen Musik aufgrund seines Deutschtums eine Universalwirkung zugesprochen wurde, wurde besonders gerne für die Propaganda herangezogen:

„Noch keinem Musiker einer Nation ist ein solcher universaler Einfluss auf das Menschenherz möglich geworden, denn dem herben Sohne der westdeutschen Tiefebene: Beethoven... Der Ton Beethovens konnte darum so universal werden, weil er so deutsch ist. Deutsch und universal ergänzen sich, sie sind kein Widerspruch, und es geht eine Empfindung durch die Welt, der man sich bewusst wird, wenn man lange im Auslande lebt: das Deutsche ist das Universale, und das Universale ist nur echt, kraftvoll, wenn und weil es deutsch ist.“¹⁷

Andere „deutsche“ Komponisten, deren Werke gerne und oft gespielt wurden, waren Richard Wagner, Richard Strauss, Johannes Brahms und Anton Bruckner. Letztere galten dabei als „echte“ und „urwüchsige“ Deutsche.

Konzerte, in denen nur „deutsch-österreichische“ Komponisten gespielt wurden, wurden von der Kritik besonders positiv bedacht, wobei vielfach deren Musik mit kriegerischen Attributen versehen wurde:

„Ich habe neulich unter Loewe die Siebente Symphonie von Bruckner wieder einmal gehört. Das unsterbliche Heldenlied des oberösterreichischen Meisters erklang mir noch gewaltiger, noch ungeheurer denn je. Der Prophet aus Österreichs deutschestem Kronlande hat vor Jahrzehnten, indem er an Richard Wagner und sein Heldenleben dachte, den Geist des ganzen deutschen Volkes in vor ihm nie dagewesene Klänge eingefangen. Nie so sehr wie jetzt in dieser Zeit war es mir klar, dass Bruckner der Sänger unserer Zeit, der Beethoven dieses Befreiungskrieges ist...Denn Bruckners Melodien holen aus dem Menschen von 1914 das Tiefste hervor, wie Beethoven dem Manne von 1813 das Feuer aus tiefer Seele schlug.“¹⁸

¹⁶ Sombart, *Händler und Helden*, 84f., zit. in: Perterer, *Aus ernster Zeit*, 49.

¹⁷ Franz Bachmann, *Krieg und deutsche Musik*, 18f., zit. in: Perterer, *Aus ernster Zeit*, 48.

¹⁸ Bittner, Merk's, *deutsche Welt*, zit. in: Perterer, *Aus ernster Zeit*, 75.

2.2. Propaganda in der Unterhaltungsmusik

Auch das musikalische Unterhaltungsgenre thematisierte den Krieg auf propagandistische Weise. Propaganda im Ersten Weltkrieg – das bedeutete zunächst die Verharmlosung des Krieges, Kämpfens, aber auch des Sterbens für das Vaterland. Unverzichtbar war der alte Kaiser Franz Joseph als Identifikationsfigur des „Viribus unitis“, für den es wahrlich lohnte, in den Krieg zu ziehen und vielleicht sogar den Heldentod zu erleiden. Die „Marke Kaiser Franz Joseph“ wurde auch als Gegenpol zu den bösen und niederträchtigen Feinden hochstilisiert: „Auf Habsburgs Thron der edle Greis, Franz Josef, der Geliebte, bald 70 Jahr sein Herrscheramt in weiser Milde übte. In aller Welt, in aller Mund preist man sein friedlich Walten. Und jeder wünscht aus Herzensgrund, Gott möge ihn lang erhalten.“¹⁹ Propaganda im Ersten Weltkrieg bedeutete im katholischen Habsburgerreich aber auch einen starken Bezug zu Gott dem Allmächtigen. Somit waren die Inhalte zu Kriegsbeginn klar umrissen: für Kaiser und Vaterland wurde gekämpft und mit der Hilfe Gottes sollte alles gut ausgehen.

Eines durfte aber keinesfalls fehlen: Die Diffamierung des Feindes. „Gegen keckes Raufgesindel zieht die stolze Donaumacht“²⁰ oder „Jessa, Marantjosef, Kinder halt's mi z'ruck. Weil ich sonst an Russen auf der Stell verschluck“. ²¹ „Originell“ auch der Inhalt eines gedichteten Liebesbriefs: „Du Maderl, wie haben wir verdroschen Franzosen und Engländer schwer. Auch Russen ham kriagt oans auf d'Goschen. Mein Liebchen, was willst du noch mehr?“²²

Ein typisches Kriegslied war „Die graue Felduniform“: Die feschen Soldaten in der neuen Uniform (die bunten wurden bald nach den hohen Verlusten 1915 von den grauen abgelöst worden) ziehen „hinter unserm Conrad her. Unsere Maderln, die werden schauen, wann vorüberziehen die Buam...“ Und weiter: „Auf dem Hahn ein leichter Drucker und die Kugel macht bum bum. Russen, Serben, Katzlmacher fallen wie die Fliagen um. Sollen's die Bohnen gut verdauen. Wir gehen drüber weg im Sturm...“²³

Man sieht – die besondere wienerische Note gab dem Ganzen einen so harmlosen humoristischen Anstrich, dass die teils grausamen Inhalte dazu krass kontrastieren und den heutigen Hörer fast sprachlos zurücklassen. Soll man lachen, oder – im Wissen, was alles geschah – weinen...? Die Liedtexte machen nochmals deutlich, was damals alle dachten: „Drum Kinder, zieht froh in den Krieg, ihr kehrt bestimmt als Sieger zurück!“ (Das berühmte „Wien, Wien nur du allein...“ wurde in diesem Fall kriegsgerecht umgetextet).

Diese Schlager spiegeln den damaligen Zeitgeist wieder, der den Kriegsausbruch begleitete und von einem bemerkenswerten Optimismus geprägt war.

Die Variété-Bühnen – das Simpl, Apollo, Budapester Orpheum, Variétékabarett Gartenbau, Reichshallen, Ronacher – erfreuten sich während der Kriegszeit einer ungebrochenen Beliebtheit. Der Krieg wurde immer wieder thematisiert, doch gelang

¹⁹ „... und die Kugel macht bum bum!“, CD-Begleitheft, 21.

²⁰ Ebd., 14.

²¹ Ebd., 14.

²² Ebd., 17.

²³ Ebd., 11.

es etwa Fritz Grünbaum, seine schrecklichen Kriegserlebnisse humorvoll wiederzugeben. Der Patriot Grünbaum entschied sich 1916 zu dem Schritt, sich freiwillig an die Front zu melden. Grünbaum war als Jude und abseits der nationalen Konflikte und Bewegungen besonders bestrebt, seine Treue zur Monarchie unter Beweis zu stellen. Umgekehrt dankte der Kaiser seinen jüdischen Untertanen für ihre Loyalität unter anderem damit, dass Juden zum Offizierskorps zugelassen waren, was damals einzigartig war.²⁴

Während Grünbaum an der italienischen Front war und Schreckliches erlebte, rissen sich die Wiener Variété-Bühnen um seine Dichtungen. Bekannte Lieder waren das Soldatenlied „Feldartillerie“, „Der tapfere Kanonier“, „Monolog über die Kohlennot“ oder „Der Ka Ka Flieger“. „Die Menage“ ist 1917 entstanden und handelt von der miesen Verpflegung an der Front. Ein „Bomben-Lacherfolg“ sei es gewesen, als er sang:

„Im Krieg das Schönste, das ist die Menage.
Zuerst, da schimpfen's, die Nase rümpfen's,
und nachher – sagt der Koch – da fressen s' es doch.

Was kocht der Koch denn heute für ein Fleisch?
Zwei Stiefelsohlen legt er auf Kohlen, und sagt noch:
„Schad um die Menage – für die Bagage.“²⁵

Grünbaums jüdischer Kollege Hermann Leopoldi war als Klavierhumorist häufig in Spitälern, Lazaretten, Rekonvaleszenz-Abteilungen und bei Veranstaltungen für verwundete Soldaten und Offiziere im Einsatz: „Während meiner ganzen Dienstzeit musste ich zwischendurch täglich zwei-, dreimal immer wieder als Klavierhumorist in Spitälern, Lazaretten und bei Veranstaltungen des Roten Kreuzes auftreten.“²⁶ Mit viel Humor sollte er den verwundeten Soldaten helfen, die brutale Realität wenigstens für wenige Stunden zu vergessen. Hermann Leopoldi gelang dies offensichtlich, denn er wurde mit folgender Kritik bedacht: „Pianist und Gesangshumorist in einer Person vereint, befreit die Gäste für einige schöne Stunden [...] vom Alp der Kriegszeit.“²⁷

„Mein damals größter Erfolg war das Lied *Rosa, wir fahr'n nach Lodz*²⁸, welches bald sehr populär wurde. Auch ein Lied über den Austritt Italiens auf dem Dreibund

²⁴ Arnbom, Wagner-Trenkwitz (Hg.), „Grüß mich Gott!“, 32.

²⁵ Ebd., 35.

²⁶ Hermann Leopoldi und Helly Möslein, *Autobiographische Aufzeichnungen*, zit. in: Traska und Lind, *Hermann Leopoldi*, 40.

²⁷ *Wiener Allgemeine Zeitung*, 19.6.1915, 4.

²⁸ Text: „Der Franzl hat a neue Braut seit er beim Militär ist, die ist ganz tadellos gebaut, wenn s auch a bisschen schwer ist. Sie stammt zwar nicht von Doda, sie stammt vielmehr von Skoda. Die Taille dieser Nympe ist netto Dreißig-fünfe. Lang hat der Franzl nachgedacht, wohin die Hochzeitsreis' er macht, da plötzlich kam das Kriegsgebräus und Franzl rief begeistert aus: Rosa, wir fahr'n nach Lodz. Der Hötzendorf, der fahrt bald hin, es geht direkt der Zug von Wien. Rosa, wir fahr'n nach Lodz.“ Komponist und Textdichter dieses Schlachtgesangs (Copyright 1915) waren zwei österreichische Juden namens Artur Marcel Werau und Dr. Fritz Löhner. Werau starb 1931: Löhner wurde 1942 in einem Konzentrationslager von den Nazis ermordet.

mit der Refrainzeile ‚Es weiß es Groß und Klein, Italien ist das schönste Land, zu schön um treu zu sein!‘ brachte mir allenthalben großen Erfolg.“²⁹

Im Gegensatz zu Fritz Grünbaums offen artikulierter Euphorie zu Beginn des Krieges ist nicht bekannt, ob Leopoldi ebenso positiv eingestellt war, seine „propagandistische Tätigkeit lässt aber wenigstens auf eine allgemeine Identifikation mit der Notwendigkeit des Krieges schließen.“³⁰

2.3. „Hurra!“ in der Operette

Der patriotische Eifer rund um den Beginn des Ersten Weltkriegs fand seinen Niederschlag ebenso in der beliebtesten Unterhaltungsform der damaligen Zeit, der Operette. Vielen Intellektuellen und Musikern missfiel diese leichte Form der musikalischen Darbietung sehr. Der Musikwissenschaftler Adler sprach von einer „Operettenseuche“, die „sich seit etlichen Jahren epidemieartig auf andere Gebiete erstreckt.“³¹

Karl Kraus – Verehrer der Offenbachschen Operette – verachtete die silberne Operettenära (ab 1900 bis etwa 1920) ebenso: „Die Wiener Operette hat sich mit dem Geist der Drahtertums verbündet und verzichtet auf das Opfer der Phantasie, das sie einmal ihren Genießern zugemutet hat.“³²

Und Alban Berg beklagte in einem Brief an Arnold Schönberg: „Als wäre nichts geschehen, als geschähe nicht stündlich Unerhörtes, wird hier in Wien drauflosgelebt, werden Premieren ‚an die Zeit angepasster‘ Operetten und Schwänke aufgeführt, ist jedes Theater und Kino überfüllt und wahrlich – wenn die Theuerung nicht wäre – überhaupt kein Anlass an den Krieg zu denken, als an irgendein sensationelles Ereignis, das die Gemüter der Zeitungsleser bewegt.“³³

Der Schriftsteller Hermann Broch bezeichnete die Operette später als „zur puren Idiotie verflachten Abklatsch der komischen Oper und ihrer teils lebenswürdigen, teils schalen Romantik [...] Als Vakuum-Dekoration hat sie sich nur allzu haltbar erwiesen, und ihr späterer Welterfolg kann geradezu als ein Menetekel für das Versinken der Gesamtwelt in das unaufhaltsam weiterwachsende Wert-Vakuum genommen werden.“³⁴

Um die große Wirkungskraft dieser musikalischen Gattung zu verstehen, lohnt ein Blick in die Bevölkerungsstruktur der österreichisch-ungarischen Monarchie: Diese hatte seit dem Ende des 19. Jahrhunderts einen tiefgreifenden Wandel erfah-

²⁹ Wienbibliothek im Rathaus, WBiR, NL Leopoldi, Memoiren, 24, zit. in: Georg Traska, Christoph Lind, *Hermann Leopoldi*, Wien 2012.

³⁰ Traska, Lind, *Hermann Leopoldi*, 45.

³¹ Ebd., 164.

³² Kraus, „*Die Fackel*“ 10. Jahr, Nr. 270-271 (19. Jänner 1909), 12.

³³ Thomas Ertelt, Juliane Brand (Hg.), *Briefwechsel: Arnold Schönberg – Alban Berg*. Teilband 1: 1906 – 1917, 523.

³⁴ Broch, *Schriften zur Literatur*, Bd. 1. Kritik, Frankfurt am Main, 1975, 152f., zit. in: Czàky, *Ideologie*, 33.

ren. Die städtische Mittelschicht aus Kleingewerbetreibenden, Handwerkern und Kauflenten, die antiliberal, antikapitalistisch und antisemitisch eingestellt war, war zu einer relevanten Größe angewachsen und war das neue Operettenpublikum.³⁵

Die Operette der goldenen Ära unter der Ägide von Johann Strauß hatte noch „mehr dem Lebensgefühl des gehobenen, liberalen städtischen Bürgertums, der ‚Bourgeoisie‘ [...]“³⁶ entsprochen. Dieser neue Adressat der Operette – der Mittelstand – war zugleich ihr Spiegelbild.

Bei Ausbruch des Ersten Weltkriegs hatte sich also ein tiefgreifender gesellschaftlicher Wandel vollzogen. Auch im Bereich der Künste und Wissenschaften waren wahre Revolutionen passiert. Die Monarchie war brüchig und angreifbar geworden. War nicht das alles mit Grund, weshalb die Operette musikalisch in die Vergangenheit flüchtete und sich einer schon damals rückwärtsgewandten Walzerseligkeit à la Strauß und Lanner besann, wissend dass diese Epoche unwiederbringlich vorbei war?

In diesem Retro-Milieu waren zahlreiche Operetten der ersten beiden Kriegsjahre vom patriotischen Gedanken durchdrungen. Komponisten stellten ihre Werke voller Überzeugung und Feuereifer in den Dienst der österreichisch-(deutschen) Sache. Im Operettenbereich waren dies Ralph Benatzky, Robert Stolz, Leo Fall oder Emmerich Kálmán.

Der berühmteste Operettenkomponist seiner Zeit, Franz Lehár hatte angeblich ein distanziertes Verhältnis zum Krieg, stellte sich aber dennoch mit Elan in den Dienst der Monarchie.

Das berühmte Reiterlied und der tragische „Heldentod“ vom Verfasser des Gedichtes, Hugo Zuckermann³⁷, der bereits 1914 gefallen war und an dessen Grab sich seine Frau das Leben genommen hatte, inspirierten Lehár zur Vertonung dieses Kriegsgedichtes, das sehr populär wurde.³⁸

2.3.1. „Anno 1914. Drei Bilder aus unseren Tagen“

Kaiser Franz Joseph wurde zu Beginn des Weltkriegs als Stellvertreter des Reiches glorifiziert und als „Vaterfigur“ personifiziert.³⁹ Beredtes Zeugnis dieser undistanzierten, großväterlich-liebevollen Verehrung – die mit der realen Gestalt Franz Josephs wenig gemein hatte – gibt das Lied „Draußen in Schönbrunn aus Ralph Benatzkys und Fritz Grünbaums Stück „Anno 1914. Drei Bilder aus unseren Tagen“:

³⁵ Czáky, *Ideologie*, 65.

³⁶ Ebd.

³⁷ Hugo Zuckermann, (* 15. Mai 1881 in Eger; † 23. Dezember 1914 in Eger) war ein böhmisch-österreichischer Rechtsanwalt, deutschsprachiger Schriftsteller und Zionist. Während seines Studiums in Wien wurde er Mitglied des *Vereins zionistischer Hochschüler Theodor Herzl in Wien* und später der jüdischen Akademischen Verbindung *Libanonia*.^[1] Bekannt wurde Zuckermann durch das *Österreichische Reiterlied* und die wenigen aus dem Nachlass veröffentlichten Gedichte. Darüber hinaus fand er mit seinem Engagement für den Zionismus Beachtung. Zusammen mit Oskar Rosenfeld hatte er 1908 die *Jüdische Bühne*, das erste jüdische Theater in Wien, gegründet, das bis 1938 bestand.

³⁸ Grun, *Gold und Silber*, 187.

³⁹ <http://www.musikgeschichte.at/regesten/Regesten-1995-s.pdf>, 5.

„Draußen im Schönbrunnerpark
Sitzt ein alter Herr, sorgenschwer;
Gibt in aller Herrgottsfrüh
Schon für unser Wohl sich Müh,
Gönnt sich nimmer fast
Ruh und Rast!
Lieber guter alter Herr,
Mach dir doch das Herz net schwer,
Dass sie so an Kaiser hat,
Selig ist d'Weanastadt!

Was wir können, woll'n wir tun,
Lass Dir bissl Zeit zum Ruh'n,
Lieber guter alter Herr von Schönbrunn.“

Das sentimental-patriotische Wienerlied erreichte weitreichende Popularität bis hin zum Kaiserhaus: Benatzky widerfuhr sogar „die Ehre, die Piece vor der kaiserlichen Familie vorführen zu dürfen. Bei der Audienz soll der kleine Erzherzog Otto den Refrain mitgesungen haben. Der Kaiser aber ließ keine Reaktion erkennen. Ein Hofschranze beruhigte Benatzky; er sei durchaus gerührt gewesen, aber im Liede geduzt zu werden, habe ihn einigermmaßen ‚aigiert.‘ Benatzky trug ein in Silber gerahmtes Bild des Potentaten mit eigenhändiger Unterschrift nach Hause.“⁴⁰

In seinem weltbekannten „Weißen Rössl“ vom Jahre 1930 besann sich Benatzky dieser Melodie und unterlegte sie mit einem neuen Text: „Ist einmal im Leben so...“

Hart ins Gericht ging Benatzkys Biograph Fritz Hennenberg mit der Operette „Anno 1914“: „Die Musik strotzt von Militaria – Zitate patriotischer Lieder von *Heil Dir im Siegeskranz* bis *Ich hatt einen Kameraden* sind zu einem giftigen Brei verrührt. Die Texte bilden eine merkwürdige Einheit von Perfidie und Einfalt. Fast wirkt es beruhigend, dass das Thema die künstlerische Qualität nach unten zerrt; gegen die Verlogenheit musste sich einfach die Feder sträuben.“⁴¹

Ein weiteres Werk Benatzkys zu Beginn des Ersten Weltkriegs war „Die befohlene Linie ist erreicht. Eine patriotische Szene“. Dem Press-Bureau der k.k. Polizeidirektion Wien, das die Zensur leitete, stießen die Rollennamen sauer auf: „Franzl Prohaska, Feldwebel“ und „Willy Lehmann, deutscher Offizier“ galten als Decknamen für Kaiser Franz Joseph und Kaiser Wilhelm und mussten geändert werden.⁴²

Trotz mancher humoristischer Respektlosigkeit war eines klar: der Kaiser diene als Symbolfigur – er kittete das zerrissene Reich durch seine jahrzehntelange Regentschaft ein letztes Mal zusammen, wurde aber gleichsam zum Relikt einer vergangenen Epoche. „Fleißig und phantasielos, schien er der oberste Bürokrat zu

⁴⁰ Fritz Hennenberg, „Es muss Was Wunderbares ein...“. Ralph Benatzky zwischen „Weißen Rössl“ und Hollywood, Wien 1998, 57, zit. in: Marie-Theres Arnbom, Christoph Wagner-Trenkowitz (Hg.), „*Grüß mich Gott!*“ 29.

⁴¹ Ebd.

⁴² Arnbom, Wagner-Trenkowitz, „*Grüß mich Gott!*“, 30.

sein, der meinte, er könne die ererbten Länder und Privilegien seinem Nachfolger dadurch erhalten, dass er der hergebrachten Routine folgte.“⁴³

2.3.2. „Gold gab ich für Eisen“

Emmerich Kálmáns „Gold gab ich für Eisen“ spielt im Herbst 1914 und thematisiert den Aufruf, Tauringe, Broschen und Schmuck für den Krieg zu geben. Wer den eisernen Schmuck trug, hatte sich als Patriot erwiesen, wer weiter Gold zeigte, verlor an Reputation. Im Stück kehrt ein bereits tot geglaubter Offizier unter beschwingten Melodien vom Schlachtfeld zurück und zeigt damit dem Publikum, wie glücklich so ein Krieg ausgehen kann.

Bemerkenswert bei dieser patriotischen Operette war die Anweisung im Regie- und Soufflierbuch Kálmáns, dass auf den deutschen Bühnen der Begriff „Oesterreich“ durch Deutschland ersetzt werden könne.⁴⁴ Das zeigte, dass die österreichischen Komponisten vom Erfolg auf deutschen Bühnen abhängig waren. Es war aber auch bezeichnend dafür, dass der Patriotismus in einem schweren Dilemma steckte und verschieden gedeutet werden konnte – Deutscher oder österreichisch-deutsch-ungarischer?

Steven Beller beschreibt das Problem so: „The difference between German and ‚Austrian‘ art was never spelled out, perhaps it could not be, and the role of the other, non-German ‚Austrian‘ nationalities in ‚Austrian‘ culture never properly accomodated.“ Genau das hatte aber Folgen für die staatlichen Autoritäten und deren Bemühungen, Kultur als identitätsstiftende Komponente zu nutzen. Ohne eine genaue Definition und ohne Einbindung aller Nationalitäten des Reiches konnte dieses Bestreben nicht fruchten.

Karl Kraus zeigte sich 1916 entsetzt darüber, dass eine Kriegsoperette mit diesem Titel überhaupt jemals komponiert und gespielt worden war:

„...Von Blut Tantièmen kriegen — daß solches geschehe, hat eine erbarungslose Untermenschheit geduldet. Daß sich unter den Auspizien des Sternenhimmels eine Operette des Namens: »Gold gab ich für Eisen« abspielen konnte, diese Tatsache wird den Nachlebenden mehr über den Weltkrieg, den wir gleichzeitig führten, zu denken geben als alle Geschichtsbücher aller Friedjungs, die da kommen werden.“⁴⁵

Und in den „Letzten Tagen der Menschheit“ lässt er den Nörgler sagen:

„Dies Wiener Herz, es ist aus purem Gold, drum möchte ich es gern für Eisen geben! O ausgestorbene Welt, das ist die Nacht, der nichts mehr als der jüngste Tag kann folgen. Verschlungen ist der Misston dieses Mordens vom ewigen Gleichmaß sphärischer Musik. Der letzte Wiener röchelt noch im Takt und läßt die Seele irdischen Behagens rauschend, den letzten Regen dieser Welt durchdringend, auf das nasse Pflaster fließen.“⁴⁶

⁴³ Johnston, *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte*, 52.

⁴⁴ Beller, *Tragic Carnival*, 130.

⁴⁵ Kraus, *Die Fackel*, Heft 418-422, 8.4.1916, 102.

⁴⁶ Kraus, *Die letzten Tage*, 120.

Meinte Karl Kraus mit dem „ewigen Gleichmaß sphärischer Musik“ nicht vielleicht die Operetten, deren Aufführungen in den Kriegsjahren gestürzt wurden, und den „Misston des Mordens“ vergessen ließen?

3. Die Ernüchterung

3.1. Flucht in die Illusion

Es steht jedenfalls fest, dass Kriegsthemen und Patriotismus bald von der Bühne verschwanden, sobald ersichtlich wurde, dass dieser Krieg doch nicht ein so schnelles, glorreiches Ende nehmen sollte, wie ursprünglich angenommen. In der Operette flüchtete man in die Welt der Illusion, des Märchens und der Vergangenheit. Oscar Straus gab den Auftakt mit „*Rund um die Liebe*.“ Emmerich Kálmáns „*Csárdásfürstin*“ wurde zu einem Kassenschlager in den Kriegsjahren. „Mag die ganze Welt versinken: hab ich dich!“ war der Hit der Operette – prägnanter hätte man das Chaos des Krieges mit dem gleichzeitigen Bestreben nach Vergessen wohl kaum formulieren können. „*Das Dreimäderlhaus*“ mit Liedern von Franz Schubert in einer Bearbeitung von Heinrich Berté war ebenfalls sehr erfolgreich. Zwei Wochen nach dem Tod Kaiser Franz Josephs wurde „*Die Rose von Stambul*“ von Leo Fall uraufgeführt. Sie wurde zur meistgespielten Operette des Theaters an der Wien nach der Lustigen Witwe. Das orientalische Kolorit in einer Walzermusik eingebettet, „grenzte an sublime Meisterschaft.“⁴⁷

3.2. Persönliche Erlebnisse

Mit Fortschreiten des Krieges verschonte die Realität bald niemanden mehr. Persönlich vom Krieg betroffen wurde Franz Lehár 1915, als sein Bruder Anton, Offizier bei der k.u.k. Armee schwer verletzt wurde. Anton Lehár erinnerte sich: „Tag und Nacht steht er [Franz Lehár, Anm.] an meinem Siechenlager, misst unermüdlich die Temperatur, zwingt mich stündlich zum Essen, und spornt mich und meine Umgebung immer wieder an zu neuem Lebenswillen.“⁴⁸

Künstlerischen Niederschlag fanden diese dramatischen Tage in der Tondichtung „*Fieber*“, das das Delirium eines sterbenden Soldaten beschreibt. Die symphonische Dichtung für großes Orchester und Tenor hätte „ein besseres Schicksal verdient als in einem Sammelband herauszukommen, dem ein konjunkturgieriger Verleger, trotz Lehárs entsetztem Protest, den fragwürdigen Titel *Aus eiserner Zeit* gab.“⁴⁹ Wieso dieser Sammelband „Seiner Majestät dem Deutschen Kaiser Wilhelm

⁴⁷ Grun, *Franz Lehár*, 190.

⁴⁸ Ebd., 188.

⁴⁹ Ebd., 188.

II. König von Preußen in tiefster Ehrfurcht zugeeignet⁵⁰ wurde, mag vielleicht daran gelegen haben, dass der deutsche Absatzmarkt weitaus größer war als der deutschsprachige Österreich-Ungarns und man sich möglicherweise ein besseres Geschäft erhoffte.⁵¹

Auch die Vertreter der Wiener Moderne wurden vom Krieg nicht verschont. Sie waren zunächst ebenfalls voller patriotischer Zuversicht bezüglich eines raschen, siegreichen Krieges gewesen. So etwa hatte sich Alban Berg „sehr enttäuscht und deprimiert“ gezeigt, als er 1914 für untauglich befunden worden war. „Aber es wird schon einen Sinn haben, dass sie mich nicht nahmen. Und wenn es nur den hat, dass sie nicht viele Leute brauchen, dass sie sich also gegenüber dem Feinde stark genug fühlen.“⁵²

Als immer mehr Gräueltaten – auch der Monarchie – von den Kriegsfrenten publik wurden, überwog alsbald seine Erleichterung darüber, doch nicht einberufen worden zu sein.⁵³

Ein halbes Jahr später – knapp nach dem Kriegseintritt Italiens – musste Berg noch einmal zur Musterung und wurde für tauglich befunden. Schönberg tröstete seinen Schüler: „Ich bin ganz überzeugt, dass der Krieg in 3 – 4 Monaten zu Ende ist!“⁵⁴ Alban Bergs Antwort: „Ihre Zuversicht, dass der Krieg nicht mehr lange dauern wird, ist mir eine große Freude. Die momentane Lage und der voraussichtliche Gang der Kriegereignisse sprechen ja auch so sehr für die Berechtigung dieser Zuversicht. Aber die richtige Überzeugung haben mir erst Ihre Worte gegeben.“⁵⁵ Er empfand es als „Gnade, dass meine persönliche militärische Teilnahme erst jetzt eintritt, wo alles so glänzend und hoffnungsvoll steht, wo also der Wille und die Freude „mitzutun“, durch kein Bedenken getrübt werden kann.“⁵⁶

Auch der 41-jährige Schönberg musste 1915 zur Musterung. Adolf Loos setzte sich dafür ein, dass sich Schönberg einjährig freiwillig melden konnte, was ihm schließlich auch bewilligt wurde.⁵⁷ Am 15.12.1915 rückte er zum k. k. Infanterieregiment Nr. 4 Hoch- und Deutschmeister ein, später kam er nach Bruck an der Leitha in die Reserveoffiziersschule. Dort entstand „*Die Eiserne Brigade*“, eine Art musikalische Parodie auf den Militärmarsch. Am auffälligsten davon ist

⁵⁰ Franz Lehar, *Aus eiserner Zeit* (Notendruck), Wien 1915.

⁵¹ Vgl. dazu: Aviel Roshwald, Richard Stites (Hg.), *European culture in the Great War*, 130: „The awareness of Austrian artists of the importance of them of their German public could result in what looked like abject self-denial, but might have been sound economics.“

⁵² Ertelt, Brand (Hg.), Briefwechsel der Wiener Schule. Briefwechsel: Arnold Schönberg – Alban Berg. Teilband 1, 510–511.

⁵³ Ebd., 512.

⁵⁴ Ebd., 583.

⁵⁵ Ebd., 586.

⁵⁶ Ebd., 601.

⁵⁷ Thomas Ertelt, Juliane Brand (Hg.), *Briefwechsel*, S. 535. Mit dem Einjährig–Freiwilligen-Recht konnten Kriegsfreiwillige mit höherem Bildungsabschluss einen einjährigen Dienst in einem Regiment eigener Wahl beantragen und auch rasch in den Offiziersrang wechseln. Da Arnold Schönberg keinen Akademischen Abschluss hatte und nie eine offizielle Position an einer Unterrichtsstätte innegehabt hatte, musste eine gesonderte Beantragung erfolgen.

das sogenannte „Tierkonzert“, in dem Tierstimmen nachgeahmt werden. Jedenfalls kann die Kombination von Trompetensignal, Tierstimmen und Schnarchgeräuschen als Nachahmung des Zapfenstreichs gelten. Schönbergs Kriegsdienst fand darin musikalischen Niederschlag.⁵⁸

Da Schönberg aber damals an asthmatischen Anfällen litt und sein Gesundheitszustand nicht stabil war, bemühten sich Freunde und Schüler um seine Beurlaubung beim ungarischen Ministerium.⁵⁹ Der Wiener Tonkünstlerverein wandte sich schließlich an Béla Bartók, um Schönbergs Befreiung vom Dienst zu erwirken. Die Intervention hatte Erfolg. Schönberg setzte danach seine Arbeit an der „Jakobsleiter“ fort, die, obzwar unvollendet, als eines seiner wichtigsten Werke gilt und von seinen Kriegserlebnissen und dem Zusammenbruch der Monarchie unmittelbar in Zusammenhang steht. Er schrieb selbst den Text für dieses Werk, dem ein alttestamentarisches Zitat (Gen 28: 10-17) zugrunde liegt. Inhaltlich versuchte Schönberg, selbst zum Protestantismus konvertierter Jude, ein Gleichnis für das Ringen des modernen Menschen um Glauben im zeitlichen Kontext des Weltkrieges und des Zusammenbruchs der alten Ordnung zu erfassen: „Vielleicht war das Ärgste doch die Umstürzung all dessen, woran man früher geglaubt hat. [...] Was ich meine, würde Ihnen am besten meine Dichtung ‚*Jakobsleiter*‘ (ein Oratorium) sagen: ich meine – wenn auch ohne alle organisatorischen Fesseln – die Religion. Mir war sie in diesen Jahren meine einzige Stütze – es sei das hier zum erstenmal gesagt.“ (Brief an Wassily Kandinsky vom 20. Juli 1922)⁶⁰.

Der Weltkrieg hatte eine Zäsur in die künstlerisch produktivste Phase Schönbergs gebracht. Auch finanziell ging es Schönberg, der bei Ausbruch des Ersten Weltkrieges in Berlin lebte, zu dieser Zeit sehr schlecht. Auf Betreiben seiner Schüler – allen voran Alban Bergs, der dafür harte Konfrontationen mit Alma Mahler ausfocht, wurde die vorher bereits existierende Mahler-Stiftung – mit zusätzlichen Mitteln anderer Mäzene – gespeist und Schönberg ein monatlicher Betrag überwiesen.⁶¹

Ebenfalls an der Front war der Komponist Hanns Eisler – nach dem Krieg Schüler Arnold Schönbergs. Immer wieder wurde ihm seine aktenkundige „politische Unzuverlässigkeit“ als Sozialist vorgeworfen. Dass er in einem ungarischen Regiment dienen musste, hatte damit zu tun, dass durch die dort herrschenden Sprachunterschiede eine mögliche politische Agitation unterbunden werden sollte. Das Oratorium „*Gegen den Krieg*“, für das Berthold Brecht den Text verfasste und welches er später nach den Regeln der Zwölftontechnik umschrieb, begann er während seiner Kriegszeit und ist somit auch eine musikalisches Manifest gegen die Gräueltaten, die er selbst an der Front erleben musste.

⁵⁸ http://www.schoenberg.at/index.php?option=com_content&view=article&id=264&Itemid=439&lang=De.

⁵⁹ Da sein Vater ungarischer Herkunft war, galt auch für Arnold Schönberg die ungarische Gesetzgebung.

⁶⁰ http://www.schoenberg.at/index.php?option=com_content&view=article&id=264&Itemid=439&lang=de.

⁶¹ Reich, *Arnold Schönberg*, 125.

4. Musik an der Front

4.1. Volksmusik - Soldatenlieder

Abseits von „ernster“ und „Unterhaltungsmusik“ hatte auch die Volksmusik und – während der Kriegszeit in besonderem Maße die Soldatenmusik – eine gewisse Aufgabe im habsburgischen Vielvölkerreich zu erfüllen: nämlich eine „kollektive, überindividuelle Identität“ zu schaffen, „um den Fortbestand der Monarchie zu garantieren.“⁶² Kulturelle Phänomene wie etwa die Volksmusik, denen vor 1900 im musikwissenschaftlichen Diskurs kaum Beachtung geschenkt worden war, rückten damals – am Scheideweg in die als bedrohlich empfundene Moderne – ins Zentrum des Interesses.

Unter mehreren Aspekten ist das Sammeln von Liedgut damals zu sehen: Erstens wurde die gute alte Zeit, eingebettet in ein ländliches, stilles Idyll als ein Kontrapunkt zum lauten, schmutzigen Großstadtleben und zu den vielen radikalen Veränderungen des Fin de siècle heraufbeschworen. Zweitens: Es gab die öfters ausgesprochene Befürchtung, die Volkskultur könnte unwiederbringlich verloren gehen, wenn man nicht systematisch ans Werk des Erhaltens ginge. Und drittens: Die Volkskunst wurde „bewusst zur vor allem ethnischen, regionalen wie nationalen und sogar übernationalen Identitätsstiftung eingesetzt.“⁶³ So kam es 1904 unter diesen Gesichtspunkten zur Gründung des so genannten Unternehmens „Das Volkslied in Österreich“, dessen Nachfolgeorganisation „Österreichisches Volksliedwerk“ bis heute existiert.

Das ehrgeizige Projekt sah vor, eine repräsentative Ausgabe der Volkslieder, -tänze, und –poesie aller ethnischen Gruppen der cisleithanischen Reichshälfte, getrennt nach Völkern und Nationen und geschrieben in der jeweiligen Landessprache in 60 Bänden (30 deutsche, 20 slawische und zehn romanische) herauszugeben. Ideell, aber auch finanziell unterstützt wurde das Projekt vom Kaiserhaus und vom k.k. Ministerium für Kultus und Unterricht.

Als Projektleiter wurde der Volksmusikforscher Josef Pommer beauftragt, der ziemlich radikal deutschnational eingestellt war. In seiner Funktion als Leiter der Volksliedsammlung hielt er sich mit deutschnationalistischen Aussagen aber weitgehend zurück und berief verschiedene nationale Arbeitsausschüsse für die Sammlung. Einige Zeit lang funktionierte die Sammeltätigkeit ganz gut, es gab jedoch immer eine deutsche Dominanz im Hauptausschuss, weswegen die übrigen nicht-deutschsprachigen Mitarbeiter immer mahnten, die „Wissenschaftsbedürfnisse jeder der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder bewohnenden Nationalität“⁶⁴ mit einzubeziehen.

Die Ergebnisse, die bis zum Zusammenbruch der Monarchie und somit dem vorläufigen Ende des „Volksliedes in Österreich“ vorlagen, konnten sich sehen lassen: Es wurden umfangreiche Archive eingerichtet, die bis heute als Grundlage

⁶² Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 12.

⁶³ Ebd., 12.

⁶⁴ AVA, Unterricht und Kunst, Fasz. 3269/15. Zl. 47.803. 11. 11. 1910, zit. in: Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 19.

der Volksmusikforschung dienen. Nach vierzehn Jahren Sammeln waren bereits elf Bände druckfertig.⁶⁵

Mit diesem geistigen Hintergrund, Volksgut zu sammeln und für spätere Generationen zu erhalten, ist auch die Sammlung von Soldatenliedern in der Zeit des Ersten Weltkriegs zu sehen.

Eine „akustische“ Sammlung legte das Phonogrammarchiv 1915/16 auf Betreiben des Kriegsministeriums an, eine auf Papier gebrachte wissenschaftliche Dokumentation der Soldatenlieder betrieb ab 1916 „die Musikhistorische Zentrale“ des Kriegsministeriums.

Der Physiker Leo Hajek, damals Assistent und später Leiter des Phonogrammarchivs der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, nahm die Soldatenlieder auf, „da diese Lieder als Begleiterscheinung bzw. Schöpfungen einer großen Zeit von historischem Wert der Nachwelt erhalten bleiben sollen.“⁶⁶ Auch hier wurde besonderer Wert darauf gelegt, dass die Sammlung alle Sprachen umfasste. Die aufgezeichneten Lieder sollten künftig von allen Offizieren, die ja mehrheitlich Deutschösterreicher oder Ungarn waren, erlernt werden, um auch über die Musik einen sozialen Kontakt zum meist anderssprachigen Mannschaftspersonal herstellen zu können: „Hiedurch soll der zur Truppe einrückende Lt. [Leutnant] (Fnrrch) [Fährnich] mit den Liedern der Mannschaft im vorhinein vertraut werden; er steht hiedurch dem Manne vom ersten Augenblick an menschlich näher und wird auch seine Sprache leichter erlernen.“⁶⁷ Es wurde auch darauf hingewiesen, dass Kriegsgesänge „allenfalls mit teilweise abgemildertem Text (wenn nötig) [...] gesungen werden.“⁶⁸

Schon vor Projektbeginn entstand im Phonogrammarchiv eine Aufnahme, die thematisch der Serie „Soldatenlieder“ zuzuordnen ist. Es handelt sich bei diesem bemerkenswerten Tondokument um die Völkerhymne (Haydns „Gott Erhalte“), die vierstimmig in vier Sprachen, auf Deutsch, Ungarisch, Tschechisch und Polnisch, von vier Solisten gesungen wurde. Mit den Aufnahmen zum Projekt „Soldatenlieder“ wurde im Jänner 1916 im Phonogrammarchiv begonnen. Im Laufe weniger Monate wurde von Wien ausgehend eine Tour durch verschiedene Kasernen der k. u. k. Monarchie unternommen, wo deutsche, rumänische, serbokroatische, ungarische, tschechische, slowakische, polnische, friulanische, italienische, kroatische, slowenische und ruthenische Soldatenlieder aufgenommen wurden.

„Bei dieser wissenschaftlich wie auch militärtaktisch und psychologisch motivierten Sammlung fand nicht nur eine Zensur der Liedtexte, sondern – nicht zuletzt aufgrund des damals sehr kostspieligen technischen Materials – auch eine strenge Auswahl der dafür in Frage kommenden Interpreten statt.“⁶⁹

Die Lieder sollten zugeschnitten auf die Kriegssituation sein: „Lieder mit leichter kontrollierbaren Texten, die kriegskonform oder bestenfalls unbedenklich

⁶⁵ Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 20.

⁶⁶ Hajek, *Bericht über die Ergebnisse der Sammlung von Soldatenliedern*, 42.

⁶⁷ Phonogrammarchiv, Abt. 6, Nr. 5.160, zit. nach: Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 24.

⁶⁸ AVA, F 2915, zit. nach: Gerda Lechleitner, *Zu den Soldatenliedern*, 20.

⁶⁹ Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 24.

sein durften“⁷⁰ kamen in Betracht. „Die Hauptintention bestand in der Aufnahme der vaterlandstreuen und kriegs-, bzw. siegesverherrlichenden Lieder („Gott erhalte, Gott beschütze“), die durch Ironisierung oder durch ein Feindbild eine abschätzige Wertung enthalten durften oder sollten („Sagt mir, in welchem Land sind die Abruzzen?“).“⁷¹

Die Aufnahmequalität der Soldatenlieder ist im Vergleich zu anderen, nichtkommerziellen Aufnahmen aus dieser Zeit, sehr gut. Damals üblich war das Aufzeichnen des Schalles in Tiefen- oder Edisonschrift auf Wachsplatten. Mit der fixen Plattengröße von 15 cm Durchmesser lag die Aufnahmezeit unter zwei Minuten, was sehr kurz war. Es war somit unmöglich, mehrere Strophen eines Liedes auf einer Platte aufzunehmen.

Sänger und Musiker mussten sich vor einem Trichter positionieren, dass ein ausgewogener Klang entstand, und etwa die Sänger nicht von den Blechbläsern übertönt wurden. Obwohl die Aufnahmen schon 1916 entstanden, waren sie infolge des Materialmangels in der Nachkriegszeit erst in den zwanziger Jahren als Archiv-Platten allgemein zugänglich und sind heute eines der wenigen akustischen Zeugnisse, die direkt aus der Kriegszeit stammen.

4.2. Volkslied versus Gassenhauer – Österreichische Soldatenlieder im 1. Weltkrieg

Die „Musikhistorische Zentrale“ des Kriegsministeriums wurde 1916 gegründet, zu einer Zeit also, in der „Polarisierung, Radikalisierung und Totalisierung zuungunsten integrativer Bestrebungen innerhalb der Donaumonarchie immer stärker wurden“⁷². Man war bestrebt, diesen Negativtendenzen auf verschiedene Weise entgegenzusteuern. Ein Versuch wurde etwa mit der Einrichtung der „Musikhistorischen Zentrale“ unternommen. Im „Fremdenblatt“ wurde dies sehr positiv kommentiert:

„Musikhistorische Zentrale [...] ist ein höchst amtlicher Titel für eine höchst künstlerische Sache und für eine höchst österreichische Sache dazu. Es entspricht ja doch dem österreichischen Wesen, dass die Musik des Krieges nicht überhört, sondern mit liebevoller Sorgfalt gesammelt, aufbewahrt und gepflegt wird. Man müsste sich wundern und es wäre ganz unbegreiflich, wäre diese wichtige Arbeit versäumt worden.“ [...] ⁷³

Im Jahr davor (1915) war der Name „Österreich“ die offizielle Bezeichnung für die cisleithanische Reichshälfte geworden. „Österreich“ musste auch ideologopolitisch und historisch einzementiert werden. Der Zeitpunkt schien gerade in dieser Kriegszeit günstig, denn „schließlich schien gerade der gemeinsame äußere

⁷⁰ Óskar Elscheck, *Die Sammlung „Soldatenlieder der k.u.k. Armee“* in: Beiheft zur CD „Soldatenlieder der k.u.k. Armee“, 27f.

⁷¹ Ebd.

⁷² Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 371.

⁷³ Fremden-Blatt, Jg. 72, Nr. 13, Wien, 13. Jänner 1918, 1.

Feind, auf den nun Aggressionen und Feindbilder übertragen werden konnten, eine Verbrüderung innerhalb des Reiches wieder möglich zu machen [...]“⁷⁴ Soldatenlieder in allen Sprachen der Monarchie schienen dafür ein probates Mittel zu sein:

„Die Sammlung unter den Soldaten entsprach einer wohlüberlegten Förderung eines Gemeinschaftsgefühls unter den kämpfenden Truppen, denn das Heer war ebenso wie die Schule im Bewusstsein der Regierenden jener Bereich, der zur Ausprägung einer gemeinsamen Identität im Sinne der supranationalen Identität der Habsburgermonarchie dienen sollte. Das Militär war eine der wenigen Institutionen, wo Angehörige verschiedener Nationen aufeinander trafen und sich so kennen- und verstehen lernen konnten.“⁷⁵

Ein politisch instrumentalisiertes Musikprojekt war also die Sammlung der Soldatenlieder, das von prominenten Musikern geleitet wurde: Für Cisleithanien war es Bernhard Paumgartner, der später als einer der Gründungsväter der Salzburger Festspiele hervortreten sollte. Paumgartner war Jurist, der aber auch eine Ausbildung als Musiker und Dirigent hatte. Er wurde noch während seiner Tätigkeit für die „Musikhistorische Zentrale“ 1917 als Leiter des Mozarteums nach Salzburg berufen. Das cisleithanische Amt war im „Hotel National“ in der Taborstraße im 2. Bezirk in Wien untergebracht.⁷⁶

Für Transleithanien war Béla Bartók mit der musikalischen Leitung betraut, der gemeinsam mit seinem Schüler und Freund Zsoltan Kodály die Musikabteilung führte. Die beiden hatten sich bereits seit 1905 mit der Sammlung, Archivierung und Bearbeitung von Volksmusik beschäftigt.⁷⁷ Bartóks Tätigkeit im Krieg bewirkte in ihm ein Umdenken: hatte er sich als Sammler ungarischer Volksmusik zunächst der ungarischen Sache verschrieben, sah er später seinen eigentlichen Auftrag darin, „die Verbrüderung der Völker, eine Verbrüderung trotz allem Krieg und Hader“ voranzutreiben. „Dieser Idee versuche ich – soweit es meine Kräfte gestatten – in meiner Musik zu dienen.“⁷⁸ Paumgartner und Bartók standen in engem Briefverkehr, um die Sammlungstätigkeit zu besprechen und zu koordinieren.

Den Antrieb, eine „Volksliedsammlung“ an der Front zu erstellen, hatte Paumgartner laut seiner Biographie selbst, um „in unserer vielsprachigen Armee aus dem Chaos des Krieges wenigstens so viel zu gewinnen, dass eine kulturelle Wirkung davon auch in aller Zukunft zu erwarten wäre.“⁷⁹ Dies entsprach auch seiner inneren Haltung als „österreichisch Fühlender und zugleich übernational Denkender.“⁸⁰ Wie schon eingangs erwähnt, entsprang diese Idee wohl auch der damaligen „Mode“, geistige und künstlerische Errungenschaften in einer Zeitenwende zu erhalten.

Paumgartner gewann alsbald Generalstabschef Konrad von Hötzendorf für dieses Projekt. In seinen Erinnerungen schrieb Paumgartner: „Ich war so kühn, mich

⁷⁴ Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 59.

⁷⁵ Hois, *Weltkrieg*, 127.

⁷⁶ Paumgartner, *Erinnerungen*, 74.

⁷⁷ Hois, *Weltkrieg*, 131.

⁷⁸ Ebd., 132.

⁷⁹ Paumgartner, *Erinnerungen*, 74.

⁸⁰ Hois, *Weltkrieg*, 127.

trotz meiner bescheidenen militärischen Charge, allerdings mit einer wertvollen Empfehlung versehen, in die Eisenbahn zu setzen und nach Teschen zu fahren, wo sich damals unser Hauptquartier befand. Dort wagte ich es, Hötzendorf persönlich aufzusuchen und ihm meinen Plan vorzutragen. Er war sehr freundlich zu mir, sagte nach meinen Erläuterungen einfach *Na machen Sie's halt!*⁸¹

Paumgartner gewann renommierte Musiker und Volksliedkenner für dieses Projekt. Der Musikhistoriker und Sänger Heinrich Knöll, der Industrielle und Volksliedforscher Konrad Mautner, der Volkstanzforscher und Lehrer Raimund Zoder waren ebenso daran beteiligt wie die Komponisten Felix Petyrek, Wilhelm Grosz, Viktor Ullmann, Hans Krása, Alois Hába (u.a.). Sie alle zogen mit an die Front, um Lieder zu sammeln, oder redigierten die eingeschickten Lieder. In vier Bänden wurden die „Österreichischen Soldatenlieder“ publiziert.

Das den vier Bänden vorangestellte Motto

„Freudenrausch, Herzensweh,
Großes Gelingen!
Was man nicht sagen kann,
Das muss man singen!“

stammte übrigens vom Heimatdichter Peter Rosegger, der ebenfalls gefragt worden war, ob er sich am Sammeln der Lieder beteiligen wolle. Er lehnte jedoch ab, da er „keine Autorität in dieser Sache wäre.“⁸²

Doch so geeignet die Rahmenbedingungen für das Projekt auch schienen – ganz reibungslos funktionierte es trotz der militärisch strengen Organisation nicht. Die nationale Inhomogenität der Truppen bereitete ebenso Schwierigkeiten wie häufige Mannschaftswechsel.⁸³ Es haperte aber auch an der nötigen Motivation – schließlich „erhielten die Soldaten kaum eine Belohnung für ihre Mithilfe, mussten aber ihre Freizeit dafür opfern und waren deshalb oft nicht sehr angetan von diesem Unternehmen.“⁸⁴

Bartók beklagte in einem Brief an Paumgartner: „Zu einer physischen Leistung kann man die Soldaten *zwingen*, doch zum Gesang – nur eine kurze Weile.“⁸⁵ Auch den Vorgesetzten mangelte es an Verständnis für die Sammlertätigkeit. So zitierte

⁸¹ Paumgartner, *Erinnerungen*, 74.

⁸² Brief Roseggers an Wilhelm Kienzl, zit. nach Hans Sittner: Kienzl – Rosegger. Wilhelm Kienzls „Lebenswanderungen“ im Auszug, neu eingeleitet und hinsichtlich der letzten siebzehn Lebensjahre biographisch ergänzt; Kienzls Briefwechsel mit Peter Rosegger, eingeleitet und kommentiert, nebst einem Namen-, Brief- und vollständigen Werkverzeichnis, Zürich – Leipzig – Wien 1952, 438 – 439, zit. in: Hois, „Eva Maria Hois, „Ein Kultur- und Zeitdokument ersten Ranges“. Die Soldatenliedersammlung der *Musikhistorischen Zentrale* beim k. u. k. Kriegsministerium im Ersten Weltkrieg. Geschichte – Dokumente – Lieder, Diss.- Wien 1997, 68.

⁸³ Hois, *Weltkrieg*, 136.

⁸⁴ Hois, *Weltkrieg*, 136f.

⁸⁵ Kriegsarchiv, MHZ, Karton 99, Nr. 206. 37 Brief von Bartók an Paumgartner am 4. 8. 1917, zit. in: Hois, *Weltkrieg*, 37.

Bártok in seinem Brief einen Oberstleutnant. „Ich kann gar nicht begreifen, wie man in *solchen* Zeiten derartiges fordern kann. Jetzt! Singen!“⁸⁶

Doch im Großen und Ganzen war die Musikhistorische Zentrale über das rege Engagement der Soldaten erfreut, wenn auch ihre Einsendungen nicht „besonders schön in Form und Ausstattung“ waren, da sie „oft in Unterständen und Schützengräben unter vielfach widrigen Verhältnissen aufgeführt und [...] auf mühselig zusammengesparten Papierstückchen, Zeitungsschleifen etc. niedergeschrieben...“ wurden. Doch „gerade diese [...] Gruppe von Einsendungen zeugt [...] für den großen Idealismus und vaterländischen Geist unserer Truppen im Felde.“⁸⁷

Die Bevölkerung wurde ebenfalls dazu aufgerufen, Lieder, eigene Kompositionen und Dichtungen, einzuschicken und arbeitete an dem Projekt fleißig mit.

4.2.1. Thematik der Lieder – Märsche, Gefühle und Ironie

In die Sammlung sollten nur „wirkliche Volkslieder“ aufgenommen werden, nicht aber „Modeschlager und dergleichen.“⁸⁸ Zum einen wurde eine große Gesamtausgabe vorbereitet. Zum anderen wurden viele der gesammelten Lieder auch in vier kleinen handlichen Liederfibeln veröffentlicht, die den Soldaten „als treue Begleiter zur Seite“ stehen.⁸⁹ „...alles Gewollte, Kunstmäßige, Fremde“, aber auch die „sogenannten volkstümlichen Lieder“ wurden „nur insoweit berücksichtigt, als diese tatsächlich Allgemeingut der Soldaten geworden sind.“⁹⁰ Viele Lieder bezogen sich auf das Soldatenleben. Kameradschaft, Vaterlandsliebe, Desertieren, aber auch Verwundung und Tod. Häufig waren diese Lieder Märsche, die die Soldaten motivierten und stärkten.

In die vierte Sammlung der „Soldatenlieder“ wurden „zahlreichen Wünschen aus soldatischen Kreisen entsprechend“, „auch einige wenige Lieder nicht eigentlich militärischer Art mit aufgenommen. Aber auch diese, *gerade* diese leben und klingen trotz Waffen und Not unter unseren Feldgrauen als ein lieber, fröhlicher Friedenshall aus der Heimat.“⁹¹

Sehnsucht nach der Heimat und Abschied von den Eltern oder der Geliebten wurden in den Liedern häufig thematisiert. Das waren so genannte „Stimmungsgesänge“. Sie konnten damit ausdrücken, was sie bewegt und was sie sonst nicht selbst sagen konnten oder wollten.

Auffallend ist eine starke Ambivalenz in der Liedliteratur: Es gab einerseits die affirmativen Lieder, die den Krieg und das Soldatenleben verherrlichten. Andererseits wurden vielfach kritische Lieder gesungen, die die negativen Seiten des Soldatenlebens thematisieren. Da diese verboten waren, wurden sie nicht in die Sammlung aufgenommen, und wurden daher meist nur mündlich verbreitet.⁹²

⁸⁶ Ebd., 137.

⁸⁷ Ebd., 136.

⁸⁸ Paumgartner, *Erinnerungen*, 75.

⁸⁹ Bernhard Paumgartner (Hg.), *Österreichische Soldatenlieder*, 1. Heft, 2.

⁹⁰ Ebd.

⁹¹ Paumgartner (Hg.), *Österreichische Soldatenlieder*, 2.

⁹² Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 48.

Am liebsten sangen die Soldaten ihnen vertraute Lieder - „freiwillig und ohne äußere Einflussnahme“⁹³ - und konnten damit ausdrücken, was sie bewegt und was sie sonst nicht selbst sagen konnten oder wollten. Es war verboten, kriegskritische, oder Freiheit thematisierende Lieder zu singen, doch darüber setzten sich die Soldaten häufig hinweg.

So „hehr“ das Soldatenlied auch dargestellt wird – natürlich ging es auch darum, den Feind niederzumachen, den Hurratriotismus dieses Krieges einzufangen und die Soldaten zu manipulieren. Das bekannte neapolitanische Volkslied „Santa Lucia“ wurde kriegsgerecht umgetextet:

„Sagt mir, in welchem Land sind die Abruzzen?
Wo liegt der Räuber mit seinen Stutzen?
Wo bricht man Freundesbund
heuchelnd mit falschem Mund? Dort in Italien!

Wenn auch die Riesenzahl uns will bezwingen,
es wird der ganzen Welt doch nicht gelingen.
Deutschland mit uns vereint
Schlägt auch den achten Feind.
Schlägt auch Italien!

„Gott strafe England“, klingt durch die Lande.
Untreu‘ ist jederzeit die größte Schande.
Gott aber ist gerecht.
Er straf‘ auch dies Geschlecht.
Straf‘ auch Italien!⁹⁴

In die Sammlung der „Musikhistorischen Zentrale“ wurde dieser Textvorschlag allerdings nicht aufgenommen. Dieses Lied wurde aber vom Phonogrammarchiv aufgezeichnet und ist somit erhalten. Auch das am häufigsten gesungene Soldatenlied „Der gute Kamerad“ von Ludwig Uhland wurde mehrfach scherzhaft oder ironisierend umgedichtet:

„Ich hatt‘ einen Katzenbraten,
einen besseren findst du nit,
ich steckt ihn an die Gabel
und schob ihn in den Schnabel
Mit großem Appetit.“⁹⁵

⁹³ Elbers, Das deutsche Soldatenlied im 1. Weltkrieg und seine publizistische Bedeutung unter besonderer Berücksichtigung des neuen Soldatenliedes, Wege und Wirkungen der Liedpublizistik im deutschen Weltkriegsheer. Diss. – Essen 1963, 7, zit. In: Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 44.

⁹⁴ Soldatenlieder CD-Rom 2514/1.

⁹⁵ Otto Maußer, Der Liederbestand bairischer Truppen im Weltkrieg (1916), in: Bayerische Hefte für Volkskunde 4, München 1917, 98, zit. in: Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 51.

Und noch eine Umdichtung, die sich auf die Kriegserklärung des einstigen Verbündeten Italien bezieht:

Ich hatt einen Kameraden, einen schlechtern find'st du nit.
Die Trommel schlug zum Streite,
er schlich von meiner Seite
und sprach: Ich tu nicht mit.

Eine Kugel kam geflogen, aha, die ist von dir!
Erhabener Gedanke:
Du fällst mir in die Flanke
Und willst ein Stück von mir.

[...] ⁹⁶

Bemerkenswerterweise brachte der Erste Weltkrieg aber kaum neue Lieder hervor. Besungen wurde er – im Gegensatz zu Kriegen in früheren Zeiten (napoleonische Kriege, deutsch-französischer Krieg 1870/71) auch kaum. Woran das lag, mag diese Erläuterung geben:

„Merkwürdig wird dem Fernstehenden erscheinen, dass eine so bewegte Zeit, wie die von 1914-1918 keine oder nur unbedeutende neue historische Lieder hervorbrachte. Wer aber die Verhältnisse aus eigener Erfahrung kennt, wird sich darüber nicht wundern. In Kriegen früherer Jahrzehnte marschierten die Truppen oft wochenlang in bequemen, vorbereiteten Etappen vom Hinterland in ihre Bestimmungsorte [...] Die Verluste waren, gegen Weltkriegsziffern, gering und der Stand der Truppen wenig verändert: die gleichen Leute waren ausmarschiert, hatten Kämpfe mitgemacht, waren heimgezogen. Jeder Mann kannte den obersten Führer persönlich, wusste von ihm Geschichten zu erzählen. Im Weltkrieg dagegen war der Führer zum hohen Kanzleibeamten geworden, der Menschenverbrauch ungeheuer [...] Nicht einmal ein so balladenhaft-romantisches Unternehmen wie der Donauübergang bei Belgrad im Herbst 1915 fand im Soldatenvolke seinen Sänger.“ ⁹⁷

Während des Krieges gab es aber noch die Zuversicht, auch dieser Krieg werde historisch relevantes Musikgut hervorbringen:

„Die wahrhaft großen Lieder, die der Krieg hervorgebracht, werden wir wohl erst in einem späteren Geschlecht als solche erkennen. Wir haben jetzt noch nicht den richtigen Abstand zu ihnen und wissen wirklich nicht, ob dieses oder jenes Lied, welches im Augenblick bei einer Kompagnie in den Dolomiten erklingt, einmal Gemeingut der ganzen Armee, des ganzen Volkes sein wird.“ ⁹⁸

⁹⁶ Johannes Voelker, *Der deutsche Soldat in seinen Liedern und Reimen. Plaudereien eines alten Soldaten*, Stettin 1929, 131., zit. in: Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 52.

⁹⁷ Karl Magnus Klier, *Deutsche Lieder bim IR.74*. In: *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde*, Jg. 4, Prag 1931, 137f. zit. in: Hois: *Musikhistorische Zentrale*, 38.

⁹⁸ Paumgartner, „*Das Soldatenvolkslied*“, im Feuilleton der „Neuen Freien Presse“, 9. Januar 1918, 2.

Im Prinzip wurde aber auf althergebrachtes Liedgut zurückgegriffen:

„Und man brauchte keineswegs viel zu dichten und neu zu formen, denn die Lieder, die der Soldat aus den Zeiten Prinz Eugens, Erzherzog Karls und Radetzky's her von Generation zu Generation übernommen hatte, waren ja noch frisch und unverbraucht, die Weise klang hell und kräftig wie einst und die wenigen Worte, die man dazu brauchte, um das Lied den neuen Verhältnissen anzupassen, fand jeder ganz von selbst. Und so sangen sie vom jungen Kaiser Karl dort, wo früher Vater Radetzky ‚nach Italien zog‘, und aus den Höhen bei Sarajevo, die ehemals bei Custozza und Sedan lagen, wurden in dem alten Lied vom ‚sterbenden Soldaten‘ die Höhen bei Lemberg; statt Malborghet und Königätz, wo ‚der erste Streit tobte‘, heißt es jetzt Przemyśl, und keiner der Sänger erinnert sich mehr daran, dass es jemals anders gelaute hat. So ist aber das Volkslied; unbestimmbar, wann es geboren wurde, in dem reichen Boden der Urpoesie des Volkes wurzelnd, daher immer voll geheimnisvoller Beziehungen, immer lebend und wie das Antlitz der Erde einer steten Veränderung unterworfen und von rührender Unbewusstheit seines Wertes. Wie kaum ein anderes Kulturdokument drückt es Seelenleben und Wesen seines Volkes greifbar aus; es kennt nicht jenen wütenden zügellosen Hass der kriegerischen Kunstlyrik, stets ebenso ausgeglichen wie vielgestaltig: frisch, draufgängerisch, wenn es aus deutscher Seele kommt, von unbeschreiblicher Schwermut, wenn es als Kind der Ukraine von Heimat und Sehnsucht redet, kühn und rhythmisch merkwürdig, wenn es aus der Pußta kommt, aber immer erdnah und von dem rätselhaften Zauber erfüllt, dem auch die primitivsten Kunstwerke der Volkskunst entströmen, da sie ja eigentlich von keinem einzelnen geschaffen, sondern die Kinder der Entwicklung ganzer langer Generationen sind.“⁹⁹

Dem Krieg sprach man auch eine reinigende Wirkung des Krieges auf die „Possencouplets“ zu, die nun „besseren Weisen ernster und heiterer Stimmung Platz machen.“¹⁰⁰

„Der Krieg sollte also dem Volkslied seine einstige Bedeutung wiedergeben und sich somit wenigstens auf diesem Gebiet als echter Segensbringer erweisen.“¹⁰¹ Außerdem konnte er aufgrund seiner Größe vor allem auch hinsichtlich künstlerischer Äußerungen das ‚Echte‘ vom Trivialen und Banalen scheiden. So würde auch das ‚schmucklose, einfache Volkslied‘ mit seiner ‚einfachen und großartigen Urform‘ durch die ‚Rückkehr vom Raffinement‘ gegenüber dem ‚elenden Gassenhauerzeug‘ wieder die Vorherrschaft erlangen.“¹⁰²

Somit – dies die damalige Hoffnung – brachte der Krieg auch in der Musik die dringend ersehnte Katharsis, denn „die Lieder aus der Kaserne geben vielfach Beweis von einer entsetzlichen Sittenlosigkeit.“¹⁰³ Als positiver Aspekt des Kriegsgeschehens galt außerdem, dass wieder mehr, und vor allem mehr Eigenes,

⁹⁹ Paumgartner, „*Neue Freie Presse*“, 9. Januar 1918, 2.

¹⁰⁰ Adler, *Tonkunst*, 4.

¹⁰¹ Helmuth Pommer, *Volksliederabend*, in: *Das deutsche Volkslied*, Jg. 17, Wien 1915, 105.

¹⁰² Alois Ulreich, *Der Krieg und das Volkslied*. In: *Neues Wiener Tagblatt*, Nr. 282, 12. Oktober 1914, S. 3, zit. in: Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 36.

¹⁰³ „Das Volkslied in Österreich (Steiermark)“, in: *Das deutsche Volkslied* 15, Wien 1913, 35, zit. in: Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 39.

gesungen wurde. Das wurde als „Selbstbesinnung auf das eigene Volk und dessen Kraft sowie als moralisch-sittlich-kultureller Kampf gegen Verfremdung und schädliche Einflüsse von außen“ gesehen.¹⁰⁴

4.2.2. Funktionalität des Singens im Krieg

Die Wirkung der Musik auf die Seele der Menschen hatte im Krieg mehrere Funktionen. Der Musikwissenschaftler Guido Adler beschrieb das so:

„Musik ist die Seele der Kultur. Der von allem Äußerlichen abgelöste Wille, das Innerste der psychischen Strebungen gelangt in ihr zum künstlerischen Ausdruck. Sie spiegelt das Weltbild am reinsten und klarsten wider. Sie begleitet den Menschen, der Tonsinn hat, in allen Lebenslagen und ist auch sein Genosse im Kampf wie im Frieden.“¹⁰⁵

Es gibt etliche romantisierende Betrachtungen und Beobachtungen bezüglich des Singens im Ersten Weltkrieg. So beschwor etwa Bernhard Paumgartner noch 1918 die emotionale Kraft des gemeinsamen Singens patriotischer Lieder:

„War es nicht dasselbe Gefühl der Kraft im Zusammenschmelzen aller in einer stürmenden Idee, als wir auf den Bahnhöfen tausendstimmig plötzlich irgendwie, irgendwo beginnend, das „Gott erhalte“ oder den „Prinz Eugen“ sangen, wie unsere Truppen blitzend ins Feld zogen? Fühlten wir da nicht alle, dass noch mehr in diesen einfachen himmlischen Liedern lag als Klang und Rhythmus? Und sogleich dichtete auch das Hinterland. Während draußen Söhne von duldenden Müttern den stillen Heldentod starben, berauschten sich manche dieser kriegerischen Dichter im geschützten Winkel an Phrasen; Flugblätter ohne Zahl flogen hinaus an die Front und man glaubte, die Soldaten würden freudig danach greifen. Die Soldaten im Schützengraben trugen aber etwas viel Besseres, Heiliges unverrückbar und unverlierbar in ihren Herzen: das Volkslied.“¹⁰⁶

In die romantische Verklärung der singenden Soldaten passt auch diese Erinnerung:

„Auch am Vorabende von Kaisers Geburtstag, 16. August 1917, ergab sich eine prächtige Sammelgelegenheit, als die Feuer von allen Bergen Südtirols lohten, die Leuchtraketen stiegen und unsere „Ländler“ in den grauenden Morgen hinein von den Höhen herunter juchzten und jodelten, dass es prächtig durch das weite Tal klang. Sogar die Italiener spendeten lauten Beifall aus ihren Gräben und kein Schuss fiel die ganze Nacht.“¹⁰⁷

¹⁰⁴ Ebd.

¹⁰⁵ Adler, *Tonkunst*, 1-2.

¹⁰⁶ Paumgartner, *Das Soldatenvolkslied*, Feuilleton, in: Neue Freie Presse 1917, Wien 9. Jänner 1918, 1, zit. In: Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 37.

¹⁰⁷ Anton August Naaf, Erfreuliches Weiterschreiten. Neue Bestrebungen zur Weiterförderung des deutschen Volks- und Heeresgesanges und die Mithilfe unserer Vereinigungssängerschaft hierbei, in: Deutsche Sängerbundzeitung 8/13-14, Berlin 1916, 100, zit. In: Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 41.

Alles nur Klischee? Dass Musik im Krieg durchaus besänftigende oder sogar friedensspendende Momente herbeizaubern kann oder konnte, belegt auch das bekannte „Weihnachtswunder“ von Verdun, wo das gemeinsame Singen von „Stille Nacht“ die Waffen auch kurz zum Schweigen brachte.

Die Musikhistorische Zentrale¹⁰⁸ veranstaltete im Jänner 1918 zwei große Konzerte in Wien und Budapest mit „echten Soldaten-Volksliedern“ aus allen Teilen der Monarchie. Bei dem Konzert in Wien war auch Kaiserin Zita anwesend. Die Zeitungen würdigten das Ereignis und das Beisein der Kaiserin als identitätsstiftend, und auch Paumgartner betonte in der „Neuen Freien Presse“ die „erhebende und einheitsstiftende Kraft des Soldatenvolksliedes.“¹⁰⁹

Was genau mit der Soldatenliedersammlung in den Wirren des Kriegsendes geschah, ist nicht mehr eindeutig zu eruieren. Die österreichischen Lieder dürften aber 1945 bei einem Brand des Schau-Aquariums, wo sie aus Sicherheitsgründen aufbewahrt worden waren, vernichtet worden sein.¹⁰⁹ Erhalten geblieben sind neben den gedruckten Liedern auch noch Abschriften von etlichen Soldatenliedern aus den Unterlagen der Musikhistorischen Zentrale.

5.3. Frontkonzerte

Musik an der Front – das waren nicht nur die selbst gesungenen Soldatenlieder und die militärischen Musikkapellen. Musik an der Front wurde auch von auswärtigen hochkarätigen Musikern und Musikerinnen für die Soldaten gespielt:

„Die Quartiermeisterabteilung der k.u.k. Armeen hat es sich von Anfang an angelegen sein lassen, die **geistige Erholung** der im Felde stehenden Truppen auf jede Weise zu unterstützen, in der festen Überzeugung, dass die dadurch gewährte **Ablenkung, der Kampfkraft der Armeen in unschätzbarer Weise zugutekommt**. Auch vom Kriegspressequartier aus ist für die Truppen viel geschehen und für Abwechslung jeder Art durch Front-, Theater, Kinos, Kabarets, Konzerte entsprechend gesorgt worden.“¹¹⁰

Dass von Anfang an solche Bestrebungen existiert hätten, entspricht nicht den historischen Tatsachen. Erst seit Beginn des Jahres 1917 starteten die Vorbereitungen für die Entsendung verschiedener Fronttheater und –konzerte, um die Stimmung an der Front zu heben, aber auch um auf die Presse des In- und Auslandes Einfluss zu nehmen. Die Auswahl und Entsendung der Fronttheater übernahm das Theaterreferat des KPQ; dieses leitete die Musikpropagandaaufführungen im neutralen und verbündeten Ausland ebenso wie die Organisation der Frontkonzerte. Beides würde einer umfangreichen wissenschaftlichen Erforschung bedürfen, da darüber praktisch noch nichts publiziert wurde.¹¹¹

Es gab die Weisung, dass ehemaligen Mitgliedern von Fronttheater-Ensembles Reisen ins neutrale Ausland „unbedingt verweigert werden, um nicht über militärische

¹⁰⁸ Nussbaumer, *Musik im „Kulturkrieg“*. Politische Funktionalisierung Moderne, 306.

¹⁰⁹ Hois, *Musikhistorische Zentrale*, 224.

¹¹⁰ KA, KPQ, Kart. 55, BNr. 3572, F279r.

¹¹¹ Hermann Pörzgen, *Theater als Waffengattung*, Frankfurt am Main, 1935, 36.

Verhältnisse zu reden.“¹¹² Es habe vertrauliche Mitteilungen aus der Schweiz gegeben, wonach durch Beziehungen zwischen Künstlerinnen und Heeresangehörigen „Mitteilungen mannigfachster Art in das Ausland“¹¹³ gelangen würden.

Die andere Sorge betraf die Qualität des Dargebotenen. Das war wichtig, denn viele arbeitslose Musiker, Schauspieler und Ensembles nutzten im Krieg die Gelegenheit, mit Mitteln des KPQ auf Gastspielreisen zu gehen. Oft mit einer fragwürdigen Qualität. So erließ das KPQ am 1. Juli 1918 einen entsprechenden Erlass: „Dergleichen Darbietungen können nur dann von vollem Erfolge sein, das kulturelle Niveau der Monarchie in würdiger Weise zur Darstellung bringen und die Wichtigkeit der Monarchie als Kulturfaktor dartun, wenn sie von erster Qualität sind.“¹¹⁴

Fortan wurden nur noch Gastspiele an der Front erlaubt, die vom KPQ ausdrücklich beauftragt und entsendet wurden.¹¹⁵ Außerdem war das auch wichtig für die Koordinierung der Veranstaltungen. Das KPQ äußerte auch in diesem Zusammenhang Angst vor Spionage – So hieß es zu den Bestimmungen an der Front: „Die an den Reisen an den Front-Ensembles teilnehmenden Personen unterstehen während ihres Aufenthaltes im Bereich der Armee im Felde der militärischen Disziplinargewalt und sind bedingungslos an die Weisungen des militärischen Leiters gewiesen. Das militärische Geheimnis ist zu wahren.[...] Das Verbreiten von Gerüchten ist strengstens verboten.“¹¹⁶

Eine weitere Problematik betraf die sprachliche Heterogenität der österreichisch-ungarischen Truppen. Deutsches Theater war für diese natürlich wenig interessant. Musikalische Darbietungen waren da schon geeigneter, und Varieténummern, in denen nicht gesprochen wurde, kamen für die Soldaten verschiedenster Nationalitäten an der Front besonders in Frage. Das Programm sollte in erster Linie „aufheiternd, belehrend und zerstreud“ wirken.¹¹⁷

Durch die ausgiebigen Frontgastspiele erwartete sich die militärische Führung eine gesteigerte Popularität bei den Soldaten als auch bei den verbündeten Mächten. Die Einnahmen der Frontgastspiele kamen zu 40% wohlthätigen Zwecken zugute, 60% waren als Gagen für die Künstler veranschlagt.¹¹⁸

Der damals populäre „Entertainer“ Theodor Woller berichtete an das KPQ vor allem von einem starken Zerstreungsbedürfnis der Soldaten, „denn man will draussen [...] keinen Kunstgesang und keine Komödie, sondern sie wollen lachen und immer nur lachen und auf einige Stunden in dieser schweren Zeit aufgeheitert werden.“¹¹⁹

¹¹² KA, KPQ, Kart. 51, Nr. 12945.

¹¹³ KA, KPQ, Kart. 51, Nr. 12945.

¹¹⁴ KA, KPQ, Kart. 51, BNr. 3571, Nr.11.429/I, 1917. Interner Bericht von Oblt. von Lustig.

¹¹⁵ KA, KPQ, Kart. 45, Nr. 35181.

¹¹⁶ KA, KPQ, Kart. 51, Fasz. 2510.

¹¹⁷ KA, KPQ, Kart. 51, k.u.k. AOK Q.Nr. 2518.

¹¹⁸ Perterer, *Aus ernster Zeit*, 47.

¹¹⁹ Brief von Theodor Woller an das KPQ. KA, KPQ, Kart. 50, BNr. 2525, 5.7.1917.

Im musikalischen Bereich wurden Operettenaufführungen, aber auch klassische Konzerte erlesener, kleiner Ensembles an die Front entsendet. Diese so genannten Konzertakademien wurden von namhaften Musikern geleitet, unter ihnen der Pianist und Klavierlehrer Bruno Eisner, der Komponist und Dirigent Franz Drdla, und Willy Bardas, ebenfalls Pianist.¹²⁰ Das KPQ war auch bestrebt, Opernsängerinnen von den ersten Bühnen Wiens für Konzertakademien zu gewinnen.¹²¹ Das Niveau war also wirklich sehr professionell.

Die Herkunft der ausführenden Künstler spielte bei den Aufführungen eine Rolle. Als ein Konzertorganisator ein Angebot bezüglich eines Gastspieles stellte, antwortete das KPQ, „[...] dass es im neutralen Auslande wie bei den verbündeten Staaten nur die Veranstaltungen solcher Konzerte in die Wege leiten kann, welche von österreichischen Künstlern abgehalten werden.“¹²²

Die Ausstattung der Fronttheater war sehr einfach gehalten, was notwendig war, denn der Transport an die Front war schwierig zu gewährleisten. „Fronttheater sollten nur Improvisationen im wahrsten Sinne des Wortes sein, wären daher möglichst nicht mit eigenen Theaterdekorationen, Kulissen, und umfangreichen Garderoben, sondern nur mit den allernotwendigsten Gegenständen auszurüsten, denn für sorgfältigen Transport gibt es kaum eine besondere Vorsorge.“¹²³ Somit waren die Aufführungen eher spartanisch und die Reisestrapazen für die Künstler groß. Sogar lebensgefährlich war die Rückkehr eines Tournéeaters nach Österreich am Ende des Krieges durch das Gebiet Russisch – Polens und Galiziens.¹²⁴

6. Exportartikel Musik

6.1. Die *Propagandaoperette* in Konstantinopel

Ein besonders bemerkenswertes Thema ist die Einbindung der Musik in politisch-strategische Zwecke. Gegen Ende des Krieges wurde begonnen, das Füllhorn der österreichischen Musik über die verbündeten und neutralen Staaten und Mächte zu gießen. Motiviert waren die musikalischen Missionen von dem Bemühen Kaiser Karls, in diesen Staaten (wieder) Sympathien für das Habsburgerreich zu gewinnen, und den angestrebten Frieden mit künstlerischen Darbietungen zu begleiten. Die besten Sänger und Musiker wurden in verschiedene Staaten geschickt oder es wurden wenigstens Pläne zu Tournées erarbeitet. Als für Konstantinopel, aber auch für Odessa, Belgrad oder Sarajevo wurde eine besondere Form der musikalischen Unterhaltung „marschbereit“ gemacht: Die *Propagandaoperette*. Im Folgenden soll die kurze Episode der *Propagandaoperette* in Konstantinopel in den Kriegsjahren 1916 bis 1918 näher beleuchtet werden.

¹²⁰ KA, KPQ, Karton 51, 3570, 22.12.1917.

¹²¹ KA, KPQ, Karton 51, 3570, 22.12.1917.

¹²² KA, KPQ, Kart. 54, Nr. 35465, 13.10.1918.

¹²³ KA, KPQ, Karton 51, AOK Q.Nr. 2518.

¹²⁴ KA, KPQ, Karton 54, 35549/1918.

Die musikalische Mission war ein Teil der Bestrebungen, sich dem neuen Verbündeten und ehemaligen Feind, dem osmanischen Reich, erkenntlich zu zeigen und den rückständigen und wilden Türken, als welche man sie betrachtete, die reichen Kulturgüter der Monarchie zu bringen. Gleichzeitig sollte die Musikpropaganda den Österreichern einen Weg bereiten, auch sozio-ökonomisch am Bosphorus Fuß zu fassen. Die Musik gewann somit eine Bedeutung weit über den Aspekt der Unterhaltung hinaus!

Natürlich galt auch hier, dass wenigstens ein gewisses Niveau geboten werden sollte, obgleich dies allein schon aufgrund der großen Entfernung schwierig zu bieten war und es klassische Musiker und Sänger in Konstantinopel kaum gab. Die erste Initiative zur Propagandaoperette in Konstantinopel ergriff der Privatunternehmer Gustav Müller. Die niedrigen Gagen, die er zahlte, reichten nicht einmal dazu aus, die Lebenshaltungskosten (die damals in Konstantinopel höher waren als in Europa) zu decken, weswegen gerade die Damen des Ensembles auch andere Einnahmequellen zweifelhaften Charakters lukrierten. Das KPQ forderte schließlich, „dass die Sendlinge der darstellenden Kunst vor dem Abgehen in das Ausland einer gewissen Zensur hinsichtlich der künstlerischen und moralischen Qualitäten“¹²⁵ unterworfen würden.

So stand zu befürchten, dass das Propagandabestreben ins Gegenteil umschlug, und die schlechte Musik der ortsansässigen Orchestermusiker und der unprofessionelle Gesang eher Spott und Hohn als Begeisterung beim Publikum auslösten. Für das Theaterreferat des Kriegspressequartiers war es im Sommer 1917 höchste Zeit in die Sache einzugreifen und das Kommando über die Propagandaoperette zu übernehmen, „um zu verhindern, dass unser Ansehen durch minderwertige künstlerische Leistungen empfindlich geschädigt werde.“¹²⁶

Die Deutschmeister wurden aus Österreich oder von den Fronten als Operettenkapelle nach Konstantinopel abkommandiert, um für eine gewisse Qualität zu bürgen. Auch die Sänger standen bei diesem zweiten Unternehmen auf einem höheren künstlerischen Niveau.

Im Oktober oder November 1917 startete das neue Operettentheater in einem umgebauten Kinosaal (Theater Petits Champs) und unter der Leitung Wilhelm Bendiners die Saison. Das Theaterreferat wirkte insoweit unterstützend, als die Musiker im Sold der Armee standen. Fünf Prozent der Tantiemen waren für das KPQ vorgesehen.¹²⁷ Als eingestreute Propaganda waren Filmvorführungen während der Pause oder manipulative Stellungnahmen auf den Theaterzetteln geplant.¹²⁸ Andererseits war man penibelst darauf bedacht, dass „der Charakter eines Privatunternehmens gegen die Öffentlichkeit gewahrt bleibe.“¹²⁹ Als einzige Subvention wurde die Militärmusik deklariert. „Ich hätte nie zugeben können, dass hier in Konstantinopel ein Theater als offizielles militärisches Unternehmen

¹²⁵ KA, KPQ, Karton 51, D.Nr. 11429/1917.

¹²⁶ KA, KPQ, Karton 51, D.Nr. 11429/1917.

¹²⁷ KA, KPQ, Karton 51. 3570, Februar 1918.

¹²⁸ KA, KPQ, Karton 51, 6.10.1917, Oblt. von Lustig andas KPQ.

¹²⁹ KA, KPQ, Karton 53, E.Nr. 3571. Prä. 26.12.1917.

figuriert, dies wäre in dem hiesigen türkisch-deutschen Milieu durchaus unstatthaft gewesen.“¹³⁰

Um die Gunst der verbündeten Türken buhlten nicht nur die Österreicher, sondern auch die Deutschen. Die Kriegspartner machten sich gegenseitig ihre propagandistischen Bestrebungen streitig! Da laut Berichten der Militärgesandten aus Konstantinopel das Operettengastspiel außerordentlich erfolgreich war, „hat dies scheinbar in deutschen Kreisen Missbehagen hervorgerufen und man will uns nicht die Beherrschung des Theaters in Konstantinopel unangefochten überlassen.“¹³¹ Das österreichische Operettentheater wurde sogar zum Tagesgespräch: „Die Riesenstadt, durch Jahre ohne gutes Theater, hat nun plötzlich eines bekommen und stürzt sich mit wahrer Gier darauf. Ob heute die neueste oder älteste Operette gegeben wird, gleichgültig, das Theater ist voll, ja in Stambul gilt es als notwendig, um für ‚voll‘ zu gelten, dass ‚man‘ die Czardasfürstin gesehen hat. Kurzum das Theater ist ein nicht abschätzender Erfolg österreichischer Propaganda, ohne diesen Charakter zu tragen.[...]“¹³²

Die Deutschen wollten nun selbst ein Gastspiel nach Konstantinopel entsenden, und dafür die besten Sänger Deutschlands verpflichten. Auf reichliche staatliche Subventionen konnten sie angeblich rechnen. Da wiederum wurden die Österreicher nervös: „Am leichtesten wäre es der Sache zuvorzukommen, und etwa ab 1.1.1918 selbst eine Oper herunterzuschicken.“¹³³ Schließlich platzte laut einem Bericht und laut Berichten der österreichischen Gesandten auf deren Druck – das geplante Opernprestigeprojekt der Deutschen – zur großen Erleichterung der Österreicher.

Die Deutschen versuchten aber etwa auch, den Mietvertrag, den das österreichische Operettentheater mit dem Theater Petits Champs hatte, im Geheimen auszubooten, was auch noch im letzten Moment verhindert werden konnte.¹³⁴ Später übersiedelte die Propagandaoperette in ein größeres Theater, einen umgebauten Kinosaal, der 1200 Zuschauer fasste. Die allwöchentlichen Premieren avancierten sogar zu dem gesellschaftlichen Ereignis der Stadt am Bosphorus:

„Es ist wohl nicht notwendig, auf den nachhaltigen intellektuellen Einfluss hinzuweisen, den Wiener Darstellungskunst und Wiener Musik im Laufe der Monate, die das Theater bereits hier ist, auf diese großen Menschenmassen ausübt, in welchen alle Klassen und Nationalitäten vertreten sind. Trotzdem glaube ich aber in der Annahme nicht fehlzugehen, dass die Bedeutung des hiesigen Theaterunternehmens innerhalb unserer Propandatätigkeit in der Heimat noch immer nicht richtig eingeschätzt wird. Bei der Rückständigkeit und Armseligkeit der Presse kommt dem hiesigen Theater ein noch weit größerer Einfluss zu als in anderen Ländern. In Konstantinopel, wo alle europäischen Kulturen um die Erringung des maßgebenden Einflusses kämpfen, wo Schule und Presse eine vergleichsweise geringe Rolle spielen, ist das Theater das bequemste und wirksamste Propagandamittel. Der beste Beweis für die Wirksamkeit

¹³⁰ Ebd, Bericht von Oblt. Dr. Karl Schrecker.

¹³¹ KA, KPQ, Karton 51, 3571, Mb. Nr.P/161/1917.

¹³² KA, KPQ, Karton 51, 3571, 23.12.1917, Schreiben von Leutnant Tetzeli an das KPQ.

¹³³ KA, KPQ, Karton 151, 3571, Mb. Nr P/161 von 1917.

¹³⁴ Ebd.

dieses Mittels ist die Bedeutung, welche die Deutschen demselben beimessen. Sie haben alle Mittel angewendet, um den Erfolg des Wiener Operntentheaters zu paralysieren. Anfänglich wurde das Theater, wahrscheinlich einer Verabredung gemäß, von den Deutschen gänzlich gemieden, d.i. boykottiert. Als sich dieses Mittel nach einigen Wochen als unwirksam erwies, wurde die Parole ausgegeben, das Theater – als der Verbreitung der deutschen Sprache dienlich – fleißig zu besuchen. Die abfälligen Kritiken, welche man in der deutschen Gesellschaft und im Organ der deutschen Botschaft, dem ‚osmanischen Lloyd‘ über das Wiener Theater hört, beziehungsweise liest, zeigen aber von der Missgunst, mit welcher man die zweifellosen Erfolge dieses österreichischen Unternehmens betrachtet. Auch die großen Anstrengungen und finanziellen Opfer, welche deutscherseits aufgewendet werden, um ein deutsches Ensemble nach Konstantinopel zu bringen, beweisen, dass die Wiener Operette ein wichtiger Faktor unserer Propaganda geworden ist. Durch den energischen Entschluss unsererseits, das Feld nicht zu räumen, haben die Deutschen einstweilen auf diesem Gebiete eine Schlappe erlitten und das Operngastspiel im letzten Augenblick absagen müssen. Sie treffen aber umso größere Vorbereitungen, um für die nächste Saison hier Fuß zu fassen. [...] Die bestehenden Mängel sind zum großen Teil auf das geringe Interesse, oft sogar die ganz unrichtige Beurteilung des Theaterunternehmens bei uns zurückzuführen. Das Theater wird vielfach als Vergnügungsetablisement, oder gar als ein zu Kriegszeiten ganz unstatthafter Luxus beurteilt, wobei vergessen wird, dass in der Heimat – aus sehr gewichtigen Gründen – der Theaterbetrieb und Theaterbesuch sich der Förderung der Behörden erfreut. Man übersieht ferner oft, dass gerade jetzt, wo die Entente Propaganda am Bosphorus fehlt, für uns die einzige Gelegenheit vorhanden ist, hier festen Fuß zu fassen. Lassen wird diesen Moment ungenützt verstreichen, dann wären wir in Konstantinopel wohl endgiltig und für immer kalt gestellt. Die vor dem Weltkriege systematisch betriebene Propaganda der Entente hat sich in ihrer vollen Wirkung erst jetzt gezeigt. Noch heute – im vierten Kriegsjahre – ist der französische geistige Einfluss ein ernstes Hindernis für die freie Entwicklung unserer politischen und wirtschaftlichen Zukunft in der Türkei. Es ist in dieser Lage eine Tatsache von höchster Bedeutung, dass das Wiener Theater in Konstantinopel einen Erfolg aufweist, wie ihn früher nie ein französisches Ensemble gehabt hatte. Schon der Umstand, dass ein Theater durch viele Monate hier verbleiben kann und ununterbrochen regsten Zuspruch hat, ist eine wichtige Neuheit. Um nun diesen Erfolg festzuhalten und zu vertiefen, muss unsererseits dafür gesorgt werden, dass das Theater auf einem künstlerischen Niveau stehe und verbleibe, welches dessen kultureller Aufgabe entspricht und den Vergleich mit den früher hier gewesenen und nach dem Kriege gewiss wieder zu erwartenden französischen und italienischen Theatern im günstigen Sinne aushält.“¹³⁵

Das Ende kam ziemlich jäh, denn noch im August 1918 wurde bereits die Saison 1918/19 geplant. Es erstaunt, mit welchem ungebrochenen Optimismus im KPQ weiter gewerkt wurde. Über das Ende der Propagandaoperette kann nur gemutmaßt werden, denn im allgemeinen Chaos zu Kriegsende gab es keine Dokumentation mehr zu diesem Sympathieprojekt des Habsburgerreiches.

¹³⁵ KA, KPQ, Karton 53, Mb.Nr. 394/1918.

6.2. Philharmonikertournee im Dienste des Staates

Des Exportartikels Musik bediente sich Österreich-Ungarn auch, um einen Separatfrieden mit der Entente zu unterstützen oder musikalisch zu begleiten:

„Angesichts der drohenden militärischen Niederlage wurde man sich an amtlicher Stelle der kulturellen Bedeutung Österreichs bewusst, und diese Erkenntnis hatte umgehende Auswirkungen für die Philharmoniker. Sie avancierten zum Bestandteil einer diplomatischen Offensive des Außenministeriums und somit erstmals zum Sonderbotschafter ihrer Heimat [...].“¹³⁶

Die Tournee in die Schweiz im Juli 1917 wurde jedoch nicht eben zu einem diplomatischen Coup für die österreichisch-ungarische Monarchie. Das Konzert in Genf musste wegen deutsch- und österreichfeindlichen Kundgebungen sogar abgesagt werden!

Die Schweizer Bevölkerung schien der Propaganda der kriegsführenden Mächte ohnehin überdrüssig zu sein, obendrein war die Bevölkerung Genfs ententefreundlich eingestellt. Viele romanische Schweizer kämpften als Freiwillige in der französischen Armee. „Auch ist die ‚Freiheit‘, welche die Entente verkörpert, den Leuten sympathischer [...] als der deutsche Ordnungsgedanke.“¹³⁷

Und weiter: „Unter diesem Verhältnisse, welche den Nährboden dafür bildeten, dass anlässlich des Rücktrittes des Bundesrates Hoffmann hier Demonstrationen stattfanden, bei denen den Konsulaten der Mittelmächte Fenster eingeschlagen, [...] wurden, kann es nicht wundernehmen, dass, als bald nach jenen Tumulten unter Führung der hier (weil er ein prodeutsches Manifest unterzeichnet und während der Okkupation in Belgien konzertiert hatte) bestgehassten Weingartner die Wiener Philharmoniker ein Konzert geben wollten, der Genfer Staatsrat trotz mannigfachen Versuchen, die Projektanten zu freiwilligem Verzicht zu bewegen, sich veranlasst sah, die Veranstaltung aus Gründen der öffentlichen Sicherheit zu untersagen.[...]“

Es lässt sich somit hier, wenigstens in augenfälliger Weise, für Österreich – Ungarn nicht Propaganda machen, weil kein Volk eine solche duldet, wenn es sie als gegen sich selbst gerichtet empfindet.¹³⁸

Der Veranstalter in der Schweiz Musikhaus Hüni & Co. zeigte sich dennoch optimistisch: „[...] der baldige Abschluss des Krieges möge uns neue Wege weisen, auf die das Zauberorchester seine Gaben schüttet, es sei uns beschieden, den Tag zu erleben, da auch die, die sich heute noch Feinde nennen, in Begeisterung der höchsten künstlerischen Kultur, die mit den Philharmonikern aus Oesterreich kommt, zujubeln werden.“¹³⁹

So kann zusammenfassend für die beiden Beispiele Propagandaoperette Konstantinopel und Tournee der Philharmoniker in die Schweiz festgehalten werden,

¹³⁶ Hellsberg, *Demokratie der Könige*, 392.

¹³⁷ KA, KPQ, Karton 51, 3837, Zuschrift des k.u.k. Konsuls, Genf, 12.10.1917.

¹³⁸ KA, KPQ.

¹³⁹ Hellsberg, *Demokratie der Könige*, 392.

dass die Musik die in sie gesetzte – große - Hoffnung nicht erfüllen konnte, die ihr politisch-strategisch zugeordnet wurde. Trotzdem ist es bemerkenswert, dass der Musik diese Rolle überhaupt zuteilwurde. Ein ausverkauftes Operettenhaus in Istanbul vor hundert Jahren – diese Vorstellung ist überaus exotisch. Ebenso interessant ist die Geschichte, die die Konzertabsage in Genf begleitete. Der „deutsche Ordnungsgedanke“ konnte den kalvinischen Genfern nicht gefallen. Wieso eigentlich nicht...?

Unaufhaltsam war der Lauf der Dinge, ungebrochen der Hass zwischen den Völkern. Nicht einmal die Musik, die „doch als erste wieder berufen sein wird, Vermittlerin friedlicher Stimmungen zu sein [...]“¹⁴⁰ konnte in den letzten Kriegsjahren den ersehnten Frieden mit einläuten.

7. Ergebnisse/Zusammenfassung

Der Erste Weltkrieg war der vorläufige Endpunkt einer sich abzeichnenden Zeitenwende. Diese Zeitenwende prägte auch den Umgang mit Musik in den verschiedenen musikalischen Genres. Und in Allem war eines zu beobachten: Man wollte zurück – in eine vermeintliche Epoche der Unbeschwertheit und Seligkeit. In der E-Musik hatten Arnold Schönberg und seine Schüler angefangen, die Grenzen der Tonalität zu sprengen. Der Krieg sollte sogar in dieser Hinsicht eine Reinigung mit sich bringen, und diese unerhörten Neuerungen in die Schranken weisen. Die Unterhaltungsmusik setzte auf die alte Straußsche Walzerseligkeit. Dass Lehar und Schönberg Zeitgenossen waren, ist zwar hinlänglich bekannt, es erstaunt aber doch, wie unterschiedliche Tonspuren sie hinterließen. Von ihren Operetten schienen die Österreicher viel zu halten, denn sonst hätten sie sie wohl kaum als Propagandamittel in verschiedene Teile Europas geschickt und sie als Botin der österreichischen Kultur betrachtet. Somit ist die Instrumentalisierung der Operette auch ein Zeugnis für die kulturelle Selbstidentifikation zu betrachten.

Und schließlich: Die Volks- und Soldatenmusik. Auch hier war das Motto: „back to the roots“. Das Tradierte und Althergebrachte sollte durch ausgiebige Sammeltätigkeiten und Dokumentation vor dem Vergessen bewahrt werden. Die Angst davor, diese alten Volkskulturgüter zu verlieren, war damals allgegenwärtig.

Das Ende des Weltkriegs markierte eine totale Zäsur. Die Hoffnungen, der Krieg möge eine allumfassende Katharsis einläuten, und die Moderne auf ein erträgliches Maß reduzieren, hatten sich zerschlagen.

Die Zwölftonmusik in der Musik brach sich Bahn, die Operette machte dort weiter, wo sie gestanden hatte, und die Sammeltätigkeit der Volksmusik wurde auch bald nach Kriegsende wieder aufgenommen. Auf das musikalische Schaffen hatte sich der Krieg zwar ausgewirkt, doch eine markante Kursänderung hatte er nicht gebracht.

¹⁴⁰ AVA, KUM, Inv. Nr. 4269/1917.

Was aber nach dem Krieg kam, war eine Rückbesinnung des geschrumpften Österreich auf seine reichen Kulturschätze. Mit der Gründung der Salzburger Festspiele fanden diese Gedanken ihren Niederschlag. Und manche der erwähnten Musiker und Schriftsteller in diesem Text, die in die Propaganda des Ersten Weltkriegs involviert waren, wurden die Gründungsväter dieses hochkarätigen Festivals: Hugo von Hofmannsthal und Bernhard Paumgartner. Auch Richard Strauss, der prophezeit hatte, dass die Musik als erste berufen sein wird, wieder für friedliche Stimmungen zu sorgen, war einer der maßgebenden Köpfe der Festspiele.

Somit fand also die Musik im Frieden (vorläufig) zu ihrer Bestimmung zurück.

Quellen und Literatur

Abkürzungsverzeichnis

AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv

KA – Kriegsarchiv

KPQ – Kriegspressequartier

KUM – Ministerium für Kultus und Unterricht

OEAW – Österreichische Akademie der Wissenschaften

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv

Ungedruckte Quellen

AVA, KUM, 2915, 4269/1917.

KA, KPQ, Karton 50-55.

Gedruckte Quellen

Neues Wiener Journal, 26.5.1915.

Neue Freie Presse, 9. Januar 1918.

Karl Kraus, Die Fackel, Heft 418-422, 8.4.1916.

Fremden-Blatt, Jg. 72, Nr. 13, Wien, 13. Jänner 1918.

Noten

Franz Lehar, Aus eiserner Zeit (Notendruck), Wien 1915.

Literaturverzeichnis

Guido Adler, Die österreichische Tonkunst und der Weltkrieg, Separatabdruck aus der österreichischen Rundschau 42/3, Wien 1915.

Marie Theres Arnbom, Christoph Wagner-Trenkwitz (Hg.), „Grüß micht Gott!“ Fritz Grünbaum 1880-1941. Eine Biographie, Wien 2005.

Hermann Broch, Schriften zur Literatur, Bd. 1. Kritik, Frankfurt am Main, 1975.

Franz Bachmann, Der Krieg und die deutsche Musik, Stuttgart/Berlin 1915.

Steven Beller, The tragic carnival: Austrian culture in the First World War, in: Aviel Roshwand, Richard Sites (Hg.), European Culture in The Great War, Cambridge 1999.

Moritz Czáky, Ideologie der Wiener Operette und Wiener Moderne. Ein kulturhistorischer Essay zu österreichischen Identität, Wien – Köln – Weimar 1996.

Franziska Ernst, Hermann Leopoldi: Biographie eines jüdisch-österreichischen Unterhaltungskünstlers und Komponisten“, Dipl. Wien 2010.

- Thomas Ertelt, Juliane Brand (Hg.), Briefwechsel der Wiener Schule. Briefwechsel: Arnold Schönberg – Alban Berg. Teilband 1, 1906 – 1917, Mainz 2007.
- Bernard Grun, Gold und Silber. Franz Lehár und seine Welt, München/Wien 1970.
- Leo Hajek, Bericht über die Ergebnisse der auf Anregung des k.u.k. Kriegsministeriums durchgeführten Sammlung von Soldatenliedern aus dem Kriege 1914 – 1916 (=Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien, 42. Mitteilung der Phonogramm-Archivs-Kommission, Wien 1916.
- Jeroen Bastiaan van Heerde, Staat und Kunst. Staatliche Kunstförderung 1895 – 1918, Wien 1993.
- Clemens Hellsberg, Demokratie der Könige. Die Geschichte der Wiener Philharmoniker, Zürich – Wien – Mainz, 1992.
- Eva Maria Hois, Die Musikhistorische Zentrale - ein Kultur- und Zeitdokument ersten Ranges: die Soldatenliedersammlung beim K.u.K. Kriegsministerium im Ersten Weltkrieg, Wien 2012.
- Eva Maria Hois, Der Erste Weltkrieg und die Musikhistorische Zentrale beim k. und k. Kriegsmuseum, in: Federico Celestini, Gregor Kokorz, Julian Johnson (Hg.), Musik in der Moderne, Wien – Köln – Weimar 2011.
- William M. Johnston, Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte. Gesellschaft und Ideen im Donauraum, Wien 2006.
- Karl Kraus, Die Fackel, 10. Jahr, Nr. 270-271 (19. Jänner 1909).
- Karl Kraus, Die Fackel, 17. Jahr, Nr. 418-422, (8. April 1916).
- Karl Kraus, Die letzten Tage der Menschheit. Bühnenfassung des Autors, Frankfurt/Main, 2005.
- Gerda Lechleitner, Zu den Soldatenliedern. In: Gerda Lechleitner (Red.), Beiheft zur CD „Soldatenlieder der k.u.k. Armee“ (=Tondokumente aus dem Phonogrammarchiv der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Gesamtausgabe der Historischen Bestände 1899 – 1950, Serie 4, OEAW PHA CD, Nr. 11, Wien 2000).
- Martina Nussbaumer, Musik im „Kulturkrieg“. Politische Funktionalisierung von Musikkultur in Österreich 1914 – 1918, in: Petra Ernst, Sabine A. Haring, Werner Suppanz (Hg.), Aggression und Katharsis. Der Weltkrieg im Diskurs der Moderne, Wien 2004, S.299-318.
- Bernhard Paumgartner, Erinnerungen, i.d.R.: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 19. Ergänzungsband, Salzburg 2001.
- Bernhard Paumgartner, Österreichische Soldatenlieder, hg. mit Genehmigung des k. u. k. Armee-Oberkommandos, Wien 1917.
- Alexander Perterer, Aus ernster Zeit. Politische und ästhetische Ideologien in der Musikkultur Österreichs zur Zeit des Ersten Weltkrieges unter besonderer Berücksichtigung des Wiener Musiklebens, Dipl.- Wien, 1991.
- Helmuth Pommer, Ein Volksliederabend in einer Artilleriestellung am Bug, in: Das deutsche Volkslied, Jg. 17, Wien 1915.
- Manfried Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers. Österreich – Ungarn und der Erste Weltkrieg, Graz 1994.
- Willi Reich, Arnold Schönberg oder Der konservative Revolutionär, Wien 1968.
- Werner Sombart, Händler und Helden. Patriotische Besinnungen, München/Leipzig 1915.
- Haide Tenner (Hg.), Alma Mahler, Arnold Schönberg, „Ich möchte so lange leben, als ich Ihnen dankbar sein kann“, St. Pölten 2012.
- Georg Traska, Christoph Lind, Hermann Leopoldi, Hersch Kohn. Eine Biographie, Wien 2012.

Internetangaben

<http://www.musikgeschichte.at/regesten/Regesten-1995-s.pdf>, 5.

<http://www.zeno.org/Literatur/M/Hofmannsthal,+Hugo+von/Essays,+Reden,+Vortr%C3%A4ge/%C3%96sterreichische+Bibliothek>

http://www.schoenberg.at/index.php?option=com_content&view=article&id=264&Itemid=439&lang=de

Tondokumente

„... und die Kugel macht bum bum!“ Humoristische Lieder, Propagandaufnahmen und Märsche aus der Zeit des Ersten Weltkriegs in originalen, zeitgenössischen Tondokumenten aus der k.u.k. Monarchie, Wien 2009.

Soldatenlieder der k. u. k. Armee (Tondokumente aus dem Phonogrammarchiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Gesamtausgabe der Historischen Bestände 1899-1950, Serie 4, OEAW PHA CD 11, Wien 2000, CD-Rom 2514/1.

POVZETEK

Glasba v prvi svetovni vojni – med propagando, zabavo, sporazumevanjem med narodi, nacionalizmom ter razvedrilom

Magdalena Bruckmüller-Schindler

Pričujoči prispevek skuša zajeti različne vidike glasbe, njeno uporabo ter glasbeno ustvarjanje Avstrije v kontekstu prve svetovne vojne. Izhaja iz ideoloških ozadij, ki glasbo postavljajo na jasno mesto. V patriotski evforiji, ki je spremljala izbruh prve svetovne vojne, so na avstrijsko-nemško glasbeno umetnost gledali kot na nekaj, kar “obvladuje svet”. Kot je razvidno iz pisma Almi Mahler, je to prepričanje delil celo Arnold Schönberg leta 1914.

V tem razdraženem, pregretem ozračju so nastale številne patriotske operete, ki so kljub vojni imele srečen konec ali ljubeče častile cesarja Franca Jožefa. Cesar je služil kot identifikacijska figura “Viribus unitis”, zanj se je resnično splačalo pridružiti vojski in morda celo umreti evfemistične junaške smrti. Življenjska doba teh operet je bila kratka. Vsaj na odru je lahko vojna priročno izginila brez večjega razburjenja in tematika se je z napredovanjem vojne drastično spreminjala. Stran z vojno in sem z iluzijo daljnih krajev ter slavne preteklosti monarhije.

Glasbeni zabavni žanr je vojno tematiziral na humorističen način, ki je zmanjševal njen pomen. V katoliškem habsburškem cesarstvu so za vojno zlorabili celo boga: borilo se je za cesarja in domovino in z božjo pomočjo se bo vse dobro končalo. Manjkati ni smelo niti klevetanje sovražnika. Pozneje so na dunajskih odrih uprizarjali vedno več pesmi, ki so persiflirale vojno in tako poskrbele za salve smeha.

Na fronti se je dogajalo marsikaj, zbirali so celo vojaške pesmi, ”da bi v naši večjezični armadi iz vojnega kaosa pridobili vsaj to, da bi kulturne učinke lahko pričakovali tudi v prihodnosti”. Fonogramski arhiv Cesarske akademije znanosti je snemal vojaške pesmi že od leta 1914 in so ohranjene kot eden redkih tonskih dokumentov iz tistega časa. Zbirka vojaških pesmi v vseh enajstih jezikih monarhije je bila poskus uveljavitve glasbe kot instrumenta za povezovanje narodov, v sklopu katerega so bile posnete tudi slovenske pesmi. Glasba je bila pozvana za primer, če bi se podonavska monarhija še zadnjič povezala.

Istočasno so glasbo zavestno zlorabili za izostritev nacionalnega profila: leta 1916 so centralne sile premišljevale o tem, da bi po “nezvestobi” Italije iz sveta glasbe pregnali stoletja uporabljano italijansko strokovno besedišče. Richard Strauss je zahtevo gladko zavrnil.

Ko so se stvari dokončno spremenile in so bili vojaki na fronti utrjeni, lačni, izžeti in na robu živcev ter moči, so ustvarjali glasbo (skupaj z drugimi sredstvi za zabavo), ki je bila pripravljena za marš, da so vojake vsaj za nekaj ur razvedrili. Zanimivo je, da se je to zgodilo prvič šele v začetku leta 1917, glede na arhivsko gradivo po tem, ko so druge vojskujoče države že osnovalе gledališče na fronti.

Proti koncu vojne, skoraj istočasno z uveljavitvijo gledališča na fronti, so nad zaveznice, nevtralne države in sile iztresli rog obilja avstrijske glasbe. Za glasbene misijone si je prizadeval cesar Karel, da bi v omenjenih državah (vnovič) vzbudil simpatije za habsburško cesarstvo in da bi zaželen mir spremljale umetniške uprizoritve. Najboljše pevce in glasbenike so poslali v različne države ali pa so vsaj izdelali načrte za turnee. Posebej je treba poudariti propagandno opereto v Carigradu, ki je bila po takratnih poročilih opazovalcev izjemno uspešna, postala je celo glavni družabni dogodek mesta ob Bosporju. Glasbeniki sicer niso bili najboljši, a občinstvo je bilo hvaležno in je dvorano redno polnilo do zadnjega kotička. Projekt, ki je bil na začetku zastavljen zgolj za tri mesece, je trajal do konca vojne. Cilj politične namere, ki je stala za projektom, je bil tudi trajno izboljšanje odnosov s Turki, ter (po vojni) ponovna gospodarska uveljavitev v tem zanimivem geopolitičnem prostoru. Glasba je služila tako rekoč kot spremljevalka teh prizadevanj. Tega se niso ravno posebej razveselili v zaveznici Nemčiji, kjer so si prizadevali za uveljavitev v Turčiji po umiku antantnih sil. Dunajski filharmoniki so bili na povpraševanje ministrstva za zunanje zadeve jeseni 1917 poslani na turnejo v Švico, kjer kljub miroljubnim namenom niso ravno naleteli na topel sprejem. V Ženevi so zaradi protestov morali celo odpovedati koncert. Čemu tako burne reakcije? Zdi se, da je bilo prebivalstvo Švice sito propagande vojskujočih se strani, poleg tega so bili prebivalci Ženeve bolj naklonjeni Antanti. Številni romanski Švicarji so se borili kot prostovoljci v francoski vojski. Svoboda, ki bi jo naj utelešala Antanta, naj bi bila ljudem bolj simpatična od nemške miselnosti urejenosti. Članek osvetljuje in združuje epizode glasbe z različnih vidikov, a nikakor ne pove vsega. Za zaključek se avtorici zdi pomembno poudariti, da igra glasba "v tem pomembnem času" eminentno vlogo na mnogih področjih, naj na tem mestu poudarimo samo najpomembnejše: kot propagandno sredstvo, sredstvo za tolažbo vojakov in vlivanje moči, povezovala je ljudstva znotraj različnih narodnosti monarhije in ne nazadnje je bila misijonarka avstrijske kulture v tujini. Psihološki pomen glasbe v tistem času še ni bil raziskan, a so glasbo intuitivno tako uporabljali, da je lahko služila temu namenu.

Nina Vodopivec

Socialistični spomini in postsocialistične izkušnje: industrijske delavke in delavci

UDK 39:316 (497.4)

UDC 39:316 (497.4)

VODOPIVEC Nina, dr, znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, nina.vodopivec@inz.si

Socialistični spomini in postsocialistične izkušnje: industrijske delavke in delavci

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (151), št. 1-2, str. 162–178, cit. 44

1.02 pregledni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava pomen socialistične tovarne, socialističnega dela ter postsocialističnega preoblikovanja v spominih in življenjih industrijskih delavk in delavcev v Sloveniji. Članek je nastal na podlagi raziskovalnega terenskega dela z brezposelnimi, upokojenimi in še zaposlenimi tekstilnimi delavkami in delavci (med leti 2000 in 2011), primerjalnih študij postsocializma, študij procesov deindustrializacije ter družbenoekonomskega preoblikovanja v nekaterih drugih postsocialističnih deželah.

Ključne besede: socialistična tovarna, post-socialistična preoblikovanja, industrijske delavke in delavci, paradigma samoodgovornosti

Avtorski izvleček

VODOPIVEC Nina, PhD in Social Anthropology, Research Associate, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, nina.vodopivec@inz.si

Socialist Memories and Post-Socialist Experience: Female and Male Industrial Workers

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151), Vol. 1-2, pp. 162–178, 44 notes

Language: (Sn. (En., Sn., En.)

The contribution discusses the importance of the socialist factory, socialist work, and post-socialist transformation in memories and lives of female and male industrial workers in Slovenia. The paper stems from field work with unemployed, retired or still employed female and male textile workers (between 2000 and 2011), comparative studies of post-socialism, studies of deindustrialisation processes, and socio-economic transformation in several other post-socialist countries.

Key words: socialist factory, post-socialist transformations, male and female industrial workers, paradigm of self-responsibility

Author's abstract

»Jaz sem otrok socializma in zame je bila socialna pravičnost tista zadeva, ki mi pride pred oči. Meni se je zdelo, da smo bili tako fino nekako vsi enaki, danes se ne morem vklopiti med te rotarijance, pa lionse, ne sovražim tudi njih ne, ampak ni mi všeč, jaz rečem, sem otrok socializma, to ni moj stil življenja.«

Misli, s katerimi me je sprejela Marija, upokojena pisarniška uslužbenka Predilnice Litija spomladi leta 2000, kažejo, da je obdobje po koncu socializma za marsikoga poleg boja za preživetje in eksistenčne varnosti postal tudi boj za razumevanje spremenjenih pomenov in vrednot v družbi. Marija je bila ena od mojih prvih sogovornic v raziskavi, kjer sem se ukvarjala s spomini tekstilnih delavk in delavcev na socializem v Sloveniji.

Spremembe po letu 1990 ali 1991 v Sloveniji so imele širšo podporo prebivalstva, kar zadeva civilne svoboščine in nacionalne identitete, ne pa tudi ekonomske politike v celoti. Najprej je ljudi združila vera v drugačno prihodnost, v t. i. tranzicijo, ki je temeljila na kritiki socialističnega upravljanja. Kmalu je prišlo spoznanje, da so pri spopadanju s številnimi negotovostmi prepuščeni sami sebi. Kapitalizem na demokratičen način je predstavil nove družbene in moralne dileme, ki so pogojevale tudi načine, kako so se ljudje spominjali socializma – kot sistema enakopravnosti, kjer med ljudmi ni bilo veliko socialnih razlik in kjer sta vladali varnost in stabilnost.

S socializmom sem se ukvarjala kot s socialnim in kulturnim fenomenom. S politično in ekonomsko spremembo po letu 1990 oziroma 1991 v Sloveniji sta se v vsakdanjem življenju in v političnem diskurzu močno spremenila predvsem status in položaj industrijskega delavstva – osrednjega subjekta pretekle socialistične ideologije. Zanimalo me je, kako so se industrijske delavke in delavci spopadali s postsocialističnimi spremembami in kako so se spominjali socialistične preteklosti.

Vodilni ekonomisti in makroanalitiki so s statističnimi podatki zagotavljali, da je Slovenija t. i. tranzicijo uspešno prešla. Slovenija je leta 1999 presegla stopnjo BDP iz leta 1988. Leta 2004 se je priključila Evropski uniji, s 1. januarjem 2007 pa je med prvimi pridruženimi članicami sprejela evropsko valuto. Le malo pozornosti je bilo ob tem namenjene vprašanju, kako so makro spreminjanja doživljali posamezniki oz. specifične socialne skupine na mikroravni. V takšnih nagovorih in raziskavah tranzicija ni bila problematizirana.

Kritika antropologov, sociologov in nekaterih drugih analitikov postsocialističnih držav je bila usmerjena prav proti tranzicijskem diskurzu, opozarjala je, da predvideva avtomatični linearni razvoj. S tezo o transformaciji so kritiki izražali dvom

o prehodu od ene statične kategorije k drugi, ki naj bi premočrtno sledil ideji napredka in zahtevam kapitalistične ekonomije. Transformacija, ki je v tem smislu obravnavana kot predelovanje pomenskih in interpretativnih sistemov, zavzema več možnih oblik razvoja, in ne zgolj enega končnega rezultata. Takšna razmišljanja so se oblikovala v opoziciji do pristašev neoliberalnih in neokonzervativnih ekonomskih politik, ki so bili prepričani o zmagi trga in kapitala. Z idejo šok terapije naj bi neoliberalne politike po uničenju vsega starega oblikovale nove institucije.¹

V številnih kritikah tranzicije se soočamo z različnimi analitičnimi pristopi: od razvojnih teorij do historičnega determinizma in še nekaterih vmesnih različic.² Institucionalni ekonomisti in sociologi so opozorili na pomen institucionalne dediščine in kontinuitet. Antropologi so ob tem izpostavljali, da je pomembno pogledati na mikroraven, poudarjali so, da so institucije ljudje, lokalni akterji s svojimi vzorci razmišljanja, ki so bili tudi v preteklem režimu sestavni del vsakdanje življenjske rutine.³ Z vpogledom v vsakdanje življenje (z etnografskim materialom) so opozarjali na številna vsakdanja pogajanja ljudi, na razkorak med zapisanim in želenim ter realnim, na učinke politik, na to, da pozornosti ne gre usmerjati zgolj v analizo materialnih okoliščin, temveč tudi simbolnih vpisov, spreminjajočih družbenih pomenov in pripisov.

Študije postsocializma⁴ opozarjajo na pomen kontinuitet. To pa ne pomeni, da raziskovalci odkrivamo »ostanke« oziroma dediščino socialistične preteklosti, temveč analiziramo različne načine prepletanja preteklosti in sedanjosti.⁵ Preteklost je namreč preoblikovana in konstituirana kot odgovor na sodobne napetosti in tržne iniciative. Odzivi ljudi v sodobnem času so tudi reakcije na mednarodne povezave in premestitve kapitala v institucijah, s katerimi se soočajo nekdanje komunistične države. Slovenija je v mreže delovanja nekaterih mednarodnih organizacij vstopala v devetdesetih letih, leta 2004 pa je postala formalna članica EU in Nata.⁶ Industrijska problematika se neprestano vključuje v globalno politično areno. Gospodarski strateški dogovori kažejo na preoblikovanje razmerij moči v svetovnem prostoru in na nove polarizacije v svetu (predvsem med deželami BRIC, Kitajsko, EU in ZDA). Na mikroravni se s takšnimi konflikti in politikami soočajo in jih (so)oblikujejo tako upravitelji, menedžerji, sindikalisti, politiki, ekonomisti kot tudi delavke in delavci.

Postsocialistično delavstvo je zaznamovala dvojna transformacija: prehod iz socializma in preoblikovana industrializacija. Pripovedi o industrijskih delavkah,

¹ Burawoy in Verdery, *Uncertain Transition*, str. 1–18.

² Primerjaj Stark, *Path dependence*.

³ Lampland, *The advantages of being collectivized*, str. 32.

⁴ Podobno kot postkolonializem se je tudi postsocializem usmerjal v kritiko globalne politične singularnosti, tako postsocialistična analitična perspektiva ne pomeni zgolj novih vsebin, temveč tudi metodološko noviteto.

⁵ Burawoy in Verdery, *Uncertain transition*.

⁶ Slovenija je postala članica Mednarodnega denarnega sklada in Svetovne banke leta 1993, Svetovni trgovinski organizaciji pa se je pridružila leta 1994. Leta 1997 je podpisala sporazum, s katerim se je zavezala uskladiti svojo zakonodajo z zakonodajo EU. Sporazumu pa so sledile številne reforme.

delavcih in delu v nekdanjih socialističnih državah (kot tudi na zahodu), so (večinoma) pripovedi o koncu, zatonu, izgubi in propadu. So pripovedi o *izginjanju kadečih dimnikov*, o *izgubi dela*, o *zatonu industrije*, o *propadu tovarn*.⁷ Pripovedi niso nikoli »zgolj«⁸ zgodbe. Pripovedi uokvirjajo mišljenja, oblikujejo izkušnje, jih oskrbijo s konkretnimi interpretacijami in posledično z dejanji. Etnografske pripovedi odpirajo vpogled v izkušnje (ne)dela, ki kaže na kompleksne preplete različnih ravni in diskurzov, na številna protislovja, ki izpodbijajo enostavne enoznačnosti.

Spomini oz. pripovedi o preteklosti so družbeno komentirane konstrukcije, ki v sebi združujejo več časovnih okvirov: preteklost, sedanjost in slutnjo o prihodnosti. Čeprav gre za osebne pripovedi, ki jih delijo posamezniki, za osebne izkušnje, so spomini družbeno zaznamovani. Osebni ostajajo, dokler jih človek ne predstavi in začne deliti. Družba in družbeni procesi na različne načine določajo, kaj in kako si bomo zapomnili. S konceptom socialnega spomina izpostavljam spremenljivo dinamiko fenomena (gre za proces) in družbeno dimenzijo: socialni spomin je namreč tesno povezano z identifikacijskimi procesi in s pripadnostjo.⁸

V prvem delu prispevka se osredotočim na pomen socialistične tovarne in dela v spominih industrijskih delavk in delavcev v Sloveniji, v drugem delu na čas postsocialističnega preoblikovanja. Članek je nastal na podlagi raziskovalnega terenskega dela z brezposelnimi, upokojenimi in še zaposlenimi tekstilnimi delavkami in delavci v Sloveniji (med leti 2000 in 2011), primerjalnih študij postsocializma, študij procesov deindustrializacije ter družbenoekonomskega preoblikovanja v nekaterih drugih postsocialističnih deželah.⁹

Socialistična preteklost: pomen tovarne in izkušnja dela

Spomini industrijskih delavk in delavcev na socialistično preteklost v Sloveniji so si podobni: opozarjajo na pomen in vlogo tovarne ter dela pri oblikovanju socialnih oz. osebnih identitet. Prav tako študije drugih nekdanjih socialističnih dežel izpostavljajo vlogo socialističnega dela, ki ni pomenil zgolj kolektivnega preživetja, temveč je zagotavljal osebni status ljudi.¹⁰ Študije kažejo na pomen socialističnih tovarn v življenju zaposlenih, lokalnih skupnosti in družbe nasploh, tovarna je namreč delovala kot totalna družbena entiteta. Socialistična tovarna – zamišljena kot center socialne in kulturne modernizacije – naj bi služila kot modernizacijski motor za osveščanje okoliškega pretežno ruralnega prebivalstva. Čeprav naj bi to pomenilo modernizacijo v socialističnem duhu, to ni zajelo le politične propagande. Tovarne so gradile stanovanja, zdravstvene ambulante, trgovine, sindikalne domove. Z oblikovanjem infrastrukture kraja, s strukturiranjem delovnih prosto časovnih dejavnosti so organizirale življenja precej širšega kroga ljudi od zaposlenih in njihovih družin. Tovarniške skupnosti so strukturirale in rutinizirale vsakdanje

⁷ Kideckel, *Getting by*, Stenning, *Re-placing Work*.

⁸ Vodopivec, *Labirinti postsocializma*; prim. Fentress in Wickham, *Social Memory*.

⁹ Dunn, *Privatizing Poland*; Kideckel, *nav. delo*; Weiner, *Market Dreams*.

¹⁰ Offe, *Modernity and the state*, str. 235.

življenje, produkcijo, potrošnjo, reprodukcijo, formalne in neformalne družbene mreže. Delovno mesto v tovarni je odigralo pomembno vlogo pri oblikovanju družbenih mrež, v družinskem življenju in pri integraciji v skupnost. Življenje je bilo skoncentrirano okoli tovarne; ko so politični funkcionarji prihajali v kraj, so obiskali tovarno, kar je dajalo vtis neke teže. Tovarne so gradile sindikalne dvorane, kjer so potekale tudi lokalne proslave, organizirale so družabne dogodke, imele svojo igralno in pevsko godbo. Ob večjih proslavah so se v tovarni zbrale različne generacije iste družine: vnuki, ki so nastopali v pevskih zborih, upokojeni delavci, s katerimi je tovarna ohranjala stike, in še zaposleni njihovi otroci.

Pri oblikovanju izkušnje dela so pomembno vlogo odigrale medgeneracijske relacije. Pogosto so bile v tovarni zaposlene različne generacije iste družine. Tovarniški spomini se zato prepletajo z družinskimi. Prakse, s katerimi so se vzpostavljale tovarniške skupnosti, niso krepile zgolj pripadnosti zaposlenih tovarni, temveč tudi sokrajanov, vezi med različnimi generacijami, med tovarno in lokalno skupnostjo. Takšne prakse kažejo, da je vodstvo načrtno oblikovalo pripadnost in lojalnost zaposlenih tovarni, da so vizijo prihodnosti vzpostavljali na kontinuiteti s kreiranjem tovarniške skupnosti.

Spomini delavk in delavcev o »naši fabrki« v Sloveniji govorijo točno o tem, o povezanosti, pripadnosti, in ne o družbenem samoupravljanju, socialistični jugoslovanski politiki, sploh pa ne o odnosu do lastnine. Institucije samoupravljanja so bile redko jedro pogovorov s sogovornicami in sogovorniki. Predvsem mlajše (po vojni rojene generacije) so ob omembi delavskih svetov pogosto zamahnile z roko ali pokomentirale, da je to pomenilo več sestankov, konfliktov, pregovarjanj zaradi nepomembnih reči. Ne glede na reakcijo to ne pomeni, da se ljudje na samoupravne ideje niso sklicevali. Pri tem pa ni šlo za moč odločanja pri proizvodnji dobrin, delovanju tovarne ali organizacije dela (v delavskih svetih), temveč za transparentnost delovanja tovarne in zaščite kolektivnih pravic. Institucije samoupravljanja in delavske svete so v pogovorih pogosteje izpostavile starejše upokojene delavke, ki so se zaposlile po vojni, sindikalisti ali nekdanji direktorji. Nekatere delavke¹¹ so bile prepričane, da je bilo v preteklosti zaradi takšnih institucij »vse javno in so lahko vse povedale.« Spet druge, predvsem po vojni rojene generacije, pa so zagotavljale, da je bilo vse prikrito in se nič ni vedelo, predvsem pa ničemur nisi smel ugovarjati, pa ne zaradi politične represije, temveč zaradi hierarhije in organizacije v tovarni.

Kljub temu da so sogovorniki socializem označili kot sistem večje *enakosti* med ljudmi, to ni pomenilo, da v govoru o preteklosti niso omenjali hierarhij ali avtoritetnega odnosa. Ljudje so ponotranjili neenakosti med hierarhičnimi položaji, organizacija dela, ki je vzpostavljala hierarhijo, se jim je zdela samoumevna (pa čeprav so bili do nje tudi kritični), razlike v plačah pa se jim niso zdele samoumevne in jih tudi danes ostro zavračajo. Plače so bile nekdanj v razmerju ena proti štiri, so v pogovorih izpostavile sogovornice, »plačilna lista, kjer smo videli plačo direktorja, [pa je] včasih visela na oglasni deski.«

¹¹ V prispevku se sklicujem na ženske delavke, saj so bile v proizvodnji tekstilne industrije večinoma zaposlene ženske.

Pomembno vlogo pri oblikovanju raznolikih pripadnosti je odigrala tudi ideologija industrijskega dela. Pri tem ne mislim zgolj na socialistično ideologijo in družbeno samoupravljanje. Delo je namreč več kot tehnološki proces, racionalna ali tekmovalna dejavnost podrejena kapitalu ali politični ideologiji. Pomen industrijskega dela se konstituira v odnosu med strojem, okoljem in skupnostjo. Vrednost, ki se jo pripisuje delu, se vzpostavlja z oblikovanjem relacij med ljudmi, predmeti, med različnimi okolji: na ravni tovarne, lokalne skupnosti in širše družbe. Izkušnje dela zaznamujejo spol in starost, razmerja lokalne skupnosti, družinske tradicije, vrednotenje in razumevanje spretnosti, spomini ter nacionalni in transnacionalni diskurzi industrijskega dela.

Delo v socialističnih tovarnah v Sloveniji je bilo podobno fordistični organizirani proizvodnji za tekočim trakom, a ju vendar ne gre povsem enačiti, jugoslovanske inačice samoupravljanja pa prav tako ne popolnoma z drugimi socialističnimi tovarnami. Kljub specifikam jugoslovanskega samoupravljanja so tovarniške režime tudi v Jugoslaviji pogojevale politične odločitve, kvote, pomanjkanja strojne opreme in surovin, predvsem pa je socialistične tovarniške režime zaznamoval sistem *mehkih proračunskih omejitev*.¹² Takšne okoliščine so upravitelje socialističnih podjetij silile h kopičenju zalog, k razmišljanju in delovanju, kako si pridobiti nadzor nad viri. Pogajanja, do katerih je prihajalo med direktorji tovarn in državo (političnimi funkcionarji) kot tudi med delavci in upravitelji, so rahljala centralizacijo moči v tovarni in hkrati na specifične načine vzpostavljala tovarniške skupnosti ter občutja solidarnosti s tovarno in zaposlenih med seboj.

Voditelji podjetij so v socialističnem režimu reševali pomanjkljivosti tehnologije, surovin in probleme zapletenih administracij tudi s pomočjo številnih proizvodnih delavk in delavcev. Ob tem so se v tovarniških in industrijskih okoljih oblikovali specifični odnosi zaupanja, t. i. tihi pakti med tovarno ter zaposlenimi, med delavci ter nižjim menedžmentom v proizvodnji, ki so močno zaznamovali družbena razmerja, izkušnje tovarniškega dela in pripadnost tovarni. Takšni odnosi so delavcem zagotavljali, da so v zameno za nadure, težje delo, nižje plače dobili zagotovljena delovna mesta, stabilnost, socialno varnost, nagrade, delitev dobička ipd., kot na primer odprt dostop v druge prostore družbene mreže, do izobrazbe, stanovanja, pomoč družini in otrokom (pri štipendiranju, s poletnim delom ipd.), kar je bilo pomembno predvsem v kriznih trenutkih. Takšen sistem pa je bil mogoč zaradi notranjih režimov jugoslovanskega samoupravljanja¹³ in že omenjenih *mehkih proračunskih omejitev*. Samoupravne strukture so bile prepletene s tradicijo lokalnih skupnosti in s polproletarskim načinom življenja ljudi. Številni delavci so obdržali nekaj zemlje oz. so ob večjih sezonskih opravilih pomagali na kmetijah staršev oz.

¹² S konceptom, ki ga je na osnovi raziskav madžarske socialistične ekonomije skoval Janos Kornai leta 1980 (*Economics of Shortage*), se označuje posebnost socialističnih podjetij, ko naj bi edino omejitev v podjetjih predstavljalo pomanjkanje virov oz. povpraševanje po dobrinah. Socialistična podjetja so ob krizah oz. deficitu reševale države oz. politika/politiki, takšna praksa je preprečevala, da bi podjetja končala v stečaju. Kasneje so koncept analitiki (tudi sam Kornai) povezali s kapitalističnim sistemom, predvsem s kolapsom bančnega sektorja vzhodno azijskih ekonomij v 90ih letih dvajsetega stoletja.

¹³ Stanojević, *The Europeanisation of Slovenian Corporatism*, str. 4.

sorodnikov, takrat niso prišli v tovarno, kar je vodstvo v kontekstu že povedanega o t. i. tistem paktu toleriralo, prav tako druge oblike popoldanskega dela. Formalna in neformalna ekonomija sta bili v socializmu tesno povezani, neformalna ekonomija je služila kot pomembno varnostno orodje. Temeljne pri neformalnih ekonomijah so bile prav družbene mreže, predvsem odnos recipročnosti in zaupanja.

Model paternalističnega družinskega podjetja,¹⁴ ki je temeljil na upravičenosti zaposlenih do pomoči in na njegovi moralni dolžnosti skrbi za zaposlene in njihove družinske člane, je socialistična država nadgradila (obveznosti delodajalcev in pravice zaposlitve). Na tej osnovi so se gradila osebna omrežja, prek katerih so ljudje dostopali do dobrin in storitev, predvsem tistih, do katerih je bilo sicer težko priti. To se je ohranilo tudi v zgodnja leta postsocialističnih sprememb.

Industrijsko preoblikovanje v postsocialistični Sloveniji

Politike oblikovanja tovarniških skupnosti so se spremenile v času postsocialističnega preoblikovanja, s pristopom EU ter z intenzifikacijo in fleksibilizacijo dela. »Saj smo delniška družba,¹⁵ ampak ne nazadnje večinski lastniki smo še vedno delavci, pa penzionisti,« je komentiral vodja oddelka Predilnice Litija leta 2004, »jaz pravim, smo še vedno malo po ta starem.« Vendar je ob vprašanju, kaj naj bi to pravzaprav pomenilo, odvrnil: »Takrat (v socializmu) je bilo vse od vsakega, pa od nobenega nič. Zdaj je zasebna lastnina, če jih dvajset združi denar in vloži notri, to je njihovo. Ni družbeno, kot je bilo prej. Ampak jaz hočem našim delavcem vseeno na sestankih malo na dušo popihati in pravim, da je zdaj mogoče še bolj naše, kot je bilo prej. Prej ni bilo naše.«

Interpretacije o tem, kaj je naše, pa so se spremenile. Koncept delniških družb se navezuje na ideje lastništva. Pri tem pa ne gre, da bi takšne občutke imeli ljudje v socialistični preteklosti. Poimovanje »naša fabrika« se, kot že rečeno, v interpretacijah socialistične preteklosti navezuje na pripadnost. »Smo imeli zelo občutek, da je naša fabrika. Nam je pomenilo, da je dobro delala,« je v intervjuju rekla nekdanja proizvodna predilniška delavka in poudarila, da so včasih verjeli, da se jim je zaupalo in so tudi sami zelo zaupali vodstvu.

Družbena razmerja so se spremenila, prav tako položaj delavca v družbi, številne tekstilne tovarne so končale v stečaju, delavci brez služb. Razmejevanja med *mi* in *oni* se v novem kontekstu pogosto kažejo v razdelitvi na *tovarno* in *delavce*. Tovarno, o kateri so bili delavci navajeni govoriti kot o *naši tovarni*, postavijo v tem primeru v svojo opozicijo. Očitki so usmerjeni proti »koruptivnim, mladim menedžerjem« in državi, ki manevre podpira.

Po Stanojeviću je bila v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami

¹⁴ Read in Thalen pri tem opozarjata na vlogo predsocijalističnega Bismarckovega modela blaginje (*Introduction*).

¹⁵ Predilnica Litija se je kot številna podjetja v Sloveniji lastninila z notranjimi odkupi, leta 1995 se je preoblikovala v delniško družbo in leta 2005 v družbo z omejeno odgovornostjo. Gre za eno redkih tekstilnih tovarn v Sloveniji, ki deluje še danes.

specifika slovenskega prostora (poleg samoupravnega sistema in vzpostavljenih tržnih odnosov z zahodom) tudi v relativno učinkovitem interesnem organiziranju delavstva. Ob poglobljanju klasičnih tržnih koordinacijskih mehanizmov (znotraj podjetniških hierarhij in konkurenčnih tržnih aranžmajev) so se ohranjali in sistematično razvijali regulativni ter redistribucijski mehanizmi, ki so sicer značilni za zahodne evropske družbe: sistem centraliziranih inkluzivnih kolektivnih pogajanj ter sorazmerno razvit sistem socialne zaščite.

V prvem obdobju družbenoekonomskega preoblikovanja po osamosvojitvi Slovenije so bili v redistribucijo nekdanje družbene lastnine vključeni vsi igralci: država (administrativna politika), delodajalci (menedžerji) in delavci (sindikati). Socialnega pakta je bilo konec po vstopu v EU, odnosi so se radikalizirali, hkrati se je povečala delovna obremenitev, prihajalo je do sistematičnega in dogovorjenega omejevanja rasti plač.¹⁶ V tem času se je porušilo tudi sodelovanje med tremi akterji (državo, delodajalci in sindikati). Tretje obdobje sprememb na področju industrijskih razmerij sovpada s tretjim valom privatizacije, s spremembo statusa gospodarske zbornice (2006) iz obveznega v prostovoljno članstvo (in s tem radikalizacijo odnosov med partnerji) in z vstopom v evroobmočje. Tretji val privatizacije (menedžerski odkupi) nima le materialne, temveč tudi močne psihološke učinke, saj so te privatizacije dramatično poglobile nezaupanje v celotni družbi.¹⁷

Z intenzifikacijo in fleksibilizacijo (po letu 2000, predvsem pa po letu 2005) se je zmanjševal čas za pridobivanje dohodkov iz neformalnih virov. Nižje plače so ljudje v preteklosti, kot že rečeno, reševali s popoldanskim delom, to pa se z intenzifikacijo in fleksibilizacijo dela zmanjša.¹⁸ Kot kažejo študije, se je v srednjeevropskih državah v tem času okrepila predvsem vloga družine in sorodstva.¹⁹

Sodobni imperativi tržne racionalnosti, ki pozivajo h konkurenčnosti, mobilnosti ter prožnosti, zahtevajo preoblikovane posameznike, takšne, ki znajo kreirati svoja delovna mesta ter skrbijo za svojo zaposljivost.²⁰ V ospredju ni več zaposlenost, za kar bi morala poskrbeti država, temveč zaposljivost oz. spretnost preoblikovanja poklicnih profilov, za kar naj bi poskrbel kar posameznik sam.²¹ Politike zaposlovanja diktira paradigma samoodgovornosti, ki je uzurpirala tudi področje socialnega in zdravstvenega varstva. Po paradigmi samoodgovornosti je posameznik odgovoren za svoj položaj v družbi: naj se zanese sam nase, država je tista, ki naj mu pri tem zgolj asistira. Lojalnost in pripadnost sicer ostajata pomembni kvaliteti posameznika, t. i. mehki večščini, ki ju posameznik mora osvojiti in tržiti,²² a nista več sestavni del politik oblikovanja tovarniške skupnosti, kot je to veljalo v času socialističnih tovarn.

¹⁶ Stanojević, *nav. delo*.

¹⁷ Stanojević, *isto*, str. 13.

¹⁸ Jaklič, *The shadow economy*; Stanojević, *nav. delo*, str. 4, 5.

¹⁹ Read in Thelen, *nav. delo*.

²⁰ Hus, *Analiza političnih okvirov*.

²¹ O tem govori tudi Strategija razvoja Slovenije (2005), s katero je vlada opredelila vizijo in cilje razvoja Slovenije do leta 2013 http://www.mgrt.gov.si/fileadmin/mgrt.gov.si/pageuploads/DPK/StrategijarazvojaSlovenije_-_final.pdf

²² Vodopivec, *Preoblikovanje tovarniških režimov*.

V novem konkurenčnem kontekstu so se tovarne spremenile v organizacije z visoko obremenitvijo in fleksibilno proizvodnjo. Fleksibilizacija trga delovne sile je nastopila kot politični odgovor na družbene spremembe na trgu dela in je povezana z redefinicijo dela. Za industrijske delavce ta večinoma predstavlja tveganje. S funkcionalno in časovno fleksibilizacijo so se začele pojavljati različne nestandardne oblike zaposlovanja: občasne zaposlitve, samozaposlitev, delo za določen čas, začasno delo, delo na poziv, delo od doma ipd. Problem fleksibilnega zaposlovanja za določen čas ali dobo treh mesecev je nesigurnost. Predčasno upokojena delavka tekstilne tovarne Mura²³ je opozorila, da takšni delavci »vedo že vnaprej, če mu podaljšujejo za mesec, da se ne sme zavzeti zase.« Problem fleksibilnih zaposlitev je tudi v neorganiziranosti delavstva. Zaposleni namreč razmišljajo kot posamezniki, drug drugemu so konkurenca, nimajo nikogar, ki bi jih strateško zastopal.

V javnem prostoru je pogosta kritika, da je Slovenija prepočasi sledila spremembam fleksibilizacije dela.²⁴ Podatkom pogosto sledijo očitki rigidnosti zaposlovanja, težavnosti pri tem in pozivi, da bi morala država bolje slediti reformam in se prilagajati spremembam v poslovnem okolju. Sociološko usmerjene študije o vplivih fleksibilizacije trga dela pa opozarjajo na marginaliziranost skupin starejših ter mladih, ki se najpogosteje znajdejo v fleksibilnih oblikah zaposlitve.²⁵

Reorganizacija v proizvodnji postavlja delavce v odnose medsebojne konkurence. Pogovori z nekaterimi odpuščenimi delavkami Mure kažejo, da sta se v zadnjih letih v proizvodnji povečala predvsem napetost in nezaupanje med sodelavkami. V kraju, kjer se ljudje med seboj poznajo, to ne predstavlja le problema na delovnem mestu, temveč tudi v širšem okolju. Delavke se srečujejo tudi izven tovarne; na poti v banko, pošto ali trgovino, kar oživlja spomine na napetosti in spore z delovnega prostora. Menedžerji so se predvsem v izvoznem delu gospodarstva, v organizacijah z visoko obremenitvijo (aktivne organizacije²⁶) po spremembi sistema najprej lotili zaostrovanja notranjih regulativnih mehanizmov.

Kot je takšne spremembe opisala Silva, nekdanja delavka Mure, je v proizvodnji to lahko pomenilo, da so bili delovni postopki pogosto le teoretično izmerjeni, nihče ni *fizično poskusil, ali je delo sploh izvedljivo*. V delovni čas in s tem v normirano delo niso bile vštete priprave (različni materiali zahtevajo različne stroje, priprava za to odvzame svoj čas), prav tako ne čas, ko so delavke čakale na materiale oz. na popravilo stroja v primerih okvare. Delavke pogosto niso mogle dela opraviti dovolj hitro, saj je primanjkovalo potrošnega materiala (škarij, sukanca, izvijačev,

²³ Mura je bila ena od največjih tekstilnih tovarn (konfekcije) v Sloveniji, zaposlovala je tudi 6500 ljudi. Leta 2014 je tovarna doživela drugi stečaj (prvega leta 2009).

²⁴ Ignjatović, *Družbene posledice*.

²⁵ Ignjatović, *nav. delo*, str. 189, 190.

²⁶ Stanojević razlikuje med dvema oblikama podjetij v času transformacije. Prvo skupino predstavljajo naprednejša in tehnološko bolj razvita podjetja, ki so imela že v socializmu utečeno sodelovanje z zahodnimi trgi in so bila sorazmerno avtonomno notranje povezana (v sklopu samoupravljanja). V drugi skupini pa so bila v fordizmu močno zasidrana podjetja s tradicionalno konfliktnimi okolji, kjer se je z intenzifikacijo (ob približevanju in po vstopu v EU) stopnjeval sistem notranjih rigidnih avtoritativnih regulacij (*nav. delo*, str. 27, 28).

špulic, čolničkov). Medtem so se norme višale. Delovne postopke so oteževale tudi prostorske razmere: »Nismo si mogle urediti, da bi nam klima delala, čeprav bi morali zaradi blaga imeti pogoje. Vročina je bila, dvainštirideset stopinj. Halo, in ti delaj na normo, po osem ali deset ur. Zdaj smo vse alergične na slab zrak in na vročino. Zdaj me je komaj zebst začelo, ko sem že dve leti na borzi [dela]. Se ne čudim, ker zdaj nekateri umirajo zaradi kapi. Vsi smo posledice dobili od visokega pritiska in nemogočih razmer. Nismo imeli niti enega okna, vse je bilo zaprto. Smo bili kot piščanci pod žarnicam.«²⁷

Silva opozarja na pogosto spregledan vpliv fleksibilizacije in prestrukturiranja podjetij, to je zdravstveno stanje zaposlenih (in brezposelnih). V medicini dela se predvsem za tekstilno industrijo kot posledico navaja izjemno visoko pojavnost mišično-kostnih obolenj (kot ena od poklicnih bolezni, čeprav v Sloveniji ni priznana), stres, depresijo, izgorelost na delovnem mestu. Psihofizične posledice pospešujejo stiske, negotovosti, eksistenčni problemi, stigmatizacija in marginalizacija delavstva v družbi.

Poročila varuha oz. varuhinje človekovih pravic²⁸ izpostavljajo nekatere probleme in nepravilnosti, ki spremljajo reorganizacijo podjetij in dela: vse več je kršitev delovne zakonodaje, nerednega izplačevanja plač, neplačevanja socialnih prispevkov, bolniških, preživnin, plačilne nedisciplina itd., povečala se je negotovost na delovnem mestu. Vse več anonimnih pisem varuhinji kaže na večji strah zaposlenih. Najpogostejše izpostavljen je problem mobinga in detektivskih nadzorov v času bolniške.

Paradigma samoodgovornosti

Fleksibilizacija trga dela je povezana s spremenjenimi politikami zaposlovanja in z večjo racionalizacijo stroškov socialne zaščite v EU.²⁹ Najpogostejše uporabljen koncept evropskih strategij zaposlovanja in reform evropskega socialnega modela je koncept aktivacije. Aktivacija pomeni redefinirano aktivno socialno politiko (reforme) in zahteva aktivnega posameznika. Prehod od pasivnih k aktivnim ukrepom zajame nastanek številnih novih programov usposabljanja in izobraževanja, organiziranja različnih delavnic, (obveznih) seminarjev in digitalnih svetovalnih portalov, kjer se posameznika uči tržiti.

Politike aktivacije, ki se tesno povezujejo s teorijo racionalne izbire in imperativom samoodgovornosti, v ospredje prinašajo nove vrednote. Na področju socialnih politik je princip brezpogojnosti pravic zamenjal princip dogovorjenih zahtev. Razumevanje socialne pomoči je s tem predružačeno, smatra se jo kot parazitizem, ki ustvarja odvisniško razmerje.

²⁷ Intervju, Murska Sobota, junij 2011.

²⁸ <http://www.varuh-rs.si/publikacije-gradiva-izjave/letna-porocila/>; 21. 7. 2014.

²⁹ Leta 1997 so se s sprejemom Evropske strategije zaposlovanja določili skupni cilji in politike zaposlovanja. Strategija se je pojavila kot odgovor na ekonomske probleme, probleme na trgu dela, visoko in dolgotrajno brezposelnost.

Imperativ samoodgovornosti obravnavam kot paradigmo neoliberalnega upravljanja (ne zgolj v ozko ekonomskem, temveč v širše družbenem smislu), ko se od posameznika pričakuje, da skrbi sam zase (na trgu dela, zdravja, v domačem okolju), je sam od sebe odvisen in zato neprestano aktiven. Pri tem ne gre zgolj za družbena pričakovanja, ki so povezana z individualizacijo družbo – ko se družbene pogojenosti razumeva kot stvar posameznikove odločitve in izbire, temveč tudi za procese ponotranjenja krivde za svoj položaj.

Družbenoekonomska preoblikovanja zahtevajo drugačne delavce in državljane. V ospredje je stopil vokabular podjetništva, ki uvaja politično racionalnost na različne nivoje družbene, ekonomske in osebne eksistence. Podjetništvo v tem primeru ne pomeni le spreminjanja organizacijskih oblik oz. poslovnih modelov podjetij, temveč na splošno vzpostavlja ideal delovanja posameznika (na različnih ravneh) v šoli, univerzi, tovarni, v družini, v državi. Posamezniki naj bi se preoblikovali v podjetniško usmerjene posameznike (*enterprising individuals*), postanejo naj dobri upravitelji svojih življenj. Takšne transformacije se povezujejo z novimi oblikami morale: blaginja posameznika se v sodobnem času meri z njegovim uspehom, s kompetencami uspešnega samo-upravljanja (posameznik naj postane dober upravitelj svojega življenja). To pa ni pomembno le za osebni profit, temveč za javni mir in družbeni napredek.³⁰ Pri tem gre tako za zagotavljanje produktivnosti v tovarniškem prostoru, konkurenčnosti in inovativnosti na trgu delovne sile, sledenju napotkom zdravega načina življenja, minimaliziranju bolezni in maksimiziranju zdravja.

»Ljudje ne morejo doumeti, da je konec socializma, ni več tako, da ti delovno mesto kar pripada,« je bil kritičen predstavnik Zavoda za spodbujanje in razvijanje kvalitete življenja Papilot. *»To je sicer posameznikova pravica, za katero pa je vsak posameznik odgovoren sam.«* Odgovornost za delo je predstavnik Zavoda pripisal posamezniku, spremembo pa utemeljil s prehodom iz socializma v kapitalizem. Zagorc je bil prepričan, da je brezposelnost stvar osebne odločitve: *»Vse je v glavi. Če brezposelno osebo prepričamo, da se mora zaposliti, ker je to zanje dobro, se bo zaposlila.«*³¹

»Kako je težko spreminjati to socialistično miselnost, v kateri smo odraščali,« mi je v pogovoru v Predilnici rekel vodja proizvodnega oddelka leta 2005, *»da je treba zase poskrbeti in ne pričakovati, da bodo drugi poskrbeli zate.«* Vodja oddelka je spremenjeno paradigmo pripisal prehodu iz socializma v kapitalizem. Pozivi k samoodgovornosti se v slovenskem javnem diskurzu utemeljujejo v kritiki pretekle socialistične dediščine. Ne glede na takšne asociativne povezave pri tem ne gre le za lokalne specifične, niti le za specifične postsocialističnih držav. Paradigma samoodgovornosti ni zajela le sprememb v postsocialističnem, temveč tudi v transformiranem kapitalističnem svetu.

Transformativna moč trga pa naj bi imela v nekdanjih socialističnih družbah še posebej pomembno vlogo: posameznike naj bi osvobodila preteklih socialističnih spon, predvsem pretekle miselne dediščine pasivnega čakanja na pomoč. Paradigmo

³⁰ Rose, *Inventing Our Selves*.

³¹ Jana Petkovšek, Redna zaposlitev ni več nekaj samoumevnega. Dnevnik, 26. 11. 2007.

samoodgovornosti je zatoorej pomembno misliti v navezavi na procese postsocialistične modernizacije in kulturnega drugotenja. Specifika postsocialističnih kontekstov je zato predvsem v stopnji oz. intenziteti sprememb. Paradigma prilagojenih, mobilnih in samoodgovornih delavcev se v postsocialistični kritiki kaže v zavrnitvi socialističnega kolektivismu ter v prevzemanju kapitalističnih individualističnih načel. Prehod se utemeljuje v preklopu socialistične miselnosti – v kognitivno ideološkem prelomu. Socialistična miselnost se kaže kot tista, ki zavira prehod v normalen razvoj.³² Tega obdobja naj bi bilo v Sloveniji konec z vstopom v EU. V tem času naj bi se prevzeli novi vzorci obnašanja. Podobno sliko kažejo tudi češke študije: ekonomsko preoblikovanje je zahtevalo kulturno preoblikovanje miselnosti ter obnašanja. Gil Eyal govori o postkomunističnem duhu kapitalizma, reformatorji družbe namreč niso v Čehih videli tabule rase, kamor bi lahko integrirali tržne mehanizme, temveč kontaminirano družbo. Očiščevanje je zahtevalo, da posamezniki prekinejo vez z najbolj pokvarjenimi deli samih sebe.³³

Ameriška sociologinja Elaine Weiner je raziskovala izkušnje delavk ter menedžerk na Češkem in je opozorila na pomen, ki ga tržnim logikom pripisujejo Čehi. Transformativna moč trga naj bi Čehe odrešila socialističnih spon. Sodobno očiščenje pa od posameznika zahteva, da pretrga vezi z najbolj kužnimi (pokvarjenimi) deli svojih osebnosti (samih sebe), kot na primer z odvisnostjo, pasivnostjo in neodgovornostjo. Uspeh menedžerk na Češkem ni povezan le z njihovo izobrazbo. Njihove veščine zajamejo specifične načine obnašanja, njihovo sposobnost, »da se obnašajo kot odrasli, da prevzamejo odgovornost za svoja življenja in o njih odločajo samostojno«.³⁴ Po Elaine Weiner so menedžerke prevzele metanaracijo o transformativni moči trga in dokazujejo, da niso poraženke prehoda. »Ničesar ne pričakujem od nikogar,« je Elaine Weiner pokomentirala menedžerka Lucie, »posameznik mora biti odvisen sam od sebe in se v življenju naučiti, kako poskrbeti za vse. Ne pričakujem pomoči od države, od nobenega«.³⁵ Menedžerke, ki so se identificirale z zmagovalkami, so pri razlagi svojega uspeha poudarile, kako so znale izkoristiti svoje sposobnosti — zanesle so se zgolj nase in so ostale neodvisne.

Delavke so se, kot je ugotavljala Elaine Weiner, identificirale s poraženkami, a vendar metanarativa o trgu niso postavile pod vprašaj. Kot so trdile, so v prvih letih čakale na boljše čase: politiki »so rekli in me smo verjele, da bo (takrat še) Češkoslovaška imela boljše življenje«. Po letu 2000 so se delavke naveličale čakanja. Kljub težavam pa o moči trga niso podvomile. Metanaracija trga je postavljena ob bok kritiki preteklega socialističnega režima: danes je sicer revščina, a tudi (politična) svoboda. Za krivičen razkorak med obljubami in njihovo realnostjo delavke krivijo državo, direktorje in same sebe, ne pa zunanjih kapitalističnih mehanizmov. V intervjujih in fokusnih skupinah so delavke sebe večkrat naslovile »gnile«, »neumne« in »idiotske«. Vidijo se kot pasivne, odvisne in neodgovorne, tako kot jih prikazujejo mainstream diskurzi.

³² Prica, *In Search of*, str. 170.

³³ Weiner, *nav. delo*, str. 55.

³⁴ *Isto*, str. 76.

³⁵ *Isto*, str. 84.

Čeprav bi za slednje lahko na podlagi svojih raziskav trdila tudi sama: delavke so v Sloveniji pogosto ponotranjile krivdo – sebe so krivile za napačne odločitve, ali pa so za to krivile državo, zakonodajo, direktorje in menedžerje, so vendar delavke v Sloveniji hkrati prevpraševale tudi vrednote sodobnega sistema deindustrializacije, fleksibilizacije oz. neprestanega prestrukturiranja (čas brez industrijskega delavstva, potrošnje brez produkcije ipd.). V spominih na socialistično preteklost so izpostavljale predvsem pomen dela in vlogo tovarne kot institucije v njihovem življenju, povezanost ter enakopravnosti med ljudmi. Niso omenjale (politične) nesvobode ali ujetosti, kot so pretekli režim opisovale češke delavke, tudi splošno pomanjkanje dobrin in čakalne vrste so delavke v Sloveniji le redko omenile, medtem kot je bila pri Čehinjah to pogosta tema slikanja preteklosti.

Reprezentacije industrijskega delavstva

Pomembno je razmisliti, kako se v družbi institucionalno zaznamovana kolektivna usoda kaže, zaznava in obdeluje v življenjskem kontekstu ljudi. Nova razvojna paradigma v Sloveniji, kot so snovalci razvojne strategije poimenovali strukturne reforme, brezposelnost in revščino pripiše osebnostnim značilnostim posameznikov.³⁶ Brezposelnim je pripisana pasivnost oziroma neaktivnost, prejemnikom denarnih pomoči pa odvisnost od teh prejemkov. Termini so se iz politik, kjer se posameznike kategorizira po statusu ne/aktivnosti in odvisnosti od denarnih prejemkov, prenesli na osebne značajske značilnosti, na kulturne značilnosti socialnih skupin (kjer se razredno razliko bere kot kulturno), kar prispeva k patologizaciji prejemnikov denarnih pomoči.³⁷ Oznake ne le moralno diskreditirajo, temveč tudi kriminalizirajo prejemnike denarnih pomoči, saj je eden od glavnih namenov sprememb socialne zakonodaje preteklega socialističnega (in sodobnega) časa preprečevanje goljufanja in zlorabljanja sistema socialnih pomoči.

Obsežni ukrepi aktivne politike zaposlovanja se križajo z moraliziranjem in stigmatiziranjem brezposelnosti. Takšna stigmatizacija ima dvojno družbeno funkcijo: služi nadzoru in discipliniranju stigmatiziranih ter hkrati deluje kot socialna kontrola v širši družbi.³⁸ Po drugi strani takšno razmišljanje kaže na prevladujoče družbeno mnenje: delavec je len in od države raje prejema podporo.

Družbene podobe odločnih revolucionarnih, pridnih, a skromnih tekstilnih delavk so se v zadnjih petdesetih letih preoblikovale v tihe, požrtvovalne in kasneje v histerične, a hkrati apatične žrtve sodobne modernizacije. Niso več sestavni del gospodarstva, temveč socialnega varstva: najpogosteje se jih upodablja kot socialni problem *per se*.³⁹

³⁶ Leskošek, *Načeti temelji*, str. 12.

³⁷ Isto.

³⁸ Korošec, *Predlog UTD*, str. 40.

³⁹ Kovačič, *Kriza kot priložnost*, str. 10.

Najeti detektivski nadzori,⁴⁰ obravnave brezposelnih ali obolelih in poškodovanih, ne razkrivajo le prevladujočih predstav industrijskega delavstva, temveč določajo tudi izkušnjo industrijskega dela. Izhajajo iz predpostavke, da je delavec len in od države raje od dela prejema podporo. Zaradi bolezni predčasno upokojena delavka Mure je jezno pripovedovala o govoru ministra za delo, ki je namesto »o delu« za številne odpuščene Murine delavke in delavce leta 2009 pripovedoval o »socialni pomoči«. »Češ, imamo pripravljeno na zavodu vse, bodo delavci dobili nadomestilo, pa socialno pomoč. Če gre to razlagat minister in to brez zavesti, da bi ta delavec rad delal. Ne, da je na zavodu vse pripravljeno zanj. On bi rad delal. O tem pa minister ni govoril.« Njena ogorčenost je usmerjena na to, kako je minister **za delo** (!) obravnaval industrijske delavce, zgolj kot odjemnike socialne pomoči. Delavci od države pričakujejo, da jih bo obravnavala kot aktivne državljane in jim bo zagotovila delo. Pripovedi z delavkami in delavci opozarjajo, da za industrijske delavce delo ostaja vrednota. To, da imaš delo, je povezano z idejo dostojanstva in z občutkom, da si potreben.

Na prevladujoče reprezentacije industrijskih delavcev s svojimi gesli odgovarjajo številni stavkajoči: »*Nočemo miloščine, hočemo delo!*« ali: »*Zahtevamo dostojanstvo! Zahtevamo dostojno življenje!*« **Z geslom »Dovolj je!«** je predsednica sindikalne enote Izlake ob stavki pozvala k vidnosti delavk in delavcev v javnem prostoru: »**Dovolj imamo števil in bilanc, dovolj tega, da nas obravnavate kot strošek dela. Nismo številke, ljudje smo! Ljudje z obrazi in imeni. Zahtevamo dostojanstvo! Zahtevamo dostojno življenje!**«⁴¹

Socialistična modernizacija je industrijsko delo postavila v ospredje. Svet modernizacije je bil izkušen skozi delo v industriji. Delavci so to doživljali kot aktivno vključevanje v modernizacijski načrt države, medtem ko so zdaj iz njega izključeni. Izguba položaja, subjekta, ki nekaj pomeni, je *osrednja pri razumevanju postsocialistične racionalnosti*.⁴² Delavci sebe ne vidijo portretirane kot proizvajalce in protagoniste, temveč kot parazite, zato so osupli in zbegani.

Novejše študije razreda v okviru kulturoloških študij in sociologije se osredotočajo na proces konstruiranja izkušenj v kontekstu konkretnih družbenih reprezentacij delavskega razreda. Opozarjajo na problematične obravnave ekonomskih razlik, ki (ekonomsko) neenakost direktno prevajajo v kulturno razliko. Delavska kultura in identiteta se v tem smislu kaže kot direkten rezultat pogojev dela.⁴³ Ob ekonomski neenakosti je pomembno ugotavljati, kako so družbene neenakosti institucionalizirane,⁴⁴ kar zajame pogled na simbolne vpise industrijskih delavk in delavcev v družbi. Zato je pomembno, da pri analizi ne ostajamo zgolj na materialnih okoliščinah, temveč zajamemo tudi načine razumevanja družbenih

⁴⁰ Poročila varuhinje človekovih opozarjajo, da je poleg mobinga v zadnjem času najpogostejše opazen prav problem detektivskih nadzorov v času bolniške odsotnosti.

⁴¹ Mateja Gerečnik, predsednica SKEI ETI Izlake, na demonstraciji delavcev v Ljubljani, 28. novembra 2009. Vir: <http://www.rtvsl.si/slovenija/semolic-igramo-presing/217928>; pregledano 19. marca 2012.

⁴² Prica, *nav. delo*, str. 183.

⁴³ Haylett, *Culture, Class and Urban*.

⁴⁴ Fraser, *Reframing Justice*.

fenomenov, različnih usod ter položajev, idejne svetove, prepoznavanje in prepoznanja v družbi.

Viri in literatura

- Amable, Bruno, Morals and politics in the ideology of neo-liberalism. *Socioeconomic Review* 9/1, 2011, str. 3–30.
- Burawoy, Michael in Katherine Verdery, Introduction. V: *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World* (ur. Michael Burawoy in Katherine Verdery). Lanham: Rowman & Littlefield, 1999, str. 1–18.
- Dunn, C. Elizabeth, Privatizing Poland, Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor. London & Ithaca: Cornell University Press, 2004.
- Eyal, Gil, Anti Politics and the spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. *Theory and society* 29/1, 2000, str. 49–92.
- Fentress, James in Chris Wickham, Social Memory. Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publisher, 1991.
- Fraser, Nancy, Reframing Justice in a Globalizing World. *New Left Review* 36, 2005. Spletni vir: http://www.law.yale.edu/documents/pdf/Fraser_ReframingJustice.pdf,
- Haylett, Chris, Culture, Class and Urban Policy: Reconsidering Equality. *Antipode* 35/1, 2003, str. 55–73.
- Hus, Irma, Analiza političnih okvirov predlogov gospodarskih in socialnih reform, delo in zaposlovanje med fleksibilnim in preknim. Neobjavljena magistrska naloga. Ljubljana: ISH, 2011.
- Ignjatović, Miroljub, *Družbene posledice povečanja prožnosti trga delovne sile*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica Fakultete za družbene vede, 2002.
- Jaklič, Marko, Hugo Zagoršek in Aljaž Hribernik, The shadow economy and its impact on national competitiveness: the case of Slovenia. *South East European journal of economics and business* 4/1, 2009, str. 37–50.
- Kornai, Janos, *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland Publishing, 1980.
- Korošec, Valerija, Predlog UTD v Sloveniji – zakaj in kako? Delovni zvezek 6. Ljubljana: Urad za makroekonomski razvoj, 2010.
- Lampland, Martha, The advantages of being collectivized, Cooperative farm managers in the postsocialist economy. V: *Postsocialism, Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (ur. Hann Chris), Routledge, London, 2002.
- Kideckel, David, *Getting by in Postsocialist Romania, Labor, the Body, and Working-Class Culture*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2008.
- Kovačič, Gorazd, Kriza kot priložnost za revizijo medijskega sistema. *Medijska preža* 34/35, 2009, str. 10.
- Leskošek, Vesna, Načeti temelji socialne države!. Delo, 14. Avgust 2010, sobotna priloga, str. 12.
- Offe, Claus, *Modernity and the state: East, West (studies in Contemporary German social Thought)*. Cambridge: MIT Press, 1996.
- Prica, Ines, In Search of Post-socialist Subject. *Narodna umjetnost* 44(1), 2007, str. 163–186.
- Read, Rosi in Tatjana Thelen, Introduction: Social Security and care after socialism: Reconfigurations of public and private. *Focaal – European Journal of Anthropology* 50, 2007, str. 3–18.
- Rose, Nikolas, *Inventing our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

- Stanojević, Miroslav, *The Europeanisation of Slovenian Corporatism. V: IREC 2010*. Oslo: Fafo, 2010. Spletni vir: <http://www.faf.no/irec/papers/miroslavStanojevic.pdf>.
- Stark, David, Path dependence and privatization strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies* 6/1, 1992, str. 17–54.
- Stenning, Alison, Re-placing Work: Economic Transformations and the Shape of Community in Postsocialist Poland. *Work, Employment, Society* 19(2), 2005, str. 235–259.
- Vodopivec, Nina, Labirinti postsocializma: socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev. Ljubljana: Dokumenta, ISH, 2007.
- Vodopivec, Nina, Preoblikovanje tovarniških režimov in nove delavske subjektivitete. *Borec* 685/689, 2012, str. 178199.
- Weiner, Elaine, *Market Dreams Gender, Class, and Capitalism in the Czech Republic*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2007.

SUMMARY

Socialist Memories and Post-Socialist Experience: Female and Male Industrial Workers

Nina Vodopivec

In the first part of the paper the author focuses on the importance of the socialist factory and socialist work in the memories of female and male industrial workers; in the second part she discusses the period of post-socialist transformation and the establishment of the paradigm of self-responsibility. Through ethnography she provides insight into the experience of (non-)work that points to complex interlacements of various levels and discourses, numerous contradictions which are an integral part of everyday present and past lives as well as expectations of the future. The paper is based on field work with unemployed, retired or still employed female and male textile workers in Slovenia; the author places materials (supplemented with newspaper sources) in the comparative framework of studies of post-socialism and deindustrialisation.

Memories of female and male industrial workers of the socialist past in Slovenia point to the importance and role of the factory and work for the formation of social or personal identities. Not only did the factory characterise the lives of its employees, but also its broader local community and society in general. Communities in factories structured and routinized everyday life, production, consumption, reproduction, formal and informal social networks. Employment in the factory played an important role in the formation of social networks, familial lives, and integration into the community. Practices by means of which factory communities were established did not merely strengthen the employees' affiliation to the factory, but also that of their fellow inhabitants, ties between different generations, between the factory and the local community.

In the course of the discussion the author points to the ideology of industrial labour, not merely to the socialist ideology and social self-management, but rather to the evaluation of work, to the significance that people attributed to work on the level of the factory, local community and broader society.

The author also discusses the industrial transformation in the post-socialist period during the establishment of the imperative of market rationality which calls for competitiveness, mobility and flexibility, which not only transform people's material lives but also requires transformed workers subjectivities: individuals who can create their jobs and attend to their employability. The author attributes the changes to the establishment of the paradigm of self-responsibility that is treated as a paradigm of neo-liberal management, as individuals are expected to take care of themselves (in the labour market, health and domestic environment), to be self-dependent

and thus constantly active. We are not dealing merely with social expectations associated with individualisation of society, when social conditionality is understood as a matter of individuals' decision and choice, but also with processes of internalisation of guilt for one's own position. The paradigm of flexible, mobile and self-responsible workers manifests itself in the post-socialist critique in the rejection of the socialist collectivism and acquisition of capitalist individualistic principles. The transition is based on the switch of the socialist mentality and the altered mode of behaviour. The paradigm of self-responsibility that has left a deep mark in various social groups is for industrial workers of particular importance. The author thus refers to recent studies of class that highlight modern contexts of concrete social representations of the working class. Workers' culture and identity manifest themselves in this sense as a direct result of working conditions.

Memories of industrial workers in Slovenia point out that workers identified themselves in the collective subject as promoters of social development and central political subject of socialist modernisation, while nowadays they are faced with material and symbolic poverty. In their memories, workers turn their attention to the importance of the factory and labour in the society, while emphasising their own input of know-how, energy, time, skills, their bodies, etc. that they (just as generations before them) invested into companies that are nowadays mostly non-existent. The socialist factory is referred to as "our factory". However, this did not imply that they were not angry with it, did not take materials away from it or use it for their private needs. At the same time they take pride in the extent of their investments.

Man, Nature and Environment

between the Northern Adriatic and
the Eastern Alps in Premodern Times

FACULTY OF ARTS

zbirka48
ZC

Jernej Kaluža

Protislovja teorije zgodovinarstva v okvirih skeptične misli Michela Foucaulta

UDK 930

UDC 930

KALUŽA Jernej, profesor zgodovine in diplomirani filozof, mladi raziskovalec na Inštitutu Nove revije. SI-1000 Ljubljana, Pot k Ribniku 1. kaluzajernej@gmail.com

Protislovja teorije zgodovinarstva v okvirih skeptične misli Michela Foucaulta

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (151), št. 1-2, str. 180–204, cit. 82

1.02 pregledni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V pričujočem članku poskušamo vzporejati Foucaultovo teorijo z nekaterimi temeljnimi problemi iz zgodovine in teorije zgodovinarstva. Foucaultov pristop je v tem kontekstu lahko zelo uporaben, saj se zoperstavlja tako zgodovinskim univerzalijam kot tudi instrumentalizaciji zgodovinarstva. Posebej se osredotočamo na vprašanje, ali naj bo zgodovinarstvo zgolj resnica o preteklosti ali naj vsebuje tudi nasvete in priporočila za sedanjost. Analiza nas pripelje do skrajno skeptične metode zgodovinarstva, kar v praksi implicira dvom in konstantno samoizpraševanje temeljev zgodovinarstva.

Ključne besede: zgodovinarstvo, diskurz, sodba, resnica, skepticizem, Michel Foucault

Avtorski izvleček

KALUŽA Jernej, BA in History and Philosophy, Junior Researcher at the Institute of Nova revija, SI-1000 Ljubljana, Pot k ribniku 1, kaluzajernej@gmail.com

Contradictions of Theory of Historiography Within Michel Foucault's Sceptical Thought

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151), Vol. 1-2, pp. 180–204, 82 notes

Language: Sn., (En., Sn., En.)

The paper aims to parallel Foucault's theory with some fundamental problems in history and theory of historiography. Foucault's approach can be of great use in this context, as it contradicts both historical universals and the instrumentalisation of historiography. The focal point of the paper lies in the question whether historiography should be merely the truth about the past or should also contain advice and recommendations for the present. The analysis brings us to an extremely sceptical method of historiography, which in practice implies doubt and constant self-questioning of the very foundations of historiography.

Key words: historiography, discourse, judgment, truth, scepticism, Michael Foucault

Author's abstract

Izhodiščni problem¹

Začnimo s samoumevnim: vsaka veda je znotraj zgodovine svojega nastajanja razvila sebi lastno in specifično metodo. Rečeno drugače in z druge strani, specifičnost metode je s časom pogojevala preoblikovanje vsebine posamezne vede – njen doseg, pristop ter njene objekte raziskovanja (ti pa so povratno seveda vedno znova zahtevali metodološke premestitve). Najbrž velja, da ga ni področja vednosti, kjer bi bil metodološki pristop povsem samoumeven in brezčasen. Sama vednost in način njene produkcije sta torej v konstantnem preoblikovanju, bodisi počasnem in postopnem, bodisi skokovitem, v obliki znanstvenih revolucij, ki nenadoma odpravijo epistemološke ovire, kot to pokaže, denimo, Gaston Bachelard.²

Že samo dejstvo, da smo součinkovanje med metodo in vsebino posamezne vednosti in njenega diskurza opredelili kot premeščanje in preoblikovanje skozi čas (pustimo ob strani vprašanje, ali gre tu za napredek, razvoj, ali zgolj preoblikovanje vednosti), nam kaže, da mora biti vprašanje metodologije in zgodovine zgodovinopisja še posebej zagonetno in večplastno in da zato na določen način izstopa med množico sorodnih problemov razmerja med zgodovinami in metodologijami posameznih ved – vsebina in metoda zgodovinopisja kot vede sta usodno prepleteni. Kaj natančno mislimo s to prepletenostjo? Če lahko zgodovino vsake druge vede načeloma prikažemo kot nekaj delno ločenega in zunanjega od njenih aktualnih metodoloških problemov, katerih razrešitve so, četudi so ti problemi zgodovinsko konstruirani, načeloma neodvisne od njihove geneze, to v primeru zgodovinopisja ne more biti tako. Zgodovina zgodovinopisja je načeloma prav tako zgodovinopisje, medtem ko na primer zgodovina fizike ni fizika (temveč zgodovina). V obeh primerih sicer drži: zgodovina fizike lahko prikaže postopno oblikovanje moderne znanosti fizike, zgodovina zgodovinopisja pa oblikovanje sodobnega zgodovinopisja. Razlika pa je, da mora zgodovinopisje uporabljati svojo lastno metodo, s katero lahko brska po svoji zgodovini. Metoda in objekt vsake današnje znanosti sta bila izoblikovana v preteklosti, a le v primeru zgodovinopisja sta tja tudi povratno usmerjena. Ta avtoreferencialni zasuk je tisti, ki je specifičen in za katerega se zdi, da če ga vzamemo povsem resno, naredi nalogo zgodovine in metodologije zgodovinopisja samonanašalno v neskončnost.

¹ Članek je nastal kot predelana verzija nekaterih tez iz diplomske naloge, katere mentor je bila dr. Marta Verginella. Avtor se ji ob tej priložnosti zahvaljuje za vso pomoč, usmeritve in nasvete. Glej: Kaluža, *Zgodovinopisje med sodbo in resnico*.

² Glej denimo: Bachelard, *Oblikovanje znanstvenega duha*, str. 14.

To je torej problem, ki ga bomo poskušali v nadaljevanju razgraditi ter pregledati njegove predpostavke in posledice. Vse to pa bomo poskušali storiti s pomočjo teorije Michela Foucaulta. Naša izbira seveda ni arbitrarna, saj je ravno v okviru njegove teorije epistemološki problem, ki smo ga zarisali, vseskozi prisoten. Foucaultovo teorijo je sicer težko enostavno umestiti. Ni jasno, ali sodi na področje zgodovine, sociologije ali filozofije, saj vseskozi preizprašuje temelje, na katerih slonijo izhodišča teh ved, prav tako pa Foucault tudi ni, sicer z razlogom, nikoli ponudil izdelane teorije ali celo filozofije zgodovine, recimo konsistentne teorije vzroka in učinka, ipd. Toda, kot pravi Mark Poster, Foucault vseeno »ponudi nov način mišljenja in pisanja zgodovine, kakor tudi poudari drugačno vlogo le-te v aktualnih družbenih bojih. Če je Foucault *enfant terrible*, čigar misel razgraja humanistiko, je obenem eden njenih najbolj fascinantnih praktikov, ki preoblikuje očrt humanistike v skladu z izvorno in specifično zgodovinsko prakso. Foucault je antizgodovinski zgodovinar, nekdo, ki piše zgodovino in pri tem ogroža vse kanone te obrti.«³

Kaj točno in konkretno naj bi pomenile vse te daljnosežne in presežne izjave? Zakaj predstavlja Foucault provokacijo za zgodovinopisje? Kot pravi Foucaultov bližnji prijatelj in zgodovinar Paul Veyne, je bila Foucaultova teorija za zgodovinarje na določen način preveč radikalna, ker je zgodovino vzela preveč resno, celo veliko bolj resno, kot jo po navadi jemljejo zgodovinarji. Na specifičen način, ki se mu bomo v nadaljevanju še posvetili, je pokazala, da je vse zgodovinsko oblikovano, vključno z resnico, celo resnico zgodovine samo. Foucault je vseskozi zavračal vsakršne transhistorične konstante, vsakršno zunajzgodovinsko idejo človeške narave ali človeške družbe.

Kot poroča Veyne, se Foucaultu ni nikoli povsem uspelo uveljaviti znotraj zgodovinarske stroke svojega časa in prostora, torej znotraj francoskega zgodovinopisja šestdesetih in sedemdesetih let dvajsetega stoletja, kjer je glavno vlogo igrala »analovska šola«. »Na njegovo [Foucaultovo] nesrečo so bili v tistem času [analovski zgodovinarji] prevzeti z lastnim projektom, s tem, da so razlagali zgodovino tako, da so jo povezovali z družbo: V Foucaultovih knjigah niso mogli najti realnosti, katero so običajno iskali v družbi, temveč so našli probleme, ki se jih niso dotikali: primer je problem diskurza in resnice.«⁴ Na drugi strani analovcev je torej Foucault s svojim stališčem, da je nemogoče govoriti o neki družbeni realnosti, ne da bi vzeli v obzir njeno zgodovinsko konstruiranost; konstruiranost ne samo realnosti same, temveč tudi koncepta te realnosti. S pojmom družbe, na katerega so stavili analovci, naj torej ne bi mogli zaobjeti vseh zgodovinskih družb, saj je sam ta pojem nastal v določenem času in določenem razmerju sil. Kot pravi Foucault: »Vse, na kar [analovci] mislijo, je družba, kar je za njih isto, kar je bil *Physis* za Grke.«⁵ Foucault je torej tudi v tem kontekstu želel premisliti gibalo nekega diskurza, ki je sicer samo zgodovinsko strukturirano, vendar predstavlja znotraj diskurza tisto nespremenljivo, kar funkcionira kot lupina, forma ali univerzalna struktura, znotraj katere se pretakajo vsebine in analizirajo zgodovinske spremembe.

³ Poster, *Foucault, Marxism and History*, str. 73.

⁴ Veyne, *Foucault*, str. 22.

⁵ *Prav tam*, str. 24., povzeto po Foucault, *Dits et Ecrits* (4 vols), str. 20–35.

Razmerje med Foucaultom in analovsko šolo nas sicer tu ne zanima v podrobnostih, vendar pa predstavlja dober primer glede provokativnosti Foucaultove teorije za zgodovinarje: problem zgodovinarstva je poenostavljeno rečeno ta, da so njegove glavne kategorije in koncepti, s katerimi poskuša misliti zgodovino, sami zgodovinsko nastali.⁶ Zgodovinar je tako vselej vpleten v krog, ki ga nujno sili v premišljevanje in potencialno preoblikovanje lastne metode ravno na podlagi tega, kar odkrije na vsebinski ravni raziskave. To je morda nekatere napeljalo k po našem mnenju zavajajoči ugotovitvi, da zgodovinarstva nima metode.⁷ V nasprotju s tem je poskušal Foucault s svojim skepticizmom, ki ga ne smemo zamenjati z relativizmom, pokazati, da je ravno zgodovina sama tista, ki nas sili v dvom glede samoumevnosti našega načina produciranja vednosti, torej v metodološko utemeljeni dvom, ki je povratno usmerjen v metodo samo. V nadaljevanju tega teksta bomo poskušali prikazati nekatere osnovne zastavke tovrstnega pristopa v primeru metodologije zgodovinarstva in njegove zgodovine. V naši obravnavi bomo vseskozi vzporejali samorazumevanje lastne obrti s strani (predvsem) antičnih zgodovinarjev in nekatere temeljne zastavke Foucaultovih del. Prikazali bomo zgolj nekatere zasnute neke potencialno bolj celostne »diskurzivne« obravnave zgodovinarstva. Drugi namen je eksplikacija Foucaultove skeptične metodološke pozicije, ki izhaja iz njegove obravnave in razumevanja zgodovine.

1. Zgodovinarstva kot diskurz

Kaj bi pomenilo na zgodovinarstva gledati kot na diskurz v specifično Foucaultovem pomenu tega pojma in kam bi nas ta analiza, ki se je Foucault sam sicer nikoli ni lotil, pripeljala?⁸ V čem bi se razlikovala od drugih tematizacij zgodovinarstva? Najprej je treba v splošnem poudariti, da sledeč Foucaultu ne

⁶ V tem kontekstu se zdi zanimivo analizirati tudi ponavljajoče se polemike glede časa nastanka slovenskega naroda in glede modernistične paradigme pojmovanja naroda, ki je močno zaznamovala sodobno slovensko zgodovinarstva: na najbolj osnovni ravni, bi lahko rekli, da je problem ravno v tem, da narod deloma funkcionira kot objekt zgodovinarstvega preučevanja, delno pa tudi kot metodološki pripomoček, okvir, v katerem poskušamo misliti določen del zgodovine, v tem primeru zgodovino narodov.

⁷ To trditev je prvotno izrekel Jakob Burckhardt. Okrog interpretacije te trditve se deloma vrtil nedavna polemika v Pogledih glede zgodovine Slovenskega naroda med Igorjem Grdino in Jernejem Kosijem. Dostopno na <http://www.pogledi.si/knjiga/zamisljena-nezgodovina> in <http://www.pogledi.si/knjiga/o-zgodovinskih-virih-njihovi-interpretaciji>

⁸ »Diskurz« nedvomno spada med Foucaultove temeljne koncepte, zato ga moramo brati sistematično ter ga striktno ločevati od konceptov »govora« in »jezika« iz Saussurove lingvistike. Vseeno pa je nemogoče postaviti enoznačno definicijo »diskurza« pri Foucaultu, saj se je koncept sam doživljal predelave in drugačne poudarke v različnih Foucaultovih delih. V splošnem bi sicer lahko rekli, da je specifičen diskurz zgodovinsko pogojen način konstituiranja vednosti o določenem področju, ki pa je obenem povezan in pogojuje tudi samo prakso, okrog katere se formira (npr. diskurz o norosti in zapiranje norosti, diskurz o seksualnosti in obravnavanje homoseksualnosti, itd.). Diskurz določa horizont smisla govora o nekem objektu v nekem času, določa kaj je sprejemljivo in resnično na eni ter kaj lažno in nepomembno na drugi strani. Z drugimi besedami: diskurz je vseskozi tesno povezan in neločljiv od »oblasti«, še enega temeljnega Foucaultovega koncepta.

moremo enostavno reči, da so red določenega diskurza in zgodovinske spremembe znotraj njega preprosto posledica napredka v človeškem vedenju o svetu. Ta red ni vzporedna odslikava postopnega odkrivanja neke zunanje resnice, ni zgolj produkt razvoja znotraj neke vednosti same, saj je ta pri Foucaultu vedno v notranjem razmerju z oblastjo. Toda ravno to notranje razmerje je tudi tisto, ki preprečuje, da bi glede reda diskurza potegnili povsem obraten sklep, češ da je povsem relativen in v celoti produkt zgolj trenutno vladajočih razmerij moči, saj velja tudi obratno: vsaka oblast mora temeljiti na vzpostavitvi neke vednosti. Rečeno natančneje, nesmiselno je samo ločevanje in iskanje razmejitvene točke med vednostjo in oblastjo, saj sta obe vedno v zapletenem odnosu, ki ga bomo še podrobneje analizirali v nadaljevanju. V splošnem pa lahko rečemo, da ne gre za obratno sorazmerje, kot si pogostokrat predstavljamo, temveč za premo sorazmerje: bolj absolutna kot je vednost, težje kot je vanjo iz neke specifične točke znotraj diskurza (ki ga sama omogoča) podvomiti, bolj postaja ta enaka čisti oblasti. In obratno, bolj absolutna kot je oblast, bolj trdna in na videz nedvoumna je vednost, ki jo ta producira. Toda vse rečeno je še presplošno in premalo konkretno. Foucault namreč poskuša s konceptom »oblast/vednost« preusmeriti pozornost preučevanja ravno v konkretne in specifične zgodovinske oblike udejanjanja te povezave.

Razmerje med oblastjo in vednostjo je bilo prav na primeru zgodovine zgodovinopisja velikokrat tematizirano, vendar po navadi vselej kot razmerje dveh ločenih in načelno nepovezanih entitet: v zgodovini so obstajali številni oblastni režimi, ki so nasilno zatirali, omejevali in cenzurirali zgodovinarjevo delo in tako potvarjali zgodovino: omenimo le znano retuširanje oseb na fotografijah v Stalinovi Sovjetski zvezi ali vlogo ponarejenih dokumentov o judovski zaroti (t. i. »Protokoli sionskih starešin«) v nacističnih interpretacijah zgodovine.⁹ Oto Luthar je v nekem intervjuju v tem kontekstu zatrdil, da je zgodovinopisje načeloma »nevaren poklic« in da je bil marsikateri vladni kronist tudi ubit.¹⁰ Samo po sebi se zdi torej evidentno, da je zgodovinopisje kot znanost še posebej tesno povezano z oblastjo in da poskuša oblast vselej poskrbeti za »pravilno« interpretacijo zgodovine, ki oblast povratno utemeljuje kot edino pravilno, kar je bilo še posebej izpostavljeno v okviru marksističnih teorij z uvedbo in analizo pojma ideologije.¹¹

A sledeč Foucaultu, so negativni mehanizmi prepovedi in cenzure le vrh ledene gore, le tisti del sodoločanja oblasti in vednosti, ki je najbolj viden. Nedvomno sicer velja, kot je poudaril v svojem nastopnem predavanju na Collège de France z naslovom »Red diskurza«, da ti elementi določajo diskurz: »V družbi, kot je naša, seveda poznamo postopke *izključitve*. Najbolj očitna, tudi najbolj domača, je *prepoved*. Dobro vemo, da nimamo pravice reči vsega, da ne moremo govoriti o vsem v kakršnikoli okoliščinah in da končno kdorkoli ne more govoriti o čemerkoli.«¹² Toda ti elementi niso edini vpliv oblasti na vednost, saj oblast ni

⁹ Arendt, *Izvori Totalitarizma*, str. 18.

¹⁰ Intervju z Otom Lutharjem, dostopno na: http://www.rtvsllo.si/odprtikop/vecerni_gost/prof-dr-oto-luthar/

¹¹ Althusser, »Ideologija in ideološki aparati države«, v: *Izbrani spisi*, str. 53–111.

¹² Foucault, »Red diskurza«, v: *Vednost – oblast – subjekt*, str. 9.

samo tista zunanja instanca, ki prepoveduje in omejuje, ni samo nekaj negativnega in ne deluje zgolj v obliki zakona, kot to predpostavlja novoveška pravna definicija oblasti, utemeljena na konceptu suverena. »Vsi ti negativni elementi – prepovedi, zavračanja, cenzure, zanikanja – ki jih hipoteza o zatiranju zbira v neki velik osrednji mehanizem, katerega namen je reči ne, so nedvomno le koščki, ki igrajo omejeno in taktično vlogo v spravljanju v govor, v tehniki oblasti in v volji do znanja, ki še zdaleč niso omejeni na njih.«¹³

Na oblast je torej treba gledati širše; kot na nekaj, kar je tudi pozitivno in notranje diskurzu vednosti, kot na nekaj, kar vsi vseskozi izvajamo. Diskurz ni »enostavno le to, kar prevaja boje ali sisteme dominacije, ampak se zanj in z njim bojujemo, je oblast, ki se je želimo polastiti.«¹⁴ Če torej želimo zgodovino pisje pojmovati kot diskurz, in to v skladu s Foucaultovim povezovanjem vednosti in oblasti, to prvenstveno ne pomeni študije negativnih zunanjih vplivov posameznih tipov oblasti na zgodovino pisje nekega časa, temveč predvsem analizo oblasti, ki prihaja od znotraj in jo vseskozi izvajajo/izvajamo sami zgodovinarji nad sabo in nad svojim diskurzom. Foucault kot enega od glavnih tovrstnih notranjih mehanizmov oblasti navaja razločevanje med resničnim in lažnim, za katerega se na prvi pogled zdi, da je mehanizem vednosti same, ki je povsem ločena od oblasti in se oblasti, ravno zaradi vztrajanja pri resničnosti, vseskozi zoperstavlja. Toda, kot pravi Foucault: »Seveda, če se postavimo na raven neke trditve, znotraj nekega diskurza, ni razločevanje med resničnim in napačnim niti arbitrarno, niti spremenljivo, niti institucionalno, ne nasilno. Toda če se prepostavimo na drugo lestvico, če si postavimo vprašanje o tem, kakšna je bila, kakšna je vseskozi prek naših diskurzov ta volja do resnice, ki preči toliko stoletij naše zgodovine, ali kakšen je v svoji zelo splošni obliki tip razločevanja, ki usmerja našo voljo do vednosti, tedaj si lahko zamislimo nekaj podobnega, kot je sistem izključitve (zgodovinski, spremenljiv in institucionalno obvezujoč).«¹⁵

V določenih refleksijah zgodovinarjev glede lastnega dela tako lahko najdemo specifične poskuse reševanje zgornje težave, ki vsi po vrsti poskušajo doseči idealno stanje, v katerem bi bila notranja resnica diskurza neodvisna od zunanje oblasti, ki poskuša nanjo vplivati. Eden od takih poskusov je razločevanje med resnico in sodbo, dvema funkcijama zgodovino pisja, pri katerih pa mora pravi zgodovinar vselej dati prednost prvi. Zgodovinar naj bi torej prvenstveno bil na strani vednosti (resnice), in ne oblasti (sodba). V tem kontekstu je zanimiv navedek Jacquesa le Goffa, ki glede Marca Blocha pravi, da je bil »sicer sovražnik zgodovinarjev, ki »razsojajo«, namesto da bi razumeli, /.../.**Toda vseeno je »zgodovino** /.../ trdno zasidral v resnici in morali. Zgodovinska znanost se izteka v etiko. Zgodovina mora biti resnica; zgodovinar se izpolni kot moralist, kot pravičnik. V našem času,

¹³ Foucault, *Zgodovina seksualnosti I*, str. 16. Glej tudi Foucault, »Zanke oblasti«, v: *Življenje in prakse svobode*, str. 183: »osrednja točka, to, kar oblast tvori, še kar naprej prepoved, zakon, to, da rečemo ne, pa tudi forma, formulacija »ne smeš«. Oblast je predvsem tisti, kdor pravi »ne smeš«. Zdi se mi, da je to povsem nezadostna koncepcija oblasti ... »

¹⁴ Foucault, »Red diskurza«, v: *Vednost – oblast – subjekt*, str. 9.

¹⁵ *Prav tam*, str. 11.

brezupno išočem novo etiko, mora med iskalci resničnega in pravičnega, ne zunaj časa, ampak v njem, najti svoj prostor tudi zgodovinar.«¹⁶

V navedku lahko torej jasno razberemo, kako se ideal ločevanja med resnico in moralno sodbo znova izteče ravno v njuno združitev: resnico je treba spoštovati prav zaradi določene poklicne zgodovinarjeve »moralnosti«; odkrivanje resnice samo je prvenstveno nekaj moralnega, kot v različnih kontekstih ugotavlja Nietzsche, ki je imel na Foucaulta nezanemarljiv vpliv.¹⁷ Ta moralnost (in z njo tudi resnica) pa ne more biti s Foucaultovega stališča nič drugega kot specifičen, zgodovinski konstrukt »moralnosti« v neki dobi: genealogijo njenega nastanka bi morali zgodovinarji šele premisliti. Zgodovinarjev imperativ k resničnosti, ki pa poskuša iz raziskave izključiti ravno zgodovinsko konstruiranost pojmovanja resničnosti, torej s Foucaultovega stališča funkcionira identično, kot vztrajanje pri (onkraj zgodovinski) pravičnosti, na katero stavi Chomsky v družbenih bojih. Foucault mu v znameniti televizijski debati odgovarja: »V nasprotju s tem, kar mislite, me ne morete odvrniti od prepričanja, da pojmov človeške narave, pravičnosti, uresničenja bistva človeka – pojmov in konceptov, ki so se izoblikovali v naši civilizaciji, v našem tipu vednosti in v naši obliki filozofije, zaradi česar so vključeni v naš razredni sistem – ne moremo, naj bo to še tako obžalovanja vredno, postaviti v ospredje, da bi z njimi opisali ali upravičili boj, ki naj bi načeloma porušil same temelje naše družbe.«¹⁸

Podobno poanto kot Bloch, čeprav je izražena iz povsem nasprotne strani, ponudi tudi Oto Luthar v uvodu v *Zgodovino historične misli* (na katero se bomo tudi v nadaljevanju pogosto sklicevali), kjer poudari, da je zgodovina kot produkt zgodovinarstva vselej vmesnost med sedanjostjo (in njeno sodbo) ter preteklostjo (in njeno resnico). Toda navkljub neodpravljlivosti te vmesnosti mora zgodovinar ostati nekoliko pristranski. Njegova pristranskost je ravno v tem, da se nagiba k nepristranskosti, k temu, da ima preteklost prednost pred sedanjostjo: »zgodovina (je) rezultat dialoga med preteklostjo in sedanjostjo, zgodovinar pa ‚služabnik dveh gospodarjev‘, pri čemer bi se moral zavedati predvsem svoje zvestobe prvemu, tj. preteklosti. Samo v preteklosti lahko namreč najde gradivo za oblikovanje verjetne pripovedi o nekdanjem življenju ljudi.«¹⁹ Tudi tu se »zvestoba preteklosti«, torej striktno ločevanje med resničnim in neresničnim, izkaže za specifičen moralni imperativ znotraj neke specifične sedanjosti, ki bo sama nekoč postala pretekla. Striktno ločevanje med zgodovinsko resnico in sodbo je torej, vsemu nagibanju v eno stran navkljub, neuspešno, saj je resnica vselej produkt nekega specifičnega razsojanja (med lažnim in resničnim), kakor je tudi obratno sodba vselej produkt neke specifične resnice.

Pri foucaultovski analizi diskurza zgodovinarstva torej ne smemo pozabiti na najbolj notranje določilo tega diskurza, ki narekuje selekcijo resničnega in izločitev vsega lažnega in neresničnega. To določilo je, s stališča notranjosti diskurza, zaradi

¹⁶ Le Goff, J., »Predgovor«, v: Bloch, M., *Apologija zgodovine*, str. 31.

¹⁷ Foucault, »Nietzsche, genealogija, zgodovina«, v: *Vednost – oblast – subjekt*, str. 87–111.

¹⁸ Foucault, Chomsky, »O človeški naravi – pravičnost proti moči«, v: *Človeška narava in zgodovina*, str. 53.

¹⁹ Luthar (in drugi), *Zgodovina historične misli*, str. 19.

svoje vseobsežnosti skoraj povsem samoumevno, neproblematično in nevredno preučevanja, a ravno zato se nam lahko zdi problematično s stališča Foucaultove misli, ki vselej postopa tako, da poskuša premisliti tisto najbolj samoumevno znotraj nekega diskurza (denimo ločevanje med norostjo in razumom v delu *Zgodovina norosti v času klasicizma*²⁰ ali vlogo »oblasti pogleda« v *Rojstvu klinike*²¹ in *Nadzorovanju in kaznovanju*²²). To, kar je samoumevno in se zdi skorajda »naravno« znotraj diskurza v nekem specifičnem trenutku časa, je mogoče prikazati za nekaj zgodovinsko nastalega ravno s tem, da pozornost preusmerimo v genealogijo nastanka te samoumevnosti. Ravno zato moramo metodologijo in teorijo zgodovinopisja vzporejati z zgodovino zgodovinopisja.

2. Nastanek zgodovinopisja in selekcija resnice

Ko spremljamo potek zgodovine zgodovinopisja, lahko opazimo, da je utemeljitveni in izvorni moment zgodovinopisja povezan ravno z razločevanjem resničnega od lažnega, ki se vzpostavi z ločitvijo zgodovinopisja od mita. Ta ločitev poteka vzporedno z razločitvijo med resničnim in lažnim v filozofiji. Kot pravi Foucault, se je v antični Grčiji med Heziodom in Platonom ustalilo »določeno razločevanje, ki je delilo resnični diskurz od napačnega; vsekakor novo razločevanje, kajti odslej resnični diskurz ni več tisti vzvišeni in zaželeni diskurz, ni več diskurz, ki bi bil vezan na izvrševanje oblasti. Sofist je pregnan.«²³ Še v 6. stoletju pred našim štetjem je bil namreč resničen diskurz tisti, kateremu se je bilo treba podvreči zato, ker ga je govoril nekdo, »ki je imel pravico do tega, /.../ ki je z napovedovanjem prihodnosti ne le oznanjal, kaj se bo zgodilo, ampak tudi prispeval k njeni realizaciji, s seboj je nosil pristanek ljudi in se tako prepletal z usodo.«²⁴

V tem mitskem diskurzu pred izvorom zgodovinopisja in filozofije sta skratka, rečeno s Foucaultovo terminologijo, funkciji oblast in vednost povsem identični: arhetipski miti razlagajo preteklost, obenem pa določajo tudi obnašanje – prepovedi in običaje v sedanjosti. Besede oblasti so besede, ki nespremenljivo določajo resnico preteklosti, sodbo sedanjosti in usodo prihodnosti. Tovrstna situacija se ponovno pojavi morda samo v skrajnih oblikah nekaterih totalitarnih vladavin 20. stoletja, ki bi jih prav tako lahko okarakterizirali s podreditvijo in nadzorovanjem vseh specifičnih diskurzov znotraj družbe (vloga zgodovinopisja je tu reducirana na raven instrumentalnega mita, ki podpira oblast v sedanjosti). Pustimo sicer tu ob strani vprašanje, ali je nemara podoba arhajskih kultur kot kultur mita tudi sama mitska, torej faktično zgodovinsko presplošna in posledica primanjkovanja virov iz tistega časa.

²⁰ Foucault, *Zgodovina norosti v času klasicizma*.

²¹ Foucault, *Rojstvo klinike*.

²² Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*.

²³ Foucault, »Red diskurza«, v: *Vednost – oblast – subjekt*, str. 11.

²⁴ *Prav tam*.

Ne glede na to naj bi bili po Foucaultu v naslednjih dveh stoletjih (6.–4. stol. pr. Kr.) priča nastanku diskurza, ki začne razločevati zrnje od plev, resnično od lažnega, v njem pa prav tako nista več istovetni funkciji vladarja-svečenika (oblast) in pesnika-zgodovinarja-filozofa (vednost). Še več, pojavljati se začne celo motiv, da morata biti ti dve funkciji nujno ločeni: vladar, denimo, ne sme vplivati na resnico zgodovinarjev in filozofov, ti pa povratno v svojih delih ne smejo skrbeti samo za »laskanje« oblasti. Foucault se v zadnjih predavanjih pred svojo smrtjo tudi direktno sooči s (v tem kontekstu zelo zanimivim) fenomenom grške *parrhesie*, kar bi lahko prevedli kot »neustrašni govor«. Zanj je značilno, da izrazi resnico ne glede na posledice, ki jih bo ta resnica imela za govorca. Ravno zato je ta govor tudi tvegan in terja pogum, saj je vedno naslovljen na močnejšega s strani šibkejšega, ki se ne ozira na to, kaj želi ta močnejši naslovnik slišati: »Če obstaja kakšna vrsta ‚dokaza‘ iskrenosti *parrhesiasta*, je to njegov pogum,«²⁵ ugotavlja Foucault in se nadalje sprašuje: »Toda ali *parrhesiastes* reče, kar *meni*, da je resnično, ali kar tudi *je* resnično? Sam mislim, da reče, kar je resnično, ker *ve*, da je res. Druga značilnost *parrhesie* je torej, da vselej obstaja natančno ujemanje med prepričanjem in resnico.«²⁶ In če smo rekli, da se naloga zgodovinarja pogosto prikazuje kot neizprosno služenje resnici preteklosti, ki pa je omejevana in zatirana s strani vladarjev sedanjosti, potem predstavlja ravno *parrhesia* primarni način izrekanja zgodovinske resnice, kakor tudi način ohranjanja avtonomnosti zgodovinskega diskurza.

Tudi znotraj samorazumevanja lastnega dela pri antičnih zgodovinarjih najdemo sorodne ideje. Tukidid (med 460 in 455 do 395 pr. Kr.)²⁷ na primer pravi: »Moje delo ni imeniten spis, s katerim naj bi osvojil trenutno poslušalstvo, temveč sem ga napisal kot pridobitev za vedno.«²⁸ Lukijan (ca. 117–180 po Kr.) pa v svojem »priročniku« za zgodovinarje omeni kar nekaj točk, ki bi jih lahko interpretirali kot pozive k *parrhesii*: »Oglejmo si prav res veliko napako: to namreč, da veliko zgodovinarjev zanemarljivo pripoved o dogodkih in se dolgo zamudi pri hvali vladarjev in poveljnikov, pri čemer domače kujejo v nebo, sovražnike pa blatijo brez vsake mere. Ne zavedajo se, da tisto, kar loči in razmejuje zgodovino od slavošpeva, ni le neznatna ožina, ampak je med njima velik zid /.../. Pisec slavošpeva misli zgolj na to, kako bi čim bolj hvalil in laskal tistemu, ki ga hvali, zato mu bo malo mar, če bo dosegel cilj tudi z lažjo. Zgodovina pa ne prenese laži, niti majhne ne, nič bolj kot sapnik ne more sprejeti vase tistega, kar kdo pogoltne, kot vedo že sinovi zdravnikov.«²⁹

²⁵ Foucault, *Neustrašni govor*, str. 7.

²⁶ *Prav tam*, str. 6.

²⁷ Letnice rojstva in smrti so dodane v oklepaju pri tistih omenjenih (ne sodobnih) avtorjih, kjer se nam je zdela časovna umestitev nujna zaradi lažjega razumevanja zgodovinskega konteksta same izjave ali stališča določenega avtorja.

²⁸ Luthar (in drugi), *Zgodovina historične misli*, str. 174.

²⁹ *Prav tam*, str. 182. Lukijan navaja tudi sledeč poziv: »V splošnem pa si zapomni to, kar pogosto ponavljam: ko pišeš, se ne oziraj zgolj na trenutne okoliščine in na to, da te bodo hvalili in cenili tvoji sodobniki, ampak imej v mislih trajno vrednost dela in piši raje za prihodnji rod; terjaj račun za knjigo od njih, da se bo o tebi govorilo: ‚bil je svoboden mož, odkritosrčne narave, brez sence prilizovanja ali klečeplaznosti, poosebljena resnica‘.« *Prav tam*, str. 184

Težava pri govorjenju »resnice« torej ni samo metodološka in hermenevtična, temveč tudi povsem praktična: kako daleč si upa nekdo iti, koliko si upa tvegati v želji po tem, da bi povedal resnico, prijetno ali ne. Tudi sam Foucault je poskušal v svojem delu vedno »provocirati« dogme sedanjosti in to zgolj s tem, da je izpostavil »pravi« zgodovinski potek njihovega nastajanja, njihovo genealogijo. Sam ta prikaz je torej, četudi Foucault tega ni nikoli dobesedno izrekel, relativiziral navidezno občnost ali »naravnost« neke norme ali dogme, ki je samo sebe želela reprezentirati kot »brezčasno« ali »zunajzgodovinsko« resnico.

3. Izrekat i resnico

V nadaljevanju bomo poizkušali skicirati nekatere značilne in ponavljajoče se elemente znotraj zgodnjega zgodovinopisnega diskurza, ki se pojavljajo tekom prelamljanja z mitom. Razločevalna sodba glede tega, kaj bo diskurz izločil kot lažno in nevredno, tako ni bila več povsem zunanje diktirana, temveč postane stvar presoje posameznika, ki za to presojo tudi odgovarja. To prelamljanje z mitom sicer nikakor ne pomeni popolne negacije vsega mitskega, saj je za kaj takšnega potreben neki skupek znanstvenih pravil (ki pa so lahko s postopnim oblikovanjem zgodovinskega diskurza šele nastala), temveč najprej možnost izbire posameznika, možnost njegovega odločanja in odbiranja glede tega, čemu bo verjel, katere zgodbe bo obdržal, katere izločil in katere omenil kot napačne. Kot pravi Hekatej (ca. 550–480 pr. Kr.), eden od prvih mislecev, kateremu se pripisuje zametke znanstvenosti: »O stvareh pišem, kakor presojam, da so resnične. Grških zgodb, ki se mi zdijo naravnost smešne, je namreč brez števila.«³⁰ Vseeno pa mu njegovo razločevanje med resničnim in lažnim ne onemogoča, da ne bi poleg krokodila in povodnega konja opisal tudi feniksa ali pojmoval sveta kot sestavljenega iz povsem pravih likov – celin.³¹

Za nastanek diskurza, ki sistematično razločuje med resnico in lažjo, pa niso dovolj sporadični in obrobni pojavi tovrstnih izjav, temveč morajo postati ravno ti elementi bistveni deli medsebojnega nanašanja in upoštevanja avtorjev in njihove medsebojne komunikacije. Diskurz se na teh mejnih pravilih vedno znova rekonstruira in obratno, ta pravila omogočajo njegov obstoj, spremembe pravil pa implicirajo spremembe znotraj diskurza. Deli, ki se zdijo resnični, so prepisani in povzeti, deli, ki se zdijo lažni, so kritizirani. Nekatere metodološke zglede je treba posnemati, druge kritizirati in preostale avtorje znotraj diskurza na tovrstne nevarnosti opozarjati. Tako »oče zgodovinopisja« Herodot (490 ali 480 do 425 pr. Kr.) zgoraj omenjeno geografijo svojega predhodnika Hekateja kritizira: »Na smeh mi gre, ko vidim, kako so se mnogi lotili zemljevida sveta in kako ga nihče ni izgotovil po pameti. Nekateri rišejo Okean, kako teče okoli Zemlje, ki je okrogla, kakor bi jo očrtali s šestilom, Azijo pa delajo enako veliko kakor Evropo.«³² Po

³⁰ *Prav tam*, str. 59.

³¹ *Prav tam*, str. 56–58.

³² Luthar (in drugi), *Zgodovina historične misli*, str. 59.

drugi strani pa Herodot povzame zanj očitno zadovoljiva Hekatejeva opisa krokodila in feniksa: » /.../ sveti ptič, imenovan feniks, katerega sicer sam še nisem videl, razen na slikah. Celó v Egiptu je velika redkost, saj tja pride /.../ samo vsakih petsto let, ko stari feniks umre.«³³ Verjetno ni treba posebej poudarjati, da se pojavijo tudi kritike Herodota in kritike teh kritik, in ravno to medsebojno nanašanje in razpravljanje tvori povezanost in kontinuiteto zgodovinskega diskurza. Iz številnih kritik Herodota, ki so se pojavile v poznejših časih, tako ne smemo sklepati, da je bil slab zgodovinar, temveč predvsem to, da je bil pogosto bran zgodovinar, da se je okoli avtorske funkcije njegovega imena (in imen drugih) začel tvoriti specifičen diskurz.³⁴ Zelo na splošno bi torej lahko rekli, da povezovalni element znotraj tega nastajajočega diskurza ni nič substancialnega, nič nespremenljivega in skozi zgodovino zgodovinopisja vztrajajočega, temveč je tisto povezujoče ravno kritično obravnavanje in spreminjanje metodoloških pravil in načinov razločevanja med resnico in lažjo skozi čas.

Analizirati zgodovinopisje kot diskurz v Foucaultovem pomenu besede tako ne implicira spraševanja, ki se odvija na ravni vsebine diskurza – »Kaj je resnično, kaj lažno in kaj ločnica med obojim?«. Kot pravi Foucault v *Neustrašnem govoru*: »Moj namen ni bil ukvarjati se s problemom resnice, temveč s problemom govorca resnice ali govorjenja resnice kot dejavnosti.«³⁵ Pravo vprašanje je torej, kako (in zakaj) diskurz določa vrednost izjavam, po kakšnih kriterijih določa, ali bodo le-te znotraj njega obdržane ali izvržene: »Pokazati moramo, zakaj ni mogel [diskurz] biti drugačen od tega, kar je bil, v čem je izključen iz vsakega drugega diskurza, na kakšen način zavzema sredi drugih in v razmerju do njih prostor, ki ga ne more zasesti noben drug.«³⁶ Pozornost je torej treba preusmeriti k samemu konceptu resnice, ki predstavlja znotraj zgodovinskega diskurza centralno in utemeljitveno točko, vendar pa ravno zaradi te pozicioniranosti znotraj diskurza samega ne more biti premišljen. Oblik resnice je namreč več in ravno ta preoblikovanja resnice so tudi tista, ki pogojujejo preoblikovanja znotraj zgodovinskega diskurza, o katerem lahko le pogojno govorimo v ednini: »govoriti resnico« je motiv, ki je sicer konstantno prisoten od samih začetkov zgodovinopisja, a lahko v različnih kontekstih različno pojmovanje resnice implicira povsem različne oblike zgodovinopisja. Imperativ »izrekanja resnice« tako lahko implicira povzemanje vseh zgodb, ki se »resnično« govorijo, povzemanje samo tistega, kar se je resnično zgodilo, razpoznavanje »resničnih« mehanizmov vzroka in posledice, ki iz ozadja šele pogojujeta faktične dogodke, itd.

³³ Herodotov opis feniksa je dostopen na: <http://www.eaudrey.com/myth/phoenix.htm>, (30. 8. 2014)

³⁴ Herodotovemu laskavemu poimenovanju »oče zgodovine« so nekateri dodali še naziv »oče laži«. Oba naziva je treba brati kot nujno sopogojena, in ne kot protislovje. Herodota sta hvalila med drugimi Dionizij Halikarnaški in Atenaj, kritizirali pa Plutarh, ki »mu je v delu *O Herodotovi zlobi* (*De Herodoti malignitate*) prisojal pristranskost« in Ciceron, ki »je v spisu *O Zakonih* (*De Legibus*) ugotovil, da je njegovo delo ‚polno brezštevilnih zgodb‘ ...« Glej o tem: Luthar (in drugi), *Zgodovina historične misli*, str. 14 in str. 63.

³⁵ Foucault, *Neustrašni govor*, str. 151.

³⁶ Foucault, *Arheologija vednosti*, str. 31.

4. Zgodovinskost zgodovinske resnice

Pri prvih grških zgodovinarjih, denimo pri Herodotu in Tukididu, moramo najprej opozoriti na dejstvo, da bi jih, če upoštevamo njihovo samodojemanje, težko primerjali z današnjimi zgodovinarji, saj so opravljali bolj nekakšno funkcijo reporterjev, komentatorjev ali novinarjev.³⁷ Njihovo ločevanje med resnico in lažjo ni potekalo toliko na ravni preteklosti, saj so poskušali natančno popisati resnico v njihovi bližnji preteklosti (ki so jo doživeli) in sočasni sedanjosti. Kot opozarja Luthar, so bili antični zgodovinarji v sedemdesetih odstotkih sami akterji dogajanja, o katerem so poročali.³⁸ Tudi zato med prvimi »zgodovinopisnimi« teksti izstopata dve zvrsti, ki bi jima danes nikakor ne rekli zgodovinski, saj sta izrazito vezani na popis posameznikovega doživetja – namreč *periodos* (potopis) in *periplus* (opis plovbe).³⁹ Te pionirje v zgodovinopisni diskurz tako ne umešča samo njihov kritični odnos do preteklosti, temveč tudi specifično historično zavedanje glede prihodnosti: zavedanje, da bodo sami nekoč postali del preteklosti in da bo obstajala neka prihodnja sedanjost, v kateri bodo njihova dela brali in sodili kot pretekla, neka sedanjost, v kateri bodo grško-perzijske ali peloponeške vojne postale legendarne, podobno kot je bila takrat legendarna trojanska vojna. Tudi zato je za zgodovinarja nespametno, če želi ugajati zgolj vladarjem sedanjosti, saj bi to lahko škodovalo njegovemu ugledu v prihodnosti. Pri procesu tvorjenja »zgodovinske zavesti« torej ne gre samo za zagledanost v preteklost, temveč tudi za specifičen odnos do prihodnosti, ki predstavlja nekakšno prazno mesto, na katerega se diskurz vseskozi nanaša: ena od specifičnosti nastajajočega zgodovinskega diskurza se tako zdi tudi še ne popolnoma eksplicirana zavest o nedokončanosti, o imanentni umeščenosti zgodovinarja znotraj časa.

Tako lahko pri Herodotu beremo, da »je ta poročila zbral in zapisal, da ne bi s časom zamrl spomin na to, kar se je godilo po svetu, zlasti pa, da bi se ne pozabila velika, občudovanja vredna dejanja tako Helenov kakor barbarov, in zakaj je prišlo do vojne med njimi.«⁴⁰ Herodot torej že razmišlja o tem, kaj bi bilo vredno z zapisom ohraniti, pri tem pa vseeno deloma prepusti razločevalno sodbo med resnico in lažjo tudi bralcu in prihodnosti: »Kot poročevalec sem dolžan poročati o vsem, kar se govori, zato pa še ni treba, da bi moral tudi vse verjeti: tega načela se hočem držati v vsem svojem poročilu.«⁴¹ Za Herodota torej »povedati resnico« pomeni povedati vse, kar se govori, in ne zgolj izmišljevati si lažne govorice. Nasprotno pa lahko pri Tukididu (med 460 in 455 pr. Kr. do 395 pr. Kr.) opazimo

³⁷ Paul Veyne pravi: »Naslednji primer, ki sem ga postavil v svoji knjigi o Grkih in njihovih mitih, je Herodot, ki bi bil danes precej bliže kakemu reporterju kot pa zgodovinarju. Gre za to, da izključimo vse poglede zdravega razuma. Foucault je izrekel nekaj, kar mi je zelo pri srcu: [...] Namen zgodovine ni pomagati preteklosti, da se obnavlja, temveč ubijati sedanjost.« Glej v: Veyne, »Besednjak razlik« v: *Vsi Tukididovi moške*, str. 210.

³⁸ Intervju dostopen na: http://www.rtvsl.si/odprtikop/vecerni_gost/prof-dr-oto-luthar/, (30. 8. 2012).

³⁹ Luthar (in drugi), *Zgodovina historične misli*, str. 54.

⁴⁰ *Prav tam*, str. 64.

⁴¹ *Prav tam*, str. 63.

že strožji sistem nadzora diskurza in izločevanja laži: poročati je treba ne samo o tem, »kar je bilo resnično povedano«, temveč predvsem o tem, »kar se je dejansko zgodilo«. ⁴² Skoraj povsem isto trditev znotraj povsem drugega zgodovinskega konteksta in diskurza izreče utemeljitelj znanstvene zgodovine Leopold von Ranke (1795–1886): »Moje delo želi pokazati samo, kako je dejansko bilo«. ⁴³

Vsaka temeljna metodološka usmeritev zgodovinarstva temelji na nekem specifičnem pojmovanju resnice in četudi je ta vselej usmerjena v preteklost, je tvorjena v neki specifični sedanjosti. To dejstvo zlahka uvidimo za pretekla zgodovinska obdobja in pri zgodovinarjih iz preteklosti, veliko bolj samoumevno in težje razvidno pa postane, ko govorimo o zgodovinarstvu sedanjosti, zato obstaja velika nevarnost, da bomo v analizo zgodovinskega diskurza preteklosti vključili prav predsodke naše sedanjosti. V tem kontekstu se zdi odličen primer vseprisotna sodba o »mračnem« srednjem veku, ki naj bi predstavljal nekakšno »nazadovanje« (znotraj sicer splošnega napredovanja) zgodovine, na kar je opozoril že Jacques Le Goff. ⁴⁴ Tako lahko v *Zgodovini historične misli* beremo, da »so se v srednjem veku s pisanjem zgodovine ukvarjali večinoma ljudje, ki za to niso bili usposobljeni«, da so bili »teoretsko in metodološko precej manj osveščeni kot njihovi predhodniki v antiki« ter da »sodobniki še vedno s precejšnjo težavo ugotavljajo, kaj od zapisanega je zgodovinska ‚resnica‘ in kaj ne«. ⁴⁵

S foucaultovskega gledišča je treba biti pri tovrstnih izjavah zelo previden, saj predpostavljajo, da vedo, kaj je zgodovinarstvo usposobljenost, metodologija in celo, čeprav v narekovajih zapisana, resnica. Prav tako pa so te izjave vedno izrečene iz določene perspektive, ki za nazaj utemeljuje lastno identiteto. Nedvomno nas presenečajo zgodnj srednjeveški kronisti, recimo Ioanes Malalas (491–578 po Kr.), ki v svojo kroniko vključujejo tako mitološke teme, kot takšne, ki se zdijo bolj zgodovinske. Na isto linijo so tako postavljeni stvarjenje Adama in Eve, trojanski časi, ustanovitev Rima in čas rimskih konzulov. ⁴⁶ Toda sodba, da gre za zanemarjanje prave zgodovine antičnih časov, utemeljene na resnici (ki naj bi bila pozneje v renesansi obnovljena), je določena z današnjim, znanstvenim razumevanjem pojma resnice. Iz neke druge perspektive bi lahko rekli, da zgodovina v srednjem veku še pridobi pomen v primerjavi z antiko. Kot pravi Marc Bloch, je »krščanstvo verstvo zgodovinarjev«. ⁴⁷ Krščanski nauk je osnovan ravno na neizpodbitnosti zgodovinskih dejstev (Kristusovega rojstva, smrti, Marijinega vnebovzetja itd.). Tako pride funkcija neizpodbitne »resničnosti« zgodovine, predvsem njeno izkoriščanje za cerkveno oblast, prek ovinka v srednjem veku, še bolj do izraza. Določeni deli diskurza postanejo tako obče sprejeti, da se debata o njihovi resničnosti sploh ne pojavi, temveč ti šele uokvirjajo celotno razločevanje med resničnim in lažnim. Toda ravno v tej točki postane današnji racionalizem, ki

⁴² Prav tam, str. 75.

⁴³ Prav tam, str. 498.

⁴⁴ Glej: Le Goff, *Za drugačen srednji vek*.

⁴⁵ Luthar (in drugi), *Zgodovina historične misli*, str. 335.

⁴⁶ Luthar (in drugi), *Zgodovina historične misli*, str. 355–361.

⁴⁷ Le Goff, »Predgovor«, v: Bloch, *Apologija zgodovine*, str. 14.

ni zmožen videti lastne iracionalnosti, enak domnevni srednjeveški ozkoglednosti, ki jo sicer obsoja kot polno predsodkov. Kot pravi Foucault: »Religija stoletja ni mogla prenesti, da bi povedali njeno zgodovino. Dandanes naše šole racionalnosti nočejo, da bi pisali njihovo zgodovino, kar nedvomno zelo veliko pove.«⁴⁸

Najsplošnejši problem razsojanja o zgodovinski resnici je torej ta, da smo vselej, tako v preteklosti kot v sedanjosti, znotraj zgodovinskega časa, znotraj določenega horizonta razumevanja resnice in da se v tem smislu nikoli ne moremo postaviti na neko »zunajzgodovinsko« točko objektivnosti. To sicer ni značilno samo za zgodovino kot vednost, temveč gre za specifično zgodovinski problem vsake vednosti, ki pa bi ga lahko mislila ravno zgodovina. Ta problem narašča premosorazmerno z našo umeščenostjo znotraj nekega diskurza, neke družbe ali neke civilizacije, ki nam sicer navidezno omogoča uvideti »resnice« drugih časov, družb in civilizacij, ne pa naše lastne »resnice«. Ta bi lahko bila videna le iz neke potencialne zunanje točke, s katere bi se morali potopiti v notranjost našega diskurza, vendar bi ob tem približevanju morali vseskozi ohraniti tudi »kritično« distanco. To težavo Foucault na izviren način izrazi v nekem intervjuju: »Dober etnolog naše lastne kulture bi lahko bil nekdo iz Kitajske, kak Arapeš ali nekdo iz plemena Nambikwara. Toda konec koncev, s katerimi kategorijami, s katerim miselnim okvirjem bi nas lahko spoznal, če ne z našim lastnim miselnim okvirjem? Torej smo, navsezadnje, mi sami tisti, ki bi lahko bili najbolj uspešni, če bi se le bili zmožni nekako zaukriviti nad sabo in se pogledati v ogledalo /.../ Lahko bi seveda sanjali Marsovca, čigar misel bi uspela popolnoma zajeti našo lastno misel in takrat bi bil ta Maršovec tisti, ki bi nas najbolj spoznal. Ampak to ni možno, saj, vsaj kolikor jaz vem, Maršovci ne obstajajo.«⁴⁹

5. Objektivna oddaljenost ali subjektivna bližina resnici

Obstaja točka, ki predstavlja skupen problem tako Foucaultove teorije kot tudi teorije zgodovinopisja v splošnem in ki jo dobro ponazarja zgoraj navedeni Foucaultov navedek glede maršovcev. Po eni strani se zdi, da je zgolj oddaljenost med raziskovalcem in objektom preučevanja tista, ki je zaradi nevpletenosti jamstvo za objektivnost, toda po drugi strani je potrebna tudi vzpostavitev bližine s preučevanim objektom, ki šele omogoča njegovo podrobno poznavanje. Foucault se z vsemi stranpotmi te problematike direktno sooči že v svojem prvem delu, s katerim je postal v Franciji širše poznan, v *Zgodovini norosti v času klasicizma*, kar je posebej razvidno iz polemične debate med njim in Jacquesom Derridajem.

Foucault to delo odpre z dvema zelo pomenljivima navedkoma: »Ljudje so tako neizbežno nori, da bi bila le druge vrste norost, če človek ne bi bil nor.«, in pa »Da bi se prepričali o lastni zdravi pameti, ni treba, da svojega bližnjega zapremo v norišnico.«⁵⁰ Zgodovina norosti je torej po navadi vselej zaznamovana s tem, da je

⁴⁸ Foucault, *Življenje in prakse svobode*, str. 180.

⁴⁹ Intervju dostopen na: <https://www.youtube.com/watch?v=XC7Ksv5tQso> (14. 8. 2014).

⁵⁰ Foucault, *Zgodovina norosti v času klasicizma*, str. 5. – avtor prvega navedka je Pascal,

pisana s stališča neke čiste racionalnosti, ki je od norosti povsem oddvojena in od nje kar se le da oddaljena, saj lahko šele tovrstna oddaljenost omogoči objektivno preučevanje norosti. Norost v lastni zgodovini tako nikoli ne spregovori, še več, norost je, sledeč Foucaultu, nujno molk in odsotnost dela. Toda sama ta stroga racionalnost, ki se poskuša na vsak način oddvojiti od norosti, je v Foucaultovi zastavitvi le norost neke druge vrste, ki preprečuje prvi, da bi spregovorila in se kot subjekt vpisala v zgodovino. Foucault zato poskuša v svoji zgodovini norosti, kot pravi Derrida, napraviti norost tudi za subjekt svoje knjige: »napisati zgodovino *same* norosti. *Same* norosti. O sami norosti. Se pravi tako, da bi ji prepustili besedo. Foucault je hotel, da bi bila norost *subjekt* njegove knjige – subjekt v vseh pomenih te besede: tema njegove knjige in govoreči subjekt, avtor njegove knjige, norost, ki govori o sebi. Napisati zgodovino *same* norosti, se pravi izhajajoč iz njenega lastnega izkustva, iz njene lastne avtoritete, in ne v jeziku uma, v jeziku psihiatrije, ki govori o norosti, /.../ ,Ne zgodovina psihiatrije‘ pravi Foucault, ,temveč zgodovina norosti v vsej njeni živahnosti, še preden se **je je** polastila vednost‘«. ⁵¹

Takoj lahko uvidimo nevarnost, ki je v tem, da bi se lahko Foucault ujel v lastno past. Ne more zgolj enostavno pisati v imenu norosti, saj je ta prvenstveno definirana kot molk in odsotnost dela, po drugi strani pa ne more pisati niti z racionalistične pozicije, ki je sama neka norost. Pisati mora torej v »neusmiljenem jeziku ne-norosti«, ki naj bi se izognil obema poloma in iz katerega je šele mogoče misliti razdvojitve med norostjo in racionalnostjo. Zgodovina izganjanja norosti je tako tudi zgodovina vzpostavljanja racionalnosti, saj se oba pola medsebojno definirata. Toda kot opozarja Derrida, je »izraz <izreči norost samo> sam na sebi protisloven. Kajti norost je po svojem bistvu tisto, česar se ne izreče /.../«⁵² Ali se ne ujamemo torej v past normalnosti, takoj ko spregovorimo? Kako naj se torej Foucault v svojem delu izogne tako racionalnosti kot norosti? Zdi se, da zahteva od sebe neko nemogočo pozicijo, ki bi bila obenem povsem oddaljena (pozicija radikalne »ne-norosti«), po drugi strani pa tudi povsem blizu norosti, tako blizu, da bi ta sama postala subjekt dela.

Sledeč Derridaju ostane Foucault tako dvojno dvoumen. Prva dvoumnost se tiče same norosti: »Nesreča norcev, neskončna nesreča njihovega molka je v tem, da so njihovi najboljši govorci tisti, ki jih najbolj izdajo. Kajti ko hočemo izreči njihov molk sam, smo že prešli k sovražniku in na stran reda, pa čeprav se znotraj reda bojujemo proti njemu in ga postavljamo pod vprašaj pri njegovem izviru.«⁵³ Druga dvoumnost, ki nas bolj zanima, pa se tiče same zgodovinskeosti: »V svoji najsiromašnejši sintaksi je logos um, um, ki je že zgodovinski. In če je norost nasploh, onkraj vseh nepristnih in določenih zgodovinskih struktur odsotnost dela, potem je norost po svojem bistvu in nasploh molk, prekinjena beseda, v cenzuri in rani, ki *načenja* življenje kot *zgodovinskeost nasploh*. /.../ V dimenziji zgodovinskeosti nasploh, ki je ne smemo zamenjati ne z nezgodovinsko večnostjo

drugega pa Dostojevski.

⁵¹ Foucault, Derrida, *Dvom in norost*, str. 16.

⁵² *Prav tam*, str. 27.

⁵³ *Prav tam*, str. 18.

ne s kakim empirično določenim momentom zgodovine dejstev, igra molk ireduktibilno vlogo, ki nosi in straši jezik, edino izven katere in proti kateri jezik lahko vznikne /.../.⁵⁴ V nadaljevanju Derrida pravi: »Lahko bi rekli, ne da bi se držali zgodovinsko določenega trenutka, temveč to resnico razširjajoč na zgodovinskost nasploh, da se vladavina končne misli lahko vzpostavi le na bolj ali manj prikritem zapiranj, poniževanju, priklenitvi in zasmehovanju norca v nas, norca, ki je lahko norec nekega logosa /.../.⁵⁵

Težavam, ki jih pri Foucaultu detektira Derrida, lahko najdemo vzporednice pri številnih zgodovinopiscih. Najprej imamo vprašanje: kako se izogniti potrjevanju zgodovine zmagovalcev in ali je sploh mogoče, da bi zgodovino pisali poraženci, recimo norost, ki vedno znova izgublja boj z razumom, obmolči in govor o sebi prepusti drugemu? Primo Levi v delu *Potopljene in rešeni* pri zgodovinenju holokavsta opozori na strukturno gledano identično težavo, kot jo ima Foucault pri zgodovinenju norosti. Subjekti in akterji zgodovine so nujno nemi, vedno znova, ko spregovorimo, jih že izdamo in se od njih ločimo: »Še enkrat ponavljam, da preživeli nismo prave priče. /.../ Preživeli smo ne le neznatna, temveč tudi izjemna manjšina; smo tisti, ki se zaradi zlorabe moči, sposobnosti ali sreče niso dotaknili dna. Kdor se ga je dotaknil, kdor je videl Gorgono, se ni vrnil, da bi pripovedoval o njej, ali pa se je vrnil nem. Toda prav oni, muslimani, potopljene, so priče, ki bi lahko povedale vse in katerih izpoved bi bila vsesplošno pomembna.«⁵⁶

Seveda predstavljajo nekatera najbolj ekstremna izkustva, kot je izkustvo koncentracijskega taborišča, najbolj prikladne primere za težavnost prvoosebnega zgodovinenja, vendar je sama problematika dejansko veliko širša. Nikakor ne gre samo za vprašanje zgodovinenja tistih, ki so iz zgodovine po navadi izključeni ali pa o njih govorijo drugi (zgodovina norosti, zgodovina žensk, zgodovina homoseksualnosti itd.), temveč za splošnejši problem posredovanosti zgodovine, ki ga dobro ponazori Bloch: »O obdobjih pred seboj znamo torej govoriti samo na podlagi pričevanj. V zvezi z njimi smo kot preiskovalni sodnik, ko si prizadeva obnoviti hudodelstvo, pri katerem ga ni bilo zraven; ali kot fizik, ki ga je v postelji zadržala gripa in bi za izide svojih poskusov zvedel samo iz poročil vajenca v laboratoriju. V nasprotju s poznavanjem sedanjosti, skratka, naj bi bilo poznavanje preteklosti vselej ‚posredno‘.«⁵⁷ Zgodovina je torej vselej posredovana; zgodovinar ne more biti nikoli povsem izenačen z akterjem zgodovine. Kot pokaže Bloch, tudi na videz neposredno poročilo iz dogajanja ni nikoli povsem neposredno: »Recimo, da je vojskovodja ravnokar izbojeval zmago. In se odločil, da bo o njej s svojo roko pri priči napisal pripoved. Zasnoval je načrt bitke. Jo nato vodil. In zaradi sorazmerne majhnega zemljišča /.../ je lahko videl, kako se je domala ves boj zgodil pred njegovimi očmi. Navzlic temu ni nobenega dvoma: o več kot enem pomembnem pripetljaju se bo moral opreti na poročila svojih poročnikov. S tem se bo samo, zdaj kot pripovedovalec, prilagodil svojemu vedenju izpred nekaj ur, med bojem.

⁵⁴ Prav tam, str. 40.

⁵⁵ Prav tam, str. 48, 49.

⁵⁶ Levi, *Potopljene in rešeni*, str. 66.

⁵⁷ Bloch, *Apologija zgodovine*, str. 73.

Ko je tedaj sredi bojnega vrveža iz trenutka v trenutek uravnaval premike svojih čet, s čim, mislite, si je pri tem najbolj pomagal: s podobami, ki jih je bolj ali manj vsevprek na pol videl skozi kukalo ali s poročili, ki so mu jih v drncu prinašali častniki za zveze ali pribočniki?⁵⁸ Blochov primer bi lahko še bolj radikalizirali: četudi bi naš vojskovodja po nekakšnem čudežu vsak trenutek bitke doživel neposredno ali če bi se odločil le za zapisovanje tistega, kar je neposredno doživel, bi vseeno bili posredniki njegov selektivni spomin, domišljija, ki bi dopolnjevala dogodke, osebni predsodki, njegov besedni zaklad itd.

Neposredno izkustvo samo torej ne more spregovoriti, četudi je ena izmed intenc zgodovinarstva ta, da bi ga ubesedilo. Foucault se tudi v tem kontekstu ne sprašuje po vsebinskosti resnice izkustva, temveč po njeni umeščenosti: zakaj resnico vselej iščemo ravno v obliki izpovedi o neposrednem izkustvu, kaj pričakujemo, da bomo od tam izvedeli? Toda izpoved izkustva ni samo kraj, kjer pričakujemo razodetje neke resnice, temveč tudi kraj, kjer se najpogosteje nahaja laž. Tisti, ki izkuša in je vpleten v dogajanje, je tako obenem najbližje pa tudi najdlje od resnice, saj je njegovo pričevanje vselej vnaprej osumljeno vpliva osebnega interesa, ki prikriva in prireja. To je posebej razvidno iz prvega dela *Zgodovine seksualnosti: Volja do resnice*, kjer se Foucault osredotoči na vprašanje izkustva seksualnosti in njenega neutrudnega spravljavanja v govor. Kaj se pričakuje od tovrstnih praks? Pride resnica v izpovedi sama, ali jo je treba nekako izsiliti ali iztisniti? Vprašanje po resnici se tako v svoji skrajnosti spet transformira v vprašanje po oblasti: »Dolžnost priznanja se nam zdaj vrača s toliko različnih koncev in je odslej utelešena v nas tako globoko, da je več ne dojemamo kot učinek oblasti, ki nas prisiljuje; nasprotno se nam zdi, da resnica v najbolj skritem kotu nas samih samo prosi, da pride na dan /.../.«⁵⁹ Toda resnica, ki pride na dan, je, kot ugotavlja na primeru seksualnosti psihoanaliza (ki jo Foucault uvrsti na isto ravnilo praks spravljavanja seksualnosti v govor), vselej dvomljiva, tako da ni dovolj zgolj izpoved, temveč je nujno potrebna še njena interpretacija.

V praksi izpovedovanja seksualnosti, ki je več kot zgolj primer med preostalimi nemimi neposrednimi izkustvi, se torej več različnih procesov seka z različnimi tendencami: »Tako da se v tem <vprašanju> seksa (v dveh pomenih besede: izpraševanja in problematizacije; zahteve po priznanju in vključitve v polje racionalnosti) razvijeta dva procesa, ki vselej napeljujeta drug na drugega: od njega zahtevamo, da pove resnico (toda ker je on skrivnost in uhaja samemu sebi, prihranimo zase pravico, da sami povemo končno razjasnjeno resnico, ki je končno razvozлана njegove resnice); in od njega zahtevamo, da nam pove našo resnico, ali bolje rečeno, od njega zahtevamo, da nam pove resnico, ki je globoko zakopana v tisti resnici o nas samih, za katero mislimo, da jo imamo neposredno v zavesti.«⁶⁰ Seksualnost drugega se torej ne izprašuje samo za to, da bi na plan prišla resnica drugega, temveč tudi neka višja in skupna resnica nas vseh: tudi tu se, kot v primeru norosti (ki govori resnico racionalnosti) raziskovalec in raziskovani

⁵⁸ Prav tam, str. 74.

⁵⁹ Foucault, *Zgodovina seksualnosti I*, str. 64.

⁶⁰ Prav tam, str. 74.

objekt najbolj združita ravno takrat, ko ju poskušam povsem ločiti. Velja pa tudi obratno: ločitev je, bližini navkljub, neodpravljiva. Poglejmo si, kako ta paradokсна topologija »nahajališč« resnice funkcionira v kontekstu zgodovinopisja.

Že znotraj zgodovinopisja antike lahko, predvsem v uvodih v dela, kjer avtorji po navadi razjasnijo svojo metodološko pozicijo in umeščenost znotraj lastne raziskave, najdemo dve nasprotujoči si težnji. Že v obdobju prvih zgodovinarjev, za katere smo rekli, da mejijo na poklice, ki bi jim danes rekli novinar ali reporter, lahko opazimo ambivalentnost glede tega, ali se je smiselno do raziskovanih dogodkov povsem distancirati ali pa se nasprotno sme pisati le o dogodkih, s katerimi je določen raziskovalec čim tesneje povezan. Kdor izbere prvo pot, pot distance, izbere zdravo pamet in zmernost, ki vedno znova počaka, preden kaj zapiše, ki premisli, preden sodi, in ki hoče vsakršno lastno afekcijo pustiti čim dlje izven dela, s katerim se pravkar ukvarja. Toda zakaj bi se sploh nekdo ukvarjal s temo, do katere je ravnodušen? Ali ni v raziskavi vselej potreben določen interes, ki jo poganja? Zgodovinopisec je tako pogostokrat prisiljen v določeno razdvojeitev: ločiti se mora na sebe, ki ima interese in strasti, in na sebe kot objektivnega znanstvenika. Zgodovinska sodba se namreč zdi mogoča zgolj takrat, ko je sodnik sam oddaljen, nezainteresiran in neopredeljen. Vendar pa se po drugi strani zdi, da lahko zgodovinar sodi samo o stvareh, ki jih neposredno pozna.

Že Tukididu se zdi v uvodu v *Peleponeško vojno* vredno omeniti, da je Atenec, torej na strani enega izmed nasprotnikov v tej vojni, kar pa »po njegovih besedah ne vpliva na njegovo nepristransko poročanje«. ⁶¹ Vseeno pa končno sodbo raje prepusti bralcu: »ob moji razlagi [si] vsakdo ustvari pravilno sodbo o preteklosti; pri pesnikih, ki preteklost olepšujejo in povečujejo, ali pri letopiscih, ki jim je več do navdušenja pri občinstvu kakor do resnice, je gotovo ne bodo našli.« ⁶² Tukididova argumentacija gre torej v smeri nezainteresiranosti in objektivnosti, ki sta, vpletenosti navkljub, podlaga njegovi znanstvenosti. Tudi v prihodnjih generacijah zgodovinarjev je ostal cenjen ravno zaradi prave mere vpletenosti in oddaljenosti. Kot poroča Dionizij Halikarnaški (60 pr. Kr.–7 po Kr.), si je Tukidid izbral »točno določeno zgodovinsko snov, v kateri je bil tudi sam udeležen, zato se mu je zdelo povsem neprimerno, da bi svojemu delu dodajal očarljive dramatične primesi, /.../.« ⁶³ Tovrstna interpretacija (v stilu »zato, ker je bil udeležen, dogodkov ni olepševal«) pa je prej izjema kot pravilo, saj je po navadi ravno udeležba tista, ki povzroča prirejanje. Tako sta vojno med Kartagino in Rimom zaznamovala dva zgodovinopisca – Piktora in Filina, ki sta pisala vsak z ene strani. Polibij (200–118 pr. Kr.) tako najde razumevanje za njuno pristranskost, saj je pristranskost in vpletenost enega pogojevala polje možnosti drugega. ⁶⁴

Ni pa vedno vpletenost tista, ki pogojuje netočnosti, temveč se lahko zgodi tudi ravno nasprotno – do napak pride zaradi nevpletenosti, oddaljenosti in nepoznavanja zadev, o katerih avtor piše. Efor (405–330 pr. Kr.), recimo, »ni imel niti političnih

⁶¹ Luthar (in drugi), *Zgodovina historične misli*, str. 76.

⁶² *Prav tam*, str. 77.

⁶³ *Prav tam*, str. 174.

⁶⁴ *Prav tam*, str. 142.

niti vojaških izkušenj, kar se posebej kaže pri njegovih ponesrečenih opisih bitk«, zato »po pravici velja za prvega znanega <kabinetnega zgodovinarja> /.../ in s tem prednika modernih <zgodovinarjev za pisalno mizo>«. ⁶⁵ V povezavi z njegovim imenom najdemo pri Seneki tudi navedbo, da ga je Izokrat »pod roko odpeljal s trga, sodeč, da bo več dobrega napravil s pisanjem zgodovinskih spisov«. ⁶⁶ V tej izjavi nakazana ločitev med trgom in zgodovinarjevim kabinetom, med politikom in zgodovinoiscem, v antičnih časih ni bila tako samoumevna, kot se zdi danes, do nje je prišlo postopoma, prek izjem in različnih zasukov. »Tega nisem le slišal in čital,« nas denimo prepričuje Kasij Dion in poskuša svoje poznavalstvo utemeljiti ravno na politični udeleženiosti: »temveč sem se o tem dejansko prepričal v času, ko sem bil v provinci vladarski namestnik.« ⁶⁷ Kot zgodovinarja na primer štejemo tudi politika *par excellence* – Gaja Julija Cezarja (102-100–44 pr. Kr.). Njegovi spisi ostajajo enigma, saj je dogodke, pri katerih je bil še kako vpleten, prikazoval na izrazito stvaren in neokrašen način, zato ni jasno, »koliko so verodostojni in koliko so bili napisani v propagandne namene«. Sumljiva je namreč ravno njegova stvarnost in dejstvo, da je pisal v tretji osebi ednine, kar je v nasprotju s pričakovanji, da bo poizkušal svoja dejanja čim bolj opravičiti. Pretiran videz »resničnosti« sam je torej sumljiv, kot da bi poskušal Cezar s svojim slogom kaj prikriti. Svojih nasprotnikov denimo ne zmerja naravnost, »kar je morda prav tako prefinjeno sredstvo za ustvarjanje videza objektivnosti.« ⁶⁸ Zdi se, da se kritiki ni moč povsem izogniti, sama poštenost se v lastni skrajnosti spridi v skrajno sumljivost, kakor je sumljiv tudi pretiran videz resničnosti.

Izvetost iz dogajanja torej načeloma implicira nepoznavanje in povzemanje napačnih navedb, udeleženiost pa zmago raznih interesov nad resnico. Tudi zgodovinoisci sami se zavedajo, da se lahko v vsakem primeru znajdejo na udaru in zato svoje uvode polnijo z opravičili in opozorili na lastno omejenost. Tudi v Lukijanovem priročniku *Kako je treba pisati zgodovino* najdemo številne majhne napotke in nasvete, kako si zavarovati hrbet: »Če se zgodi, da se ne moreš izogniti kaki bajki, jo sicer povej, a ne verjemi v celoti: nepristransko jo posreduj, bralci pa naj ugibajo o njej, kar hočejo. Ti se ne izpostavljaš in ne nagibaš na nobeno stran.« ⁶⁹

6. Zgodovina in sodba

Vseskozi smo vzporejali dva pojmovna para: sodba se zdi v takšnem razmerju do resnice, kot je oblast do vednosti. Gre torej za medsebojno podpiranje in utemeljevanje, ki poteka v obe smeri: ni samo sodba tista, ki temelji na neki resnici, temveč vsako selekcioniranje resnice vselej že poteka v obliki sodbe. Tudi zato je vprašanje vloge »moralnega nauka«, ki naj bi ga imela zgodovina, ki bi tako bila

⁶⁵ *Prav tam*, str. 120.

⁶⁶ *Prav tam*, str. 121.

⁶⁷ *Prav tam*, str. 190.

⁶⁸ *Prav tam*, str. 217, 218.

⁶⁹ *Prav tam*, str. 184.

»učiteljica življenja«, večplastno. Zgodovinopisje se ne more enostavno izogniti sodbi zgolj tako, da je faktično in neopredeljeno, saj nam zgodovinar že z izbiro snovi implicitno ali eksplicitno nekaj sporoča. **»Že pri Herodotu najdemo misel, da zgodovina ohrani v spominu, kaj je bilo velikega in kaj slabega«.**⁷⁰ Že tu torej opazimo prvo zgodovinarjevo sito, ki pa ne pokaže zgolj tega, kar se je zgodilo, temveč tudi bistveno vpliva na to, kaj od tega je sploh vredno prikazati, morda implicitno tudi, kaj je vredno posnemati in ponavljati. V naslednjih stoletjih se je ta intenca ohranila in celo okrepila, pod vplivom Izokratove retorike pa je kulminirala v misel, naj zgodovinar doda osebno sodbo.⁷¹ Tako lahko pri Eforju opazimo, »da skuša bralca vzpodbujati k posnemanju dobrih zgledov in izogibanju slabih«, ⁷² s čimer je svoji zgodovini dal moralni ton. Polibij pa pravi, »da je preučevanje zgodovine najboljše sredstvo, s katerim si pridobiš izobrazbo, in najboljša pot do državiški spretnosti, ter da je spomin na usodo drugih najučinkovitejši in edini učitelj, ki te uči častno in moško prenašati udarce usode; /.../.«⁷³

Presenetljivo je, da se v antiki pogostokrat pojavlja tudi kritika zgodovinopisja, ki gre v smeri njegove premajhne uporabnosti v »propagandne« namene in gre v povsem nasprotno smer od kritike, ki zavrača razsojajoče in moralizirajoče zgodovinopisje. Znana je Aristotelova (384–322 pr. Kr.) obsodba, da sta poezija in filozofija pomembnejši od zgodovinopisja, saj govorita bolj o splošnem, zgodovinopisje pa bolj o posameznostih.⁷⁴ Problem je torej, da ima zgodovinopisje manjši vpliv na posameznika, da mu ne pove dovolj, kaj naj stori in kaj je prav. Ta tendenca pride še bolj pogosto kot v grškem do izraza v rimskem zgodovinopisju. Kot opozarja Luthar, so bili Rimljani ljudstvo, »katerega zavest je temeljila na tradiciji; imeli so smisel za zgodovino, ki pa je izviral predvsem iz praktičnih političnih motivov.«⁷⁵ Sempronij Azelion (158–91 pr. Kr.) tako s podobnim argumentom kritizira formo letopisa: »Letopis namreč ne more nikogar predramiti ali navdušiti za kakršnokoli stvar; tistih živahnega, iskrivega duha ne more pripraviti do tega, da bi stopil v bran države, niti ne omahljivcev, da bi se polotili kake zgrešene zadeve.«⁷⁶ Argument Diodorja s Sicilije (ustvarjal 60–30 pr. Kr.) je sicer vsebinsko podoben, le da gre v nasprotni smeri, saj pravi, da je »zgodovinski spomin na dobra dejanja tisto, kar v ljudeh ustvarja potrebo po tem, da postanemo denimo ustanovitelji mest ali snovalci zakonov«. V podobnem tonu nadaljuje in zgodovinopisje poveže z nesmrtnostjo, ter tako na konkreten način pokaže, kako poteka selekcija zgodovinskega spomina: »Ob smrti tistih, ki v življenju niso napravili ničesar vrednega omembe, z njihovim telesom mine tudi vse, kar je bilo v njihovem življenju: dejanja tistih pa, ki so s svojim trudom in izjemnostjo dosegli slavo, ostanejo v spominu ljudi, kar o njih govori in jih slavi zgodovina s svojim vzvišenim božanskim glasom.«⁷⁷

⁷⁰ *Prav tam*, str. 95.

⁷¹ *Prav tam*.

⁷² *Prav tam*, str. 120.

⁷³ *Prav tam*, str. 129.

⁷⁴ *Prav tam*, str. 104.

⁷⁵ *Prav tam*, str. 160.

⁷⁶ *Prav tam*, str. 144.

⁷⁷ *Prav tam*, str. 166.

Zgodovina tako postane v rimskem času povsem neločljiva od pripomočka za posredovanje tradicije in državljanske vzgoje: Rimska država je najveličastnejša država in ravno rimska zgodovina je tista, ki to dokazuje. Kot pravi Dionizij Halikarnaški (okrog 60–7 pr. Kr.): »Kdor se namreč ozre po vladavinah ljudstev in mest, o katerih se je do nas ohranil spomin iz minulih časov, in jih preuči vsako samo zase ter jih primerja med seboj /.../, ta bo ugotovil, da je Rim daleč presegel vsa ljudstva in mesta, ki jih zgodovina pomni od prej. Presegel jih namreč ni le v razsežnostih svoje vladavine in s svojimi izjemnimi dosežki, ki jih še nihče ni primerno slavil, temveč tudi z dolgo dobo svojega obstanka, skozi katero je vzdržal do našega časa.«⁷⁸ Tu lahko že opazimo nekatere prve elemente, ki jih pozneje prevzame krščanstvo in ki tvorijo idejo, da naj bi bila zgodovina nekakšno postopno udejanjanje resnice. V tem kontekstu je zanimiva tudi misel judovskega zgodovinarja Flavija Jožefa (37–100 po Kr.), »ki je gojil prepričanje, da je Bog na strani Rimljanov«.⁷⁹

Rimska ali srednjeveška zgodovina, ki sta obe, gledano z današnjega stališča, izrazito zaznamovani z moraliziranjem in razsojanjem, torej nista nikakršni izjemi, temveč zgolj izrazita primera, ki ponazorita splošno pravilo: stranski produkt ubesedenja zgodovine je vselej tudi neka sodba – denimo izhodiščna sodba o tem, kaj je resnica, dobesedno izrečena sodba s strani samega zgodovinarja ali implicitna sodba, ki izhaja iz povezav med zgodovinskimi vzroki in posledicami, iz uporabe pridevnikov, iz primerjav in povezav med dogodki itd. Tudi Foucaultovo delo v tem kontekstu ne more biti izjema, četudi se zdi, da je povsem ravnodušen do snovi, ki jo obravnava, saj ne moremo pri njem nikjer najti nikakršne direktne sodbe, niti se Foucault nikoli ne postavi na to ali ono stran znotraj določene dileme, ki jo obravnava. Toda, kot pravi Mladen Dolar, je »videz nepristranskega in natančnega zgodovinarja zavajajoč – ta dela so vseskozi in na vsaki strani polemična in angažirana in če iz njih ni mogoče potegniti kakšne politike za neposredno rabo niti nasvetov za sekanje teh ali onih glav, pa je vendar njihova ost politična in daljnosežna.«⁸⁰ V čem natančno se torej skriva Foucaultova političnost in zakaj so se na njegovo misel tako pogostokrat sklicevali aktivisti za pravice zapornikov, homoseksualcev, antiinstitucionalno gibanje usmerjeno proti zapiranju norosti in drugi? Kako je sploh mogoče iz njegovih analiz, ki so nepristranske in natančne zgodovinske analize (to ni zgolj videz, kot namiguje Mladen Dolar), izluščiti načela, ki naj bi usmerjala politično delovanje v sedanosti? In nadalje, ali ni ravno to gesta, ki bi se ji morali izogniti, vsaj sledeč Foucaultovemu neutrudnemu prikazovanju relativnosti določene vednosti? Kakšno, če sploh kakšno, držo v sedanosti torej implicira njegova vednost?

⁷⁸ Prav tam, str. 170.

⁷⁹ Prav tam, str. 160.

⁸⁰ Dolar, *Kralju odsekati glavo*, str. 7.

7. Zaključek: skeptična metoda

Poskušali smo pokazati, da se znotraj Foucaultove misli vsaka zgodovinska vednost (kot tudi vsaka vednosti v zgodovini) izkaže za določeno specifično obliko manifestacije oblasti, ki jo izvaja zgodovinski diskurz, in se zdi znotraj njega upravičena in resnična, medtem ko je z nekega oddaljenega stališča pristranska in diskurzivno pogojena. Toda kako znotraj te analize uvrstiti samo Foucaultovo vednost? Ali ni sama Foucaultova analiza oblasti-vednosti zgolj resnica nekega časa in nekega diskurza, ki se, tako kot resnice drugih časov in diskurzov, zgolj izdaja za univerzalno? Paul Veyne v podobnem kontekstu pravi: »Včasih nekateri trdijo, da je Foucault v protislovju s samim sabo, ko trdi, da je resnica, da ni nobene resnice: njegov skepticizem naj bi ga zanesel tako daleč, da ga je pripeljal do dvoma o samem dvomu. Toda to ne drži, saj ne gre za stvar principa ali za načelo skepticizma, da je treba dvomiti o vsem. To je dovolj za odboj ugovora, ki sofistično meša univerzalno sodbo s kolektivno sodbo, ki upošteva vsako dejstvo posebej. Ko neki mislec podvomi o splošnih idejah, takrat to ni njegova splošna sodba. /.../ Nasprotno, njegova sodba je numerično gledano kolektivna: Ne gre za stvar principa, vnaprej ne ve, da splošnih resnic ni, temveč je predhodno naredil kritično bilanco v trgovini resnic in opazil, da vsi raziskani vzorci zaslužijo kritiko – to ga vodi do zaključka, da je vse v tej trgovini mogoče podvreči kritiki.«⁸¹

Kot smo že večkrat rekli, če sledimo Foucaultu, nimamo nobenega jamstva resnice, ki bi ga lahko utemeljili na ideji napredka ali smisla zgodovine. To, da živimo v časih, v katerih je življenjski standard višji od tistega v srednjem veku, da so naše tehnologije hitrejše in močnejše in da lahko znotraj diskurza našega časa razpoznavamo zablode resnice srednjega veka, še ne pomeni, da naši časi niso nekakšna »mračna doba«, neki odklon in zabloda s stališča neke prihodnosti, ki bi morda več resničnega videla v srednjem veku. Paul Veyne pravi: »Morda boste porekli: ,To dokazuje, da je skepticizem napačen, saj je neuporaben in ne more nikogar podučiti, kaj naj bi moral narediti!« Toda ali je kdaj sploh bila kakšna filozofija ali religija kakršnekoli vrste, ki bi nas lahko kaj naučila, razen seveda prek iluzije, v katero smo pripravljeni verjeti, zato ker nam trenutno pristaja? Ali je sploh bilo kdaj jasno, razen za pridigarja, da je svet tako dobro narejen, da se lahko resnica meri po njeni uporabnosti?«⁸² Ne gre torej za to, da nam Foucaultov skepticizem ničesar ne pove ali da je onstran vsake funkcije sodbe, ki jo ima, kot smo poskušali pokazati, vsaka zgodovina v svoji lastni sedanosti. Ne gre za to, da bi ta skepticizem funkcioniral kaj drugače kot drugo zgodovinopisje; nikakor ne uspe najti zgodovini zunanje točke gotovosti, vendar pa sistematično pokaže, zakaj je takšna točka nemožna. Tako kot vsaka zgodovina tudi Foucaultova deluje med resnico preteklosti in sodbo sedanosti. Toda zato, ker v preteklosti bolj kot resnice najde laži, ki so tem bolj trdovratne, kolikor bolj se učinkovito izdajajo za resnice, nam v sedanosti ne more ponuditi drugega nasveta kot radikalen metodološki dvom.

⁸¹ Veyne, *Foucault*, str. 45.

⁸² *Prav tam*, str. 128.

Foucaultov dvom torej ni neka vnaprejšnja in od vsebine njegove zgodovinske analize ločena metodološka predpostavka, temveč sam imanentni metodološki sklep, izhajajoč iz njegove zgodovine. Resnica njegove zgodovine tako pogojuje paradokсно sodbo, ki dvomi o vsakem razsojanju in od nas zahteva, da najbolj dvomimo ravno o tistem, o čemer se v sedanjosti ne dvomi.

Literatura

- Althusser, Louis, *Izbrani spisi*, Ljubljana: Založba *cf., 2000.
- Arendt, Hannah, *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Bachelard, Gaston, *Oblikovanje Znanstvenega duha: prispevek k psihoanalizi objektivnega spoznanja*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2012.
- Bloch, Marc, *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1996.
- Dolar, Mladen, *Kralju odsekati glavo: Foucaultova dediščina*. Ljubljana: Krtina, 2011.
- Foucault, Michel, *Zgodovina norosti v času klasicizma*. Ljubljana: Založba *cf., 1998.
- Foucault, Michel, *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Foucault, Michel, *Nadzorovanje in kaznovanje – nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina, 2004.
- Foucault, Michel, *Življenje in prakse svobode*. Ljubljana: Založba ZRC, 2007.
- Foucault, Michel, *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krtina, 2008.
- Foucault, Michel, *Neustrašni govor*. Ljubljana: Sophia, 2009.
- Foucault, Michel, *Rojstvo Klinike*. Ljubljana: Študentska založba, 2009.
- Foucault, Michel, *Zgodovina seksualnosti 1: Volja do znanja*, Ljubljana: ŠKUC, 2000.
- Foucault, Michel, Derrida, Jacques, *Dvom in norost*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1990.
- Foucault, Michel, Chomsky, Noam, Virno, Paul, *Človeška narava in zgodovina*. Krtina: Ljubljana, 2007.
- Kaluža Jernej, *Zgodoviniopisje med sodbo in resnico: Michel Foucault in teorija zgodoviniopisja (diplomsko delo)*, Ljubljana, 2012.
- Le Goff, Jacques, *Za drugačen srednji vek*. Ljubljana: ŠKUC: Filozofska fakulteta, 1985.
- Levi, Primo, *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Luthar, Oto (in drugi), *Zgodovina historične misli*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.
- Poster, Mark, *Foucault, Marxism and History: Mode of Production Versus Mode of Information*. Cambridge: Polity Press, 1984.
- Veyne, P., »Besednjak razlik: Kako pišemo zgodovino (pogovor s Paulom Veynom)«, v: *Vsi Tukididovi može*, Ljubljana: Krt, 1990, str. 197–212.
- Veyne, Paul, *Foucault - His Thought, His Character*. Cambridge: Polity Press, 2010.

Internetni viri

- Foucault, Michel, *Les Mots et les Choses, Pierre Dumayet, 1966*, intervju dostopen na: <https://www.youtube.com/watch?v=XC7Ksv5tQso>, (27. 8. 2014).
- Grdina, Igor, *Zamišljena nezgodovina*, dostopno na: <http://www.pogledi.si/knjiga/zamisljena-nezgodovina>, (27. 8. 2014).
- Herodot, *Phoenix*, dostopno na: <http://www.eaudrey.com/myth/phoenix.htm>, (27. 8. 2014).
- Kosi, Jernej, *O zgodovinskih virih in njihovi interpretaciji*, dostopno na: <http://www.pogledi.si/knjiga/o-zgodovinskih-virih-njihovi-interpretaciji>, (27. 8. 2014).

Luthar Oto (spršaŕuje Sandi Čolnik), *Večerni gost*, dostopno na: http://www.rtvsllo.si/odprtikop/vecerni_gost/prof-dr-oto-luthar/, (30. 8. 2012).

SUMMARY

Contradictions of Theory of Historiography Within Michel Foucault's Sceptical Thought

Jernej Kaluža

If compared to other sciences, historiography has a specific relationship to its own history. Fundamental methodological assumptions have arisen historically in each science, but they are directed towards history only in the case of historiography. The method of historiography cannot be external to the content, i.e. history, that it is supposed to research. We attempt to consider this problem in the scope of Michel Foucault's sceptical thought. Our choice is by no means accidental, as Foucault repeatedly sought to point to the historical continuity of everything and rejected the establishment of any universality in the form of the concept of "human nature", "justice", "society", etc. Historical constructedness of each methodological tool and each seemingly self-evident dogma by means of which we seek to think history is to be thought over. However, does such concept not lead us to a vicious circle of extreme relativism?

A discursive analysis of historiography that follows Foucault's example demonstrates at first that historiography is to be regarded as interlacement of knowledge and power. In doing so, we do not have in mind so much respective impacts of individual historical reigns on the historiography of a certain period, namely external and negative forms of limitation (censorship, ban), but rather internal power that is in the discourse conducted by historians themselves/ourselves. One of the main mechanisms of this kind is the distinction between true and untrue, which seems within the historical discourse so self-evident that it is considered unworthy of study, however, it must precisely therefore be the subject matter of discursive analysis. By means of analysis of several fragments from historiography of antiquity, we aim to demonstrate that the concept of the truth itself changes in the course of history of historiography and thus co-determines the transformation within the discourse. We turn our attention also to specific historical consciousness that accompanies historical discourse within which the imperative of truthfulness resists to the desires and requirements of the authorities in the present. A historian must take—as shown by Oto Luthar and Marc Bloch—the side of the past rather than that of present and of the truth rather than judgment. However, this division derives itself into its opposite if the request of a truthful depiction of the past is incessantly set in a specific, limited, prejudiced present. The ideal of historiography is thus—even if historians constantly attempt to approach it from various sides—in its extreme unattainable, since we are incessantly immanently placed within a historical time and the point of pure exteriority of history is beyond reach.

A similar problem can be encountered in Foucault's work, to be more exact, in his first book entitled *Histoire de la folie à l'âge classique*. Foucault does not consent to talking about madness solely from the external position of rationality, since he wishes madness to be the subject of his book as well. However, it is on the other hand impossible to write a book from the point of view of madness. He appears to require a dual position which would be infinitely near and infinitely far away from madness. It seems that the same twofold ideal appears also within the history of historiography. On the one hand, historians are expected to be familiar with the events, even to take part in them (Herodotus and Persian wars, Thucydides and Peloponnesian wars, etc.), and on the other hand it appears that merely distance from events provides a guarantee for detachment and objectivity. However, distance itself can result in mistakes, simplification or enhancement. Foucault encounters the same issues in his work *Histoire de la sexualité I*, in which he seeks to

call back in question practices of searching for the truth in the expression of direct experience of sexuality. He is not so much interested in the contents of the truth, but rather in the question of its whereabouts: why do we seek the truth in direct experience, but at the same time refuse to trust it, why do we expose it to tests and additional interpretations?

From here stems immanently also the question of historical judgment: can judgment be passed by someone who experienced something or, conversely, can judgment only be passed by someone who is detached and therefore objective? We seek to demonstrate in general through Foucault and the history of historiography that historiography cannot avoid passing judgment that is always—albeit implicitly—present within it. This raises the concluding question: what, if any, is Foucault's judgment that stems from the history? If we sought to demonstrate that the interpretation of the past always has an impact on the present, what is the extent thereof in case of Foucault himself? Did he—by pointing to the co-effect of power and knowledge that is sustained throughout history—find a point that avoids any imperative of power in the present, as it can always be merely a consequence of limited and historically conditioned comprehension? Our concluding theses are as follows: Foucault is, like all other historians, immanently placed in time and his theory implies specific methodological behaviour that originates from his historical analysis. If in history Foucault incessantly finds merely historically conditioned truth, this does not imply relativism, but methodological doubt which gnaws the method of historiography itself. This doubt is an immanent judgment which is in the present caused by his analysis of history, a judgment that in advance condemns any judgment that would be based on history and would at the same time pose as universal and timeless.

Zapisi

Mirjam Oblak

Informacijska tehnologija pri pouku zgodovine v osnovni šoli v Sloveniji*

Uvod

Eden izmed izzivov vzgoje in izobraževanja v Sloveniji je znanje v družbi znanja, saj je in bo (vedno bolj) gospodarska uspešnost družbe odvisna od znanja v njej. Znanje je v družbi znanja ključni dejavnik razvoja in delovanja, prežema pa tudi ekonomijo in prav zaradi podvrženosti znanja tržnim vplivom postane sposobnost pridobivanja znanja (in motivacija zanj) eden poglobitvenih ciljev učnega procesa.

Stopnja znanja v družbi pa je povezana tudi s stopnjo uveljavitve informacijske družbe. Ta je povezana s tehnološko opremljenostjo okolja in s stopnjo učinkovite ter ustvarjalne uporabe te tehnologije med njenimi uporabniki.¹ Informacijske tehnologije (IT) so sredstvo, ki omogočajo večji dostop do informacij in do znanja.

IT ima veliko vlogo tudi pri kakovosti splošne izobrazbe in mednarodno primerljivi kakovosti znanja. Zaradi hitre dostopnosti do informacij preko spleta bi lahko sklepali, da šola ni več prostor posredovanja znanja, ampak je njena naloga predvsem v tem, da nauči učence učiti se in priti do želenih informacij, zato avtorji Bele knjige poudarjajo, da bo potrebno vzpostaviti zavedanje, »da sta postopek pridobivanja informacij /.../ in proces usvajanja znanja razlikujoča se procesa, pri čemer je proces usvajanja znanja za posameznika neprimerljivo dolgotrajnejši in zahtevnejši ter predpogoj uspešnega iskanja, razumevanja in kritičnega vrednotenja informacij.«² Na življenje v informacijski družbi učence pripravljata kakovostno znanje in pouk, s pomočjo katerega pridobi takšno znanje, saj »[l]e kakovostno znanje omogoča identifikacijo problemov, postavljanje vprašanj, pridobivanje ustreznih podatkov in njihovo razumevanje, interpretiranje ter uporabo.«³

* Članek je nastal v okviru doktorskega študija, ki ga je delno sofinancirala Evropska unija, in sicer iz Evropskega socialnega sklada. Sofinanciranje se izvaja v okviru Operativnega programa razvoja človeških virov za obdobje 2007-2013, 1. razvojne prioritete Spodbujanje podjetništva in prilagodljivosti; prednostne usmeritve 1. 3: Štipendijske sheme.

¹ Krek in Metljak (ur.), *Bela knjiga*, str. 18–20.

² Prav tam, str. 26–27.

³ Prav tam.

V prispevku skušamo opisati stanje in možnosti rabe informacijske tehnologije pri pouku zgodovine v osnovni šoli. Najprej predstavljamo rezultate aktualnih slovenskih in mednarodnih raziskav s področja rabe informacijske tehnologije pri pouku v osnovnih šolah v Sloveniji. Nato ugotavljamo, na kakšen način rabo IT pri pouku podpira prenovljeni učni načrt kot ključni element, ki določa pouk zgodovine v osnovni šoli. V prispevku uporabljamo izraz *informacijska tehnologija* (skrajšano *IT*), ki se uporablja tudi v osnovnošolskem učnem načrtu za zgodovino in v Beli knjigi. Nekateri didaktiki uporabljajo izraz *informacijsko-komunikacijska tehnologija* (oz. različice tega termina; skrajšano *IKT*), uporablja pa se tudi izraz *mediji* ali *multimedija* ter izraz *računalniška tehnologija*.

Tehnološka infrastruktura v slovenskih šolah

Ena izmed ugotovitev evropske raziskave *Survey of schools*, ki je potekala v šolskem letu 2011/2012, je bila, da so učenci, ki imajo lahek dostop do rabe tehnologije doma in v šoli, bolj samozavestni glede svoje digitalne kompetence.⁴ V povprečju je "digitalno samozavestnih 30–35 % evropskih učencev,"⁵ kar je vsekakor pozornosti vreden podatek ob predpostavki, da so današnji učenci t. i. digitalni domorodci,⁶ za katere velja, da so računalniške igre, e-pošta, internet, mobilni telefoni in neposredno sporočanje bistven del njihovega življenja in da so »naravni govorci« digitalnega jezika računalnikov, video iger in interneta.⁷ Res je, da učenci živijo s tehnologijo, vendar zaradi tega še ne smemo predpostaviti, da vsi tehnologijo obvladajo do te mere, da so v rabi samozavestni. Digitalno samozavest učenci razvijajo tudi tako, da uporabljajo tehnologijo v izobraževalne namene. Dostop do IT doma in v šoli za učence je bil v času omenjene raziskave v Sloveniji sicer med nižjimi v Evropi, vendar rezultati kažejo, da je bilo zaupanje v IT-spretnost pri slovenskih učencih (in učiteljih) primerljivo z evropskim povprečjem.⁸

V Sloveniji je bilo v šolskem letu 2011/2012 v šolah povprečno 8 osmošolcev na računalnik, kar jo uvršča v spodnjo skupino evropskih držav (evropsko povprečje je 3–7 učencev na računalnik).⁹ Rezultati kažejo, da so evropski učenci pogostejše kot v šoli uporabljali računalnike doma.¹⁰ V Sloveniji, kot kažejo rezultati slovenske raziskave *Stanje in trendi uporabe informacijsko komunikacijske tehnologije (IKT) v slovenskih šolah (poročilo o raziskovalni nalogi za leto 2011)*, je v povprečju imelo doma računalnik 95,6 % učiteljev in 81,3 % učencev.¹¹ Dostop do interneta

⁴ European Commission, *Survey of Schools*, str. 15. Raziskava je potekala v šolah v Evropski uniji, izvedla pa jo je Evropska komisija. Dostopni so rezultati raziskave na ravni Evropske unije ali za posamezno državo.

⁵ Prav tam, str. 16.

⁶ Več o tem: Prensky, *Digital Natives, Digital Immigrants*.

⁷ Prav tam.

⁸ European Schoolnet, *Survey of schools*, str. 23 in 26.

⁹ Prav tam, str. 6.

¹⁰ European Commission, *Survey of Schools*, str. 10.

¹¹ Gerlič, *Stanje in trendi*, poglavje Aparturna oprema.

je imelo leta 2014 po podatkih Statističnega urada Slovenije 97 % gospodinjstev z otroki.¹²

25,6 % slovenskih standardnih učilnic je imelo leta 2011 računalnike za učence, 91,8 % pa računalnike za učitelje, LCD-projektor je imelo 78,5 % učilnic, prenosni LCD-projektor 30,3 %, širokopasovni internet 81,5 %, interaktivno tablo pa 52,4 % učilnic.¹³ Število učencev na interaktivno tablo in število učencev na digitalni projektor je bilo v Sloveniji med nižjimi v Evropi.¹⁴

Leta 2011 je imelo 98,1 % slovenskih šol možnost za aktivno uporabo interneta.¹⁵ Evropsko šolsko omrežje (European Schoolnet) je ocenilo, da jih je bilo leta 2011/2012 95 % delno digitalno opremljenih, zelo malo pa jih je zelo dobro digitalno opremljenih.¹⁶ Slovenija je imela slabšo dostopnost do tehnologije v primerjavi z evropskim povprečjem, a višjo stopnjo hitrega širokopasovnega interneta.¹⁷ Rezultati slovenske raziskave iz leta 2011 so pokazali, da šole potrebujejo več opreme, saj je več kot polovica šol načrtovala nakup računalnikov, multimedijske opreme, LCD-projektorjev in interaktivnih tabel.¹⁸ Preslaba IT-infrastruktura, predvsem pomanjkanje i-tabel in prenosnih računalnikov, je za učitelje in ravnatelje v Evropski uniji glavna ovira pri rabi IT.¹⁹

Raba informacijske tehnologije pri pouku zgodovine

V Sloveniji se je informatizacija šolstva začela s projektom Računalniško opismenjevanje (1994–1999),²⁰ katerega namen je bil zagotoviti slovenskim šolam računalniško in programsko opremo, didaktične aplikacije ter usposabljanje učiteljev za uporabo le-teh pri pouku.²¹ Takrat so bila vlaganja v opremo šol nadpovprečna glede na druge evropske države, slovenske šole pa so bile med boljše opremljenimi.²² V zadnjem času pa je bil na področju informatizacije šolstva pomemben projekt E-šolstvo, ki je potekal v letih 2008–2013, in je na državni ravni spodbujal in omogočal razvijanje digitalne kompetence.²³ Nadgraditi so želeli obstoječe dejavnosti na dveh področjih, in sicer na področju usposabljanja strokovnih delavcev (projekt E-kompetentni učitelj) in na področju svetovanja, didaktične podpore in tehnične pomoči vzgojno-izobraževalnim zavodom (projekt E-podpora).²⁴ Vse aktivnosti v projektu so vodile k boljšemu in sodobnejšemu pouku

¹² Uporaba interneta v gospodinjstvih.

¹³ Gerlič, *Stanje in trendi*, poglavje Aparaturna oprema.

¹⁴ European Schoolnet, *Survey of schools*, str. 7.

¹⁵ Gerlič, *Stanje in trendi*, poglavje Aparaturna oprema.

¹⁶ European Schoolnet, *Survey of schools*, str. 24–25.

¹⁷ Prav tam, str. 26.

¹⁸ Gerlič, *Stanje in trendi*, poglavje Aparaturna oprema.

¹⁹ European Commission, *Survey of Schools*, str. 9 in 55.

²⁰ Gerlič, *Sodobna informacijska tehnologija*, str. 76.

²¹ Flogie idr., *Šolska torba 21. stoletja*, str. 68–69.

²² Rebolj, *Učenje in računalnik*, str. 196.

²³ Brodnik, *Predmet zgodovina*, str. 10.

²⁴ Stankovič (ur.), *Bilten E-šolstva*, str. 5.

z uporabo IT, cilj pa je bil »e-kompetentna šola, v katero že vstopa e-kompetenten otrok/mladostnik.«²⁵

Slovenski osmošolci so imeli leta 2011/2012 glede na učence v drugih evropskih državah visok odstotek učiteljev, ki so podpirali rabo tehnologije in so imeli do nje pozitiven odnos, so bili pri rabi samozavestni ter so imeli do tehnologije dober dostop in malo preprek.²⁶

Pri šolskem predmetu zgodovina se je v Sloveniji leta 2011, kot kažejo rezultati raziskave *Stanje in trendi*, IT v šestem razredu od vseh predmetov uporabljala najmanj, v tretjem triletnju pa je bila zgodovina v sredini med predmeti.²⁷ Mojca Javornik je leta 2011 izvedla anketo med učitelji zgodovine na Koroškem in Štajerskem. 51,2 % učiteljev je odgovorilo, da IT uporabljajo pri večini ur pouka, 39 % pa pri približno polovici ur pouka. Samo en učitelj je redko uporabljal IT, nikoli pa nihče.²⁸ Te rezultate lahko primerjamo z rezultati raziskave Evropske komisije za Slovenijo v letu 2011/2012, ki kažejo, da je 40 % učiteljev, ki so poučevali osmošolce, uporabljalo IT v več kot 25 % učnih ur, kar Slovenijo uvršča na 8. mesto med evropskimi državami.²⁹

IT se pogosto navaja med učnimi pripomočki, ki naj bi se uporabljali pri pouku zgodovine. Zavod RS za šolstvo npr. priporoča naslednje pripomočke: fotoaparati in videokamero (za izvajanje terenskega dela), računalnik, LCD-projektor, projekcijsko platno, tiskalnik, televizor, videoprojektor in interaktivno tablo. Šolam svetujejo, naj »učilnice za zgodovino opremito z ustrezno računalniško opremo oz. avdiovideo pripomočki. Pomembno je, da ima učitelj zgodovine ustrezno opremo, da lahko uporablja tudi video zapise in e-gradiva.«³⁰ Navajajo tudi druga učna sredstva, od IT pa seznam videozapisov (videokaset in DVD-videov), računalniških programov (zgoščenki in spletnih aplikacij), e-gradiv za učence in e-gradiv za učitelje (različne spletne strani).³¹

Učitelji zgodovine na Štajerskem in Koroškem so leta 2011 ocenili, da so zelo dobro ali dobro usposobljeni za delo s CD/DVD-zapisovalnikom, internetom, LCD-projektorjem, skenerjem, tiskalnikom, kamero in digitalnim fotoaparatom, slabše pa so se ocenili svoje spretnosti za delo z i-tablo.³² Pogosto so uporabljali naslednje pripomočke: računalnik (82,9 % pogosto, nihče nikoli), e-prosojnice (68,3 % pogosto, nihče nikoli) in LCD-projektor (65,9 % pogosto).³³

²⁵ Prav tam.

²⁶ European Schoolnet, *Survey of schools*, str. 22.

²⁷ Gerlič, *Stanje in trendi*, poglavje Uporaba IKT pri poučevanju in učenju.

²⁸ Javornik, *Diplomsko delo: Uporaba*, str. 67–68.

²⁹ Za Slovenijo je viden napredek v primerjavi z rezultati iz leta 2006, ko je IT v več kot 25 % učnih ur uporabljalo 29 % učiteljev. Zanimivo je, da v evropskem povprečju med letoma 2006 in 2011/2012 skoraj ni razlik (z 35 na 32 %), saj nekatere države kažejo nasproten trend. Vir: European Commission, *Survey of Schools*, str. 135 in European Schoolnet, *Survey of schools*, str. 9.

³⁰ Brodnik, Kunaver, Gaber, *Zgodovina*.

³¹ Prav tam.

³² Javornik, *Diplomsko delo: Uporaba*, 77–78.

³³ Prav tam, 79–85.

V rabi i-tabel je Slovenija pri rabi pri osmošolcih na drugem mestu v Evropi (50 % slovenskih osmošolcev je leta 2011/2012 uporabljalo i-tablo najmanj tedensko).³⁴ Pogosta raba je verjetno povezana z dobro opremljenostjo šol z i-tablami. Anketa pri učiteljih zgodovine na Štajerskem in Koroškem iz leta 2011 je pokazala, da so imeli vsi na voljo i-tablo, vendar jih 31,7 % i-table ni uporabljalo, pogosto pa 19,5 % anketiranih učiteljev.³⁵

Zelo nizko (med najnižjimi v Evropski uniji) je bilo leta 2011/2012 povprečje rabe šolskih računalnikov s strani učencev. V razredu je IT za učenje najmanj enkrat tedensko uporabljalo 31 % slovenskih osmošolcev (povprečje EU je bilo 53 %).³⁶ Po drugi strani pa učenci internet zelo pogosto uporabljajo doma.³⁷ Raziskava EU Kids Online II iz leta 2010 je pokazala, da nekaj več kot 74 % slovenskih učencev, starih 9–16 let, uporablja internet vsak dan ali skoraj vsak dan, uporaba pa se povečuje s starostjo. Internet so uporabljali za različne aktivnosti (največ za gledanje videa, objavljanje slik/video/glasbe, e-pošto, socialna omrežja³⁸), 65 % učencev je internet uporabljalo za šolske aktivnosti.³⁹

Poročilo *Survey of Schools* iz leta 2012 Slovenijo uvršča med države z nizko uporabo IT.⁴⁰ Rezultati raziskave *Stanje in trendi* iz leta 2011 so pokazali večanje uporabe računalnikov pri pouku, ki pa je po mnenju Ivana Gerliča, avtorja omenjene raziskave, še vedno prepočasno.⁴¹ Zaskrbljujoči so podatki, da 18 šol računalnikov pri pouku niti ni uporabljalo.⁴²

Ne samo stanje rabe računalnikov in druge tehnologije, tudi stanje uporabe izobraževalnega interneta v slovenskih osnovnih šolah je Gerlič ocenil kot dokaj slabo.⁴³ Od izobraževalnega interneta so glede na pogostost v slovenskih osnovnih šolah najpogosteje uporabljali spletne strani (učitelji so učence najpogosteje usmerjali na iskanje učnih gradiv oz. virov na internetu), e-pošto in izobraževalno programsko opremo.⁴⁴

Glede razpoložljive programske opreme za zgodovino so slovenski učitelji odgovarjali, da je je srednje veliko (tako je odgovorilo 45 % učiteljev).⁴⁵ Anketirani koroški in štajerski učitelji so izrazili mnenje, da je na voljo dovolj izobraževalnih

³⁴ European Commission, *Survey of Schools*, str. 83.

³⁵ Javornik, *Diplomsko delo: Uporaba*, str. 73–74.

³⁶ European Schoolnet, *Survey of schools*, str. 10–11.

³⁷ Takšno stanje samo povečuje razkorak med učenci, ki uporabljajo IT doma in tistimi, ki ne, saj šola slabo opravlja funkcijo izenačevanja možnosti med obojimi. To je, kot je omenjeno v *Beli knjigi*, pomemben izziv za slovenski izobraževalni sistem v t. i. družbi znanja. V: Krek in Metjak (ur.): *Bela knjiga*, str. 19–20.

³⁸ Ta so bila zelo priljubljena. Kar 76 % otrok je imelo svoj profil na socialnem omrežju, od tega 92 % otrok v starosti od 15 do 16 let. Vir: Internet in slovenski otroci.

³⁹ Internet in slovenski otroci.

⁴⁰ European Schoolnet: *Survey of schools*, str. 11.

⁴¹ Gerlič, *Stanje in trendi*, poglavje Uporaba IKT pri poučevanju in učenju.

⁴² Gerlič, *Stanje in trendi*, poglavje Zaključek.

⁴³ Gerlič, *Stanje in trendi*, poglavje Izobraževalni internet in e-izobraževanje v slovenskih osnovnih šolah.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Gerlič, *Stanje in trendi*, poglavje Programska oprema.

programov za zgodovino (tako je odgovorilo 61 % anketiranih učiteljev) oz. da bi jih moralo biti več (36,6 %).⁴⁶

Prisotnost informacijske tehnologije v učnem načrtu za zgodovino v osnovni šoli

Že rezultati evropskih raziskav so pokazali, da na prakso rabe IT pri poučevanju in učenju pomembno vpliva vključitev IT v učne načrte.⁴⁷ V osnovnošolskem izobraževanju v Sloveniji je informacijska tehnologija razumljena kot medpredmetna vsebina, kar pomeni, da mora biti IT uporabljana pri posameznih predmetih. Kompetence rabe informacijske tehnologije se razvijajo le pri izbirnem predmetu računalništvo.⁴⁸

Za sodobni pouk je značilno, da je učenec pri pouku aktiven. Aktivne učne oblike in metode je pri pouku zgodovine spodbujal že učni načrt za zgodovino iz leta 1998, a v resnici je bilo prostora zaradi obširnosti snovi, ki je učitelja silila v zgoščeno podajanje in bitko s časom, za sodobnejše učne oblike in metode po mnenju učiteljev premalo.⁴⁹ Izhodišča pri posodabljanju učnega načrta, ki se je začelo leta 2006, so bila: »fleksibilnost učnega procesa, globalni pristop k učenju in poučevanju, večja kakovost znanja (poglobljeno in povezano znanje, uporabno znanje), zapis kompetenc in večja samostojnost ter odgovornost učencev za lastno znanje.«⁵⁰ Prenovljeni učni načrt za zgodovino iz leta 2011 tako daje več možnosti za raznolike sodobne didaktične pristope in z njimi dejavnejšo vlogo učencev ter izgrajevanje različnih vrst znanja. K temu so pripomogle številne spremembe. Kronološki pristop je nadomestil tematsko-kronološki, obvezne vsebine dopolnjujejo izbirne vsebine, ki jih učitelj izbere skladno z interesom učencev.⁵¹ Učni načrt poleg sodobnih didaktičnih pristopov sistematično uvaja še uporabo IT, medpredmetno povezovanje, kompetence in cilje kroskurikularnih tem. Spremeni se vloga učitelja, ki nastopa kot mentor, svetovalec in vodnik učencem in jih z različnimi sodobnimi učnimi metodami in pristopi usmerja pri samostojnem delu, pri čemer učenci uporabljajo različne zgodovinske vire in različne interpretacije iz različne strokovne literature.⁵² Kot pravi Danijela Trškan: »Poudarek je bolj na učenčevih zmožnostih in kompetencah, ki jih pridobi ob zaključku, saj je v začetku 21. stoletja zaradi hitrega napredka, sprememb in novih idej bolj pomembno, kako

⁴⁶ Javornik, *Diplomsko delo: Uporaba*, str. 79–85.

⁴⁷ European Commission, *Survey of Schools*, str. 89; tako tudi Ofsted subject reports 2002/03, Information and communication technology in secondary schools, 2004 v: Walsh, *Exciting ICT in history*, str. 32.

⁴⁸ European Schoolnet, *Survey of schools*, str. 2.

⁴⁹ Kunaver, Posodabljanje učnih načrtov, str. 20–21 in Trškan, Pregled glavnih vsebinskih sprememb, str. 486.

⁵⁰ Trškan, Pregled glavnih vsebinskih sprememb, str. 488.

⁵¹ Kunaver, Posodabljanje učnih načrtov, str. 21 in Brodnik: Posodobljeni učni načrt, str. 12.

⁵² Trškan, Pregled glavnih vsebinskih sprememb, str. 488–489.

Tabela: Informacijska tehnologija v učnem načrtu za zgodovino.⁵³

Poglavje	Informacijska tehnologija	Način rabe tehnologije	
		IT kot vir informacij	IT kot orodje za razvijanje spretnosti oz. predstavljanje znanja
1. Opredelitev predmeta	Učenci naj »pri pouku izostrijo spretnost preprostega zgodovinskega raziskovanja <i>ob delu z raznimi zgodovinskimi viri iz različnih medijev</i> «.	Zgodovinski viri iz različnih medijev	
2. Splošni cilji	Učenci so zmožni »po svojih zmožnosti razvijati spretnosti uporabe zgodovinskih virov in informacij z uporabo informacijske tehnologije (IT)«.		Uporaba zgodovinskih virov in informacij
	Učenci so zmožni »predstaviti svoje znanje na različne načine: ustno, pisno, grafično, ilustrativno, z IT itd.«.		Predstavljanje znanja
3. Operativni cilji in vsebine (za vse razrede; za obvezne in izbirne teme) – razvijanje spretnosti in veščin	Učenci »razvijejo spretnosti zbiranja in izbiranja informacij in dokazov iz različnih zgodovinskih virov in literature <i>v različnih medijih</i> «.	Zgodovinski viri in literatura v različnih medijih	
	Učenci »razvijejo spretnosti iskanja zgodovinskih virov in literature z IT«.		Iskanje zgodovinskih virov in literature
	»[R]azvijejo spretnost različnih oblik komunikacije« (ustno, pisno, grafično, ilustrativno, z IT)«.		Komunikacija
4. Standardi znanja (za vse razrede; za vse obvezne in izbirne teme)	Učenec »razvije spretnost zbiranja in izbiranja informacij in dokazov iz različnih zgodovinskih virov in literature <i>v različnih medijih</i> « (minimalni standard).	Zgodovinski viri in literatura v različnih medijih	
	Učenec »razvije spretnost iskanja zgodovinskih virov in literature z IT«.		Iskanje zgodovinskih virov in literature
	Učenec »razvije spretnost različnih oblik komunikacije (ustno, pisno, grafično, ilustrativno, z IT)« (minimalni standard).		Komunikacija

⁵³ Učni načrt. Dobesedne navedbe iz učnega načrta so v preglednici v narekovajih. Omemba IT je označena s poševnim tiskom.

5. Didaktična priporočila	5.1 Uresničevanje ciljev predmeta	Raznovrstni didaktični pristopi učence spodbujajo in uvajajo v samostojno delo z zgodovinskimi viri (pisnimi, slikovnimi, ustnimi, <i>filmskimi</i> ipd.).	Filmski zgodovinski viri	
		»Pri pouku naj se spodbuja tudi uporaba <i>sodobne IT</i> « ...	Spodbuja se uporaba IT	
		... in »razvijanje <i>digitalnih zmožnosti</i> pri učencih«.		Razvijanje digitalne zmožnosti
	5.3 Medpredmetne povezave	S šolsko knjižnico (KIZ) in <i>informatiko</i> : »Učitelj zgodovine naj določene učne cilje in vsebine izvede v povezavi s šolskim knjižničarjem in informatikom. Z izbranimi učnimi cilji in vsebinami knjižničnega informacijskega znanja in informatike naj skupaj oblikujeta informacijsko pismenega učenca, ki bo sposoben pridobiti, izbrati, ovrednotiti, uporabiti in predstaviti informacije tako v knjižnici kot v informacijskih virih drugih institucij, npr. v arhivu, muzeju ipd. pri tem so v pomoč zlasti različni spletni informacijski sistemi, npr. <i>COBISS/OPAC</i> . Na voljo so še <i>virtualna knjižnica</i> , <i>digitalna knjižnica</i> in drugi spletni portali ter računalniški programi.«	Vir informacij	Razvijanje informacijske pismenosti
		Z glasbeno umetnostjo: uporaba <i>glasbe</i> iz določenega časovnega obdobja kot zvočne kulise.	Zvočna kulisa	
	5.4 Preverjanje in ocenjevanje znanja	Različni načini preverjanja znanja, med drugim tudi »različne vrste predstavitev (npr. <i>PowerPoint</i>)«.		Predstavitev znanja
		Učenci znajo analizirati, sintetizirati in interpretirati zgodovinske vire, pri čemer lahko predstavljajo zaključke, mnenja, stališča, poglede, izvirne predloge in rešitve na različne načine, tudi z rabo <i>IT</i> .		Predstavitev zaključkov ipd.
		Učenci izdelujejo, pišejo in predstavljajo različne izdelke (»referati, plakati, makete, eseji, <i>IT</i> idr.«), pri čemer je eden izmed kriterijev tudi, da je izdelek »ustrezno predstavljen, pri tem se uporablja tudi <i>IT</i> «.		Izdelovanje IT-izdelka, predstavitev

znajo mladi znanje uporabiti v življenju, kot katero podatkovno znanje uporabljajo. Učni načrti za zgodovino /.../ upoštevajo tudi Priporočila Evropskega parlamenta in Sveta iz dne 18. decembra 2006 o ključnih kompetencah za vseživljenjsko učenje.⁵⁴

Z vidika rabe informacijske tehnologije velja poudariti, da se v učnem načrtu iz leta 1998 ta ne omenja, zato tudi učitelji niso bili neposredno spodbujeni k njeni rabi za poučevanje in učenje zgodovine, kar je tudi logično, saj je računalnik šele sredi 90. let postopoma začel prihajati tudi v šole, pri čemer je igral pomembno vlogo projekt Računalniško opismenjevanje predvsem z izobraževanjem učiteljev in zagotavljanjem potrebne programske in aparature infrastrukture.⁵⁵ Za rabo tehnologije je potreben tudi čas, ki pa so si ga učitelji zaradi obsežnosti učne snovi težko privoščili. Tehnologija je namreč najboljše izkoriščena, ko podpira aktivno in samostojno izgrajevanje različnih vrst znanja pri učencih, kar vzame več časa kot tradicionalne učne metode, poleg tega pa učitelj porabi tudi nekaj časa, da učence, predvsem na začetku, seznani z delom s tehnologijo, sploh, če se (določena oblika) IT ne uporablja pri drugih predmetih in ker računalništvo v osnovni šoli ni splošni predmet.

Novi učni načrt z vsebinsko razbremenitvijo omogoča več priložnosti za sodobne učne metode in oblike, poleg tega pa, kot je razbrati iz tabele, učitelje na več mestih, in sicer prav v vsaki izmed rubrik v učnem načrtu, spodbuja k rabi tehnologije.

Raba IT je v učnem načrtu nakazana že pri Opredelitvi predmeta. Tam je med drugim poudarjeno, naj učenci »pri pouku izostrijo spretnost preprostega zgodovinskega raziskovanja ob delu z raznimi zgodovinskimi viri iz različnih medijev«.⁵⁶ V tem primeru torej IT služi kot vir informacij. Zgodovinski vir je lahko sam že primarno v multimedijški obliki (npr. videoposnetek, zvočni posnetek, zgodovinski viri za sodobno zgodovino: spletne strani, digitalni dokumenti ipd.), lahko pa je vir digitaliziran. Da naj učenci uporabljajo IT kot vir informacij (»zgodovinski viri in literatura v različnih medijih«), lahko razberemo tudi iz drugih rubrik učnega načrta (Opredelitev predmeta, Operativni cilj, Standardi znanja in Medpredmetno povezovanje). Posebej sta omenjena raba filma kot zgodovinskega vira in glasbe kot zvočne kulise. V slednjem primeru sicer glasba bolj kot zgodovinski vir služi za ustvarjanje vzdušja, v katerem učenci spoznavajo določeno obdobje, in tako pripomore k bolj avtentičnemu doživljanju preteklosti.

Informacijske tehnologije pa pri pouku zgodovine ne uporabljamo le kot vir informacij, ki jih raziskujemo in tako spoznavamo zgodovino, ampak lahko služi tudi kot orodje za delo z informacijami, torej kot razvijanje zgodovinskih spretnosti: razvijanje spretnosti iskanja virov in literature, razvijanje spretnosti uporabe zgodovinskih virov in informacij, za razvijanje informacijske pismenosti in digitalne zmožnosti ter za predstavljanje znanja, pri čemer je posebej izpostavljeno orodje PowerPoint, učenci pa lahko izdelajo tudi IT-izdelek. IT podpira tudi medpredmetno povezovanje.

⁵⁴ Prav tam, str. 496–497.

⁵⁵ Gerlič, *Sodobna informacijska tehnologija*, str. 76–77.

⁵⁶ *Učni načrt*, str. 4.

Sklenemo lahko, da učni načrt priporoča in spodbuja učitelje zgodovine k uporabi informacijske tehnologije, in sicer na različne načine (pogosto je raba IT le ena izmed možnosti za doseg cilja), najbolj neposredno pa z didaktičnim priporočilom: »Pri pouku naj se spodbuja tudi uporabo sodobne IT in razvijanje digitalne zmožnosti pri učencih«. ⁵⁷ Ključno je, da je raba IT umeščena med cilje in standarde znanja pouka zgodovine v osnovni šoli. IT se glede na učni načrt uporablja tako, da podpira gradnjo znanja in razvijanje spretnosti in veščin, pri čemer so učenci aktivni in samostojni. Uporablja se tudi pri preverjanju in ocenjevanju znanja, pri katerem omogoči učencem, da predstavijo znanje na njim lasten način, s čimer je večja tudi individualnost.

Slovenski učitelji zgodovine imajo tako močno podporo in spodbudo za uporabo IT pri poučevanju svojega predmeta. IT je pri pouku zgodovine, kot priporoča Bela knjiga, sredstvo oz. okolje poučevanja, in tako tudi predmet poučevanja; ⁵⁸ učenci z rabo razvijajo tudi digitalno in informacijsko pismenost. Tehnologija naj podpira učni proces, pri katerem se uporabljajo različni sodobni didaktični pristopi in je učenec pri izgrajevanju različnih vrst znanja preko dela z zgodovinskimi viri aktivno vključen v učni proces, učitelj pa pri tem nastopa v različnih vlogah.

Predlogi uporabe IT pri pouku zgodovine za doseganje ciljev iz učnega načrta

V nadaljevanju predstavljamo nekaj možnosti uporabe IT za doseganje ciljev pouka zgodovine, kot so navedeni v učnem načrtu. ⁵⁹ Pri tem opozarjamo, da predlagamo le možnosti in ideje rabe IT, v samem učnem procesu pa morajo biti sredstva skrbno izbrana, raba skrbno načrtovana in podprta z učnimi cilji, ki jih želimo doseči. Vsako izmed orodij ima svoje prednosti in slabosti in se različno dobro obnese v različnih fazah učne ure, pri različnih učnih oblikah in tudi glede na obravnavano snov (oz. glede na zastavljene učne cilje) ter glede na digitalno pismenost in značilnosti učencev. Posebno slednje je potrebno upoštevati, ko uvajamo rabo tehnologije v izobraževanje. Terry Haydn opozarja, da se moramo zavedati, da ima lahko tehnologija tako pozitivne kot negativne učinke, odvisno od tega, kako spretno in premišljeno je vključena v pouk. ⁶⁰ Po mnenju Isobel Randall je raba IT dobra takrat, ko je IT sestavni del razvijanja spretnosti sklepanja in razumevanja, ko učencem omogoča, da se učijo analizirati, in ko jim pomaga pri izražanju idej. IT ponuja strukturo, ki usmerja učenčevo mišljenje, in jim daje svobodo, da sami odkrivajo nove stvari ter prihajajo do neodvisnih, samostojnih zaključkov. ⁶¹

Tehnologija lahko pomaga učencem pri doseganju vseh splošnih ciljev iz

⁵⁷ Prav tam, str. 41.

⁵⁸ Krek in Metljak (ur.), *Bela knjiga*, str. 19.

⁵⁹ Nekaj predlogov smo že predstavili v Oblak, *Uporaba interneta*, str. 65–67.

⁶⁰ Haydn idr., *Learning to Teach History*, str. 174.

⁶¹ Randall, *Using ICT*, str. 180.

učnega načrta.⁶² Doseganje cilja izgrajevanja, razširjanja in poglobljanja znanja »o najpomembnejših dogodkih, pojavih in procesih iz /.../ zgodovine«⁶³ podpira na različne načine, kot elektronski vir (zgodovinski vir, vir informacij) ali kot orodje, ki omogoča delo s podatki. Učenje pouka zgodovine lahko poteka ob delu s kakovostnimi e-učbeniki.⁶⁴ V prvi vrsti tehnologija pri pouku zgodovine omogoča boljšo predstavljivost s svojo demonstracijsko vlogo – učencem lahko predstavimo zgodovino s pomočjo slik, besedila in gibljivih slik (videa,⁶⁵ animacije, simulacije, 3D- in interaktivnih zemljevidov,⁶⁶ računalniških iger idr.), zaradi česar se lažje vživijo v obdobje in si oblikujejo bolj žive predstave. Učitelji za demonstracijo najpogosteje uporabljajo e-prosojnice, ki služijo za predstavljanje slikovnega in drugega ponazoritvenega besedila, različnih zgodovinskih virov in kot tabelska slika. Pomembno je, da z uporabo e-prosojnic pouk ne postaja preveč frontalen. E-predstavitve lahko izdelajo tudi učenci⁶⁷ in tako predstavijo svoje znanje.⁶⁸ Učitelji in učenci lahko pripravijo tudi interaktivne prosojnice, ki jih uporabijo na i-tabli, interaktivne plakate in infografike. Tehnologijo lahko uporabijo za digitalno pripovedovanje zgodb (t. i. *digital storytelling*) in podajo informacije s pomočjo slike, zvoka in besedila. Odlični pripomočki za grajenje znanja so blogi in wiki, učenci lahko izdelajo svoj zgodovinski film ali podkast, učitelj pa lahko učence usmerja z dobro pripravljenimi e-gradivi (spletnimi izzivi, e-učbeniki, kvizi in drugimi e-gradivi), katerih prednost je tudi takojšnja povratna informacija vsaj glede nalog, ki zahtevajo priključitev znanja. E-gradiva s svojo interaktivnostjo in nadpovezavami pripomorejo k bolj individualnemu učenju, saj učenci poglobijo in razširijo znanje glede na svoje predznanje in interese. IT-izdelki omogočajo učencem tudi, da predstavljajo »svoje znanje na različne načine«.⁶⁹

Kot so pokazali rezultati raziskav,⁷⁰ so učencem zelo blizu socialna omrežja. Te lahko izkoristijo pri sodelovalnem učenju, sredstva komunikacije pa uporabijo

⁶² *Učni načrt*, str. 5–6.

⁶³ *Učni načrt*, str. 5.

⁶⁴ Govorimo lahko tudi o i-učbenikih (interaktivnih učbenikih), kjer je vsebina prilagojena interakciji med učencem in računalnikom. V učbeniku so prisotni interaktivni elementi. Interaktivno preverjanje znanja nudi takojšnja povratna informacija, učenec pa omogoča tudi shranjevanje odgovorov, analizo uspešnosti. Vir: Pesek idr., *Od e-gradiv do i-učbenikov*, str. 13. Svoje izkušnje z e-učbenikom za zgodovino sta opisala Robnik, Pajk, *Učitelj v dilemi*, str. 31–35.

⁶⁵ O rabi videa pri pouku zgodovine se je že precej pisalo, npr. Žagar, *Gibljive podobe*, str. 299–308; Brodnik, *Filmi pri pouku*, str. 67–78; Gaber, *Srednji vek*, str. 226–239; Dragan, *Uporaba filma*, str. 61–63; Trškan, *Lokalna zgodovina*, str. 234–235; Trškan, *Sodobno pisno preverjanje*, str. 99–100.

⁶⁶ O interaktivnem atlasu sta pisala: Robnik, Pajk, *Bo interaktivni zgodovinski. Interaktivni atlas sta dopolnila tudi z virtualnim asistentom*: Robnik, Pajk, *Virtualni asistent*.

⁶⁷ Učiteljica Sonja Bregar Mazzini je predstavila, kako so se v okviru tehniškega dne učenci naučili izdelati učinkovito PowerPoint predstavitev, pri čemer so uporabljali spletne strani z zgodovinsko vsebino. Vir: Bregar Mazzini, *Primer uporabe*, str. 36–41.

⁶⁸ Da bo raba prosojnic učinkovita, in ne le kopiraj-in-prilepi iz drugih virov, lahko učitelj od učencev zahteva, da uporabljajo le ključne besede, in omeji število besed oziroma prosojnic.

⁶⁹ *Učni načrt*, str. 5.

⁷⁰ Oblak, *Uporaba interneta*, str. 76, *Internet in slovenski otroci*

tudi za komuniciranje in izmenjavo idej s sošolci, učiteljem, strokovnjaki, pričami zgodovinskih dogodkov in z učenci iz drugih šol. Sodelovalno delo lahko poteka tudi ob podpori spletnih urejevalnikov dokumentov, preglednic in predstavitev, kot so programska orodja v Google Drive. Učenci in učitelj lahko uporabijo spletno oglasno tablo, kot je npr. Padlet ali Lino It,⁷¹ kamor lepijo svoje zapiske, zamisli pri tehniki viharjenja idej ipd. Omenjene možnosti učencem omogočajo tudi razvijanje zmožnosti »primerjave različnih načinov življenja prek stikov z učenci iz Slovenije in tujine«. ⁷² Sodelovalno delo in kritično prijateljstvo pomagata učencem tudi pri »razvijanju enakopravnega odnosa med spoloma in pozitivnega odnosa do ljudi s posebnimi potrebami.« ⁷³

Svetovni splet lahko učenci uporabijo tudi kot vir informacij o zgodovinskih dogodkih, pojavih in procesih, pri čemer se naučijo iskati vire in jih kritično vrednotiti. Internet je za učence tudi odličen vir večperspektivnih informacij, z aktualnimi spletnimi objavami pa lahko snov aktualiziramo.

Prednost Spleta 2.0 je, da omogoča nalaganje in deljenje datotek. IT-izdelke lahko učitelji in učenci objavijo v spletnem učnem okolju ali spletnem odlagališču datotek, jih med seboj delijo, izmenjujejo pa si tudi povratne informacije (učitelj učencu in učenci med seboj), do njih pa je mogoč dostop kadarkoli in kjerkoli. Pri tem pa mora učitelj poskrbeti, da informacije in izdelki učencev niso dostopni nepooblaščenim osebam. Za načrtovanje, spremljanje in vrednotenje ter dokumentiranje napredka lahko učenci uporabljajo elektronsko osebno mapo (e-listovnik). ⁷⁴

Učenci razvijajo tudi »sposobnost uporabe zgodovinskih pojmov in konceptov«. ⁷⁵ Te uporabljajo pri svojih izdelkih, pri komunikaciji s sošolci, učitelji in drugimi, predvsem pa rabo podpirajo wikiji in blogi, kjer učenci pišejo esejske sestavke. Učenci lahko v spletni učilnici ali v npr. Googlovih dokumentih oblikujejo zgodovinski slovar pojmov, ki ga sproti dopolnjujejo in dopolnijo z nadpovezavami ali multimedijskimi elementi.

Že omenjene načine rabe IT lahko uporabimo tudi za razvijanje zmožnosti izgrajevanja, poglobljanja in razširjanja znanja »o vsakdanjem življenju, delu in miselnosti ljudi [v preteklosti] in vzrokih za njihovo spreminjanje«. ⁷⁶ Vsakdanje življenje si učenci lažje predstavljajo z ogledom dokumentarnih in igranih zgodovinskih filmov, z igranjem/analiziranjem/vrednotenjem računalniških iger z zgodovinsko tematiko, ⁷⁷ z ogledom virtualnih rekonstrukcij in ohranjene kulturne dediščine. V pomoč so jim tudi digitalizirani zgodovinski viri. Vživijo se lahko v neko osebo v preteklosti in svoje misli delijo z ostalimi preko sodobnih orodij,

⁷¹ Lino It je uporabila Mateja Drnovšek za obravnavo izbirnih tem in pripravo učencev na tekmovanje iz zgodovine: Drnovšek, Spodbujanje učencev k tekmovanju in Drnovšek, Uporaba interaktivne oglasne table.

⁷² *Učni načrt*, str. 5.

⁷³ Prav tam, str. 6.

⁷⁴ Razvojni listovnik. O osebni mapi pri pouku zgodovine je pisala Trškan, Osebna mapa.

⁷⁵ *Učni načrt*, str. 5.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Boštjan Kernc je pripravil animirano izobraževalno igro Francoska revolucija. Kernc, Francoska revolucija.

kot so socialna omrežja, forumi ipd. Prisluhnejo lahko glasbi določenega obdobja. Učenci lahko s pomočjo posebnih programov, ki jim ta proces olajšajo, življenje v določenem obdobju predstavijo s pomočjo stripa, digitalne zgodbe ali animacije.

Učenci pri pouku zgodovine razvijajo »spretnosti časovne in prostorske predstavljivosti«. ⁷⁸ Pri tem so jim v pomoč interaktivni zemljevidi in interaktivni časovni trakovi, ki jih lahko učenci izdelajo tudi sami. S pomočjo videa lahko v kratkem času spoznajo daljše časovno obdobje, s pomočjo virtualnih sprehodov pa si lažje predstavljajo kraj dogajanja in življenje v preteklosti. Učitelj (in učenci) lahko pripravi(jo) in dopolnjuje(jo) tudi galerijo slik ali multimedijskih vsebin, ki so razporejene po tematiki, npr. glede na določeno zgodovinsko obdobje, dogodek, kraj dogajanja ipd. Učenci lahko uporabijo aplikacije za pripovedovanje zgodb, v zgodbo pa vključijo zemljevide, časovne trakove, zgodovinske vire ipd. Orodje, ki omogoča pripovedovanje zgodbe z zemljevidi, časovnimi trakovi in zgodovinskimi viri, je sistem za urejanje vsebin Omeka z vtičniki označevalnega orodja Neatline. Sicer pa lahko učenci in učitelji uporabijo katerokoli aplikacijo za digitalno pripovedovanje zgodb.

Učenci uporabljajo in se učijo ob raznovrstnih zgodovinskih virih, pri čemer razvijajo »spretnosti preproste uporabe zgodovinskih raziskovalnih metod,« ⁷⁹ »preproste analize, sinteze in interpretacije /.../ podatkov in dokazov iz zgodovinskih virov in literature v različnih medijih«. ⁸⁰ Po svojih zmožnostih razvijajo »spretnosti uporabe zgodovinskih virov in informacij z uporabo IT«. ⁸¹ Z učenjem ob raznovrstnih in večperspektivnih zgodovinskih virih razvijajo »zmožnosti kritične presoje in razlage zgodovinskih dogodkov, pojavov in procesov v preteklosti in sodobnosti« ⁸² in razvijajo »dovzetnost za različne poglede na zgodovino oz. interpretacije zgodovine« ter razumejo, zakaj se pojavljajo. ⁸³ Mnogi zgodovinski viri in raznolika zgodovinska literatura so dostopni na svetovnem spletu: Sistory: Zgodovina Slovenije, ⁸⁴ Digitalna knjižnica Slovenije (dLib), ⁸⁵ spletne strani arhivov in muzejev, Elektronske znanstvenokritične izdaje slovenskega slovstva (eZISS), Neznani rokopisi slovenskega slovstva (NRSS), virtualne razstave NUK-a, spletno mesto Svetovna vojna 1914–1918 na portalu RTV SLO ipd. Na internetu lahko poiščejo tudi različne interpretacije zgodovine, svoje interpretacije pa delijo z drugimi na forumih ali družbenih medijih, kjer se razvije razprava. Učence pri delu vodijo spletni izzivi, e-gradiva, interaktivne naloge ali e-delovni listi. Zgodovinske vire učenci analizirajo s pomočjo urejevalnika besedil, podatke predstavljajo in primerjajo v grafih in tabelah. Terry Haydn v urejevalnikih besedila vidi velik potencial za pouk zgodovine. Zgodovina je zelo obsežna in učencem urejevalniki besedil in

⁷⁸ *Učni načrt*, str. 5.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Prav tam.

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ O njem: Šorn, Pripomoček pri učenju.

⁸⁵ Časnik Slovenec, ki je dostopen v digitalni knjižnici, je pri pouku uporabila Bec, Časnik Slovenec.

orodja za obdelavo podatkov omogočajo urejanje informacij tako, da si učenci lažje predstavljajo razmerja med njimi, zgodovina pa postane bolj obvladljiva. Učenci lahko razberejo pomembne vzorce in podatke ter raziščejo možne hipoteze.⁸⁶ Da je zgodovina konstrukt, učenci spoznajo tudi, ko sami ustvarjajo wikije, podkaste ali dokumentarne filme.⁸⁷

Pri pouku zgodovine učenci razvijajo »zmožnosti oblikovanja samostojnih utemeljenih zaključkov, pogledov, mnenj in stališč, vživljanja v različne perspektive in snovanja izvirnih predlogov in rešitev« in »sposobnost izbiranja in odločanja ter svoje poglede na zgodovino«.⁸⁸ Samostojne utemeljene zaključke učenci oblikujejo na podlagi študija virov in literature in jih predstavijo sošolcem na različne načine. Med učenci se lahko spodbudi razprava, ki jo vodi učitelj ali kateri izmed učencev. Izražanje mnenj in razpravo spodbujajo glasovalna orodja, ki omogočajo, da vsak izmed učencev poda svoje mnenje in poglede. Razprava lahko poteka tudi preko spletnih sredstev komuniciranja, kar omogoča učencem, da se bolje pripravijo, razprava se ohrani in omogoča kasnejši vpogled, vanjo pa se lahko vključi tudi zunanji strokovnjak, priča zgodovinskih dogodkov ali kdo drug. Učenci drug drugemu pomagajo s povratno informacijo o izdelkih kot kritični prijatelji. V različne perspektive se vživljajo z igro vlog ali simulacijo, ki lahko poteka tudi s pomočjo IT: digitalne igre, predstavljane mnenj in stališč preko družbenih medijev (svojih ali tistih, katerih vlogo prevzemajo). Terry Haydn piše, da obsežna, zmedena in nasprotujoča si narava spletnih virov lahko najbolje predstavi učencem zgodovino kot konstrukt – torej, da je nekdo izbral, izpuščal, urejal in združeval podatke, ni pa zajel dejanskega trenutnega posnetka zgodovine.⁸⁹

Učenci pri pouku zgodovine razvijajo »zavest o narodni identiteti in državni pripadnosti« in poudarjajo »pomen pozitivnih kulturnih vplivov znotraj slovenskega naroda in s sosednjimi narodi«.⁹⁰ Doseganje cilja lahko podpremo tudi z uporabo tehnologije. Na internetu lahko učitelj in učenci poiščejo informacije o dogodkih, zgodovinske vire, dokumentarne filme, slikovno gradivo, zvočne posnetke itd. Slovensko kulturno dediščino si lahko ogledajo tudi virtualno (DEDI, Kamra ...). Znanje zgodovine povezujejo s sodobnostjo in pogledajo tudi videoposnetke ali članke v elektronskih medijih (npr. Interaktivni multimedijski portal RTV SLO), na blogih ipd., tako znanje aktualizirajo. Komentarji pod novicami učencem predstavijo, kako različni so lahko pogledi in interpretacije nekega dogodka.

Učenci so zmožni »na primerih iz krajevine zgodovine presoјati pomen ohranjanja in varovanja kulturne dediščine ter razviti odgovoren odnos do okolja«.⁹¹ Številni predlogi za doseganje tega cilja so v knjigi *Lokalna zgodovina – učenje z odkrivanjem*. Učenci lahko uporabljajo tehnologijo pri terenskem delu (snemanje,

⁸⁶ Haydn, The use of new technology, str. 256–257.

⁸⁷ O tem: Messer, History wikis, str. 40 in Jones-Nerzic, Documentary film making, str. 83 in 85–88.

⁸⁸ *Učni načrt*, str. 5.

⁸⁹ Haydn, The use of new technology, str. 255.

⁹⁰ *Učni načrt*, str. 5.

⁹¹ *Učni načrt*, str. 6.

fotografiranje), terensko delo pa v šoli nadaljujejo tako, da ga predstavijo (npr. izdelajo multimedijško predstavitev za turiste, pripravijo za televizijski dokumentarec, izdelajo elektronski album ali spletno stran o domačem kraju, pripravijo kratek vodnik po gradu). Podatke zbirajo tudi s pomočjo IT (na spletnih straneh raziskujejo zgodovino gradov, virtualni obisk muzeja itd.).⁹²

Učenci so zmožni »oceniti pomen knjižnic, muzejev in arhivov«.⁹³ Tehnologija seveda ne more nadomestiti obiska in doživetja »v živo«, omogoča pa, da se muzeje, arhive in knjižnice vključi tudi v običajne učne ure. Možni so virtualni ogledi tako slovenskih kot svetovnih muzejev in kulturnih spomenikov. Številna arhivska gradiva so dostopna na svetovnem spletu. Muzeji imajo tudi svoje spletne strani, ki jih lahko učenci obišejo in se tako poučijo o določenem muzeju, nekateri ponujajo tudi virtualne razstave. Informacije o slovenskih muzejih so dostopne na portalu Museums. Učenci lahko pripravijo razstavo fotografij, napišejo članek o muzeju, posnamejo dokumentarni video ali radijsko oddajo o muzeju, vanj(o) pa vključijo intervjuje z obiskovalci in vire, ki so jih dobili v muzeju.⁹⁴

Z ogledi filmov in videoposnetkov ter z zgodovinskimi viri in drugo literaturo učitelj učencem približa različne »kulture, vere, rase in skupnosti«.⁹⁵ Učenci tako razvijajo sposobnost razumevanja in spoštovanja teh skupnosti.⁹⁶

Pri pouku zgodovine učenci obsodijo »zločine proti človeštvu, genocide, holokavst in druge oblike množičnega kršenja človekovih pravic« in »politične sisteme, ki ne spoštujejo človekovih pravic«.⁹⁷ Učenci si lahko ogledajo filme o holokavstu ali genocidih, lahko pa jim problematiko predstavimo s pomočjo pričevanj (videoposnetki, videokonferenca s pričami, digitalizirani zgodovinski viri ...).⁹⁸ Spletna stran muzeja o holokavstu Yad Vashem na enem mestu ponuja različne zgodovinske vire in druge informacije na to tematiko.

Učenci razvijajo tudi demokratične vrednote,⁹⁹ strpnost, »spoštovanje drugačnosti in različnosti, medsebojno sodelovanje, spoštovanje človekovih pravic in demokratičnega državljanstva«.¹⁰⁰ Omenjene vrednote učenci razvijajo pri sodelovalnem delu, ko skupaj gradijo znanje, kar lahko podpira tudi uporaba IT, in preko spoznavanja zgodovine. Učenci so si med seboj kritični prijatelji in drug drugemu nudijo povratno informacijo, skupaj pa lahko oblikujejo različne izdelke.

Učenci se pri pouku zgodovine v osnovni šoli pripravljajo na »samostojno in odgovorno ravnanje v življenju kot posamezniki in kot člani lokalne skupnosti

⁹² Trškan, *Lokalna zgodovina*.

⁹³ *Učni načrt*, str. 6.

⁹⁴ Trškan, *Lokalna zgodovina*, str. 182.

⁹⁵ *Učni načrt*, str. 6.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ *Učni načrt*, str. 6.

⁹⁸ Kako so obravnavali tematiko holokavsta, pri čemer so uporabljali tudi IT, so predstavili tudi nekateri učitelji: Civrn Guček, Obeležitev dneva spomina, Pečoler, Holokavst pri pouku, Šifrer in Jeruc, Uporaba IKT.

⁹⁹ Kako so obravnavali temo Demokracija, pri čemer so učenci uporabljali tudi spletne vire in pripravljali multimedijske projekcije, opišeta Šifrer in Jeruc, Vloga predmeta zgodovina.

¹⁰⁰ *Učni načrt*, str. 6.

in družbe». ¹⁰¹ V elektronskih medijih spremljajo aktualno dogajanje v družbi, nanj se lahko s pomočjo družbenih medijev tudi odzivajo. IT lahko služi tudi kot podpora spodbujanju aktivnega državljanstva. ¹⁰² Sposobnosti načrtovanja učenja in spremljanja ter vrednotenja napredka se učenci naučijo pri delu z zavihkom Moje učenje v spletnem učnem okolju Mahara (e-listovnik).

Zaključek

Znanje in z njim povezana uveljavitev informacijske družbe imata v družbi znanja velik pomen, kar vpliva na izobraževanje, saj se od posameznika pričakuje digitalna, informacijska pismenost in motivacija za vseživljenjsko učenje. Informacijske tehnologije so v takšnem okolju sredstvo pridobivanja kakovostnega znanja. Sposobnost učinkovite in ustvarjalne rabe je ena ključnih spretnosti v sodobni družbi, pri pouku v osnovni šoli pa je IT medpredmetna vsebina, kar pomeni, da naj digitalno pismenost učenci razvijajo tudi pri predmetu zgodovina. Za razvoj digitalne kompetence in zagotavljanje družbene enakosti pa je pomemben dostop do računalnikov tako doma kot v šoli.

Rezultati evropskih in slovenskih raziskav so pokazali, da imajo učenci doma v veliki večini dostop do računalnikov in svetovnega spleta, medtem ko infrastruktura v šoli ne podpira dovolj dobro rabe pri pouku. Slovenija sodi po oceni Evropskega šolskega omrežja med države z nizko opremljenostjo z IT. Večina računalnikov je bila v času raziskav na voljo v računalniških učilnicah, kar lahko pogosto deluje kot zaviralni moment, saj se IT s strani učencev uporablja le pri za takšen pouk posebej načrtovanih učnih urah. Učenci in učitelji bi večji in lažji dostop do računalnikov dobili s t. i. mobilnimi enotami (tablicami, prenosnimi računalniki in hibridnimi rešitvami, ki združujejo prednosti obojih naprav), ki bi jih lahko prinesli v učilnico. V svetu se sicer kaže tudi trend uporabe mobilnih naprav 1 : 1, kjer ima vsak učenec svojo mobilno napravo, ponekod učenci uporabljajo celo svoje lastne naprave in računalnike (t. i. sistem BYOD – *bring your own device*).

Šole so dobro opremljene z računalniki za učitelje, interaktivnimi tablam in projektorji, kar pogosto vodi v na učitelja osrediščen pouk, z vidika uporabe informacijske tehnologije s strani učencev pa se je Slovenija leta 2011 uvrstila na rep evropske lestvice. V šoli se je torej v času raziskav predvsem izkoriščala demonstracijska vloga informacijske tehnologije, pri čemer pa učenci niso tako aktivni, kot bi bili pri samostojnem ustvarjalnem delu z računalnikom. Premalo pa so se izkoriščale možnosti, ki jih orodja Spleta 2.0 ponujajo za sodelovalno učenje in problemski pouk. Takšna raba je za učitelja zahtevnejša in od njega pričakuje več spretnosti, vendar se ravno pri takšnem delu najbolje izkoristi prednosti, ki jih ponuja informacijska tehnologija – tako v smislu pedagoške vrednosti kot razvijanja digitalne in informacijske pismenosti ter spretnosti komunikacije in predstavljanja znanja.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Nekaj primerov za spodbujanje aktivnega državljanstva predstavi Bregar Mazzini, Zakaj vključiti tematiko.

Učni načrt spodbuja raznolike sodobne didaktične pristope, dejavno vlogo učencev in izgrajevanje različnih vrst znanja. Ena izmed metod za doseganje ciljev pouka zgodovine je tudi uporaba IT. Ta se pri pouku zgodovine uporablja na dva načina – kot vir informacij in kot orodje za razvijanje spretnosti ali preverjanje znanja. Učenci z rabo IT pri pouku zgodovine razvijajo tudi digitalno in informacijsko pismenost. Pri pouku zgodovine in rabi informacijske tehnologije torej moramo imeti, kot pravi tudi Terry Haydn, v mislih dve, med seboj vzajemni vprašanji: Kako lahko IT pripomore h kvalitetnejšemu pouku zgodovine? in Kako lahko pouk zgodovine pripomore k razvijanju digitalne kompetence?¹⁰³

IT ponuja številne možnosti in podpira doseg vseh splošnih ciljev iz učnega načrta. Pomembno je, da je elektronsko orodje ali elektronski informacijski vir skrbno izbran ter spretno, sistematično in premišljeno uvrščen v pouk. IT lahko pri pouku zgodovine odpira vrata v svet, podpira učenje, ga individualizira ter služi kot sredstvo komunikacije. Kot pravi Rado Wechtersbach – računalniška tehnologija ni le nova tehnologija za učenje, ampak je predvsem »tehnologija za novo, drugačno učenje.«¹⁰⁴ Učenci se naučijo uporabljati informacijsko tehnologijo učinkovito in ustvarjalno in na ta način pripomorejo k razvoju informacijske družbe.

Predstavljene evropske in slovenske raziskave so bile opravljene v letu 2011, torej v času, ko je v veljavo stopil tudi novi učni načrt za zgodovino v osnovni šoli. Takrat se rezultati uvajanja novega učnega načrta, ki sistematično podpira rabo IT, še niso kazali. Nakazovali pa so se že trendi večanja rabe IT, saj so šole začele nadgrajevati svojo aparaturno in programsko opremo. Zaključimo lahko, da posodobljeni učni načrt za zgodovino spodbuja učitelje k rabi informacijske tehnologije. IT pri pouku zgodovine nudi številne in raznolike možnosti, da pa bi učitelji lahko v polnosti izkoristili njen potencial, bi morali rabo tehnologije načrtovati tako, da bi bili učenci v delo z njo aktivno vključeni. Šele tako bo tehnologija aktivno podprla učenje zgodovine in omogočila učencem razvijanje informacijske in digitalne pismenosti. Za takšno delo pa bi potrebovali boljše infrastrukturne pogoje predvsem v smislu računalnikov za učence.

Viri in literatura

- Bec, Janja, Časnik Slovenec in arhivsko gradivo šole kot vir za proučevanje prve svetovne vojne v 9. razredu. *Zgodovina v šoli* XXIII, 2014, št. 3–4, str. 10–32.
- Bregar Mazzini, Sonja, Primer uporabe sodobne informacijske tehnologije v okviru tehniškega dne s povezavo zgodovine in informatike. *Zgodovina v šoli* XX, 2011, št. 3–4, str. 36–41.
- Bregar Mazzini, Sonja, Zakaj vključiti tematiko aktivnega državljanstva v pouk zgodovine in kako. *Zgodovina v šoli* XXIII, 2014, št. 1–2, str. 64–69.
- Brodnik, Vilma, Predmet zgodovina v projektih E-šolstvo in Jazon. *Zgodovina v šoli* XX, 2011, št. 3–4, str. 10–21.

¹⁰³ Haydn idr., *Learning to Teach History*, str. 174–175.

¹⁰⁴ Wechtersbach, *Znanje v družbi*, str. 468.

- Brodnik, Vilma, Kunaver, Vojko, Gaber, Bernarda, *Zgodovina*, http://www.zrss.si/pdf/140911144431_uci_zgodovinao%C5%A1.pdf (24. 1. 2015).
- Brodnik, Vilma: Posodobljeni učni načrt za zgodovino v osnovni šoli. Brodnik, Vilma idr.: *Posodobitve pouka v osnovnošolski praksi. Zgodovina*. Ljubljana, 2013, str. 11–16, <http://www.zrss.si/digitalnaknjiznica/Posodobitve%20pouka%20v%20osnovno%C5%A1olski%20praksi%20ZGODOVINA/> (17. 2. 2015).
- Brodnik, Vilma, *Filmi pri pouku zgodovine v gimnaziji: Utrip srednjeveške Škofje Loke in Nebeško kraljestvo pri obravnavi tem iz zgodovine srednjega veka. Zgodovina v šoli XVIII*, 2009, št. 1–2, str. 67–78.
- Cvirn Guček, Suzana, Obležitev dneva spomina na žrtve holokavsta kot medpredmetno povezovanje. *Zgodovina v šoli XIX*, 2010, št. 1–2, str. 57–63.
- Dragan, Petra, Uporaba filma Nebeško kraljestvo pri učni uri o križarskih vojnah v osnovni šoli. *Zgodovina v šoli XVIII*, 2009, 1–2, str. 61–63.
- Drnovšek, Mateja, Spodbujanje učencev k tekmovanju iz zgodovine s taborom in interaktivnimi metodami. *Zgodovina v šoli XXII*, 2013, št. 3–4, str. 72–77.
- Drnovšek, Mateja, Uporaba interaktivne oglasne table pri izdelovanju zapiskov obravnavane snovi. *Mednarodna multikonferenca informacijska družba (16; 2013; Ljubljana). Vzgoja in izobraževanje v informacijski družbi [Elektronski vir]: zbornik referatov*, str. 59–66. Ljubljana, 2013, <http://vivid.fov.uni-mb.si/node/22> (17. 12. 2014).
- European Commission, *Survey of Schools: ICT in Education. Benchmarking Access, Use and Attitudes to Technology in Europe's Schools. Final report. A study prepared for the European Commission DG Communications Networks, Content & Technology*. Luksemburg: Publications Office of the European Union, 2013, <https://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/digital-agenda/files/KK-31-13-401-EN-N.pdf> (27. 11. 2014).
- European Schoolnet, *Survey of schools: ICT in education. Country profile: Slovenia*. 2012, <https://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/digital-agenda/files/Slovenia%20country%20profile.pdf> (29. 11. 2014).
- Flogie, Andrej, Mohorčič, Gregor, Bonač, Marko, Šolska torba 21. stoletja (e-šolska torba). *Mednarodna multikonferenca informacijska družba (16; 2013; Ljubljana). Vzgoja in izobraževanje v informacijski družbi [Elektronski vir]: zbornik referatov*. Ljubljana, Kranj, 2013, str. 67–73, <http://vivid.fov.uni-mb.si/node/22> (17. 12. 2014).
- Gaber, Bernarda, Srednji vek – Oblikovanje nove kulturne in politične podobe Evrope. Film pri pouku zgodovine in srednjeveška mesta na Slovenskem. Vilma Brodnik (ur.): *Posodobitve pouka v osnovnošolski praksi. Posodobitve pouka v osnovnošolski praksi. Zgodovina [Elektronski vir]*. Ljubljana, 2013, str. 226–239, <http://www.zrss.si/digitalnaknjiznica/Posodobitve%20pouka%20v%20osnovno%C5%A1olski%20praksi%20ZGODOVINA/> (12. 2. 2015).
- Gerlič, Ivan, *Sodobna informacijska tehnologija v izobraževanju*. Ljubljana: DZS, 2000.
- Gerlič, Ivan, *Stanje in trendi uporabe informacijsko komunikacijske tehnologije (IKT) v slovenskih osnovnih šolah (poročilo o raziskovalni nalogi za leto 2011)*. Maribor: Univerza v Mariboru: Fakulteta za naravoslovje in matematiko, Ministrstvo za šolstvo in šport, 2011, <http://raziskavacrp.uni-mb.si/rezultati-os/> (25. 1. 2015). Poglavlje Aparaturna oprema, <http://raziskavacrp.uni-mb.si/rezultati-os/aparatura-oprema.html> (13. 2. 2015). Poglavlje Izobraževalni internet in e-izobraževanje v slovenskih osnovnih šolah, <http://raziskavacrp.uni-mb.si/rezultati-os/izobrazevalni-internet.html>, (13. 2. 2015). Poglavlje Programska oprema, <http://raziskavacrp.uni-mb.si/rezultati-os/programska-oprema.html> (13. 2. 2015). Poglavlje Uporaba IKT pri poučevanju in učenju, <http://raziskavacrp.uni-mb.si/rezultati-os/uporaba-ikt.html> (13. 2. 2015). Poglavlje Zaključek, <http://raziskavacrp.uni-mb.si/rezultati-os/zakljucek.html> (13. 2. 2015).

- Haydn, Terry, Arthur, James, Hunt, Martin, *Learning to Teach History in the Secondary School. Companion to School experience*. London, New York, Routledge, 2000.
- Haydn, Terry, The use of new technology in the history classroom. Terry Haydn, Alison Stephen, James Arthur in Martin Hunt: *Learning to Teach History in the Secondary School. A companion to school experience*. London, New York, 2015, str. 232–267.
- Internet in slovenski otroci. *Raba interneta v Sloveniji* 1. 11. 2010, <http://www.ris.org/index.php?ff=2&lact=1&bid=11815&parent=27> (26. 1. 2015).
- Javornik, Mojca, *Diplomsko delo: Uporaba informacijsko-komunikacijske tehnologije in e-gradiv pri pouku zgodovine v osnovni šoli*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za pedagogiko in andragogiko, 2011, <http://www.pedagogika-andragogika.com/files/diplome/2011/2011-Javornik-Mojca.pdf>, (5. 2. 2015).
- Jones-Nerzic, Richard, Documentary film making in the history classroom. Terry Haydn (ur.): *Using new technologies to enhance teaching and learning in history*. London, New York, 2013. 83–94.
- Kernc, Boštjan: Francoska revolucija, samostojna animirana izobraževalna igra. Vladislav Rajkovič, Mojca Bernik, Uroš Rajkovič (ur.): *Mednarodna multikonferenca Informacijska družba (17; 2014; Ljubljana). Vzgoja in izobraževanje v informacijski družbi – VIVID 2014 [Elektronski vir]: zbornik referatov /17. mednarodna multikonferenca Informacijska družba IS 2014, 10. oktober 2014*. Kranj, 2014, str. 85–90.
- Krek, Janez in Metljak, Mira (ur.), Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji 2001 [Elektronski vir]. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, 2001, http://www.belaknjiga2011.si/pdf/bela_knjiga_2011.pdf, (9. 2. 2015).
- Kunaver, Vojko, Posodabljanje učnih načrtov za zgodovino v osnovni šoli. *Zgodovina v šoli* XVII, 2008, št. 1–2, str. 20–23.
- Messer, Ali, History wikis. Terry Haydn (ur.): *Using new technologies to enhance teaching and learning in history*. London, New York, 2013, str. 39–57.
- Oblak, Mirjam, *Uporaba interneta pri pouku zgodovine v osnovni šoli. Diplomsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2012.
- Pečoler, Loretta, Holokavst pri pouku zgodovine, državlanske in domovinske vzgoje ter etike. *Zgodovina v šoli* XIX, 2010, št. 1–2, str. 46–51.
- Pesek, Igor, Zmazek, Blaž, Mohorčič, Gregor, Od e-gradiv do i-učbenikov. Pesek, Igor, Zmazek, Blaž, Milekšič, Vladimir (ur.): *Slovenski i-učbeniki*. Ljubljana, 2014, str. 9–16, <http://www.zrss.si/pdf/slovenski-i-ucbeniki.pdf> (15. 2. 2015).
- Prensky, Marc, Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon* 9, št. 5, oktober 2001, <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> (3. 2. 2015).
- Randall, Isobel, Using ICT to develop historical understanding and skills. Terry Haydn in Christine Counsell (ur.): *History, ICT and Learning in the Secondary School*. London, New York: 2003, str. 176–191.
- Razvojni listovnik. *EUfolio*, <http://eufolio.si/index.php/prispevki/125-razvojni-listovnik> (13. 2. 2015).
- Rebolj, Vanda, Učenje in računalnik med včeraj in jutri. *Mednarodna multikonferenca informacijska družba (16; 2013; Ljubljana). Vzgoja in izobraževanje v informacijski družbi [Elektronski vir]: zbornik referatov*. Ljubljana, Kranj, 2013, str. 195–206, <http://vivid.fov.uni-mb.si/node/22> (17. 12. 2014).
- Robnik, Vesna, Pajk, Tine, Bo interaktivni zgodovinski atlas zamenjal atlas, kakršnega poznamo? Anja Lenarčič, Maja Kosta, Katarina Blagus (ur.): *Mednarodna konferenca Splet izobraževanja in raziskovanja z IKT SIRIKT (2010; Kranjska Gora). Zbornik vseh prispevkov [Elektronski vir]*. Ljubljana, 2010, str. 480–485, https://skupnost.sio.si/sio_arhiv/sirikt/www.sirikt.si/fileadmin/sirikt/fotogalerija/2010/Zbornik/SIRIKT2010_Zbornik_WEB_v2.pdf (12. 2. 2015).

- Robnik, Vesna, Pajk, Tine, Virtualni asistent – sodobni asistent pri pouku zgodovine. Andreja Bačnik idr. (ur.): *Mednarodna konferenca Splet izobraževanja in raziskovanja z IKT – SI-RIKT 2011, Kranjska Gora, 13.–16. april 2011*. Ljubljana, 2011, str. 635–639.
- Robnik, Vesna, Pajk, Tine, Učitelj v dilemi: E-učbenik da ali ne. *Zgodovina v šoli XX*, 2011, št. 3–4, str. 31–35.
- Stankovič, Jelka (ur.), *Bilten E-šolstva* 2010/1, http://projekt.sio.si/wp-content/uploads/sites/8/2015/01/E-solstvo_BILTEN_2010-1_screen.pdf (6. 2. 2015).
- Šifrer, Marjeta in Jeruc, Matjaž, Uporaba IKT pri pouku zgodovine v OŠ: Holokavst skozi oči otroka v času 2. svetovne vojne. Vladislav Rajkovič, Mojca Bernik, Tanja Urbančič (ur.): *Mednarodna multikonferenca Informacijska družba (13; 2010; Ljubljana). Vzgoja in izobraževanje v informacijski družbi [Elektronski vir]: zbornik 13. mednarodne konference Informacijska družba – IS 2010, 15. oktober 2010*. Ljubljana, Kranj, 2010, str. 497–506, <http://vivid.fov.uni-mb.si/node/17> (31. 12. 2014).
- Marjeta Šifrer, Matjaž Jeruc, Vloga predmeta zgodovina v projektu Spodbujanje aktivnega državljanstva s študijami primerov iz zgodovine in sodobnega sveta. *Zgodovina v šoli XX*, 2011, št. 1–2, str. 49–54.
- Šorn, Mojca, Pripomoček pri učenju zgodovine: spletni portal Zgodovina Slovenije – Sistory. *Zgodovina v šoli XX*, 2011, št. 3–4, str. 22–26.
- Trškan, Danijela, *Sodobno pismo preverjanje in ocenjevanje znanja pri zgodovini v srednji šoli na izbranih temah 20. stoletja*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2003.
- Trškan, Danijela, Osebna mapa učenčevih dosežkov. *Zgodovina v šoli XII*, 2004, št. 3–4, str. 56–64.
- Trškan, Danijela, Pregled glavnih vsebinskih sprememb pri predmetu zgodovina v osnovnih in srednjih šolah od leta 1991 naprej, s poudarkom po letu 2006. *Zgodovinski časopis* 65, 2011, št. 3–4, str. 482–499.
- Trškan, Danijela, *Lokalna zgodovina – učenje z odkrivanjem*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2007.
- Učni načrt. Program osnovna šola. Zgodovina*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo, 2011, http://www.mizs.gov.si/fileadmin/mizs.gov.si/pageuploads/podrocje/os/prenovljeni_UN/UN_zgodovina.pdf (10. 1. 2015).
- Uporaba interneta v gospodinjstvih in pri posameznikih, Slovenija, 2014 – končni podatki. *Statistični urad Republike Slovenije*, 4. 10. 2014, http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=6560 (27. 1. 2015).
- Walsh, Ben, *Exciting ICT in history*. Bodmin: MPG Books Ltd, 2005.
- Wechtersbach, Rado, Znanje v družbi znanja. *Zbornik 14. mednarodne multikonference Informacijska družba – IS 2011, 10. –14. oktober 2011*. Ljubljana, 2011, str. 464–472.
- Žagar, Jurij, Gibljive podobe – film pri pouku zgodovine v gimnazijah. Danijela Trškan (ur.): *Trojarjev zbornik*. Ljubljana, 2011. 299–308.

V spomin – In memoriam

Štefan Trojar (19. 9. 1931 – 29. 10. 2014)

Z žalno sejo smo se 19. 11. 2014 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani poslovili od doktorja Štefana Trojarja, cenjenega profesorja, pedagoga, mentorja, kolega in prijatelja.¹

Štefan Trojar je bil rojen v Celju 19. 9. 1931. Osnovno šolo je končal v Velenju. Tri razrede nižje gimnazije je zaključil v Celju, 4. razred pa na nižji gimnaziji v Šoštanju. Po preselitvi na Jesenice leta 1946 je tam obiskoval višje razrede gimnazije in jih dokončal z maturo leta 1950. Po maturi se je vpisal na Filozofsko fakulteto oz. takratno Prirodoslovno matematično fakulteto v Ljubljani na enopredmetni študij zgodovine. Na fakulteti je bil član Zveze študenta ter nekaj let odbornik združenja zgodovinarjev. Diplomiral je leta 1955 iz obče zgodovine.

V šolskem letu 1956/57 se je zaposlil kot profesor zgodovine na gimnaziji, nato na ekonomski srednji šoli v Ajdovščini, kjer je poučeval zgodovino, gospodarski zemljepis in politično ekonomijo. Iz ocene učnega osebja je razvidno, da se je Štefan Trojar kot profesor vestno in zavzeto pripravljaj na učne ure in dobro povezoval organizacijo učnega in vzgojnega dela ter imel do mladine primeren odnos. Vseskozi se je strokovno in pedagoško izpopolnjeval ter se udeleževal zborovanj slovenskih zgodovinarjev in drugih strokovnih simpozijev. Leta 1959 se je poročil z Jožefo Sever, profesorico slovenskega jezika, leta 1963 pa se je jima je rodila hčerka Alenka. Leta 1964 se je z družino preselil v Novo Gorico, kjer se je zaposlil na gimnaziji v Novi Gorici, kjer je poučeval zgodovino, sociologijo in filozofijo. Štefan Trojar je bil tudi politično aktiven, saj je bil član sveta zavoda za prosvetno-pedagoško službo, član raznih svetov pri občinski skupščini in aktiven tudi v raznih družbenopolitičnih organizacijah. V letih 1965 in 1969 je bil poslanec kulturno prosvetnega zbora Skupščine Socialistične Republike Slovenije. Za aktivno družbenopolitično delovanje je bil odlikovan z »redom dela s srebrnim vencem.«

Leta 1972 se je z družino preselil v Ljubljano, saj je dobil zaposlitev kot profesor zgodovine na Gimnaziji Vida Janežič Poljane, na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete pa je leta 1977 nasledil Boga Stupana kot višji predavatelj za metodiko pouka zgodovine. Na tem delovnem mestu si je prizadeval za takšen sistem študija metodi-

¹ Več v: Trškan, Danijela: Biografija dr. Štefana Trojarja. *Trojarjev zbornik* (Historia, 19). Ljubljana, 2011, str. 15–25; Trškan, Danijela: Bibliografija dr. Štefana Trojarja od leta 1966 do leta 2008. *Trojarjev zbornik* (Historia, 19). Ljubljana, 2011, str. 27–36.

ke, da bi bil vzpostavljen čim bolj naraven most od metodične teorije k praktičnim nastopom v razredu. V predmet je vnesel več aktivnih metod, individualizacijo in skupinsko delo v seminarju. Štefan Trojar je veliko pozornost posvečal praktičnim vajam študentov, zlasti hospitacijam, obveznim pripravam za praktični nastop in nastopu v razredu, tako da so študentje zgodovine na ta način pridobili že konec 70. let 20. stoletja dobro podlago za uspešno delo v pedagoškem poklicu. Uspel je organizirati tudi hospitacijsko mrežo ljubljanskih osnovnih in srednjih šol z izkušenimi učitelji zgodovine.

Sodeloval je pri permanentnem pedagoškem usposabljanju učiteljev zgodovine z Zavodom za šolstvo, kjer je bil tudi član predmetne skupine za zgodovino. Sodeloval je v komisiji zgodovinskih krožkov na osnovnih šolah v Sloveniji v organizaciji Zveze prijateljev mladine. Bil je član odbora Zveze zgodovinskih društev Slovenije in predsednik šolske sekcije pri Zgodovinskem društvu za Slovenijo. Sodeloval je v komisiji za strokovne izpite srednješolskih učiteljev zgodovine in preverjal njihovo metodično usposobljenost. Skupaj z Brankom Božičem je napisal učbenik *Zgodovina za tehniške šole* (1972, izdaje 1974, 1976, 1978 in 1980), v soavtorstvu z Marijo Kremenšek pa učbenik *Zgodovina 4* (1984, 1987), ki je bil namenjen dijakom 4. letnika srednjega usmerjenega izobraževanja.

Leta 1990 je Štefan Trojar postal prvi doktor pedagoških znanosti s tematiko o metodiki pouka zgodovine, saj je v doktorski disertaciji obravnaval metodološke in didaktične strukture učnega načrta zgodovine v skupnih vzgojno-izobraževalnih osnovah in njihov vpliv na zasnovo in potek pouka. Leta 1991 je bil izvoljen v naziv docenta, leta 1996 pa v naziv izrednega profesorja za metodiko pouka zgodovine. Bil je mentor pri številnih diplomskih nalogah, pri eni magistrski nalogi in pri eni doktorski nalogi. Mnenje študentov je bilo, da so bila njegova predavanja na zavidljivem strokovnem nivoju in polna primerov iz njegovih dolgoletnih pedagoških izkušenj, odnos do študentov pa izjemno korekten. Najbolj pomembne pa so bile praktične vaje na šolah, ki so vključevale hospitacije ur zgodovine pri izkušenih učiteljih zgodovine v ljubljanskih osnovnih in srednjih šolah, analize hospitacij ter izvajanje učnih ur (en nastop v osnovni in en nastop v srednji šoli).

V 90. letih je bil Štefan Trojar član republiške maturitetne predmetne komisije za zgodovino (Katalog znanj za zaključni izpit v srednjih šolah 1990, 1991; Predmetni izpitni katalogi za maturo 1993–2004), sodeloval je pri Zavodu za šolstvo pri prenovi učnih načrtov (Vzgojno-izobraževalni program srednjega izobraževanja: Družboslovno-jezikovna dejavnost 1986; Učni načrt za zgodovino v gimnaziji 1996), recenziral je številne učbenike za zgodovino v osnovni in srednji šoli, priročnike za učitelje, delovne zvezke za zgodovino in zbirke virov v letih od 1982 do 2003. Sedem let je bil glavni urednik revije *Zgodovina v šoli* in vrsto let član republiške komisije za učbenike in učila. Strokovne članke je pisal vrsto let za reviji *Goriška srečanja* in *Primorska srečanja*. Metodične članke o načrtovanju pouka zgodovine, o vlogi razlage, razgovora in slik, o samostojnem delu učencev, o ameriških učbenikih in o preverjanju znanja je pisal za revije *Zgodovina v šoli*, *Zgodovinski časopis*, *Povijest u nastavi* in *Vzgoja in izobraževanje*. V referatih, ki jih je predstavljal na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev in na jugoslovanskih simpozijih, se je zavzemal za lokalno zgodovino in več samostojnega dela učencev s pomočjo učbenikov, opozoril je na zgoščenost tem v učnih načrtih za zgodovino ter predlagal vzorčni sistem in problemsko zasnovo tem. Najpomembnejša pa je njegova monografija z naslovom *Sodobni pogledi na*

pouk zgodovine: reformne težnje pri družboslovnih učnih predmetih (1993), kjer je strnil ugotovitve iz svoje doktorske disertacije. Iz njegovih rezultatov strokovno-znanstvenega in pedagoškega dela, je razvidno, da je bil Štefan Trojar široko razgledan univerzitetni učitelj. Profesorju Trojarju smo dolžni globoko spoštovanje in zahvalo za njegov prispevek k razvoju metodike pouka zgodovine v Sloveniji v 80. in 90. letih dvajsetega stoletja.

Profesorja Trojarja sem spoznala v študijskem letu 1987/88, ko sem kot dvopredmetna študentka zgodovine in francoščine v 3. letniku poslušala predmet Metodika pouka zgodovine. Profesor je bil tisti, ki me je spodbudil, da sem na poklic profesorja zgodovine začela gledati povsem z drugačne strani, saj me je s svojim načinom poučevanja, praktičnim delom in konkretnimi navodili za delo v razredu izredno prevzel. Z velikim zanimanjem sem spremljala vse, kar je profesor napisal o metodiki pouka zgodovine. Tako sem se leta 1994 odločila, da to področje nadaljnje raziskujem na magistrskem in doktorskem študiju.

Štefan Trojar je bil od upokojitve leta 1998 do leta 2002 honorarno zaposlen na oddelku za zgodovino, pri vajah pa sem mu pomagala tudi sama. S študijskim letom 2002/03 sem v celoti prevzela njegovo delo, ko sem pod njegovim odličnim mentorstvom tudi doktorirala. Po letu 2002 sva se redno srečevala na različnih srečanjih na Filozofski fakulteti, razpravljala o pouku zgodovine, o splošni didaktiki, o oddelku idr. Zanimalo ga je, kako poteka moje delo in pripovedoval mi je o svojih krajših potovanjih, od koder mi je vedno poslal razglednico. Leta 2009 me je zelo presunila vest, da je profesor zbolel. Po možganski kapi je okrevail v domu Kolezija, kjer sem ga redno obiskovala. Čeprav ni mogel govoriti, mi je nakazal, da ga zanima, kaj se dogaja na oddelku za zgodovino, kako poučujem, o čem pišem ter kako se imajo moji starši. Vedno je bil vesel mojega obiska. Najbolj pa se je razveselil srečanja 23. 9. 2011 na Filozofski fakulteti z avtorji prispevkov v zborniku, ki je izšel ob njegovem jubileju, 80. letnici (Trojarjev zbornik). Bil je zelo vesel, da njegovo delo nadaljujejo številni učitelji – raziskovalci ter da se raziskujejo raznovrstne tematike s področja didaktike zgodovine.

19. 9. 2014 je praznoval 83. rojstni dan. Ko sem ga tisti dan obiskala, me je bil tako kot vedno, zelo vesel. Potem pa je zbolel in se vsak dan bojeval za življenje do 29. 10. 2014, ko se je ustavilo njegovo srce.

Od spoštovanega profesorja in mentorja sem se na žalni seji poslovila z naslednjimi besedami: *Pred 27 leti sem spoznala profesorja doktorja Štefana Trojarja kot optimističnega, vedrega in zavzetega visokošolskega učitelja zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Prav zaradi njega sem se odločila, da krenem po isti poti. Zato sem mu izjemno hvaležna, da mi je dal možnost, da nadaljujem njegovo pedagoško in znanstveno-strokovno delo, ki ga je profesor do začetka svoje bolezni opravljal z veliko vnemo in natančnostjo. 20 let mi je bil profesor doktor Štefan Trojar odličen mentor, drugi oče in družinski prijatelj. Ne praznujemo dneva hvaležnosti drug drugemu. Pa bi moral biti poseben dan v letu, ko bi se s pozornostjo posvetili čudovitim ljudem, ki so naredili nekaj posebnega za nas. Hvaležna sem profesorju za vse, kar me je naučil. V času bolezni je bil profesor vztrajen in pokončen ter je dokazal, da je izjemna osebnost. Bil je profesor z veliko začetnico in ponosna sem, da sem bila lahko njegova učenka. Kogar imaš rad, nikoli ne umre, saj ostanejo dragoceni spomini, ki te učijo živeti naprej. Hvala.*

Ocene in poročila

Martin Bitschnau und Hannes Obermair (bearb.), **Tiroler Urkundenbuch, Abteilung II: Die Urkunden zur Geschichte des Inn-, Eisack- und Pustertals, Band 1: bis zum Jahr 1140**. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 2009, CXII + 400 str.

Martin Bitschnau und Hannes Obermair (bearb.), **Tiroler Urkundenbuch, Abteilung II: Die Urkunden zur Geschichte des Inn-, Eisack- und Pustertals, Band 2: 1140 bis 1200**. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 2012, XC + 579 str.

Tirolska je kot historična dežela pred njeno razdelitvijo po razpadu Avstro-ogrske monarhije imela kar precej pomembno vlogo za zgodovino slovenskega prostora oziroma tiste zgodovini, ki jo Slovenci smatramo (tudi) za »svojo«. Naj na tem mestu samo spomnim na Innichen (it. San Candido) na južnem Tirolskem oziroma v Zgornjem Poadižju (it. Alto Adige) v Italiji (kjer je bilo tirolsko ime že kmalu po aneksiji njenega južnega dela izrinjeno iz uradnega in administrativnega vokabularja) in na njegov pomen za pokristjanjevanje Karantancev in nič manj za podložnike loškega gospostva okrog Sorice, ki so izvirali iz Pustriške doline in so še na začetku 20. stoletja hodili romat v Innichen. Ali na škofijo v Briksnu (it. Bressanone), ki je bila kot lastnica blejskega gospostva osem stoletij tesno povezana s slovenskim prostorom. Spomnim lahko tudi na Goriške grofe, ki so z roba furlanske ravnice podedovali gorato pokrajino ob zgornjem Innu, zgornji Adiži (it. Adige, nem. Etsch) in Eisacku (it. Isarco) in iz katere je uspelo Majnhardu II. skovati deželo in jo povezati z vzhodalpskim prostorom, v prvi vrsti seveda s Koroško, kjer je zasedal vojvodski položaj. Ni čudno, da srečamo v njihovem času od dravske doline na severu pa to Istre na jugu številne tirolske plemiče, ki so sem prihajali v službi ali spremstu svojih grofovskih gospodov. Skratka, slovenski zgodovinarji, še posebej medievalisti, imajo dovolj razlogov, da se zanimajo za tirolsko zgodovino, spremljajo tamkajšnjo historiografijo oziroma historiografijo o Tirolski in obenem uporabljajo tamkajšnje vire in edicije pri raziskovanju slovenske zgodovine. Objava briksenških tradicijskih notic Oswalda Redlicha (*Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom 10. bis in das 14. Jahrhundert*) iz leta 1886 je še vedno nepogrešljiva za vsakogar, ki se hoče resno ukvarjati z zgodnjo zgodovino blejskega gospostva in seveda tudi s številnimi drugimi vprašanji, ki se tičejo visokega srednjega veka pri nas. Nič manj dragocena je za slovenske medievaliste edicija briksenškega listinskega gradiva, ki ga je objavil Redlichov učenec Leo Santifaller (*Die Urkunden der Brixner-Hochstifts-Archive 845–1295*, Innsbruck 1929; *Die Urkunden der*

Brixner-Hochstifts-Archive 1295–1336, Vol. 1–3, Leipzig 1940–1943; skupaj s H. Appeltom). Veliko manj je razumljivo pri nas poznana Santifallerjeva objava listin tridentskega stolnega kapitlja (Urkunden zur Geschichte des Trienter Domkapitel 1147–1500, Wien 1948), saj gre za dokumente in vsebine, ki s slovenskim prostorom nimajo povezav, kot jih je imel severnejši Briksen.

Podobno lahko trdimo za prve tri zvezke tirolskega diplomatarija, ki jih je med letoma 1937 in 1957 objavil Franz Huter (Tiroler Urkundenbuch, Abteilung I: Die Urkunden zur Geschichte des deutschen Etschlandes und des Vintschgaus, Bd. 1: Bis zum Jahre 1200, Innsbruck 1937; Bd. 2: 1200–1230, Innsbruck 1949; Bd. 3: 1231–1253, Innsbruck 1957). Gradivo, ki ga je zbral se nanaša na jugozahodni del Tirolske – Vintschgau (it. Val Venosta) in dolino Adiže med Meranom (it. Merano) in Boznom (it. Bolzano) na eni strani ter Salurnom (it. Salorno) na drugi, kjer je danes tako italijansko-nemška jezikovna kot tudi pokrajinska meja med Tridentinskim in Zgornjim Poadižjem oziroma Južno Tirolsko, pri čemer tvorita obe pokrajini z visoko stopnjo avtonomije skupaj eno deželo znotraj italijanske administrativne ureditve. Huter je svoj projekt časovno navzgor zamejil z izumrtjem stare rodbine Tirolskih grofov, prostorsko pa se je odločil za cerkvenozgodovinski in jezikovni kriterij in je tako v diplomatarij vključil listinsko gradivo, ki se je nanašalo na škofiji Chur (v Švici) in Trident (nem. Trient, it. Trento) znotraj nemškogovorečega tirolskega prostora. Odločitev za takšno jezikovno-etnično zamejitev je bila v času fašističnega asimilacijskega pritiska na Južnem Tirolskem na eni strani in nacionalsocialističnih simpatij na drugi strani seveda politično pogojena in je z današnjega gledišča obsoletna. A vendar je kljub temu opredelila nadaljno pripravo tirolskega diplomatarija, katerega prva dva zvezka drugega oddelka na tem mestu na kratko predstavljamo.

Tako je tudi drugi oddelek prostorsko zamejen na podlagi cerkvenozgodovinskega kriterija: vanj je vključeno listinsko gradivo s področja briksenske škofije kot tudi salzburške škofije, in sicer v tistem njenem delu, ki se je nahajal na zgodovinsko tirolskih tleh. V geografskem oziru pokriva tako drugi oddelek tirolskega diplomatarija Pustriško dolino in dolini Inna ter Eisacka z njihovimi stranskimi dolinami ali severovzhodni del nekdanje Tirolske, ki se danes nahaja v Avstriji in Italiji. Za bodoči tretji oddelek tirolskega diplomatarija, ko bo enkrat do njega prišlo, ostaja tako listinsko gradivo, ki se nanaša na južni, romanski del Tirolske s središčem v Tridentu.

Prva dva zvezka drugega oddelka tirolskega diplomatarija sta za objavo pripravila dva odlična poznavalca srednjeveške tirolske zgodovine in njenega gradiva: Martin Bitschnau (roj. 1949) in Hannes Obermair (roj. 1961). Prvi je bil dogoletni sodelavec tirolskega deželnega muzeja Ferdinandeum v Innsbrucku in je širši strokovni javnost znan predvsem po svojih raziskavah srednjeveških gradov na Tirolskem, drugi pa je po svoji glavni usmeritvi arhivar in je od leta 2009 direktor Mestnega arhiva v Boznu. Od začetka dela na projektu pa do izida prvega zvezka sta izdajatelja potrebovala – s presledki seveda – dvajset let, kar zgovorno priča o obsežnosti projekta, ki sta se ga lotila. Prvi zvezek drugega oddelka je tako izšel šele dvainpetdeset let po Huterjevem izidu zadnjega zvezka prve oddelka tirolskega diplomatarija. V njem sta izdajatelja objavila gradivo, ki sega od sinod v Serdiki

(343/44) in v Ogleju (381) pa do leta 1140 in obsega vsega skupaj 380 kosov. Pri tem sta sledila več principom. V diplomatarij sta vključila gradivo, katerega izstavitelj, prejemnik ali objekt je pripadal prostoru, na katerega sta se omejila. Te dokumente sta objavila v celoti. Gradivo, v katerem se osebe ali kraji z obravnavanega prostora omenjajo samo v seznamih prič, datacijah ali pa tudi v tekstih samih, pa sta objavila v obliki izčrpnih regestov. Eno od vodil njunega dela je tudi bilo, da nista (ponovno) objavila briksenških tradicij in gradiva iz Neustifta, saj zanju že obstajata dobri ediciji; prav tako nista objavila tistih listin, ki se nanašajo (tudi) na obravnavan prostor in jih je objavil že Huter. Na takšen način sta dosegla, da obseg prvega zvezka ni zrasel čez vsako mero, pa tudi, da se delo na njem ni zavleklo še za nekaj dodatnih let. Je pa seveda potrebno zato za raziskave danega prostora in časa vedno uporabljati tudi omenjene edicije. Pri gradivu, ki sta ga objavila, je bil njun glavni cilj ponuditi uporabnikom kar se da zanesljiva besedila. Ta visoko zastavljen kriterij je v praksi pomenil, da sta bolj ali manj vse objave posameznih kosov pripravila na podlagi vpogleda v originalno ali kopijalno izročilo, ki sta ga morala seveda predtem pridobiti in se v največji meri nahajata izven Tirolske. S kriterijem lastne avtopsije dokumentov je tesno povezana tudi težnja, da sta k vsakemu kosu skušala čim bolj popolno navesti vso sekundarno literaturo, kar je imelo za posledico, da je kritični aparat pri nekaterih objavljenih dokumentih (npr. pri ustanovni listini za Innichen) zelo obsežen. Rezultat teh naporov je, da smo za znanstveno uporabo dobili odličen regionalni diplomatarij, ki sledi vsem najvišjim edicijskim standardom, k čemur sodi seveda tudi podroben register krajevnih in osebnih imen.

Drugi zvezek, ki je izšel leta 2012, tri leta za prvim, in vsebuje listinsko gradivo za čas med letoma 1140 in 1200, sledi seveda istim edicijskim principom kot so bili zastavljeni v prvem zvezku. V njem je objavljenih 569 kosov, vendar se njihovo štetje navezuje na prvi zvezek in nosijo zato številke od 381 do 949. Od listin, ki so hranjene v izventirolskih arhivih in kjer prevladujejo bavarski škofijski arhivi, so v obliki regestov s popolnimi sezname prič objavljene tudi tri, ki izvirajo iz arhivov samostanov v Gornjem Gradu (originalna potrditvena listina kralja Konrada III. iz 1147), Stični (prepis listine oglejskega patriarha Ulrika II. iz 1177 za posest, ki jo je Majnhard Črnograjski prepustil samostanu) in Žičah (originalna potrditvena listina Bertolda IV. Andeškega iz 1193/1204) in se danes hranijo v Nadškofijskem arhivu, v Arhivu Republike Slovenije (oboje Ljubljana) in v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. Navajati na tem mestu listine – bodisi iz prvega, bodisi iz drugega zvezka – ki so z osebami, kraji ali kako drugače povezane s slovenskim prostorom, pa ni niti smiselno, niti mogoče, niti je to namen pričujočega prikaza. Zainteresirani uporabnik bo vse to lahko zlahka poiskal s pomočjo podrobnih regestov.

Za zaključek je želeli, da bo objavi prvi dveh zvezkov drugega oddelka tirolskega diplomatarija kmalu sledil še zadnji, tretji zvezek (za čas 1200–1253), pri čemer je upati, da letošnji odhod Martina Bitschnaua v pokoj zaključka projekta ne bo zavrl ali ga celo prestavil *ad kalendas Graecas*.

Esad Kurtović, **Vlasi Bobani**. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovekovne bosanske historije, 2012, strani 162.

V preteklosti je bilo veliko zanimanja za preteklost vlahov in za njihovo vlogo v vsakdanjem življenju na Balkanskem polotoku. V Sarajevu sta bila organizirana dva odmevna simpozija. Na prvem, ki je trajal od 24. do 25. novembra 1961 v organizaciji Naučnog društva BiH, so razpravljali o srednjeveškem katunu.¹ Od 13. do 16. novembra 1973 pa je bil organiziran mednarodni simpozij “Vlasi u XV i XVI vijeku”. Organiziral ga je Centar za balkanska ispitivanja pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH.² Največ pozornosti so razpravljalci posvetili družbenemu položaju vlahov v srednjeveških balkanskih državah in v obdobju turške vladavine.

Esad Kurtović, danes vodilni medievist na sarajevski univerzi, si je zadal nalogo, da na podlagi arhivskega gradiva predstavi vlahe Bobane v obdobju od 14. do konca 15. stoletja. Pri tem se je oprl na doslej neobjavljeno arhivsko gradivo bogatega Dubrovniškega arhiva. Pregledal je različne arhivske serije, kot so: Debita notariae, Diversa notariae, Diversa cancelariae, Lamenta de foris, Lamenti politici, Liber dotium, Liber maleficiorum. Kljub podrobnemu pregledu navedenih knjig posameznih arhivskih serij avtor poudarja, da gre za zelo fragmentarne podatke, kateri ne omogočajo celovitega pregleda delovanja vlahov Bobanov. Poleg dubrovniškega gradiva opozarja na nagrobni napis na stečku iz naselja Žakovo v Popovu, ki je bil sicer najden v fragmentih, vendar se do danes ni ohranil. Njegova objava je vseeno omogočila avtorju razrešiti sorodstveno povezavo oseb, ki se na njem omenjajo. Tekst na stečku se glasi: “*A se leži D(o) brilo Boban i brat mu Viganj sin Ivanišem. I ovo legosmo na soi baštinoi.*” Doslej so razlagali, da

¹ Simpozij o srednjovekovnom katunu, Sarajevo: Naučno društvo BiH, 1963, (Pos. izdanja, knj. II, Odjeljenje istorijskih-filoloških nauka, knj. 1; na njem so sodelovali: M. S. Filipović, J. F. Trifunovski, D. Kovačević, B. Đurđev)

² Međunarodni simpozij Vlasi u XV i XVI vijeku, Sarajevo: Centar za balkanska ispitivanja kod Akademije nauka i umjetnosti BiH, 1973; na njem je sodelovalo 14 udeležencev iz domala vseh jugoslovanskih znanstvenih središč, 4 udeleženci iz Romunije, eden pa iz Grčije. Odpadla sta dva referenta. Turški zgodovinar Ömer Lüfti Barkan je najavil temo “Raziskovanje o številu in razporeditvi Vlahov v balkanskih deželah,” Branislav Đurđev pa bi nastopil s temo “Odnos katun – knežina – pleme.” (Poročilo o simpoziju glej: Ignacij Voje, Zgodovinski časopis, letn. XXVIII, 1974, str. 168–172). Na simpoziju sem sodeloval tudi jaz s temo “Delež hercegovskih vlahov v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika.” Čeprav sem v Sarajevo poslal referat, v zborniku ni bil objavljen, zato sem ga objavil v Zgodovinskem časopisu, letn. XXXI, št. 4, 1977, str. 465–475.

je Viganj Ivanišev oče. Na podlagi dubrovniškega arhivskega gradiva pa je avtor ugotovil naslednjo sorodstveno povezavo: Dobrilo (v virih se omenja od 1427 do 1469) in njegov brat Viganj (1427–1426) Vukotić, sinova katunara Vukote Nenčiča, medtem ko je Ivaniš sin Dobrila Vukotića. S tem je potrjeno, da je omenjeni napis nastal v drugi polovici 15. stoletja.

Ime vlahov Bobanov ni v popolnosti pojasnjeno, kajti beseda ima različen pomen. Brez dvoma pa so ime dobili od starešine rodu, ki je ustanovil osnovni katun, in to naj bi bil neki Boban. Zelo pomemben je poskus Kurtovića, da ugotovi področje, ki so ga zasedali vlahi Bobani. Bobani so bili za razliko od drugih vlahov naseljeni v več naseljih, ki zajemajo širše področje. To področje zajema hriboviti del, ki je omejen na severu z ravnino Popovega polja, na jugu meji na področje Primorja (Nove zemlje) na meji z Dubrovniško republiko, na vzhodu to področje omejuje ozemlje trebinjskega gozda, na zahodu pa sega do linije med naseljem Zavala na Popovu do naselja Slano v Primorju. Starejše ime za to področje je bilo Površ. Pod osmanskimi Turki se za to področje uporablja ime Kneževina Bobani. Seveda pa Bobani niso bili sami na tem teritoriju. Med njimi so bila tudi naselja drugih vlaških skupin. Ohranjeni podatki kažejo, da je bil promet, na katerem bivajo Bobani, zelo intenziven, ker je karavanska pot, ki je potekala po njihovem področju, iz Dubrovnika vodila v notranjost Popovega polja. Ob tej komunikaciji so se pojavljala cestna razbojništva, po tej poti pa so prihajali v notranjost tudi širši civilizacijski in kulturološki tokovi iz Mediterana preko Dubrovnika.

Prve informacije o Bobanih so po raziskavah E. Kurtovića iz konca 14. stoletja. V neki pogodbi iz avgusta 1393 se omenja Dobrilo Radić Bobani. Iz začetka 15. stoletja obstaja še nekaj fragmentarnih podatkov o Bobanih. Sistematično pa lahko sledimo Bobanom, ko se leta 1413 omenja njihov katunar Vukota Nenčić. Njega lahko srečamo tudi kasneje v raznih situacijah. Avtor potem v posebnem poglavju podrobneje predstavlja najpomembnejše rodbine med vlahi Bobani in njihove rodbinske povezave. Med njimi izpostavi Dobriloviće kot tretjo generacijo naslednikov Vukota Nenčiča.

Avtorja tudi zanima, kdo so bili senjorji vlahov Bobanov. Vlahi Bobani so bili vazali plemiške rodbine Nikolićev, pozneje pa rodbine Kosač, in sicer vojvoda Sandalja Hranića, njegovega naslednika hercega Stjepana Vukčića in hercegovskega sina Vladislava. Po letu 1465 so postali vazali osmanskih Turkov. Njihove vazalne obveznosti niso znane.

Posebej obdela E. Kurtović gospodarsko udejstvovanje vlahov Bobanov. Osnovna gospodarska panoga je bila brez dvoma živinoreja. To je omogočalo področje, ki so ga Bobani zasedali. Gojili so konje, osle, ovce in koze. Živina je predstavljala osnovno delovno silo, vir prehrane (meso, mleko) in material za proizvodnjo oblačil (volna, kože, krzno). Živina in živinorejski proizvodi so bili tudi predmet trgovske izmenjave. Poljedelstvo je, zaradi škrte zemlje, predstavljalo le obrobno dejavnost za pokrivanje osnovnih življenjskih potreb. Zato so morali žito nabavljati v Dubrovniku. Zanimivo je, kot ugotavlja avtor, da tovarništvo pri Bobanih ni bil pogost pojav, kar je bilo sicer značilno za hercegove vlahi. Pač pa se vlahi Bobani zelo pogosto vključujejo v kreditno trgovino srednjeveškega

Dubrovnika. Na osnovi vpisanih zadolžnic v notarsko knjigo Debita notariae kreditnim pogodbam sledi avtor zelo strnjeno od tridesetih let 15. stoletja (od takrat so namreč skoraj v celoti ohranjene knjige zadolžnic). Brez dvoma so dubrovniški trgovci smatrali Bobane za zanesljive partnerje. Na kredit so dobivali relativno visoke vsote. Iz obrobnihih beležk je tudi razvidno, da so kredite redno vračali. V zadolžnicah se običajno omenja samo vsota zadolžitve, njena vrednost pa je izražena v perperjih ali dukatih. V večini primerov gre za blagovne kredite. To pomeni, da dolжник vzame na kredit neko določeno trgovsko blago, ki ga po določenem roku poravnava z drugim trgovskim blagom. Za čiste denarne kredite je namreč obstajal poseben formular. Avtor navaja več primerov zadolžnic, v katerih se omenja trgovsko blago. Ne morem pa se strinjati z avtorjem, ki navaja, da se je Ivan Dobrilović Boban skupaj z Radosavom Hrvatinićem leta 1485 zadolžil pri Miobratu Radetiću za 18 grošev in 22 kosov vlaške raše (grobe ovčje tkanine).³ Na podoben način se zadolžuje Boban Vukac Vukotić. Leta 1479 se obvezuje, da bo poravnal dolg z 20 perperji in 17 lakti bele raše, leta 1484 pa z 21 perperji in 100 lakti bele raše.⁴ V dokaz za mojo razlago bi navedel zadolžnico iz leta 1518 (22. X), ko so se trgovec Radić Vinjević, tkalec Stjepko Rusković, oba iz Dubrovnika, in Radosav Vukosalić Boban iz Prosijeka (de Prosiecho) obvezali, da bodo upniku Radoju Božidaroviću vrnili dolg v vrednosti štirih dukatov (*et in tanta quantitate pellium que vocantur Silegnich*). Iz marginalne beležke je razvidno, da so dolg vrnili 18. II. 1519 (*cassa quia solvit*).⁵ Vlasi Bobani so svoje kredite vračali s produkti, ki so predstavljali njihovo gospodarsko udejstvovanje. Morali so se na veliko ukvarjati s tkanjem vlaške raše (grobo tkana ovčja volna), s katero so Dubrovčani trgovali v Italiji. Prav tako so za pokritje dolga izročali upnikom kože govedi, ovac in koz, ki so jih predelovali in strojili v Dubrovniku. Povsem nemogoče je, da bi vlasi Bobani dobili od dubrovniških trgovcev na kredit rašo ali kože. Prav tako se ne morem strinjati z avtorjevo trditvijo, da so vlasi Bobani nabavljali za Dubrovčane les in ga dovažali v Dubrovnik. Navaja dva primera iz leta 1404. V prvem se je Vukota Nenčić obvezal, da bo preskrbel 20 tovorov rujevine, v drugem pa skupina vlahov Bobanov deset tovorov rujevine.⁶ Rujevina naj bi bila po Kurtoviću les (drvo). Rujevina (lat. *scotanium*) se je pridobivala iz rastlin vrste (lat. *Cotinus cogygoria*), ki je razprostranjena na področju južne Evrope, najdemo jo v toplih listnatih gozdovih kot tudi na odprtih apnenčastih podlagah. V to skupino lahko uvrstimo tudi hrast. Iz teh rastlin so pridelovali surovino – rujevino (*scotanium*), ki so jo uporabljali za strojenje kož. S pridobivanjem te surovine so se očitno ukvarjali vlasi Bobani.

Posebno pozornost usmeri avtor na vključevanje vlahov Bobanov v življenje Dubrovnika. Bobane najde med slugami in pomočniki, ali pa so se hodili učiti obrti

³ obligamus nos dare et solvere...grossos decem et octo et brachia viginti duo rasse vlachiorum..., Deb. not., knj. L, fol. 39v.

⁴ ...dare et solvere...yperperos viginti et brachia XVII rase albe... Deb. not., knj. XLVII, fol. 78v); ...dare et solvere...yperperos viginti unum in pecunia numerate et brachia centum rasse albe..., Deb. not., knj. XLIX, fol. 127.

⁵ Deb. not., knj. LXXIII, fol. 69.

⁶ Div. canc., knj. XXXV, fol. 125v; ibid., fol. 134v.

kot vajenci k posameznim obrtnikom (čevljarji, zidarji), oziroma so se vključevali v posamezne faze dubrovniške manufakture sukna. Leta 1490 je stopil Radivoj Radosalić Boban v službo za 7 let kot obrezovalec sukna, medtem ko se Boban Ratko omenja kot "grebenar" (česalec volne).

Poseben segment v življenju Bobanov predstavlja cestno razbojništvo. Ta dejavnost naj bi bila pomemben del njihove gospodarske aktivnosti. Bazo podatkov predstavljajo tožbe proti storilcem; takih tožb je Kurtović v Dubrovniškem arhivu, za obdobje 15. stoletja ugotovil preko 100. V teh plenilnih napadih sodelujejo tudi predstavniki glavnih katunskih družin. Avtor nas tudi seznaja s predmeti pridobljenimi pri roparskih napadih, pri čemer prevladuje živina. Najbolj žalostna stran te nasilne dejavnosti pa so t.i. "ropci" iz dubrovniškega zaledja, Zajete ljudi so Bobani prodajali Turkom.

Stik z Dubrovnikom pa je vplival tudi na duhovno rast Bobanov, na kar opozarja avtor v posebnem poglavju, Duhovna nadgradnja se nanaša na elemente jezika in pismenosti, ki je olajšala medsebojno komunikacijo. Sodelovanje v kreditni trgovini in opravljanje finančnih transakcij je zahtevalo poznavanje osnov računstva in pismenosti. Avtor navaja tudi primer iz leta 1446, ko je katunar Miljeu Bogavčić poslal v Dubrovnik pismo, pisano v slovanskem jeziku (littera sclava).

V podkrepitev svojih ugotovitev in izvajanj E. Kurtović v opombah v celoti objavlja tekste virov iz Dubrovniškega arhiva, na katere se sklicuje. Tako knjiga predstavlja tudi objavo virov, ki govorijo o vlahih Bobanih. Prav tako je v prilogi v obliki razpredelnice objavil vse podatke o vlahih Bobanih v roparskih napadih. V rubriki navaja podatke o tožilcih, obtožencih, o predmetih ropov, krajih napadov ter datum dogodka in signaturo vira. Knjigo zaključuje s pregledom uporabljenih virov in literature ter osebnim in krajevnim registrom.

Esad Kurtović je izpolnil enega od zaključkov zadnjega simpozija o vlahih v Sarajevu. Tedaj je bil sprejet sklep, da bi bilo treba izdelati podrobno karto vlaških grupacij. In prav v to smer gre raziskava vlahov Bobanov Esada Kurtovića.

Ignacij Voje

Jurij Perovšek, **O demokraciji in jugoslovanstvu : slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji**. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013, 320 strani (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 20).

Jurij Perovšek je kot 20 zvezek zbirke Razpoznavanja – Recognitiones, ki jo izdaja Inštitut za novejšo zgodovino, izdal svojo novo knjigo posvečeno slovenskim liberalcem. Tudi tokrat je glavnina knjige časovno umeščena v čas prve jugoslovanske države. Vendar pa vsaj v prvem podpoglavju avtor sega tudi bolj v preteklost, vse v zadnje desetletje 19. stoletja. To je bilo nujno, da lahko bralec lažje razume razmišljanja in delo slovenskih liberalcev v omenjenem času. V omenjenem podpoglavju z naslovom *Liberalna politična misel in praksa od ustanovitve liberalne stranke do druge svetovne vojne (1891 – 1941)* je Perovšek prikazal temelje okvirje liberalnega političnega strankarstva na Slovenskem v omenjenem času. Temeljna ugotovitev, ki nazorno oriše liberalni politični tabor v polstoletnem obdobju je po Perovšku, da je liberalizem živel mimo večine slovenskega prebivalstva. Slovenski liberalizem na nek način ni uspel pritegniti množic s svojimi včasih modernejšimi pogledi na družbo, saj se je premnogokrat ujel v past nepotrebnih tako medsebojnih sporov, kot seveda sporov z nasprotnimi političnimi tabori. Ostaja občutek, da so bili liberalci pogosto en korak zadaj.

Drugo podpoglavje nosi naslov *O veri in njeni politični razsežnosti*. Avtor v njem popisuje odnos liberalcev do vere, predvsem z vidika razmerja med vero in politiko. Za liberalce je vera nekaj, kar je potrebno strogo ločiti od politike. Tu so si seveda s Slovensko ljudsko stranko na povsem različnih bregovih. Kako odločno so bili liberalci proti vrivanju vere in seveda tudi cerkve kot institucije, v politiko kaže razprava o kancelparagrafu in ustavi leta 1921 in že leto pred tem ob razpravi o volilnem zakonu. Kot piše Perovšek je kancelparagraf leta 1921 postal del jugoslovanskega in s tem tudi slovenskega pravnega reda in v njem ostal tudi po drugi svetovni vojni vse do začetka 21. stoletja.

Pomembno vprašanje političnega življenja je volilna pravica. Če je že ob koncu habsburške monarhije splošna moška volilna pravica zaživela, pa je bilo povsem drugačno stanje z žensko volilno pravico. Perovšek v posebnem poglavju opisuje nihanja v odnosu do tega vprašanja v liberalnem taboru. Po vstopu v novo južnoslovansko državo, so bili liberalci naklonjeni ženski volilni pravici, a so se kmalu pričeli obnašati oportuno in postali prevladujoče zaslepljeni z morebitnim velikim deležem ženskih glasov, ki bi po njihovem šel SLS. Zato so že ob volilnem

zakonu za občinske volitve v Sloveniji v začetku leta 1921 ostro protestirali proti najprej ženskam dodeljeni volilni pravici. Pravico so jim s popravkom Uredbe odvzeli. Pozdravljanje odstranitve žensk je bilo med liberalci zabeljeno s krepkimi izrazi moškega šovinizma, ki so mu dodali seveda še obvezno količino opazk, na račun klerikalcev, ki pač ne bodo mogli zlorabljati volilnega boja. Ko je konec tridesetih let prišlo do preurejanja upravnega sistema v državi z nastankom Banovine Hrvaške je bila Narodna skupščina razpuščena in pripravljal se je nov volilni zakon. Ta je ohranil moško volilno pravico, a pri liberalcih je opaziti, da so sklenili krog in se vrnilo k razmišljanjem iz začetka jugoslovanske države, saj niso bili več nenaklonjeni ženski volilni pravici. Posebno poglavje Perovšek namenja liberalcem in njihovem razumevanju pomena vojske. Z današnjega vidika bi kdo, ki le površno pozna zgodovino liberalcev razmišljal, da so vojsko razumeli kot potreben element sistema, a »naši« liberalci so ga v medvojnem obdobju razumeli kot orodje, ki se ga lahko uporabi tudi za notranjepolitične potrebe. Ta drža liberalcev je seveda v tesni zvezi z njihovim unitarističnim in centralističnim konceptom. Nekoliko, recimo mehkejši, pristop do vojaških vprašanj so imeli kmetijci, ki so npr. opozarjali na to, da bi bilo potrebno vpoklic nabornikov prestaviti na čas, po opravljenih kmečkih delih in kmete malce bolj blagohotno upoštevati pri času služenja v rezervi. Zanimiva posebnost je bilo stališče narodnih socialistov, ki so pred volitvami leta 1923 opozarjali, da bi morali Slovenci služiti vojaški rok le v Sloveniji. To je bilo seveda v popolnem nasprotju z veljavnim eksteritorialnim sistemom.

Prvo poglavje, ki nosi naslov *Razumevanje demokratičnih vrednot in naroda* zaključuje podpoglavje o jugoslovanskem narodnem idealu. To podpoglavje je namenjeno analizi vprašanja suverenosti slovenskega naroda, kakor so to razumeli v liberalnem taboru. Slovenski liberalci so bili v Sloveniji vodilna politična organizacija, ki je zagovarjala jugoslovanski unitaristični nacionalni program. Tovrstna odločitev je seveda pripeljala do tega, da so bili liberalci manj pomembna politična sila, saj je večinski del slovenskega prebivalstva podpiral sile, ki so zagovarjale enakopraven položaj Slovencev znotraj jugoslovanske države.

Drugi del Perovškove knjige sta dve politični biografiji, ki pa sta različno dolgi. Prva predstavlja delo Gregorja Žerjava, druga, skoraj trikrat daljša pa Alberta Kramerja. Daljši prikaz Kramerja je seveda nujno povezan s prezgodnjo smrtjo Gregorja Žerjava, ki je še ne sedeminštiridesetleten umrl leta 1929 tik po neslavnem političnem debaklu prvega desetletja skupne jugoslovanske države. Perovšek predstavlja Žerjavovo politično delo še v avstrijski dobi, in potem od združitve do smrti. Žerjav je bil dosleden unitarist in centralist in je glavnino svojega političnega dela posvetil tema ciljema. pri tem pa je bil seveda tudi oster nasprotnik Slovenske ljudske stranke.

Albert Kramer je bil skupaj z Žerjavom v dvajsetih letih vodilni liberalni politik. Zagovarjal je enaka politična stališča. Žerjav je bil nekajkrat poslanec in minister in podobno tudi Kramer. Kramer je bil med drugim leta 1919 minister za industrijo in je v tej funkciji sodeloval pri razpravah o valutni ureditvi (razmerje menjave kron in dinarjev). Še dolgo po uvedbi menjalnega razmerja 4:1 so ga klerikalni krogi obsojali, da je kriv za ta sklep in da je s tem povzročil veliko hudega

slovenskemu gospodarstvu in seveda prebivalcem. A sam naj bi izjavljal, da se je omenjenemu razmerju upiral. Omenjeno menjalno razmerje ni bilo podrobno analizirano in so ga seveda v politične namene izrabljali ob vsaki priložnosti. Po kratkem predahu takoj po uvedbi diktature je bil Kramer leta 1931 najprej nekaj mesecev veleposlanik v Pragi, a že jeseni spet minister. Takrat so se začela ko je zapisal Perovšek Kramerjeva »zvezdna leta«. Bil je minister od septembra 1931 do aprila 1934. Ob tem je bil glavni tajnik JNS in nekaj časa podpredsednik vlade. Tako je bil po Perovšku eden od stebrov šestojanuarske politike. A vendar je Kramerju manjkalo nekaj, kar politik potrebuje. Kot Perovšek povzema po spominih Mire Mihelič, Kramer ni imel takšnega žara kot Žerjav in predvsem ni bil ljudski tribun. Po zamenjavi oblasti je bil v drugi polovici tridesetih let Kramer le senator in predvsem se je posvetil delu v stranki. Konec tridesetih let je z JNS poskušal v povezavi z Mačkom ponovno priti v vrhove politike, a brez uspeha. Ob začetku druge svetovne vojne je bil nekakšna povezovalna točka antifašističnih aktivnosti različnih liberalnih skupin.

Morda bi lahko Perovškovo knjigo o slovenskih liberalcih in dveh njihovih najbolj izstopajočih obrazih povzeli s stavki, ki jih je sicer o Kramerju, ob njegovi smrti zapisal v svoj dnevnik Maks Šnuderl. Lahko se zdijo besede ostre in nepriemerne ob pietetnem trenutku Kramerjeve smrti. Šnuderl je namreč zapisal, da je bil Kramer kot politik nesposoben. In nadaljuje z omembo antiklerikalizma, ki je bil edina vsebina liberalcev. Ta ocena je preostra, a vendar bo držalo, da je antiklerikalizem prevečkrat izstopal in zakril pristnejše liberalne ideje. Paradoksalno je, kot pravi Perovšek, da sta Žerjav in Kramer »pomembno pripomogla k uveljavljanju Slovencev kot političnega dejavnika v jugoslovanski skupnosti. ... na načelu slovenskega samozanikanja«.

Bojan Balkovec

Mirjam Milharčič Hladnik and Jernej Mlekuž (eds.), **Going Places. Slovenian women's stories on migration**. Akron: The University of Akron Press, 2014, 241 str..

Kot mnoga druga področja, so tudi obravnave izseljevanja zastavljene na različnih izhodiščih. V primeru knjige *Going places* imamo opravka z izseljeniško problematiko s stališča žensk. Želja avtoric in avtorjev je bila predstaviti kontekste in izkušnje izseljevanja z ženske plati. Se pravi problematizirati izseljevanje skozi perspektivo spola in na tem temelječi družbeni umestitvi. Spodbuda za delo je bila očitna. V korpusih tematik migracijskih študij in objavljene literature so pogrešali ženske glasove. Izhajali so iz teze, da so bile ženske v raziskovanju izseljevanja prezrte, zapostavljene, izvzete iz velikih pripovedi. Knjiga je tako rezultat hotenja zapolniti ugotovljeno praznino in izsledke dolgoletnega projektnega raziskovalnega dela predstaviti tujim akademskim javnostim.

Sam koncept je predpostavljal predstavitev usod neposrednih udeleženk izseljevanja. To so se namenili doseči s predstavitvijo njihovih življenjskih usod, predvsem skozi interpretacijo njihovih pripovedi. Rdeča nit, ki povezuje posamezne zgodbe je predvsem gospodarska dejavnost. To je iskanje zaslužka v tujih okoljih, tudi boljšega in drugačnega življenja v drugih deželah in na to navezane oziroma sledeče socialne in osebnostne razmere. Snovalci knjige so izhajali iz trditve, da izseljevanje žensk spreminja vlogo spolov, da nastopi proces reorganizacije oziroma rekonstrukcije teh vlog zlasti v primerjavi z izvirnim okoljem. Hkrati pa tudi poudarjajo proces večplastnega identitetnega preoblikovanja oziroma adaptiranja žensk v izseljenstvu. Mirjam Milharčič Hladnik in Jernej Mlekuž sta kot urednika izpostavila tudi dodatno izhodišče o izseljenkah kot aktivnih udeleženkah procesov identitetnih preoblikovanj in ne le žensk, ki naj bi pasivno sprejemale spreminjajoče se okolje. Tako je jasno razvidna tendenca izpostaviti mehanizme oziroma prakse teh kompleksnih osebnostnih in družbenih preoblikovanj na podlagi posameznic v interakciji med novim in starim socialnim in geografskim okoljem.

V ta opisani kontekst so umeščene predstave, izkušnje, čustva, skrbi, stiske, tegobe, a tudi radosti, ki so jih imele izseljenke v drugih okoljih. Njihove individualizirane interpretacije izkušnje osebnega in družbenega preoblikovanja v pogojih izseljenstva so avtorji osmislili tudi v teoretičnem in širšem ekonomsko-socialnem prostoru. Interpretacije življenjskih izkušenj, ki jih najdemo v knjigi, so utemeljene na različni družbeni in poklicni strukturi izseljenk. Zajete so zgodbe neizobraženih in tudi visoko kvalificiranih žensk iz pretežno zahodnih slovenskih predelov. Tudi

časovna dimenzija je primerno temu široka, saj predstavljene življenjske zgodbe zajemajo čas celotnega stoletja in se zaključujejo tako rekoč v današnjem času. S takim konceptualnim izhodiščem in vsebinskimi poudarki, knjiga vsekakor pridobiva na relevantnosti.

Knjiga je smiselno razdeljena na tri združujoča poglavja, vsako poglavje pa je nadalje členjeno na dve vsebinski podpoglavji. V prvem so predstavljena razmerja med izseljenimi in sorodniki v domačem kraju. V drugem se rišejo zgodbe služkinj, vzgojiteljic in dojlj. V tretjem poglavju se nizajo zgodbe strokovno izobraženih izseljenk.

V prvem poglavju je temeljni poudarek na pomenu in obsegu komunikacije z domačim okoljem, to je sorodstveno mrežo. Vsebina te komunikacije je predstavljena z uporabo pisne korespondence, ki je v enem primeru ohranjena obojestransko, v drugem le enosmerno. Mirjam Milharčič Hladnik in Marjan Drnovšek, avtorja podpoglavij, sta z uspeha z uporabo ohranjenih zbirk pisem preseči omejitve spominskih pripovedi in knjigi dodati dimenzijo izseljeniškega intimnega sveta. To je tistega sveta, ki ga drugi viri in tehnike raziskovanja težje razkrijejo. Mirjam Milharčič je analizirala vsebinsko paletto izseljeniške komunikacije na relaciji Cleveland, Buenos Aires, Jelšane in na osnovi tega iskala spremenjene identitetne vzorce izseljenk in tudi tistih, ki so ostali doma skozi procese kulturne adaptacije in interakcije med tremi socialnimi okolji. Človeška usoda, ki jo v svojem poglavju predstavlja Marjan Drnovšek ima temeljni poudarek na učinkih in doživljanju izseljenstva s perspektive tistega, ki je ostal doma. Pisma soprogu v emigraciji so nazorno izpostavljala intimno čustveno plat, poleg nujnosti praks reorganiziranega gospodarskega življenja na kmetiji, preoblikovanja zasebnega življenja in vpetosti v nenaklonjeno, sumničavo domače okolje.

V drugem delu Daša Koprivec niza zgodbe žensk, ki so v slovenskem prostoru znane kot »aleksandrinke«. Kot historičen in socialen fenomen in kot raziskovalno vprašanje so bile »aleksandrinke« v zadnjih letih zaradi specifičnosti in poudarjeno ženskega značaja deležne veliko pozornosti. V tekočem besedilu se jasno izrisujejo socialni in družinski momenti, subjektivnosti, čustvenosti in kontraverznosti spomina na strani izseljenk, ostalih družinskih članov in predvsem učinka v izvirnem okolju, ki je presegal materialne vidike. Tudi Jernej Mlekuž v naslednjem poglavju nadaljuje s pripovedmi doživljanja izseljenstva v vlogi služkinj v italijanskim mestih. Kot predmet analize je vzel žensko emigracijo iz Beneške Slovenije v bližnja in bolj oddaljena italijanska mesta. Ob socialnih in kulturnih vidikih obravnave je jasno razpoznavna tudi ekonomska motivacija, ki je zagotavljala oziroma omogočala identitetno reafirmacijo izseljenk.

S tretjim poglavjem se odpira nova pomenska dimenzija, to je emigracija strokovno izobražene delovne sile. Če je v prvih dveh poglavjih šlo za poklicno neizobražene ženske, je v tretjem poglavju drugače. Avtorici podpoglavij, Saša Roškar in Tatjana Bajuk Senčar, izpostavljata primer izučenih slavnih z domžalskega področja in visoko izobraženih žensk iz Slovenije v administraciji EU v Bruslju. Njihove zgodbe nastopajo kot kontrast zgodbam iz prejšnjih poglavij. Zelo očitno je, kako izobrazba spreminja perspektivo emigracije, samopodobo in subjektivnost

doživljanja izseljenstva. V zaključku je Jernej Mlekuž z uredniškega stališča povzel temeljni namen in rezultate zbornika.

Ob zaključku je mogoče zapisati, da je snovalcem zbornika uspelo prepričljivo in zanimivo predstaviti subjektivnosti doživljanja ženskega izseljenstva z različnih perspektiv družbene in ekonomske umeščenosti. Analiza izkušenj, doživljanja in predstav posameznic na ozadju velikih procesov migracij, modernizacije, akulturacije, identitnih preoblikovanj in podobnih kompleksnih procesov je stvarna, vsebinsko izvirna in metodološko sodobna. Z objavo v angleškem jeziku pri ameriški univerzitetni založbi pa so presegli omejenost vpisovanja le v slovenski historični imaginarij in omogočili mednarodno primerjavo lastnega raziskovalnega dela in spoznanj.

Žarko Lazarević

Harald Stute, Günther Lucks, **Hitlers vergessene Kinderarmee.**
Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2014, 280 str.

Kakor izhaja že iz naslova „Hitlerjeva pozabljena armada otrok“, je v tej knjigi obravnavan pojav zadnje tranše nemških rekrutirancev v drugi svetovni vojni, ki so bili na pol vpoklicani (ne prek nabora) v zadnjih dveh vojnih letih in se jih je zaradi njihove otroškosti oz. mladoletnosti prijel ime „armada otrok.“ Po definiciji UNICEF, Terre des hommes in Amnesty International so vojaki-otroci „vsi borci in njihovi pomagači, ki so stari manj kot 18 let.“ Nemški rajh se je v drugi svetovni vojni, posebej proti koncu te vojne opiral na množično mobilizacijo vojakov-otrok. V stanju vojaške brezizhodnosti je bilo nacionalno-socialistično državno vodstvo pripravljeno žrtvovati množico mladincev na bojnem polju.

Nemški publicist Günter Gaus je izrekel znameniti stavek „O milosti poznega rojstva“, ki ga je v drugačni zvezi povzel poznejši zvezni kancler Helmut Kohl. S tem je želel opisati srečo svoje generacije, letnika 1929 oz. 1930, da so bili rojeni prepozno, da bi bili „skurjeni“ v službi nacionalno-socialističnih vladarjev. Prezrl pa je, da je bila ta milost naklonjena le delu te generacije. Kajti približno 60 000 mladostnikov v starosti od 15 do 17 let, ki so bili torej rojeni od 1927 do 1929, je padlo v bojih v zadnjih vojnih tednih. Te so k vojakom vpoklicali od jeseni 1944 do konca vojne maja 1945.

Militarizacija mladostnikov se je v Hitlerjevem nemškem rajhu začela zgodaj, postala pa je zanje smrtno resna z razglasitvijo „totalne vojne“, po porazu pri Stalingradu v začetku leta 1943. Okoli 200 000 mladincev letnikov 1926 in 1927 - torej tedaj starih 15 in 16 let, pozneje se je pridružil še letnik 1928 - so mobilizirali kot pomočnike pri protiletalski obrambi in pomočnike pri vojni mornarici, pri čemer so sledili neki prejšnji ideji rajhovskega ministrstva za letalstvo iz leta 1942. Ti pomočniki naj bi pri protiletalski obrambi pomagali varovati nemška mesta pred bombnimi napadi zavezniških letal. Prej na teh mestih službujoče vojake so namreč potrebovali na frontah. Angažiranje dijakov-šolarjev in „topničarjev s skrajšanim delovnim časom“ se je dogajalo v neposredni okolici njihovih šol in domov, le deloma so jih namestili v kasarne, večinoma so lahko stanovali doma. Vendar ti niso bili pravi vojaki, tudi niso zaprilegli, nosili pa so vojaške uniforme.

Toda že kmalu so oblikovali redne enote mladostnih bojnikov. Po zamisli rajhovskega mladinskega voditelja Arturja Axmanna, ki je vodji Hitlerju za rojstni dan želel podariti vojaško enoto Hitlerjevih mladincev, so julija 1943 s prostovoljci

vzpostavili tankovsko divizijo „Hitlerjugend“. Po drugih virih naj bi izhajal načrt o ustanovitvi SS-divizije, ki bi bila sestavljena le iz mladostnikov, iz zamisli SS-skupinskega vodje Gotloba Bergerja, ki jo je njegov predstojnik, rajhovski vodja SS Heinrich Himmler navdušeno sprejel. Pri tem pa Himmler ni imel dobrega mnenja o fizičnih sposobnostih in motivaciji nemških mladincev. Pri telesnem in rasnem izboru v postopku mobilizacije, saj pravega nabora ni bilo, jih je odpadlo 40 %. Čeprav je ta mlada generacija zrastle v nacionalnem socializmu in je bila v njem ustrezno indoktrinirana, so imeli agenti za reklamo pri pridobivanju mladincev z armado velike težave. Negativni vplivi družine in vere so bili izrazito zaznavni. Tako se je pogosto dogajalo, da so za vojake-otroke potrjeni mladinci jokali, po drugi strani pa so se nepotrjeni mladinci veselili.

„Jugendarmee“ (Mladinsko armado), ustanovljeno v juliju 1943 iz 16- do 18- letnih Hitlerjevih mladincev, so najprej namestili v Belgiji in so jo pozneje preimenovali v 12. SS-tankovsko divizijo „Hitler-Jugend“. V juniju 1944 so to divizijo poslali v Caen v Normandijo, kjer je doživela svoj „ognjeni krst“. Enota, ki so jo zavezniki imenovali „Babydivision“ je že v kratkem času s 4 000 padlimi doživela ogromne izgube. Ko se je jeseni 1944 bojujoč se vrnila na območje Nemškega rajha, se je njeno moštvo skrčilo na polovico. Po mnenju zgodovinarja Petra Lieba je bila to „najmočnejše nacionalsocialistično indoktrinirana enota vseh nemških oboroženih sil“. Po težkih izgubah v letu 1944 je nacionalsocialistično vodstvo pospeševalo prizadevanja, da bi letnik 1928, torej 16-letnike pridobili za služenje v enotah SS in v redni armadi - še vedno na podlagi prostovoljstva. Toda pritisk na mladince je bil strahovit. Pred skupinami mladincev so redno agitirali za te enote visoki strankini funkcionarji, častniki SS in redne vojske. V spodnje-frankovskem kraju Eselsbach je nastopil agitator z ogromnim transparentom, na katerem je pisalo: „Stalin jetzt wird es ranzig - es kommt der Jahrgang 28!“ V nemškem jeziku se zapis lepo rima, v slovenskem pa ne. Vseeno ga kaže prevesti: „Stalin, zdaj bo pa žaltavo, zdaj pride 28-ti letnik!“ Koliko je ta agitacija dosegla, se ne ve. Vendar pa se je do jeseni 1944 70 % mladincev letnika 1928 prostovoljno javilo za vojaško službo.

25. septembra 1944 je Hitler izdal uredbo o oblikovanju nove enote Volkssturm (provizoričen prevod Ljudski napad). Načelo prostovoljnosti so opustili. Tedaj 16-let stari mladinci letnika 1928, so odslej veljali kot „zadnja krvna rezerva“, kakor je bilo zapisano v nekem internem dopisu strankine vrhovne pisarne. Cilj je bil, da bi iz tega letnika pridobili 300 000 borcev za enote SS in za redno armado. Hitler je v svojem govoru z dne 8. oktobra 1944 na vse pretege hvalil dosedanje mladinske enote in od njih še veliko pričakoval. Očitno je tedaj že obstajalo več mladinskih prostovoljskih divizij: „Hitlerjugend“ in „Großdeutschland“ v ljudskih grenadirskih divizijah, v enotah redne nemške armade pa so bili številni posamezni borci-otroci..

Leta 1945, ko je bil neizbežen poraz Nemčije že pred očmi, je nacionalsocialistično vodstvo storilo še korak naprej. Celu 14- in 15-letnike so neusmiljeno žrtvovali v udarnih enotah Hitlerjeve mladine in v protitankovskih komandah. Pri sprejemu letnika 1935 v Hitlerjevo mladinsko organizacijo 26. marca 1945 je njen vodja izjavil, da morajo ti desetletniki biti središče nacionalnega upora in da nemški narod

ne bo nikoli kapituliral. Blazna posledica takega mišljenja in vodenja je bila, da je med letom 1939 in 1945 na raznih frontah padlo več kot poldrugi milijon mladih Nemcev iz letnikov 1920 do 1929, ki še niso bili stari 19 let.

V knjigi je 10 zapisov o sila zapletenih vojnih dogajanjih vojakov - otrok, zdaj seveda starcev v pozni starosti, ki jih tukaj ne kaže obravnavati. Izjemo bom naredil le pri zapisu Karla-Heinza Güllanda z naslovom *Der Sound der freien Welt. Gefangenschaft mit Dolce Vita am Adriastrand* (str. 122-145) v prevodu Zven svobodnega sveta. Ujetništvo z Dolce Vita ob obali Jadrana. Za Karla-Heinza Güllanda se je začelo vojaško življenje v aprilu 1945 v zbirnem in vadbem centru Bad Luchatschowitz na Moravskem, ki so ga kmalu prevzele enote SS. Sicer so se v tem centru zbirali vsi mladinci, ki opisujejo svoje vojne dogodke v tej knjigi. Vojaški načrt, da bi z vlakom, ki je 16-letne vojake, z Güllandom vred, peljal prek Brna, Bratislave, Dunaja in Gradca do slovenskega glavnega mesta Ljubljana (zapis slovensko glavno mesto Ljubljana izvira iz sedanjega časa, v vojnem času se seveda izraz slovenski ni smel uporabljati), v tamkajšnjo SS-podoficirsko šolo, se je s trčenjem ob odbojnik (tirni zaključek) nekega stranskega tira ljubljanske postaje, domala izjalovil. Vlak, z mladimi vojaki je z daleč preveliko hitrostjo trčil na odbojnik na koncu tira. Jutrišnje junake v mnogo prevelikih uniformah - je trčenje zvrtilo na kup. Seveda so številni dobili boleče udarnine, kdor je sedel med vrati odprtih živinskih vagonov, ga je vrglo na betonirana tla železniške postaje. Nekaj fantov je dobilo razne zlome. Kak pristanek je bil to za Hitlerjev zadnji sklic vojakov v severnem kotu nekdanje Jugoslavije. Kaj se je zgodilo?

Pri enem od številnih napadov ameriških letalcev na vlak, kmalu za Gradcem, pri katerem so mladi vojaki iskali kritje v gozdu, sta oba italijanska (verjetno prisilno mobilizirana) strojevodja izginila - sledila sta klicu svoje bližnje domovine in imela bližnji konec vojne pred očmi. Vlak je bil torej nenadoma brez strojevodij. Edini odrasel človek na vlaku, vodja transporta, je začel iskati, če je med mladimi vojaki kak kovinarski vajenec, ki bi znal za silo voziti lokomotivo. Našel je nekega šestnajstletnika iz mesta Chemnitz, ki je bil že poldrugo leto ključavničarski vajenec za lokomotive. Toda ta in seveda nobeden od fantov ni vedel, kako se ogromno lokomotivo spravi v pogon, ko se je med mirovanjem že ohladila. Vmes je posegel vodja transporta, ki je zakuril ogenj v lokomotivi in z združenimi močmi so lokomotivo spravili v pogon. Strojvodja je postal omenjeni vajenec, ki je uspešno mojstril lokomotivo, ki je z 90 km na uro brzela proti jugu do Ljubljane, kjer pa ni znal pravočasno dovolj zmanjšati hitrost, da se je kljub dokaj zmanjšani hitrosti zgodil že omenjeni hudi trk. Nato so za zdrave vojake sledile vaje z raznimi orožji, nato pa so jih prepeljali na Jesenice (zapisano sicer Jesice, sicer pa je bilo nemško ime Aßling), Tamkaj so zvedeli, da je Hitler padel na najbolj izpostavljenem delu fronte, česar pa seveda nihče ni verjel. Fronta na Balkanu je bila v izrazitem razkroju. Tam jim je komandir čete izrekel zadnji dobronamerni ukaz „Vsakdo naj misli predvsem na sebe in naj poskuša priti zdrav domov.“ Starejši vojaki redne nemške vojske so jim svetovali, naj mladinci ne odvržejo orožja in naj se čim bolj držijo skupaj. Ker so bili zdaj na partizanskem ozemlju so seveda krožile govorice, da se mora vsak nemški vojak do 8. ali 9. maja 1945 predati Titovim četam. Tita je spremljal

sloves, da namerava vse ujetnike, ne glede na provenienco masakrirati. Ti mladi vojaki, ki so sledili begu nemške redne vojske proti severu so se seveda kakor vojaki redne vojske izogibali partizanov. Ker težkega orožja niso mogli nositi, so si organizirali (seveda prisilno), da so jim orožje vozili, posamezni tamkajšnji kmetje. Zvedeli so, da je scenarij strahot že od začetka vojne bil na tem ozemlju še hujši kakor na vzhodni fronti. 7. maja so prispeli v Kranj (tu mora biti napaka, saj so že prej po zapisu bili na Jesenicah). V Kranju so naleteli na ogromen vojaški oskrbni center, ki je bil že pripravljen za razstrelitev, da ne bi prišel v roke Titovim partizanom. V tem centru je bilo dobrot kot v Indiji Koromandiji. Mladi vojaki so se oskrbeli z vsem mogočim, kolikor so pač mogli nositi. Bežali so proti severu, sledeč neki enoti z minometi, kar je bilo silno težko, ker so morali nositi težko orožje. Toda niso se ga upali odvreči, ker so se le na to orožje lahko zanašali, če jim bo na nadaljnji poti grozila kaka huda nevarnost. 9. maja, ko so po Evropi že zvonili zvonovi in naznanjali mir, so prispeli v Ljubeljski predor, ki tedaj še ni imel vrhnje cestne plasti in so bile pogoste luknje, velike kakor kopalne kadi, polne vode. Na oni strani tunela je obstajal še neke vrste urejen nemški vodstveni štab, ki je skušal koordinirati prihajajoče razpršene nemške čete. Kot eno redkih nemških enot, je štab določil, da četa mladincev zasede območje med predorom in Ljubeljskim prelazom, da bi imele prihajajoče nemške čete ustrezno kritje. Tam je četa mladih vojakov vztrajala poltretji dan, nato pa se je podala v smer Celovca. Mladinci so se zelo čudili, ko so jih oboroženi civilisti z belordečim narokavnim trakom hoteli razorožiti. Tudi v Avstriji, Hitlerjevi domovini, so posamezniki spoznali znamenja časa in so hoteli voditi vojno proti nemškim vojakom, čeprav je bila vojna uradno že končana. Mladi vojaki so bili v dilemi, ali se spopadati s temi civilisti, ali se predati Angležem, ki so bili oddaljeni le 600 m zračne črte. Edino pripadniki enot SS so imeli strah, kajti ti so imeli na laktu vtetovirano krvno skupino in znamenje SS, kar je veljalo pri zaveznikih kot znamenje izpričanega nacizma in skrajne vojaške agresivnosti in večinoma tudi smrt. Vendar so se mladi vojaki le odločili da skušajo prečkati reko Dravo, kar pa so partizani skušali preprečiti. Prišlo je do nesmiselne bitke, v kateri je padlo 365 Jugoslovanov in 8 Nemcev. Naposled so se Jugoslovani (pač partizani!) umaknili in četa mladih vojakov se je brez pomislov predala Angležem. Ti so jih naslednji dan s kamioni prek Beljaka in Podkloštra prepeljali v Italijo. Prek Ferrare in Bologne so prišli v Forli, proti koncu maja pa v Ancono. Med vso potjo so Italijani te mlade Nemce zasramovali, pljuvali nanje, jih obmetavali s kamenjem ipd.

Angleško vojno ujetništvo je bilo v začetku težko, pozneje pa veselo. Ujetniki so prvič slišali angleško glasbo Glenna Millerja „In the Mood“, „Skyliner“ ali „Moonlight“. Angleži so iskali med mladinci tolmača. Nihče se ni javil. Nato pa so tovariši prisilili poznejšega pisca tega sestavka, ki so vedeli, da je obiskoval gimnazijo ali meščansko šolo in se je tam učil angleščino, da se je prijavil. Tako se je njegov položaj kakor tudi položaj vseh ujetnikov zelo izboljšal. Dobili so povsem nove angleške uniforme. Stanovali so v prejšnji Mussolinijevi letni rezidenci. Prehrana in postrežba je bila taka kakor v Mussolinijevih časih. Dobili so veliko čokolade in žvečilnega gumija, ki so ju radodarno dajali mladim Italijankam

in se družili z njimi. Odtod „Dolce Vita“ v naslovu tega sestavka. Sredi maja 1947 je nepričakovano prišlo sporočilo, da bo vsak hip konec ujetništva. Dva britanska častnika sta mladim ujetnikom dala na pot vse mogoče stvari: milo, čokolado, umivalne krpe, žvečilni gumij, vojaške nogavice in celo kondome. Domov v Nemčijo so se vozili skozi najlepše italijanske pokrajine. Ko so prišli v Avstriji za Kufsteinom v zahodno zasedbeno cono, so dotlej odprta vrata na vagonih zaprli. Vsi prestrašeni so skozi okna gledali zastrašujoče slike porušenih nemških mest. Posebej so se bali Rusov. Za železniško postajo v Bebi so njihovi angleški spremljevalci izginili. Zdaj so bili v rokah ruskih vojakov, ki jih niso prijazno sprejeli. Za nekaj časa so jih dali v karanteno in jih naposled spustili domov v sovjetsko zasedbeno cono.

Vsem vojakom, ki so opisali svoje vojne dogodivščine v tej knjigi se seveda ni godilo tako dobro. Zapis Karla-Heinza Güllanda sem za predstavitev izbral, zaradi „trdega pristanka“ na železniški postaji v Ljubljani in zaradi za partizane usodnega spopada z vojaškimi mladinci pri prehodu čez reko Dravo.

Mobilizacija za Volkssturm se je dogajala tudi na Spodnjem Štajerskem v zadnjih dneh februarja ali v prvih dneh marca 1945. Podpisani, rojen jeseni 1929, doma iz okolice Laškega, sem jo doživljal v Celju. Zbirališče je bilo v prejšnjem vajeniškem internatu Westnove tovarne emajlirane posode v Gaberjih. Ob prihodu v dopoldanskih urah je bilo v hiši in na velikem vrtu še vse zelo civilno. Nato pa so popoldne prišli vojaki nemške Wehrmacht in začeli vleči bodečo žico okoli celega kompleksa. Meni je to preveč zasmrdelo po vojaščini in sem se odločil, da pobegnem. Do mraka so žico napeli tako visoko, da sem jo ravno še lahko preskočil in sem po tedaj še precej zaraščenem svetu zbežal proti Teharjem in čez železniško progo ter Voglajno mimo Pečovnika in po gozdnih strminah zjutraj prilezel na Svetino. V ne preveliki oddaljenosti sem bil doma. Iskal me ni nihče. V knjigi Toneta Kregarja: Vigred se povrne. Druga svetovna vojna na Celjskem, Celje, 2009, piše, da so Volkssturm na tem območju organizirali, da pa ni prišel v akcijo.

Jože Maček

John F. Lyons, **Teaching History Online**. London, New York: Routledge, 2009. 112 strani.

Knjiga *Spletno poučevanje zgodovine* ponuja praktične napotke za spletne dejavnosti ter seznane virov in orodij za uporabo spletnih oz. elektronskih učilnic. Avtor poskuša odgovoriti na najpogostejša vprašanja, ki se nanašajo na izdelovanje in oblikovanje spletnih učilnic, alternativna predavanja, izvajanje uporabnikom prijazno diskusijo, vodenje ocenjevanja, organiziranje dela v elektronski učilnici itd. Zato je priručnik namenjen predvsem univerzitetnim učiteljem zgodovine, ki bi želeli namesto klasičnih predavanj uvesti tudi spletno poučevanje in učenje.

V uvodu, ki ima naslov *Zakaj poučevati in študirati s pomočjo spleta?*, avtor ugotavlja, da je spletno učenje zelo popularno med študenti, zlasti pa med tistimi, ki težko prihajajo na predavanja (npr. študentje s posebnimi potrebami, invalidi, mladi starši, plahi študentje, študentje, ki stanujejo zelo daleč idr.). Spletno učenje vključuje različno gradivo (spletne strani, zvočni posnetki, videoposnetki, pisni in drugi viri). Upoštevani so različni stili učenja, saj se spletno učenje lažje prilagodi študentom. Visokošolski učitelji, ki izvajajo spletno učenje, bi morali imeti dobre organizacijske sposobnosti, skrbeti odnos in visoka pričakovanja do študentov, meni avtor J. F. Lyons.

Knjiga vsebuje šest poglavij. Prvo poglavje z naslovom *Prvi začetki* pomaga visokošolskim učiteljem oblikovati spletno učilnico, kjer avtor predlaga, da naj učitelji vključujejo obveznosti, ki aktivno vključijo študente v proces učenja (npr. pisanje, diskusije, analize virov), še posebej obveznosti, ki spodbujajo kooperativno učenje v majhnih skupinah (skupinske diskusije) in miselne aktivnosti (sestavljene po Bloomu). Za gradivo (glasba, videoposnetki, pisno gradivo itd.) naj bi učitelj navedel spletno stran, na kateri bi si študentje ogledali učno gradivo. Avtor meni, da je zelo pomembno, da študenti vedo, ali bo učitelj vsak dan odgovarjal na njihovo elektronsko pošto, pregledoval njihove aktivnosti v spletni učilnici ali samo ob določenih dnevih ter da so seznanjeni z roki oddaje obveznosti. Visokošolski učitelji bi morali paziti tudi na jasno vsebinsko strukturo spletne učilnice.

Drugo poglavje z naslovom *Preoblikovanje in sestavljanje predavanj* predstavi alternativne načine izvajanja predavanj, npr. s pomočjo PowerPoint predstavitev, videoposnetki ali podcasti - zvočni posneti predavanj (podcasti so avdio ali video datoteke v mp3, mpeg4 ali podobnem formatu, ki se iz spleta naložijo na računalnik

ali na katerikoli drugi digitalni audio-video predvajalnik), informacije o izbrani strokovni literaturi in učbenikih.

Tretje poglavje *Diskusijski forumi* podaja napotke, kako bi lahko učitelji postavljali učinkovita vprašanja pri diskusiji na spletu oz. elektronski učilnici. Vloga učitelja v diskusiji je, da ne bi posegal v odgovore, temveč le vodil diskusijo in na koncu naredil refleksijo o diskusiji. Vključevanje študentov v diskusijo pa visokošolski učitelj lahko tudi ocenjuje.

Četrto poglavje z naslovom *Ocenjevanje* se posveča možnostim ocenjevanja študentov v spletni učilnici. Učitelji bi morali bolj natančno pripraviti pisne informacije o ocenjevanju (namen, proces dela, način ocenjevanja, kriteriji ocenjevanja, roki oddaje obveznosti). Načini ocenjevanja so lahko kvizi, eseji, blogi, dnevniki, elektronski portfolio (zbirka digitalnega dela, zvoki, slike, besedilo ipd.), videoposnetek, podcast, PowerPoint prezentacija. Ocenjevanje naj bi bilo sprotno, s pomočjo rubrik oz. alternativnega ocenjevanja, ki vključuje tudi kolegialno ocenjevanje. S pomočjo evalvacije študentov bi lahko visokošolski učitelji vsako leto izboljševali spletno učenje.

Peto poglavje *Upravljanje (spletne) elektronske učilnice* pa svetuje, da naj visokošolski učitelji postavijo pravila za obnašanje in delo v spletni učilnici. To je pomembno tudi zato, da se učitelji izognejo goljufanju (študent je resnično tista oseba, ki dela v spletni učilnici) in plagiatorstvu oz. prepisovanju od drugih (učitelj naj bi predpisal vsako leto drugo tematiko ali nenavadno nalogo). Študentje pa bi morali upoštevati predvsem pravila pisanja v elektronski pošti (vljudnost, formalnost, zahvala) in pravila komuniciranja na forumu (ustreznost, spoštljivost) ter tehnične težave (virusi, električni izpadi, izginjanje spletnih strani). Primer je npr. za komuniciranje: »*Nikoli ne pozabi, da je na drugi strani oseba, ki zasluži vljudnost in spoštovanje. Bodi kratek, kratko sporočilo ima večji vpliv. Tvoja sporočila predstavljajo tebe, vzemi si čas, da boš siguren, da boš ponosen na ta sporočila. Misli na svojo publiko in se drži tematike. Bodi pazljiv pri humorju in sarkazmu. Izogibaj se ponavljanju tistega, kar je bilo že rečeno. Uporablaj reference za ideje ali besede drugega*« (str. 63).

Šesto poglavje z naslovom *Spletno učenje* pri posameznem predmetu prikazuje načine, kako lahko visokošolski učitelji elemente spletnega učenja vključijo v navadno poučevanje v predavalnicah. Spletne učilnice vključujejo najpogosteje: predstavitev predmeta in učitelja, kvize, slovarje pojmov, diskusijske forume, vire za gradiva (študijski vodnik, izpitna vprašanja, izročki iz predavanj ...) ter povezave na druga spletna mesta. Pri tem lahko učitelji tradicionalno delo v predavalnicah oz. učilnicah dopolnijo še z aktivnostmi na spletu, zlasti zato ker splet ponuja različne vire za študij zgodovine. Na spletu tako lahko študentje sodelujejo (npr. wikipedia, blogi, spletne diskusije).

Priloga v tej knjigi prikazuje primer študijskega programa, vprašanja na vrednotenje spletne strani, primer pisnega dovoljenja za sodelovanje pri projektu ustne zgodovine (intervjuji), rubrike za ocenjevanje skupinskega projektnega dela za spletne strani; rubrike za ocenjevanje sodelovanja v diskusiji, rubrike za ocenjevanje esejev pri kolegih, formular za vrednotenje študijskega programa oz.

predmeta. Dodatni seznam spletnih strani, podcastov, blogov ali revij pa so namenjeni učiteljem za dodatno izpopolnjevanje o informacijski tehnologiji.

Čeprav pri prvi uporabi spletnih učilnic učitelji kot tudi študenti porabijo več časa, pa ima delo z IT (informacijsko tehnologijo) vseeno več prednosti, npr. hiter dostop do najnovejših informacij, neuporaba papirja, hitro komuniciranje. Ravno tako se lahko učitelji in študentje hitro naučijo uporabljati elektronske učilnice. Učinkovito oblikovana, sestavljena in uporabljena spletna učilnica naj bi bila tista, v kateri je študent v središču učenja, kjer ima študent dostop do ustreznih učnih gradiv in orodij in kjer različne aktivnosti omogočajo aktivno učenje. Da bi se izognili izolaciji, naj bi bile aktivnosti sestavljene za manjše skupine oz. za kooperativno učenje. Študenti potrebujejo tudi osnovne in enostavne napotke za delo v spletni učilnici, saj so pogosto zmedeni pri prvi uporabi. Komunikacija med visokošolskim učiteljem in študenti je zelo pomembna, zato mora učitelj podajati sprotno povratno informacijo in spodbujati študente h komunikaciji z učiteljem in kolegi. Visokošolski učitelji pa ne smejo pozabiti, da ostane tradicionalno učenje še vedno zelo pomembno, zlasti predmetno znanje in tudi klasična predavanja na univerzah, ki skupaj z interaktivno tehnologijo lahko prispevajo, da študentje dosežejo boljše rezultate.

Med spletnimi stranmi, ki so omenjene v priročniku, bi izpostavili spletno stran za zgodovino (<http://www.besthistorysites.net/>), spletno stran z zgodovinskimi viri (<http://www.fordham.edu/halsall/>) in zgodovinske podcaste (<https://sites.google.com/site/historicalpodcasts/>).

Priročnik ponuja vrsto praktičnih rešitev za učinkovito uporabo spletnih gradiv in aktivno uporabo elektronskih učilnic, kar bo prav prišlo vsem univerzitetnim učiteljem.

Danijela Trškan

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 69 | 2015 | št. 1-2 (151) | str. 1-257